

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНА: КОНТЕКСТ СВІТОВИХ ПОДІЙ

АНАЛІТИЧНІ ЗАПИСКИ
ДУ «Інститут всесвітньої історії
НАН України»

(2017–2019 pp.)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНА: КОНТЕКСТ СВІТОВИХ ПОДІЙ

**АНАЛІТИЧНІ ЗАПИСКИ
ДЕРЖАВНОЇ УСТАНОВИ
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

(2017–2019 рр.)

Київ 2019

УДК 94 (100): 327 (477)
У45

**За повного або часткового відтворення матеріалів посилання
на видання обов'язкове.**

Рекомендовано до друку Вченою Радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(Протокол № 8 від 26 листопада 2019 р.)

За заг. редакцією член-кор. НАН України, д.і.н., проф. А.І. Кудряченка

Редакційна колегія:

Солошенко В.В., к.і.н., доц.; Деменко О.Ф., к.політ.н, доц.

Наукові редактори:

Зернецька О.В., д.політ.н., проф.,

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с.,

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц.,

Толстов С.В., к.і.н., доц.,

Швед В.О., к.і.н., доц.

У45

«Україна: контекст світових подій». Аналітичні записки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2017–2019 рр.). / За загальною редакцією член-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019. – 448 с.

ISBN 978-966-02-9329-8

Підготовлений науковим колективом збірник аналітичних записок Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» за 2017–2019 роки продовжує слушну традицію таких видань в Інституті. Попередній науковий збірник із аналітичними записками 2014–2017 років, який був виданий у 2017 році, отримав схвальні відгуки науково-експертної спільноти. Нинішнє видання містить тексти аналітичних записок, підготовлених і переданих до органів державної влади України з конкретними пропозиціями щодо можливостей, шляхів, способів та інструментів розв'язання актуальних проблем сучасності, передусім, у сфері входження України до світового співтовариства та імплементації ефективного зарубіжного досвіду в нашій країні.

Представлені матеріали становлять інтерес та стануть у нагоді вітчизняним політикам і дипломатам, а також науковцям – історикам, політологам, економістам, фахівцям-міжнародникам, культурологам, філософам та всім, хто цікавиться проблемами розвитку України, її успішного просування на міжнародній арені та формування ефективних стратегій реагування на виклики сучасного світу.

УДК 94 (100): 327 (477)

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України», 2019

ISBN 978-966-02-9329-8

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	7
---------------------	---

РОЗДІЛ 1. СВІТОВИЙ ДОСВІД КОНСОЛІДАЦІЇ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

1.1. Ткаченко В.М. Наука й ідеологія в гуманітарній сфері: до оптимізації суспільно-політичного діалогу	12
1.2. Шморгун О.О. Ідеали західної демократії та правової держави як концептуальна основа формування національних політичних інтересів	17
1.3. Розумюк В.М., Васильців О.О. Теоретична рефлексія проблематики співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів	24
1.4. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Федеративна Республіка Німеччина: досвід повоєнного піднесення	31
1.5. Кудряченко А.І., Мартинов А.Ю. Португалія: від диктатури Салазара до успішної країни Європейського Союзу	39
1.6. Кудряченко А.І., Кривонос Р.А., Солошенко В.В. Скандинавська модель: досвід для України	42
1.7. Солошенко В.В. Захист культурних цінностей у період війн і збройних конфліктів	49
1.8. Зернецька О.В. Досвід боротьби з сепаратизмом у Великій Британії	54
1.9. Деменко О.Ф. Відновлення величі: політика національної консолідації Франції після Другої світової війни	59
1.10. Метельова Т.О. Великий китайський шлях реформ: стратегія Ден Сяопіна та результати її реалізації	67
1.11. Метельова Т.О. Італійська трансформаційна модель і складові гармонізації регіональних інтересів	75
1.12. Бессонова М.М. Іспанський досвід подолання диктатури та подальших успішних перетворень	82
1.13. Кириченко О.В. Посткомуністична трансформація Латвійської Республіки: уроки для України	88
1.14. Миклашук І.М. Шлях Північної Македонії до демократії	94
1.15. Мхитарян Н.І. Модернізаційні перетворення у Туреччині та шляхи становлення її регіональним лідером	100
1.16. Швед В.О., Мхитарян Н.І. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України	110

РОЗДІЛ 2. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

- 2.1. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті Федеративної Республіки Німеччина 118
- 2.2. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Подолання об'єднаною Німеччиною нацистського і комуністичного тоталітарного спадку 129
- 2.3. Шморгун О.О. Політика пам'яті у Франції: історичний досвід і національний дискурс 139
- 2.4. Зернецька О.В. Історичний досвід політики пам'яті у Великій Британії: орієнтири для України 145
- 2.5. Толстов С.В. Інституціональні й інструментальні виміри політики історичної пам'яті в США: висновки для України 151
- 2.6. Метельова Т.О. Політика пам'яті як інструмент національної консолідації: досвід для України 168
- 2.7. Метельова Т.О. Трансформація політики пам'яті в умовах глобалізації (на прикладі Туреччини та Індії) 165
- 2.8. Лакішик Д.М. Консолідуючий потенціал політики пам'яті у скандинавських країнах та можливості його застосування в Україні 175
- 2.9. Розумюк В.М. Політика пам'яті як інструмент становлення національних держав на Балканах: здобутки й прорахунки 180
- 2.10. Ткаченко І.В., Васильців О.О. Українські можливості застосування досвіду політики пам'яті країн Вишеградської четвірки 187
- 2.11. Фоцан Я.І. Досвід становлення політики пам'яті в Болгарії 196

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

- 3.1. Потехін О.В., Фесенко М.В. Зовнішньополітичні умови та особливості формування державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції України 202
- 3.2. Рудяков П.М. Основні напрями подолання суперечностей у позиції ЄС щодо інтеграції України 206
- 3.3. Толстов С.В. Проблемні аспекти сучасних військових і військово-технічних відносин між Україною і НАТО 211
- 3.4. Вітер І.І. Європейські цінності та їх еволюція за умов глобалізації 217
- 3.5. Ветринський І.М. Трансформація Європейського Союзу: передумови і перспективи 226

3.6.	Перга Т.Ю. Досвід країн Європейського Союзу у впровадженні екологічної освіти в систему початкової і загальної середньої освіти	230
3.7.	Чекаленко Л.Д. Європейський Союз: «гарячі» проблеми спекотного літа 2018 року	235
3.8.	Стельмах В.О. Пострадянський розвиток країн Балтії: досвід реформування	242

РОЗДІЛ 4. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

4.1.	Васильєв О.А. Перспективи Росії, США і Китаю бути глобальними лідерами	250
4.2.	Потехін О.В., Ялі М.Х. Підсумки та наслідки зустрічі Д. Трампа з В. Путіним в Гельсінкі	256
4.3.	Зернецька О.В. Переосмислення місця і ролі Великої Британії: від світової імперії до національної держави	262
4.4.	Рудяков П.М. Трансформаційні процеси у країнах Західних Балкан: здобутки і втрати	266
4.5.	Бессонова М.М. Специфіка сучасних інтеграційних процесів у північноамериканському регіоні: перегляд угоди про НАФТА ...	271
4.6.	Метельова Т.О. Боротьба з регіональним сепаратизмом в Італії: здобутки й уроки	277
4.7.	Толстов С.В. Сепаратизм і шляхи його подолання в Іспанії: міжнародний вимір	293
4.8.	Шморгун О.О. Міжнародні санкції як інструмент впливу на агресора: історія і сьогодення	302
4.9.	Розумюк В.М. Балканський досвід інтеграції окупованих територій і проблема державного будівництва	310
4.10.	Зернецька О.В. Роль комунікаційних технологій у трансформації цінностей в добу глобалізації	316
4.11.	Гуцало С.Є. Проблема Єрусалима: політична ретроспектива, складові міжнародного врегулювання	322
4.12.	Швед В.О. Форми і напрямки впливу Саудівської Аравії на сучасні інтеграційні процеси в арабському світі	332

РОЗДІЛ 5. КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЇ

5.1.	Бульвінський А.Г. Сценарії еволюції пострадянського простору у контексті європейського та євразійського інтеграційних процесів	340
5.2.	Бульвінський А.Г. Концептуальне бачення пострадянського простору у російських стратегічних документах: висновки для України	342
5.3.	Добровольська А.Б. Реалії інтеграційних процесів на пострадянському просторі в умовах глобальних трансформацій	347

5.4.	Фомін С.С. Вплив євразійської економічної інтеграції на модернізаційні процеси в пострадянських країнах	351
5.5.	Васильєв О.А. Фактори інноваційного та постіндустріального розвитку у процесах трансформації країн пострадянського простору	357
5.6.	Богданович І.І. Білорусь: національний шлях розвитку та його здобутки	364
5.7.	Богданович І.І. Зовнішньоекономічна діяльність Республіки Білорусь: специфіка державної підтримки	370
5.8.	Добровольська А.Б. Результати парламентських виборів 2019 р. в Республіці Молдова: тенденції трансформації суспільно-політичного середовища	375
5.9.	Добровольська А.Б. Парламентські вибори 2019 р. в Республіці Молдова: формування коаліції та результати роботи нового уряду	379
5.10.	Деменко О.Ф. Пріоритети цивілізаційного ренесансу і проблеми соціально-економічного розвитку Республіки Казахстан	385
5.11.	Фомін С.С. Соціально-економічні проблеми та зовнішньополітична орієнтація Узбекистану	392
5.12.	Цапко О.М. Національний традиціоналізм в зовнішній політиці сучасного Туркменістану: висновки для України	399
5.13.	Чекаленко Л.Д. Країни Центральної Азії: курс на мілітаризацію	404

РОЗДІЛ 6. УКРАЇНА: КОНТЕКСТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

6.1.	Лакішик Д.М., Швед В.О. Протидія світової спільноти анексії Криму й війні на Донбасі: форми, напрями, перспективи	412
6.2.	Ветринський І.М. Геополітичні інтереси Російської Федерації в Україні	420
6.3.	Чекаленко Л.Д. Польська позиція щодо України (за матеріалами польських ЗМІ)	423
6.4.	Кириченко О.В. Національні інтереси України у відносинах з Республікою Сербія в контексті останнього загострення міжетнічного протистояння між Белградом і Приштиною	428
6.5.	Швед В.О., Підберезних І.Є. Щодо перспектив розвитку двосторонніх відносин України з країнами Південно-Східної Азії	434
6.6.	Аулін О.А. Основні тренди сучасного розвитку міждержавних українсько-турецьких відносин	438

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ	445
----------------------------------	------------

ВСТУПНЕ СЛОВО

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України» останніми роками відчутно нарощує наукові розробки з актуальної проблематики всесвітньої історії. Інститут займає провідні позиції у вітчизняній науці щодо проведення й координації фундаментальних та прикладних досліджень, спрямованих на отримання та використання нових знань у галузі всесвітньої історії, дослідження проблем всесвітньо-історичного процесу та цивілізаційного розвитку, вивчення історичних зв'язків України з країнами і народами світу, розробки на цій основі рекомендацій для органів державної влади щодо стратегії інтеграції України у світове співтовариство та впровадження передового досвіду країн світу в практику суспільно-політичного і культурного життя України, підготовки висококваліфікованих наукових кадрів, задоволення соціальних, економічних і культурних потреб та інноваційного розвитку країни. Основними напрямками наукових досліджень Інституту є: теоретичні проблеми всесвітньо-історичного процесу; історія країн світу; історія міжнародних відносин; світовий культурно-цивілізаційний розвиток; суспільно-політичні та культурні взаємини України з країнами світу, аналіз і прогнозування розвитку цих взаємин.

Постановою Президії Національної академії наук України «Про впорядкування мережі наукових установ Національної академії наук України» № 165 від 02.07.2014 р. було визначено додаткові напрями дослідницької діяльності Інституту: світосистемні трансформації в умовах глобального розвитку, система міжнародних відносин у контексті планетарних викликів; цивілізаційні зрушення та конкуруючі версії прогресу сучасності; соціально-політичні та інформаційні чинники сучасного світового поступу; вплив геополітичних процесів, міжетнічних та міжконфесійних відносин на міжнародну безпеку; глобалізація та регіоналізація тощо.

Значним здобутком колективу Інституту є активна наукова діяльність, спрямована на розробку нових концептуальних підходів щодо осмислення вітчизняних реалій у контексті світових глобальних зрушень та посилення інтеграційних процесів на континенті. Установою нині ґрунтовно досліджуються тенденції

розвитку світових інтеграційних процесів в умовах глобалізації, причини, сутність та наслідки глобальних і регіональних конфліктів, концептуальні засади соціально-економічного розвитку транзитивних країн і України. Науковцями Інституту розроблено теоретико-методологічні засади дослідження проблем війни та миру; досліджено процеси інтеграції України в міжнародне товариство під кутом зору імплементації міжнародних нормативно-правових засад і стандартів у структуру українських реалій; проаналізовано співмірність українських національних цінностей з культурно-цивілізаційним простором європейської сім'ї народів; вивчено феномен глобальної комунікації початку ХХІ ст. як визначального фактора сучасного світового розвитку; проаналізовано динаміку відносин України із провідними державами світу та країнами-сусідами, обґрунтовано пріоритети у відносинах із Європейським Союзом, Північноатлантичним Альянсом, країнами Європейського континенту, Сполученими Штатами Америки та іншими стратегічно важливими країнами.

Виходячи із засад міждисциплінарного культурно-цивілізаційного аналізу, науковцями Інституту доведено співмірність духовно-культурних та цивілізаційних ознак європейського та українського соціуму, розкрито особливості національної самоідентифікації українства на сучасному етапі, можливості входу його до загальноєвропейського простору за ціннісними вимірами в контексті сучасних викликів, що постали перед нашою країною.

Реалізуючи основні завдання, співробітники Інституту розширюють спектр фундаментальних та прикладних наукових досліджень, проводять координацію наукової діяльності, спрямованої на отримання та використання нових знань у галузі всесвітньої історії, дослідження життєрепетних проблем всесвітньо-історичного процесу та цивілізаційного розвитку, вивчення історичних зв'язків України з країнами і народами світу.

Продовженням теоретичних напрацювань стали здобутки науковців у розробці засад та особливостей реалізації стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції України. Розпорядженням Президії Національної академії наук України «Про координацію та організаційне забезпечення в НАН України вирішення питань євроатлантичної інтеграції та міжнародної безпеки» № 90 від 14.02.2019 р. на Інститут покладено функції базової установи НАН України з дослідження проблем європейської інтеграції та міжнародної безпеки. Виконуючи розпорядження Президії НАН України, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН

України» активізувала дослідження геополітичних та соціокультурних аспектів європейської та євроатлантичної інтеграції, взаємин України з країнами Європи та Північної Америки, тенденцій трансформації системи міжнародних відносин на сучасному етапі та їх впливу на міжнародну безпеку.

Здобутком наукового колективу нашої Установи є розробка на регулярній основі інформаційно-аналітичних матеріалів, прогнозів та рекомендацій для державних органів та владних структур. Виходячи зі стратегічних національних інтересів нашої держави, науковці Інституту докладають багато зусиль для наукового супроводу та імплементації передового досвіду зарубіжних країн у практику державотворення незалежної України. У цю площину слушно лягають розробка рекомендацій для органів державної влади щодо стратегії інтеграції України у світове співтовариство та впровадження передового досвіду країн світу у практику суспільно-політичного і культурного життя країни, зміцнення їх правових засад та нарощування інноваційного розвитку.

Наш Інститут, тісно співпрацюючи з органами державної влади України, міністерствами і відомствами, веде підготовку аналітичних і прогностичних матеріалів з проблематики міжнародних відносин, взаємин України з країнами світу, вивчення їх досвіду в контексті суспільно-політичного реформування і системної модернізації нашої країни. Широко залучаючи науковців партнерських академічних інститутів та провідних фахівців вітчизняних університетів, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» у рамках міждисциплінарного наукового дослідження прагне до об'єктивного відтворення ролі й місця України та українського народу в європейському історичному процесі, у сучасних міжнародних відносинах та окреслення потенційних можливостей і перспектив входження нашої держави до спільного простору розвинених демократій. Науковцями Інституту розроблено рекомендації щодо двосторонніх та багатосторонніх відносин з провідними державами світу та міжнародними організаціями, стратегічними партнерами, з країнами всіх регіонів світу, окреслено напрями спільної міжнародної діяльності.

Сталою практикою останніх років є системна діяльність науковців щодо підготовки за результатами відповідних досліджень наукових доповідей та аналітичних записок і передача їх до органів державної влади України як потенційних споживачів наукових розробок. Науково-аналітичні доповіді «Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України» (2017); «Інституалізація історичної пам'яті як

складова формування національної єдності в країнах світу: досвід для України» (2018); «Міжнародні аспекти інтеграції Донбасу і Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України» (2019); ««Суспільний ідеал» і «політичний інтерес»: теоретичне осмислення і практика країн світу» (2019); «Шляхи і напрями забезпечення євроатлантичного вектора розвитку України» (2019) та ґрунтовні матеріали оперативного аналізу Інститут надсилає відповідним комітетам Верховної Ради України, Офісу Президента України, Кабінету Міністрів, Раді національної безпеки і оборони, Міністерству закордонних справ України, іншим міністерствам і відомствам.

Підготовлений науковим колективом збірник аналітичних записок Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» за 2017–2019 роки продовжує добру традицію таких видань в Інституті, оскільки попередній науковий збірник із аналітичними записками 2014–2017 років, який був виданий у 2017 році, отримав схвальні відгуки науково-експертної спільноти.

Вельми показово, що у запропонованому науковому збірнику аналітичних записок ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» за 2017–2019 роки опубліковано біля 70 науково-аналітичних розробок, надісланих до вітчизняних органів державної влади. Видання пропонує панорамне уявлення про слушні напрацювання науковців, їх новаторський підхід до з'ясування складнощів та викликів, що постали в новітню добу, з якими стикається світова спільнота і наша держава. Практично кожна з цих аналітичних записок містить конкретні пропозиції щодо напрямів розв'язання тих чи тих проблем державної політики. В основу відповідних рекомендацій покладено безцінний європейський і світовий досвід, здійснено аналіз і зроблено висновки, втілення у практику яких зараз так потребує Україна. Визнанням необхідності та ефективності аналітичної діяльності Інституту є той факт, що на підготовлені науково-аналітичні матеріали регулярно надходять позитивні відгуки від органів державної влади України – листи-впровадження.

Видрукувані за відповідними тематичними рубриками аналітичні матеріали чітко співвідносяться із професійною діяльністю п'яти відділів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»: теорії та методології всесвітньої історії; глобальних і цивілізаційних процесів; трансатлантичних досліджень; історії країн Азії і Африки; історії нових незалежних держав.

Впевнений, що наше видання, справить належний вплив на широкий науковий та політичний загал і допоможе зацікавле-

ному колу читачів виробити власне адекватне бачення можливостей, шляхів, способів та інструментів розв'язання тих чи тих актуальних проблем сучасності, передусім у сфері входження України до світового співтовариства, європейської та євроатлантичної інтеграції України, імплементації кращих надбань зарубіжного досвіду в нашій країні.

Хочеться вірити, що матеріали збірника викличуть жвавий інтерес та стануть у нагоді вітчизняним політикам і дипломатам, а також науковцям – історикам, політологам, економістам, фахівцям-міжнародникам, культурологам, філософам та всім тим, хто цікавиться проблемами розвитку України, її успішного просування на міжнародній арені та формування ефективних стратегій реагування на виклики сучасного світу.

***Член-кореспондент Національної академії наук України,
доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч
науки і техніки України
А.І. Кудряченко***

РОЗДІЛ 1.

СВІТОВИЙ ДОСВІД КОНСОЛІДАЦІЇ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

1.1. Ткаченко В.М. Наука й ідеологія в гуманітарній сфері: до оптимізації суспільно-політичного діалогу

Радянський Союз був ідеократичною державою. Комуністична партія проголошувалася в Конституції керівною і спрямовуючою силою суспільства. Відповідно філософія (як і увесь гуманітарний блок науки) були в головному максимально близькі, якщо не тожні комуністичній ідеології.

Щоправда ситуація складалася двозначною: науковці гуманітарної сфери не лише чесно виконували держзамовлення, але й водночас намагалися, так чи інакше, вислизнути із-під нав'язливого контролю з боку офіційної ідеології. Врешті-решт анулювання статті 5 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії призвело до деідеологізації кінця 1990 – початку 2000 рр. При усій фрагментарності й частковій зворотності цей процес різко розширив можливості гуманітарних досліджень, зокрема філософських.

Все ж про остаточну перемогу науки над ідеологією на пострадянському просторі після розпаду СРСР було говорити зарано. Так, уже наприкінці першого десятиліття XXI ст. в Російській Федерації став спостерігатися процес безумовного зростання впливу тіньової «проникаючої» ідеології, а в подальшому активізувалися незграбні спроби відродити подобу радянського ідеологічного офіціозу. Нині філософи Російської академії наук (РАН) висловлюють занепокоєння щодо можливої фундаментальної реабілітації ідеологічного.

Втім зазначений тренд відбувається поки-що без очевидного ідеологічного диктату правлячих верхів: «якщо в радянській моделі влада реалізовувала свої ідеологічні інтереси, цілі і амбіції тиском на професійну філософію в цілому, то нині вона віддає перевагу або ж вибіркового ангажементу із середовища професіоналів, залишаючи решту в спокої, або ж робить ставку на своїх

власних «філософів», необов'язково професійних, але таких, що поступово інфільтруються також в професійне – дослідницьке і викладацьке – середовище. Ті ж зміни в підході спостерігаються, зокрема, у ставленні влади до досліджень в історії (свої «історички»), а можливо, і до науки в цілому. Не виключено, що це взагалі одна схема, в котрій, наприклад, масові репресії замінюються репресіями вибірковими й точковими, але показовими».

Зазначена ситуація викликає певне занепокоєння в академічних колах. З одного боку, показна «м'якість» очевидного зовнішнього тиску з боку ідеології на наукову сферу створює ілюзію відсутності ідеологічного тиску в гуманітарній сфері взагалі. З іншого – частина науковців уже втягується в процес так званого «ідеологічного забезпечення» владних структур, якщо не «ідеологічної боротьби» в гуманітарній сфері.

Свідченням цьому впродовж 2016–2018 рр. стала ціла серія наукових заходів в Інституті філософії РАН, спрямованих на опрацювання актуальних проблем взаємовідносин філософії й ідеології в гуманітарній доктрині країни. Домінуюча думка ряду проведених наукових семінарів та «круглих столів» зводиться до того, що тема «Філософія й ідеологія» заслуговує, принаймні, щоб в тих чи тих форматах стати предметом регулярного осмислення.

Уже зараз визначилися найбільш гострі лінії суперечностей:

1) чи протистоїть філософія ідеології, чи філософія сама є різновидом ідеології?

2) який обсяг і ареал розповсюдження ідеологічного?

3) чи є ідеологія виключно негативним проявом духовного й інтелектуального життя, або ж вона може також виконувати певні позитивні функції?

Наразі науковці РАН вдалися до здійснення цільового наукового проекту. Було вирішено застосувати уже апробовану методику «Ідеологічного конструктора», яка свого часу виправдала себе при узагальненні дискусії щодо російської національної ідеї. Ця робота у 1996–1997 рр. була проведена в рамках Групи консультантів Адміністрації президента, а її результатом стала книга «Росія в пошуках ідеї» (Баранов А., Захваткин М., Добровольский Д., Мирский Э., Рубцов А. Россия в поисках идеи: анализ прессы (Рабочие материалы Группы консультантов при Администрации Президента РФ. Вып. 1). М.: Известия, 1997.).

Напрацьована методика набула такого характеру:

1) збирається корпус текстів, що репрезентують основний масив уже опублікованих матеріалів;

2) атомарні висловлювання й судження окремих авторів (проблемні модулі) переформатовуються відповідно до нової структури по окремих більш локальних темах;

3) у підсумку отримується логічний каркас проблеми, що встоює в себе судження десятків, якщо не сотень, авторів.

У практичному плані рубрикатор («тематичний конструктор») проблеми «Філософія й ідеологія» у найбільш загальних рисах набув такого вигляду:

1) що є філософія?

2) що є ідеологія?

3) взаємовідносини філософії й ідеології;

4) деідеологізація: межі можливого і неможливого;

5) прояви ідеологічного (історія, мистецтво і наука, релігія, психопатологія, економіка, соціальне проектування й прогнозування).

В оцінці феномену філософії й ідеології науковцями РАН було запропоновано низку положень, які, на наш погляд, не варто залишати без уваги. Так, певного консенсусу було досягнуто з приводу такого судження: «Будь-яка значима філософська концепція завжди має дві іпостасі. З одного боку, це критика існуючого стану справ: у пізнанні, у моральному житті, у політичному й соціальному устрої тощо. З іншого боку, це побудова певного ідеалу знання, морального життя, політичного устрою. У світлі побудованого ідеалу формулюються норми діяльності, спрямовані на його досягнення».

Заслугують на увагу й заклики ряду науковців РАН щодо подолання «самовпевненості філософії», її зарозумілості у ставленні до «низового», ще не просвіченого мислення. Зокрема, наголошувалося, що ідеологія є особливим різновидом суспільної діяльності, спеціалізованим заняттям котрого являється вплив на свідомість людини з метою її уніфікації, приведення у відповідність з інтересами соціуму як цілості: «ідеологія якраз і орієнтована на те, щоб учити людей, нав'язувати їм деякі спільні для всіх ідеї й цінності». Тобто, йдеться про те, що ідеологія за своїм єством і своїм призначенням претендує на істинність і виступає способом стандартизації мислення в межах спільноти і з метою її збереження: хоч би то був народ, держава, соціальний лад тощо.

Процес реінкарнації ідеології в Російській Федерації стає все виразнішим. Диспутанти РАН застерігали, що було б перебільшенням представляти ідеологію лише в площині того «соціального клею», що забезпечує інтереси соціуму як цілості. Ніхто не в змозі заперечити й класову сутність цього суспільного феномену:

ідеологія є системою ідей чи уявлень, функція котрих полягає у виправданні (легітимації) панування, забезпечення інтересів і прав групи, яка вже володіє примусовими засобами щодо визнання свого панівного становища й правом розпоряджатися ресурсами влади.

Наголошувалося, що ідеологія існує не лише як система ідей, але й в якості системи інститутів: «сюди входять як мінімум: увесь установочний, програмний дискурс влади, інфраструктура ЗМІ й пропаганди, освітні й виховні інституції, інструментарій культурної політики тощо». Тобто, виробництво, обмін і розширене відтворення ідеології обслуговуються справжнім комплексом каналів і мереж, силових структур і органів контролю, бюджетами і кадрами, економікою і правом.

І тут є свої ризики. Все виразнішу загрозу суспільству надає розвиток технологічної бази обробки свідомості. Проповідь змінилася інженерією прополіскування мізків й керованим самонавіюванням: «В арсеналах засобів масового ураження свідомості «м'яка сила» чинить проникаючу дію, що порівнювана з радіацією». У підсумку, зазначали учасники диспуту, на загал складається враження, що в межах держави завжди будуть розвиватися практики ідеологічного впливу елітарної меншості на більшість населення.

Відтак у середовищі науковців РАН було порушено проблему упорядкування взаємовідносин гуманітарних наук (насамперед філософії), з одного боку, й ідеології – з іншого. Йшлося про те, що слід підняти ідеологію на більш значущий рівень – не просто «соціального клею» а й «соціального орієнтиру»: коли людей не влаштовує їх життя, якщо вони хочуть чогось кращого, то вони потребують орієнтир для змін, модель іншого суспільного устрою. Ці зміни можуть сприйматися і як реформування, і як революційний злам. А це і є ідеологія. Вона націлена на майбутнє, включає в себе програму політичних змін, тобто якийсь утопічний образ майбутнього. І навпаки, ідеологічний застій стає загрозою суспільного поступу – він знаменує собою повну безперспективність, втрату самого смислу усього соціального й політичного життя.

За даних умов вододіл між філософією й ідеологією стає все менш помітним. Так, один і той же текст може тяжіти одночасно до різних полюсів, у тому числі до ідеології й філософії. Це питання не контенту як такого, але інтенції: догматизація «очевидності» робить текст ідеологією, а настанова на критику того ж самого висловлення перетворює акт дії в філософію.

Чи було знайдено й запропоновано якийсь оптимальний варіант новітньої ідеології для Росії? Поки що науковці РАН утримуються від однозначної відповіді. Більше того, зазначалося, що всі ідеології в Росії (чи то слов'янофільська, ліберально-буржуазна чи комуністична) «розвиваються в логіці одного алгоритму – деградації, виродження позитивної, благородної ідеї в репресивну ідеологію. Переймаючись питанням, як і чому це відбувається, важливо розуміти, що репресії не є атрибутом ідеології. Скоріше то є певна самостійна сутність, котра в певний момент спарюється з ідеологією».

Не увінчався успіхом і пошук російськими релігійними філософами так званої «російської ідеї»: «Цей пошук виродився в ідею відособленості Росії від решти світу, її виключності стосовно усіх інших країн і народів. У підсумку під ідеологією у нас стали розуміти не те, що об'єднує людей різних національностей і культур, а що їх розділяє, протиставляє один одному». Філософія ж тим часом грішила просвітницьким самолюбіванням і претендувала на верховенство й панування над будь-якою нефілософською свідомістю й мисленням.

До якої ж думки схиляється спроба пошуку консенсусу щодо оптимізації суспільно-політичного діалогу у Російській академії наук? Насамперед, зазначали виступаючі, в оцінках габаритів і якості ідеологічного процесу залишається ціла низка досить неоднозначних, а то й просто ілюзорних позицій.

Ілюзія перша: «Ми відмінили стару ідеологію»... Положення сумнівне, позаяк ідейна демобілізація – це не опублікування декрету про розпуск ідеократії, а тривала й виснажлива робота: інтелектуальна, моральна, організаційна, політична тощо.

Ілюзія друга: «Ідеологія – неправдива свідомість, яку можна відмінити»... Насправді при ретельному розгляді будь-який антиідеологізм на перевірку сам же й виявляється ідеологемою, навіть метаідеологією, часто достатньо розгорнутою й раціоналізованою: «На цьому фоні ідея вилучити ідеологію із суспільного життя й природного повсякденного обігу свідомості видається й зовсім утопічною».

Ілюзія третя: «Ідеологія – є шкідливою свідомістю, яку необхідно відмінити»... Тут домінуюча думка філософського дискурсу звучить так: «Без ідеології, подобається нам це чи ні, немислими численні базові інститути суспільства і держави».

У процесі обговорення диспутанти дійшли думки, що «варто ставити питання не про кінець ідеології, а про те, яка ідеологія нам потрібна і як можна її напрацювати». Відповідно, з метою

оптимізації суспільно-політичного діалогу в суспільстві було запропоновано прийняти до пильної уваги ту точку зору, що жодна викривальна верифікаційна робота не забезпечить знищення ідеологій.

Саме тому слід з самого початку відмовитися: по-перше, від настанови на повну концептуальну дискредитацію, відміну чи заміну впливових ідеологій; а по-друге, від надії на те, що ідеології розпадаються і гинуть разом із зламанною політичною системою, котру вони обслуговували.

Висновки та рекомендації.

Без ідеології, подобається це комусь чи ні, немислимі численні базові інститути суспільства і держави. Без ідеології не лише не воює, але і в мирний час розкладається армія. Школа без ідеології немислима: у навчальних текстах і практиках вона неминуче відтворює сурогат ідеології, навіть якщо у самій державі цієї ідеології немає навіть у проекті. Більше того, навіть якщо зняти всі відверто ідеологічні висловлювання, прихована, латентна ідеологія виявить себе в самій фактурі тексту – в корпусі імен і подій, прикладів й ілюстрацій (екземпліфікація), у оповідях й інтерпретаціях (наративи).

І насамкінець, як лише якесь знання стає переконанням, системою поглядів, стимулом до об'єднання й дії, всяка «істина» починає жити згідно особливих законів і критеріїв ідеології. В цьому розумінні, зазначають науковці, ідеологія незнищенна.

1.2. Шморгун О.О. Ідеали західної демократії та правової держави як концептуальна основа формування національних політичних інтересів

Сучасна західна демократія є своєрідною точкою перетину політичних, економічних і національних інтересів. Щодо взаємозалежності між першими та другими, то очевидно, що для виникнення західного демократичного суспільства, з рівнем добробуту, на основі якого могли б забезпечуватись невід'ємні або природні права і свободи (і передусім право на життя і безпеку), необхідна поява ефективної ринкової економіки. Адже з часом, попри всі циклічні кризові коливання, успіхи капіталістичного способу виробництва у царині розвитку виробничих сил дозволили забезпечити небачено високий рівень і якість життя громадян нових національних держав. Крім того, сама активна участь у партій-

но-політичному житті вимагає наявності додаткового вільного часу, можливості платити партійні внески, матеріально підтримувати своїх кандидатів на виборні посади і самому балотуватись до представницьких органів влади тощо. Тобто, у даному випадку можна говорити про існування не тільки інтересу нового типу еліт, спрямованого на заволодіння державною владою, а й про усвідомлення, насамперед у формі боротьби за рівні громадянські права та свободи, своїх політичних інтересів широкими верствами населення вищезгаданих країн, що також, врешті-решт, стало необхідною передумовою зародження західної політичної демократії. У світлі ж постійного асоціювання сучасного політичного режиму в Україні зі своєрідним неофеодалізмом, а Помаранчевої революції та Майдану з невдалими спробами буржуазної революції, аналіз співвідношення реальної демократії та елітарних і масових політичних інтересів на пострадянського просторі, залишається вкрай актуальним.

Водночас, слід зазначити, що у складній взаємодії, взаємовпливі, взаємодоповненні політичних, економічних та загальнонаціональних інтересів існує безсумнівний зворотний позитивний вплив політичної системи на економічне життя. Адже завдяки принциповій демонополізації влади шляхом запровадження її поділу на законодавчу та виконавчу, а також створення самостійної судової «гілки влади», забезпечується реалізація фундаментального основоположного принципу західної демократії – рівності всіх перед законом. Додатковим стримуючим, відносно будь-яких форм політичного деспотизму, чинником є демократичне представництво, що забезпечує постійну ротацію політичних еліт (у наш час додатковим механізмом постійного моніторингу за діями влади і навіть впливу на неї в режимі свого роду постійно діючого референдуму є активне використання засобів «електронної демократії»).

Все це і приводить до реалізації ліберального ідеалу тієї самої «держави – нічного сторожа», який є найбільш сприятливим для становлення повноцінного національного ринку та спонтанного виникнення механізмів вільної конкуренції, що забезпечують динамічний розвиток індустріального, а потім і постіндустріального суспільства. Тобто, у даному випадку реалізація послідовно демократично політичних інтересів максимально сприяє становленню ефективної ринкової економіки.

Тут важливо зазначити, що політична демократія може реалізовуватись лише завдяки формуванню політичної нації й тільки на основі цієї модерної форми консолідації. Адже формування опти-

мальної моделі національного ринку можливе лише за цілком свідомого створення своєрідного, а в чомусь і унікального, цілісного народногосподарського комплексу зі специфічним співвідношенням приватного та державного секторів, особливостями фінансової сфери та податкової бази, відмінною внутрішньо та міжгалузевою структурою, а також імпортно-експортною моделлю економіки, у тому числі країн з розвиненим ринком. Тому сучасна економіка має носити так званий змішаний характер. Тобто в національній державі засади ліберально конкурентного капіталізму обов'язково повинні доповнюватись важливою системною складовою державного капіталізму. Крім того, політичні інтереси у міжнародній сфері і сьогодні нерідко все ще залишаються вельми далекими від ідеалу правової держави. Особливо якщо йдеться про країни, які той же Е. Валлернстайн назвав світовою напівпериферією та периферією, до якої вже належить і Україна. А це передбачає врахування міжнародних політичних інтересів саме як національних.

Нерозривність взаємозалежності національного інтересу з політичним та економічним, що якраз і є запорукою створення та процвітання справді правової демократичної держави, зафіксована в знаменитій «Декларації прав людини і громадянина». Адже, згідно з цим маніфестом західної демократії, головні мотиви громадян постфеодальної держави мають бути спрямовані на дотримання «природних», «невід'ємних» прав. Водночас, згідно з пунктом 3 цього документу «джерелом суверенної влади є нація. Ніякі установи, жоден індивід не можуть володіти владою, яка не виходить явно від нації».

Але важливо зазначити, що поступово уявлення щодо оптимальної побудови політичної системи, яка б дозволяла ефективно вирішувати вкрай складні проблеми внутрішньо- та зовнішньополітичного життя, а значить, і визначати спрямованість та характер політичних інтересів, суттєво еволюціонує. Відбувається ускладнення моделі правової держави, основні параметри якої викладено у знаменитій «Загальній декларації прав людини». У цьому базовому документі, що визначає світоглядно-гуманістичні орієнтири післявоєнного світопорядку, окрім декларації традиційних прав і свобод, з'являються і принципово нові положення. Нові гарантії більшої свободи стали можливими, насамперед, завдяки трансформації правової держави у державу соціальну. Так, у тексті вищезгаданого документу вперше в історії людства з'являється наступне положення: «кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення, на здійснення необхідних

для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави».

Причому нові права безпосередньо пов'язуються з обов'язками капіталу перед працею в процесі їх співробітництва: «кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття», а також «кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю», завдяки якій «кожний працюючий має право на справедливую і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування, її самої та її сім'ї і яка у разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення».

Фактично йдеться про суспільний лад, в якому мінімізується економічна та соціально-політична нерівність. Адже розвиток посткапіталістичного суспільства можливий лише за максимальної творчої самореалізації особистості. А це, своєю чергою, можливе лише за умови, якщо забезпечується не тільки гідний рівень життя громадян, а й його відповідна якість.

Йдеться про забезпечення рівних стартових можливостей, без якого задекларовані права і свободи громадян неминуче мають достатньо обмежений характер. Передумовою забезпечення подібного права на розвиток власного творчого потенціалу, що одночасно і є вищим проявом свободи, виступає недопущення надто високої поляризації доходів, завдяки чому, крім всього іншого, легше консолідувати націю в критичних кризових ситуаціях.

За цими новими вимогами до прав і свобод не просто правової, а саме соціальної держави, гарантією недоторканості приватної власності є неприпустимість її використання з антисоціальними цілями. До речі, в українському Основному Законі це положення практично продубльовано: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. ... Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки».

Історично, багато в чому на противагу ліберальній індивідуалістичній версії демократії, уже з часів О. Бісмарка починає відбуватися неухильна трансформація держави-нації у концепт народної соціальної держави, а єдність на підставі рівності перед законом доповнюється єднанням на ґрунті спільної долі (О. Бауер). Пізніше аналогічні положення з'являються в Основних Законах багатьох європейських країн. Зокрема, державами соціальної демократії проголошені Іспанія, Італія, Німеччина. Згідно з дегол-

лівською Конституцією П'ятої французької республіки «Франція є неподільною, світською, демократичною та соціальною Республікою». (Не випадково у цій країні існують такі інститути, як Трибунали з питань соціального забезпечення, до яких, між іншим, входить і Трибунал з питань земельної оренди.)

Нарешті, перша стаття чинної Конституції України цікава тим, що у типологічному визначенні особливостей нашої новоствореної держави встановлена залежність між демократією правовою та соціальною: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», а також «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

Причому, в світлі постійних декларацій щодо необхідності успішного проведення українських реформ, слід зазначити, що саме вищезгадана система світоглядних орієнтацій дозволила низці країн у ХХ ст. швидко подолати руйнівні наслідки Другої світової війни та здійснити «економічне диво» – прорив у постбуржуазний суспільний лад, альтернативний пануючому нині паразитичному спекулятивному капіталізму. Така загальна націленість всього суспільного буття на творчу самореалізацію людини була притаманна, зокрема, Франції за часів Ш. де Голля, Німеччині в період перебування при владі К. Аденауера та Л. Ерхарта, Японії і сьогодні залишається необхідною передумовою подолання кризи сучасного космополітично-імперіалістичного глобалізму.

Водночас, задля реалізації політичних інтересів, які світоглядно та ідеологічно спираються на соціалізовані права і свободи, відбувається формування моделі соціально орієнтованої демократії, яка б поєднувала в собі загальне електоральне представництво з максимальною управлінською ефективністю справді народної влади. Внаслідок всіх цих соціальних метаморфоз глобального рівня відбувається неухильне посилення у національних державах виконавчої влади коштом законодавчої, у тому числі активне використання процедури делегованого законодавства, незалежно від того йдеться про президентську чи парламентську форму політичного ладу.

Водночас, саме внаслідок зростання ролі виконавчої влади, одним з найважливіших масових політичних інтересів захисту демократії стає пошук механізмів легітимного контролю над потенційною тиранією. Ось чому у ХХ ст. постійно робилися спроби створити свого роду аналогію змішаної економіки, у формі «змішаної» форми політичного правління, в якій буде знайдено баланс між парламентаризмом та президенталізмом не скільки

за рахунок принципу «стримувань і противаг», а на основі перерозподілу владних повноважень між цими інститутами. Така форма політичного правління отримала декілька назв: «напівпрезидентство», «змішане» президентство, «парламентсько-президентська» або «президентсько-парламентська» республіка.

Водночас, протягом ХХ ст. ведеться наполегливий пошук ефективного механізму імпічменту, який би дозволяв відсторонювати від влади президента-тирана. У сучасних державних формах правління ці положення найбільш послідовно були запроваджені в Основному Законі П'ятої французької республіки, яка за усталеними поглядами сучасних політологів є свого роду взірцем змішаного президентства або напівпрезидентства. Так, згідно з IX розділом Основного Закону Франції рішення про початок процедури імпічменту приймається абсолютною більшістю обох палат парламенту, а сам вердикт щодо оголошення імпічменту ухвалюється без проміжної експертизи судовою гілкою влади – особливим квазісудовим органом – Високою палатою правосуддя, до якої делегується по 12 представників Сенату та Національного зібрання.

Причому, вкрай важливо, що у 2014 р. було запроваджене уточнене формулювання положення щодо підстав для оголошення імпічменту. Замість надто загального пункту звинувачення, за яким Президент може бути підданий імпічменту у випадку «державної зради», до 68 статті Конституції введено наступне формулювання: «Президент Республіки може бути усунений з посади тільки у випадку порушення обов'язків, явно несумісного із здійсненням його мандата». Отже, Президента французької республіки тепер можна усунути від влади не за кримінальний, а за службовий злочин і навіть за професійну невідповідність займаній посаді, так би мовити, профнепридатність та аморальну, з погляду представників законодавчої влади, поведінку, що шкодить державі. Тобто, у даному випадку передусім йдеться не про кримінальну, а політичну відповідальність глави держави, пов'язану, насамперед, з рівнем його компетентності, а також його готовність служити загальнонаціональним інтересам. Члени уряду, за Основним Законом Франції, також можуть бути піддані імпічменту, причому вже безпосередньо на підставі кримінальної відповідальності – за діяння, вчинені при виконанні своїх обов'язків. Вони підлягають суду Палати правосуддя Республіки, що складається з 12 парламентарів (по 6 від Національних Зборів і Сенату). Очевидно, що запровадження цієї процедури більш ніж актуально для нинішньої ситуації в українському політикумі.

Протягом всього існування після проголошеної незалежності Україні так і не вдалось досягти синтезу політичних, національних та економічних інтересів. Внаслідок цього політичні та економічні інтереси переважної більшості громадян в принципі не можуть бути враховані через фіктивність та імітаційність практично всіх політичних інститутів та механізмів. Не випадково, так звана перманентна політична реформа, що триває в країні вже майже двадцять років, в дійсності спрямована на максимальне уникнення правлячим класом відповідальності за свої дії та на максимізацію практично невідконтрольних громадськості владних повноважень, які дозволяють задовольняти кланові клептократичні інтереси (саме тому і поправки до нашого Основного Закону постійно вносяться у неконституційний спосіб).

Звідси і прагнення до того, щоб називати квазіпартії та партійні блоки прізвиськом того, хто зголосився їх очолити і персональним політичним брендом певної політичної сили. Як наслідок, чисельність офіційно зареєстрованих партій давно перевершила здоровий глузд. І при цьому з 356 зареєстрованих в Україні партій звіти в НАЗК подали лише 272 партії, а дві третини українських партій вказали нульові витрати у фінансовій звітності за III квартал 2017 р., що свідчить про фіктивність цих політичних організацій.

І це за умови, що на відміну від західних демократій, де громадяни беруть активну участь у таких формах реалізації своїх політичних інтересів як звернення до влади, референдуми, підпис петицій, участь в страйках, участь у політичних дискусіях, безпосереднє спілкування з політичними лідерами, висування їх кандидатур, пожертвування партіям чи кандидатам, обговорення політичних програм, акумулювання грошових активів у політичних цілях тощо, українські громадяни проявляють політичну участь і активність переважно лише у формі голосування на виборах, або, навпаки, абсентизму. Відносно невелика їх кількість зрідка бере активну участь у організованих акціях масового стихійного протесту.

Нарешті, яскравим прикладом відсутності належного контролю суспільства над владою є і нещодавно прийнятий Верховною Радою України з порушенням регламенту та без жодної наукової експертизи законопроект В. Зеленського (і вже підписаний ним) про імпічмент главі держави, який не тільки робить реалізацію цієї процедури практично не здійсненою, а й відсторонює громадян від участі у ній (у цьому ж контексті можна згадати і постійні пропозиції нової влади зменшити кількісний склад Верховної Ра-

ди України до 300 осіб та зняття недоторканості з депутатів ВР, що насправді лише полегшить тіньовий контроль та маніпулювання законодавчим органом).

Висновки та рекомендації.

Політичні інтереси активної частини українського суспільства мають бути спрямовані на завершення, так і не закінченого під час попередніх народних виступів, процесу демонтажу антинародної влади та побудови повноцінної правової, послідовно соціальної держави.

1.3. Розумюк В.М., Васильців О.О. Теоретична рефлексія проблематики співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів

Теоретична рефлексія спонукальних мотивів політичної діяльності надзвичайно різноманітна. У залежності від історичного періоду, приналежності до певного наукового напрямку та особливостей світоглядно-ціннісної орієнтації різні дослідники давали діаметрально протилежні відповіді на два ключові питання: якою є рушійна мотивація політичної активності та якою має бути найбільш досконалий суспільний устрій?

Історико-філософська думка античного періоду була позначена доволі реалістичним відношенням до політичних проблем та розглядала міркування престижу (честь, слава), страх перед загрозою та пошук вигоди в якості основних причин усіх внутрішньо і зовнішньополітичних кроків. Так, у релігійній міфології, героїчному епосі «Іліади» та «Одіссеї», історичних роботах Геродота, Фукідіда, Ксенофонта, Тацита, Саллюстія Кріспа, Плутарха, Транквілла, філософських працях Аристотеля, Платона і Цицерона індивідуальний чи колективний «інтерес» постає в якості головного мотиву політичної дії. Причому, хоча чимало грецьких та римських авторів критикували корисливий розрахунок, егоїзм та волонтаризм правлячої верхівки чи «народу», їх звичку дбати лише про власні інтереси на шкоду решті суспільства, посилаючись при цьому на «справедливість» та «законність», питання про моральну легітимність «інтересу» спільноти, як правило, не виникало, особливо якщо автор отожднював себе з нею.

Теоретична рефлексія цієї проблематики у середні віки носила яскраво виражений етичний характер, адже суспільно-політична думка того періоду формувалась під потужним впливом церкви, а християнські догми значною мірою визначали мислення і сві-

домість тієї доби. У цілому середньовічні мислителі репрезентували ідеалістичний світогляд, виводячи справи людини з її віри, при цьому постійно наголошуючи на універсальному характері християнських норм і цінностей, що є загальнообов'язковими для кожної держави і суспільства. Відповідно, політика поставала для них реалізацією морально-етичних релігійних ідеалів, а етичне вдосконалення людини та її наближення до Бога розглядалися як ключ до вирішення усіх суспільних проблем.

Разом з поступовою секуляризацією соціуму та десакралізацією влади в Новий час відбувається переоцінка релігійних цінностей, і теоретичний вимір політики значною мірою звільняється від моралізаторського резонансу. Починаючи з XVI ст. домінуючою стає інтерпретація політики як своєрідної технології досягнення успіху в процесі боротьби за владу, а не мирської практики впровадження етично-релігійних принципів християнства. Відбувається «реабілітація» мирських мотивів політичної діяльності, тож стверджуючи силу як основу права в своїх роботах Макіавеллі, Гоббс, Спіноза, Боден, Рішельє із «найвищим благом» ототожнювали вже інтереси держави-суверена (втіленої в особі монарха), а не морально-етичні норми християнства. Обстоюючи право «суверена» (монарха, держави) самостійно визначати власну зовнішню і внутрішню політику, вони стверджували його незалежність від інших суспільних акторів, монополію на легітимне використання сили й необхідність концентрації всієї повноти влади в одних руках.

Інтереси провідних соціальних груп вимагали сильної та ефективної державної влади, здатної запобігти внутрішнім заворушенням і захистити суспільство від зовнішніх загроз, тож на зламі XV–XVI ст. абсолютна монархія почала перетворюватись на домінуючий тип управління. Від цього часу і аж до періоду буржуазних революцій король став чи не єдиним представником національних інтересів та уособленням держави. Легендарні слова Людовіка XIV «держава – це я» були не лише відображенням його світогляду, але й цілком адекватно відбивали суспільну свідомість тієї доби.

Якщо переважна більшість апологетів абсолютизму XVI–XVIII ст. наділяла суверенітетом державу в особі монарха, ототожнюючи їх, то ідеологи Просвітництва (Руссо, Вольтер, Маблі) та діячі Великої французької буржуазної революції (Сійєс, Марат, Робесп'єр) звинуватили сам політичний інститут королівської влади в егоїзмі та волюнтаризмі. Стверджуючи, що монархи переслідують лише свої корисливі династичні інтереси, намагаючись збільшити

територіальні володіння, здобути собі славу та зміцнити всередині країни найжорстокіший деспотизм, ігноруючи нагальні потреби широких верств населення, вони дійшли безапеляційного висновку: «Бог створив світ, а королі пограбували його». Буржуазним публіцистам видавалося недопустимим розглядати міжнародні відносини як взаємини між монархами, тож ідеям станового суспільства і божественної природи королівської влади вони протиставили ідеї нації та національного суверенітету – права «нації» на свободу вибору соціального ладу та політичного режиму, територіальну цілісність національної держави, незалежний курс зовнішньої політики. Відповідно, ідеологами Просвітництва вже не монарх, а нація проголошувалася сувереном – джерелом усієї влади і найвищою позаісторичною суспільною одиницею.

В суто практичному сенсі ця теоретична дискусія набула форми протиставлення «династичним інтересам» аристократії «національного інтересу» всього суспільства. Концепція «національного інтересу» полягала у припущенні, що існує певне узагальнення інтересів і потреб усіх громадян національного суспільства, яке може бути реалізоване у відповідному зовнішньо- і внутрішньополітичному курсі. Оскільки «національний інтерес» відбивав інтереси усієї спільноти, для державних діячів він мав стати найвищою метою і цінністю, перед якою відступали всі інші міркування. Якщо ж відсторонитись від філософських метафізичних абстракцій, то конкретний політичний зміст цієї теоретичної доктрини полягав у протиставленні інтересів вузького кола дворянства інтересам верхівки буржуазії, яка під час боротьби за політичну владу прирівняла й ототожнила власні потреби з інтересами всієї нації, намагаючись здобути якнайширшу підтримку в політичній боротьбі з абсолютизмом.

Протягом XIX–XX ст. разом із поширенням ідей націоналізму і національного суверенітету термін «національний інтерес» став загальновживаним і постійно використовувався урядами різних країн в усьому світі для пояснення своїх дій на міжнародній арені. Цілком природно, що як і будь-який привабливий штамп, концепт національного інтересу дуже швидко перетворився на стандартне виправдання агресивної та експансіоністської зовнішньої політики великих держав на міжнародній арені.

У суто науковому розумінні проблема співвідношення суспільного ідеалу та політичного інтересу вперше була поставлена К. Марксом і в подальшому дістала глибоку послідовну розробку головним чином в роботах теоретиків-соціалістів. Аналізуючи в дусі економічного детермінізму всю сукупність суспільних відно-

син, К. Маркс спробував дати матеріалістичне пояснення духовного моменту діяльності людини, вказавши на пряму залежність світосприйняття і світогляду як окремого індивіда, так і цілого класу від їх місця в соціальній ієрархії та характеру економічних відносин. Стверджуючи, що «не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість», він наголошував, що «спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі», причому вирішальну роль при формуванні суспільної свідомості відіграють саме виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва.

На думку К. Маркса, будь-яка велика соціальна група (клас) і, відповідно, кожна людина – представник певного класу, бачить і осягає дійсність через призму власного становища у спотворюючому світлі своїх специфічних цілей та егоїстичних інтересів. Відкидаючи саму можливість автономного існування свідомості (колективної та індивідуальної), наголошуючи на соціально-економічних детермінантах світогляду, К. Маркс на численних прикладах намагався довести, що в ході історичного становлення кожного класу неминуче відбувається процес формування його ідеології – «хибної свідомості», яка включає в себе притаманні лише цьому класу стиль мислення і спосіб теоретизування, певне світобачення, світовідчуття і світовідношення, емоційно забарвлені ідеї, цінності та стереотипи. Упередженість ідеологічного світогляду, за К. Марксом, обумовлюється не випадковими помилками, людською ірраціональністю чи забобонами. На його думку, ідеологія неминуче формується як «хибна свідомість» тоді, коли сама дійсність існує в спотвореному вигляді, тож основне джерело неадекватності знаходиться не в сфері самої свідомості, а лежить поза нею – в суспільно-політичній та соціально-економічній дійсності. Таким чином, в марксистській інтерпретації ідеологія відображає дійсні суперечності історичного процесу, але в тих їх проявах, коли суспільні реалії перевертаються з ніг на голову, адже ключовим завданням надбудови є захист і легітимація того базису, який її породив. Оскільки справжній зміст ґрунтованого на тій чи іншій формі приватної власності базису будь-якої антагоністичної суспільно-економічної формації складають подібні за своєю суттю ворожі людській натурі відносини експлуатації і панування одних класів над іншими, зацікавлені в консервації status quo домінуючі маєтні класи намагаються формувати і закріплювати однотипні ідеологічні конструкції надбудови (різноманітні концепції релігії, моралі, права, філософії, історії, політекономії і т.д.), які, приховуючи справжню сутність існуючої економічної системи, соціальної ієрар-

хії та політичного режиму, водночас їх виправдовують і освячують. Відповідно, класовий характер ідеологічних конструкцій обумовлює їх суб'єктивність, пристрасність і заангажованість, коли на свідомому і несвідомому рівні відбувається фільтрація і вибіркове «виключення» тих фактів дійсності, осмислення яких могло б суперечити соціальним установкам і загрожувати класовим інтересам. При цьому, будь-яка ідеологія намагається видати свою спотворену і викривлену картину світу за єдино вірну чи, навіть, єдино можливу реальність.

Розглядаючи егоїстичні класові інтереси як основу і першоджерело ідеології, К. Маркс обґрунтовано доводив, що «ідея» незмінно осоромлювалася, як тільки вона відокремлювалася від «інтересу». На його думку «будь-який новий клас, який ставить себе на місце класу, що панував до нього, вже для досягнення своєї мети змушений представляти свій інтерес як спільний інтерес усіх членів суспільства, тобто, висловлюючись абстрактно, надати своїм думкам форму загальності, зобразити їх як єдино розумні та загальнозначимі. Клас, який здійснює революцію, вже по одному тому, що він протистоїть іншому класу, від самого початку виступає не як клас, а як представник всього суспільства; він фігурує у вигляді усієї маси суспільства на противагу єдиному панівному класу».

Таким чином, якщо спробувати зробити з ідей К. Маркса логічні висновки, то слід було б констатувати, що великі суспільні групи (класи) подають свої інтереси у формі ідеалів, або, іншими словами, суспільні цінності та ідеали є лише концентрованим виразом (в т.ч. і політичних) класових інтересів. Більше того, за К. Марксом будь-яке науково-нейтральне знання в суспільних дисциплінах видається неможливим в принципі, оскільки за кожною «чистою теорією» стоїть (вузько) класове бачення та егоїстичні інтереси. Всі ідеології, відрізняючись лише за специфічним змістом, але не за своєю суттю, пристрасні, корисливі та брехливі; з іншого боку, будь-яка істина є соціально детермінована і класово обмежена. Проте, ані сам К. Маркс, ані його послідовники так і не наважилися зробити такі висновки. У марксистській літературі слово «ідеологія» в значенні обман, фікція застосовується виключно по відношенню до ворожих пролетаріату суспільних груп (класів) та конкуруючих політичних партій. Хоча сам К. Маркс і не вживав цей термін по відношенню до пролетаріату, його наступники все ж визнали «ідеологічність» і пролетарської свідомості – діалектичного матеріалізму, проте суто діалектично проголосили догмат нерівноцінності ідеологій. Лукач і Грамші – останні видатні інтерпретатори марксистської доктрини, в своїх роботах виклали

розлоге обґрунтування, чому одна ідеологія краща за інші. Розгортаючи свою аргументацію, вони стверджували, що в умовах капіталістичної формації лише клас пролетарів знаходиться в тому положенні, яке дозволяє йому осмислити і усвідомити реальний стан суспільного розвитку, досягнувши весь світ в його істинності. На відміну від приречених на неминучу загибель реакційних класів і прошарків, які зацікавлені в приховуванні суспільної дійсності і за своїм соціальним положенням не здатні, та й не бажають пізнати закономірності суспільного розвитку, прогресивний клас – пролетаріат – єдиний, який може зрозуміти суспільне буття в діалектичному розвитку, і, здійснивши неминучу соціалістичну революцію, думати про своє постреволюційне майбутнє. Так перша ж теорія ідеологій, відмовившись від наукового релятивізму, стала черговою жертвою ідеологічного ревеляціонізму.

У межах теорії міжнародних відносин провідне місце у розробці концепції «національного інтересу» належить школі «політичного реалізму». У своїх роботах провідні дослідники цього напрямку сформували класичне тлумачення терміну «національний інтерес», зазвичай ототожнюючи його з інтересами держави та вживаючи ці поняття як синоніми (в англійській мові слово *nation* означає не лише певну людську спільноту, об'єднану єдністю території, історичною пам'яттю, культурними традиціями і мовою, але й може мати значення держава, країна). Треба особливо підкреслити, що в західній політології «національний інтерес» принципово відокремлюється від «суспільного інтересу». Застосовуючи перше поняття лише по відношенню до зовнішньої, а друге – до внутрішньої політики держави, дослідники як основні зовнішньополітичні цілі держави розглядають перш за все в забезпечення безпеки країни, захист інтересів її громадян та базових цінностей суспільства.

В інтерпретаціях представників школи політичного реалізму діяльність держави на міжнародній арені постанала послідовною і внутрішньо узгодженою лінією поведінки в різних географічних регіонах, на різних політичних рівнях і напрямках, в ході якої реалізуються національні інтереси. Під останніми вони мали на увазі усвідомлену правлячою елітою сукупність усіх потреб та інтересів країни, обумовлену конкретними історичними, політичними, економічними, геополітичними факторами та культурними традиціями, що становлять фундаментальні передумови її існування. Фактично в реалістському тлумаченні концепція «національного інтересу» виглядала значно ближчою до ідей *raison d'état* (найвищого інтересу держави) кардинала Ришельє, аніж початкового розуміння цього терміну буржуазними публіцистами XVIII ст.

Разом із тим, постійна політична компрометація наукової концепції «національного інтересу» сприяла поширенню доволі скептичного до неї ставлення. Деякі політологи почали уникати вживання цього вже усталеного терміну в своїх роботах, замінюючи його на «інтереси», «основні зовнішньополітичні завдання», «одвічні цілі» та інші синоніми. З 50-х рр. XX ст. в теорії міжнародних відносин спостерігається тенденція поступової відмови від доктрини «національного інтересу». З одного боку дослідники критикують її як надто широку, таку що відкриває простір для будь-яких тлумачень, а з іншого – закидають квазінаукову легітимацію суб'єктивних дій політиків, які часто переслідують цинічні і аморальні цілі.

Саме з морально-етичної точки зору розгортається критика реалістських теоретичних побудов «силової політики», в тому числі і такої їх складової, як «національний інтерес», в межах ідеалістичного напрямку теорії міжнародних відносин. В межах модерністського напряму реалістські концепції переважно критикувались за їх дескриптивний характер, відсутність термінологічної чіткості та методологічної послідовності. Представники різних теоретичних напрямів вказували, що навіть якщо визнати існування об'єктивного «національного інтересу», внаслідок його суб'єктивного сприйняття він все одно означатиме різні речі для різних індивідуумів. Будь-які рішення після їх прийняття можна оголосити «раціональними», підшукавши необхідне обґрунтування, тож людський суб'єктивізм лише надаватиме привабливого вигляду помилковій політиці. Оскільки кожна суспільна група має власні цілі, які часто суперечать інтересам інших, за межею досягнення мінімального рівня безпеки – забезпечення виживання та збереження ідентичності певної національної спільноти – дуже важко відшукати спільний «національний інтерес».

Доволі цікаве вирішення проблема «національного інтересу» дістала в межах вивчення процесу прийняття рішень (decision making theory). Представники цього напрямку критикували традиційне уявлення про зовнішню політику як результат свідомої і цілеспрямованої діяльності певного актора (колективного або одноособового – держави в цілому, уряду, президента), який є внутрішньо єдиним, згуртованим і раціональним, доводячи ілюзорність заяв про надзвичайну продуманість зовнішньополітичної діяльності. В їх інтерпретації держава або її уряд поставали сукупністю великої кількості «гравців», які концентрують свою увагу не так на міжнародних питаннях, як на численних внутрішньополітичних проблемах. Виходячи з власного розуміння цих про-

блем і враховуючи свої інтереси, «гравці» шляхом конфліктів та співробітництва приймають рішення. Таким чином те, що зовні виглядає як політичний курс уряду, насправді являє собою стихійний результат боротьби і компромісу різних політичних сил.

Висновки та рекомендації.

1. Дослідження теоретичної рефлексії проблематики співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів дозволяє стверджувати, що уявлення про суспільні ідеали та політичні інтереси завжди були детерміновані історично, формуючись під безпосереднім впливом найважливіших подій на міжнародній арені та основних тенденцій внутрішньополітичного розвитку. Таким чином, можна говорити не лише про взаємозалежність суспільно-політичних процесів і знань про них, коли теоретичні уявлення про соціум являють собою своєрідне відображення його стану і структури, а з іншого боку – суспільні відносини постають об'єктивованим знанням про них (тобто емпіричним втіленням ідей і концепцій), але й про синхронізовану динаміку еволюції суспільної теорії та історичної практики, коли наукові уявлення розвивалися відповідно до реальних суспільних змін, створюючи дві паралельні динаміки – інтелектуальну і фактичну.

2. Можна констатувати, що великі суспільні групи (класи) подають свої інтереси у формі ідеалів, або, іншими словами, суспільні цінності та ідеали є лише концентрованим виразом (в т.ч. і політичних) класових інтересів.

3. Суб'єктивізм і розпливчастість визначень конкретних суспільних або «національних інтересів» змушує віднести цю доктрину до сфери політичної діяльності, а не політичної науки. На думку багатьох авторитетних дослідників, подібні концепти лише здаються корисними, створюючи ілюзію розуміння предмету дослідження, тож подальший розвиток суспільно-гуманітарних дисциплін буде пов'язаний із відходом від «грандіозних понять» – таких як національний характер, національний інтерес, націоналізм тощо та переходом до чітко визначеної конкретизації термінів, категорій, концепцій.

1.4. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Федеративна Республіка Німеччина: досвід повоєнного піднесення

Утворена на руїнах Третього рейху в 1949 р. ФРН, згідно прийнятого в травні того ж року конституційного Основного закону, була

оголошена демократичною, правовою і соціальною державою, на яку покладалося завдання формування справедливого суспільного порядку. Спираючись в 1950-і рр. на потужне економічне зростання, яке сягало до 10% щорічно, більше, ніж в США і у всіх інших європейських країнах, уряд очолюваний блоком Християнсько-демократичного і Християнсько-соціального союзів (ХДС/ХСС) під керівництвом федерального канцлера Конрада Аденауера, здійснив масштабні економічні та соціальні реформи. Останні були складовою стратегії пропагованої міністром економіки Людвігом Ерхардом концепції соціального ринкового господарства. Головне значення в ній відводилося забезпеченню державою реальної конкуренції в економіці і її соціальної орієнтованості. Ключовим підходом цього став синтез соціального врівноваження, тобто забезпечення соціальної безпеки, скорочення існуючої великої різниці в доходах та вільного конкурентного середовища.

Тим самим корпоративно-солідаристська модель розвитку держави і суспільства підпорядковувалися меті досягнення динамічного економічного піднесення шляхом дієвої мобілізації на відбудову та консолідацію усіх верств західнонімецького суспільства. Складовими, що сприяли економічному зростанню ФРН була низка різних чинників. У першу чергу, це проведена під керівництвом Л. Ерхарда ще в 1948 р. грошова реформа, яка стала фундаментом реорганізації економіки Західної Німеччини. Суттєвою стала фінансово-економічна допомога США в рамках «Плану Маршалла», що разом із грошовою реформою створила можливість для нормалізації господарського життя, було ліквідовано натуральний обмін і відновлена дієздатність системи грошового обігу та банківського кредиту. Американська допомога, що почала реалізовуватися з 1948 р., склала на кінець 1951 р. для ФРН 3,2 млрд дол. Вона відіграла роль своєрідного стартового прискорювача, що безпосередньо вплинув на зміцнення інвестиційної привабливості економіки молодій країні.

Важливим фактором росту і промислового піднесення стала фактична відмова на середину 1951 р. союзниками демонтажу об'єктів промислового виробництва. Так, загальна вартість демонтованого обладнання на території східної зони окупації (майбутньої НДР) склала 2,6 млрд дол., в той час як на заході – 0,6 млрд дол. (приблизно 2,0 млрд марок). У той же час надходження інвестицій в економіку ФРН склало в 1949 р. вже 16 млрд марок. У 1950 р. ця сума збільшилася до 20 млрд, а в 1951 р. – до 29 млрд марок. У березні 1950 р. у ФРН було скасовано раціонування продуктів харчування, в той час як в НДР воно залишалося ще до 1958 р.

Певною мірою війна в Кореї, що почалася у червні 1950 р., також сприяла економічному підйому і дала потужний поштовх зростанню західнонімецької економіки. Адже потік замовлень на верстати та обладнання для важкої промисловості дозволив Західній Німеччині в найкоротші терміни наростити виробничі потужності і вийти на широкі ринки збуту.

Всі ці чинники сприяли успішному подоланню труднощів, пов'язаних з відновленням західнонімецького промислового потенціалу і наверненням його до повноцінної ринкової економіки. Ціни знижувалися, і відповідно до цього розширювався ринок покупців, що робило експорт більш привабливим та сприяло вирівнюванню сальдо імпорту й експорту. В результаті змінився рівень безробіття, який на початку 1950 р. складав 10% і перестав зростати, і на червень того ж року кількість безробітних скоротилася на 360 000 чоловік.

Важливою умовою німецького «економічного дива» стала також активна участь ФРН в економічній інтеграції Західної Європи. Поряд з Францією і країнами Бенілюксу вона стає співзасновницею європейської економічної інтеграції, членом утвореного 18 квітня 1951 р. Європейського об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС). Почався тривалий процес поетапної інтеграції ФРН в європейський економічний та політичний простір, що означав для країни також набуття більш відповідної рівноправності й суверенітету. Важливо, що в західноєвропейській інтеграції політичні, фінансові і промислові кола ФРН побачили реальний шлях подолання наслідків Другої світової війни. Збільшення продуктивності економіки Західної Німеччини в перше повоєнне десятиліття безпосередньо залежало від успіху проведеної урядом стратегії політико-економічної інтеграції ФРН в загальноєвропейські структури. Зняття митних бар'єрів на ринку вугілля і сталі в країнах, що ввійшли до ЄОВС, дало можливість західнонімецьким концернам значно наростити виробництво у відповідних галузях. У 1956 р. промислове виробництво країни подвоїлося в порівнянні з 1950 р., а до 1962 р. – потроїлося.

Звичайно, що зростало значення заходів держави у руслі соціального ринкового господарства, а це створення умов розвитку вільної конкуренції та дієвої підтримки малих і середніх підприємств, які доводили свою спроможність. Система податкових привілеїв давала підприємствам можливість значну частину прибутків використовувати для технічного оновлення, для впровадження у виробництво новітніх наукових досягнень.

Крім того, великим був попит за кордоном на західнонімецькі товари і послуги. Експорт став одним з базових чинників розвит-

ку економіки країни. Федеративна Республіка постійно мала позитивний торговий баланс. Швидко росли золоті і валютні запаси країни, які в 1957 р. склали 5,6 млрд доларів. До початку 1960-х рр. ФРН виходить на перше місце у світі з вивезення автомобілів, металообробних станків, виробів точної механіки і оптики. Так, автомобіль «Фольксваген-жук» став символом успіху німецької автопромисловості на світовому ринку автомобілів. Будучи одним із співзасновників створеного в 1957 р. Європейського економічного співтовариства (ЄЕС), ФРН мала всі умови для поступового наближення до гегемонії в новій економічній організації, вже на момент створення ЄЕС Західна Німеччина виробляла близько 40% сукупної продукції шести країн-членів «Спільного ринку».

Слід підкреслити і значення соціально спрямованих заходів. Так, економічному зростанню сприяло також будівництво житла, яке всіляко стимулювалось державою і, в свою чергу, сприяло росту попиту населення на товари широкого споживання, в тому числі тривалого користування. Крім цього, повоєнна економіка ФРН не мала труднощів з трудовими ресурсами. Це були власні висококваліфіковані робітники, зайняті в основних галузях промисловості та приплив в Західну Німеччину близько 10 млн біженців (зі Східної Пруссії, Сілезії і Судетів), а також близько 3 млн осіб, які залишили НДР до будівництва в 1961 р. Берлінської стіни. Наявність кваліфікованої і відносно дешевої робочої сили суттєво впливала на розмір заробітної плати у ФРН. Її рівень був значно нижче, ніж у інших капіталістичних країнах. Статистика свідчить, що в жовтні 1956 р. середня погодинна оплата промислових робітників у ФРН становила 89% відповідної тарифної ставки Франції, 66,9% – Швеції, 26% – США. Аж до 1959 р. у ФРН був найдовший робочий тиждень (за винятком гірничодобувної галузі) не тільки серед країн-засновників «Спільного ринку», а й серед усіх індустріально розвинених капіталістичних країн. Разом з тим заробітна плата німецьких робітників зростала з року в рік, у середньому на 5%. Що ж стосується проблеми безробіття, то перелом тут настав у 1952 р. Якщо рівень безробіття складав у 1952 році 1 051 тис. чоловік, у 1953-му – 941 тис., у 1957-му – 367 тисяч, то у 1959 р. була зафіксована повна зайнятість. Така динаміка на ринку праці викликала необхідність залучення додаткової робочої сили із-за кордону. Наймання гастарбайтерів починається з кінця 1955 р. і через рік чисельність іноземних робітників в Західній Німеччині сягає 100 тис. чоловік, а в 1966-му – вже 1 млн 310 тис. чоловік.

Саме успіхи економічного розвитку дозволили ФРН проводити широкомасштабну соціальну політику. У першій половині 1950-х

рр. в країні були впроваджені такі найважливіші соціальні закони: в 1950 р. Закон про першочергове будівництво житла для тих, хто втратив його під час війни; в 1951 р. – закони про допомогу по безробіттю і про заборону необґрунтованого звільнення; в 1952 р. – про компенсацію збитків постраждалим під час війни і Закон про охорону праці працюючих матерів; в 1953 р. – Закон про охорону та підтримку праці інвалідів; в 1954 р. – Закон про допомогу для багатодітних сімей.

У рамках даного законодавства відновлюється вся система страхування, що історично склалася в Німеччині: по безробіттю, через хворобу, від нещасних випадків, від вимушеного простоя та на випадок втрати годувальника. Ці фонди формувалися із зарплат робітників (10% зарплат) і відрахувань підприємців як зі своїх прибутків, так і з фондів підприємства, що направлялися на споживання. Починаючи з 1951 р. розміри допомоги залежать від тривалості зайнятості, розмірів сплачених страхових внесків по безробіттю, віку безробітного і складу його сім'ї.

Однією з яскравих сторінок західнонімецької соціальної політики, що вимагала колосальних коштів, було житлове будівництво для переселенців та осіб, які втратили житло під час бойових дій, число яких досягало приблизно 12 млн чоловік. Зі зрозумілих обставин швидко вирішення цієї проблеми мало першочергове значення для розвитку країни, і уряд повною мірою це усвідомлював. На підставі прийнятого в серпні 1952 р. Закону «Про компенсацію шкоди, заподіяної війною» починаються безпрецедентні до того часу матеріально-грошові компенсації даній категорії населення. Так, понад 30% всього кредиту, отриманого ФРН за планом Маршалла, було направлено на здійснення даної мети. Тільки в період до 1956 р. щорічно вводилося в експлуатацію 500 тис. квартир, які надавалися, насамперед, біженцям і бездомним. Також були надані пільги концернам, які проводили житлове будівництво. Однак переважна більшість введення в дію житлового фонду припадала на державний сектор (муніципальне житло). Свою частку у вирішенні до 1955 р. житлової проблеми вніс і Фонд вирівнювання поневірянь, який формувався як за рахунок дотацій з державного бюджету, так і за рахунок відповідних обов'язкових виплат з боку всіх власників нерухомості. Частка ж державної участі в реалізації житлової програми складала до 1955 р. 35–40% всіх коштів соціального житлового будівництва.

З середини 1950-х рр. частка «соціальних квартир» почала різко падати на користь будівництва приватного житлового фонду. Будівництву приватного житла сприяли два закони: другий Закон

про квартирне будівництво від 1956 р., яким було надано цілий набір пільг для приватного будівництва, і Закон про сприяння формуванню майна для осіб найманої праці від 1961 р. Крім того, з 1953 р., згідно законодавства, стали здійснюватися компенсаційні виплати вимушеним переселенцям і військовополоненим. Так, протягом 20 років (1953–1973 рр.) вищевказаним категоріям населення була виплачена сума в 107 млрд марок – безпрецедентна в історії компенсація.

Досить важливу роль у формуванні системи соціального захисту населення країни відіграла пенсійна реформа 1957 р., яка стала наріжним каменем державного соціального страхування в Західній, а в подальшому і об'єднаній Німеччині. У ході її здійснення зберігалися найбільш загальні принципи концепції пенсійного забезпечення О. Бісмарка. Новації ж полягали в посиленні принципу еквівалентності і введенні динамічної пенсії. Принцип еквівалентності означав, що пенсії набули характеру компенсаційних виплат за відпрацьовані роки, а не благодійної допомоги. Динамічний принцип формування розміру пенсії означав щорічну його індексацію відповідно до змін сукупної брутто-зарплати всіх робітників і службовців. Тим самим пенсіонери отримали можливість мати вигоди від економічного зростання і зберегти за собою місце в тій частині соціальних сходів (за доходами), в якій вони перебували у свій активний період життя. Адже розміри пенсії розраховувалися з урахуванням таких чинників: сукупного рівня зарплати в країні, індивідуальної зарплати застрахованого, кількості відпрацьованих ним років, протягом яких сплачувалися страхові внески. В цілому пенсії за віком встановлювалися в розмірі приблизно 60% від брутто-зарплати, і право на них мали особи, які досягли віку 65 років і сплачували внески протягом не менше 15 років. Внески повинні були сплачуватися в рівних частках як самим працівником, так і роботодавцем. Крім того, держава брала на себе зобов'язання субсидувати пенсійні каси, проте частка останнього помітно поступалася відповідним вкладом зазначених сторін. Для стабільного функціонування системи створювався резерв у розмірі річної суми пенсійних виплат. В результаті пенсії при новій системі втрачали характер субсидій (як в моделі О. Бісмарка) і набували статусу заміщення зарплати. У результаті пенсія у робочих підвищилася в середньому на 65%, а у службовців – на 72%.

Оцінюючи здійснені з ініціативи влади соціальні перетворення, слід підкреслити значення їх довгострокових наслідків. Пенсійна реформа, так само як і інші здійснені урядом К. Аденауера

соціальні проекти, забезпечила широким верствам суспільства стійку соціальну захищеність, стабільну впевненість у завтрашньому дні. Політичні та соціально-економічні переваги системи, зумовлювалися неухильним втіленням засад соціального ринкового господарства, ґрунтувалися на принципах корпоративно-солідаристської концепції розвитку і були дієвими для повоєнного поступу ФРН. Таке становище, реалізація корпоративно-солідаристської концепції нівелювали ґрунт у прихильників класової боротьби, яким вже не було на що сподіватися. Не останню роль в тому, яку увагу уряд ФРН приділяв соціальній сфері, відігравав і фактор протистояння з НДР, в якій впроваджувалася радянська модель соціалізму. Саме таке протистояння, як визнають багато дослідників, було «одним із домінуючих чинників у політиці К. Аденауера».

Значно важче йшов на структурно-радикальні зміни у сфері соціально-державного будівництва великий капітал ФРН, зокрема, це стосувалися практики співучасті трудящих в управлінні підприємствами низки промислових галузей, що набула поширення з 1946 р. З початком війни в Кореї союзи підприємців відкрито виступили з вимогою ліквідації системи «паритетної співучасті» в тих галузях, де це передбачалося: у вугільній, металургійній та сталеливарній промисловості, наполягаючи на введенні «нормальних відносин» між робітниками і підприємцями в процесі виробництва. У свою чергу, Об'єднання німецьких профспілок (ОНП) та опозиційна до ХДС/ХСС Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН) прагнули до законодавчого утвердження «практики співучасті» в перелічених галузях, а у підсумку – до поширення подібної моделі на весь економічний простір країни. В результаті страх перед профспілковими виступами у зазначених галузях, здатними вилитися в крупномасштабні політичні страйки, змусив владу і представників великого капіталу піти на прагматичний компроміс з ОНП. Система паритетного представництва інтересів праці і капіталу у вугільній промисловості та чорній металургії була в 1951 р. закріплена на законодавчому рівні, але не поширювалася на інші галузі промисловості (це буде здійснено лише в 1976 р.).

Варто наголосити, що профспілки ФРН уже в цей період відігравали роль серйозної суспільної сили, що вносила свою частку у становлення соціального ринкового господарства, розвиваючи його соціальну складову. Зазначені зміни у виробничих відносинах, що здійснювалися паралельно з підвищенням рівня життя трудящих, говорять про поступове витіснення факторів, які роз-

колювали суспільство на ворожі класи і обумовлювали класовий характер панування еліти. Це відбувалося шляхом розмивання визначеності працівників як «стовідсоткових» найманих робітників. Даний показник руху до постіндустріального суспільства, до «безкласовості» ґрунтувався не на повноті збігу власника з працівником, а навпаки – на відсутності повноти їх радикального поділу.

Отже, колосальне економічне піднесення країни в 1950-і рр. стає своєрідним тріумфом соціального ринкового господарства. Основою успішного економічного розвитку і соціального добробуту суспільства стало забезпечення вільного конкурентного порядку. Тут і проявилася головна особливість розвитку соціальної держави у ФРН, відмінна від інших європейських держав. У Великобританії, Франції, скандинавських країнах ініціатива у розробці і здійсненні подібних змін виходила від соціалістів, які приходили у повоєнні роки до влади в цих країнах на більший або менший термін. У ФРН же початок широким соціальним реформам, підсумком яких і стало формування соціальної держави, поклав буржуазно-демократичний уряд. Незважаючи на активну участь опозиційної СДПН у розробці соціальних законопроектів, масовий виборець пов'язував поліпшення свого становища в основному з діяльністю правлячої коаліції на чолі з ХДС. Свідченням такого твердження – безперечні перемоги партії на виборах 1953, 1957 та 1961 рр.

Висновки та рекомендації.

1. Досвід повоєнного соціально-економічного піднесення ФРН, його стратегічні засади та складові напрями успішного формування ринкового господарства і соціальної держави можуть стати в нагоді державам, які здійснюють глибокі трансформаційні перетворення, зокрема і сучасній Україні.

2. Засадами успішного сходження Федеративної Республіки Німеччини повоєнного періоду стали: корпоративно-солідаристська концепція поступу держави і суспільства, неухильне втілення принципів соціального ринкового господарства, які були підпорядковані реалізації стратегічної мети досягнення динамічного економічного піднесення шляхом дієвої мобілізації на відбудову та консолідацію усіх верств західнонімецького суспільства.

3. Протягом повоєнного періоду політика ФРН спрямовувалася не лише на реформування народногосподарського спадку розгромленої диктатури, але і на забезпечення державою належних умов реальної конкуренції в економіці, посилення її соціальної

спрямованості. Ключовими у цих заходах стали: фінансово-економічна допомога США в рамках «Плану Маршалла»; відповідні перетворення і включення ФРН у процеси європейської інтеграції; нарощування експортного потенціалу провідних галузей виробництва і їх технічне оновлення; дієва підтримка малих і середніх підприємств та оптимальне використання наявних трудових ресурсів; державна підтримка будівництва житла для тих, хто втратив його під час війни і програма соціального житла; відновлення і зміцнення широкої системи страхування та допомоги у випадках безробіття, нещасних випадків чи втрати годувальника; пенсійна реформа і втілення засад динамічної пенсії; синтез суспільного врівноваження шляхом забезпечення соціальної безпеки і відповідних гарантій; скорочення успадкованої великої різниці в доходах та утвердження вільного конкурентного середовища.

4. Забезпечення умов вільного конкурентного середовища включало безпосереднє втручання держави в економічний процес, тобто воно унеможливлювало практику режиму ручного керівництва господарським розвитком. Навпаки – держава, її владні та регуляторні органи опікувалися створенням відповідних рамок, забезпеченням зрозумілих і ефективних економічних та правових умов діяльності підприємців, співучасті профспілок та працівників найманої праці в управлінні підприємствами низки промислових галузей.

5. Вміле використання державою внутрішніх і зовнішніх фінансово-економічних факторів, а також сприятливої економічної кон'юнктури та піднесення уможливлювали прийняття і втілення низки соціальних законів та програм, спрямованих на широкі верстви суспільства, а також здійснення адресної підтримки і компенсаційних виплат вимушеним переселенцям та військовополоненим. Всі ці та інші заходи були складовими процесу формування соціальної держави в рамках реалізації неоліберальної концепції соціального ринкового господарства. Дана концепція, здійснювана тогочасною урядовою коаліцією на чолі з християнськими демократами, стала основою соціально-економічного піднесення Західної Німеччини.

1.5. Кудряченко А.І., Мартинов А.Ю. Португалія: від диктатури Салазара до успішної країни Європейського Союзу

Республіка Португалія є прикладом успішної суспільно-політичної трансформації від авторитарного режиму Салазара до се-

редньої за розміром і впливом країни-члена Європейського Союзу. Перехідний політичний процес проходив ключовий етап у 1974 – 1986 рр., коли Португалія пережила остаточний крах імперської ментальності, відмовилася від впливу на свої колишні колоніальні володіння (останню колонію Макао (Аоминь) 20 грудня 1999 р. Португалія передала Китаю).

Португальці почали вибудовувати свою імперію від 1398 р., коли Васко да Гама пройшов морським шляхом до Індії. Педру Кабрал на початку XVI ст. включив до складу португальської імперії Бразилію. Пік могутності португальської імперії припав на середину XVI ст. У 1910 р. в Португалії була повалена монархія. Республіка надала колоніям більшу фінансову автономію. Але Органічна хартія 1933 р. поклала край автономії колоній. 18 грудня 1961 р. індійська армія відбила у португальців контроль над Гоа. У травні 1973 р. в Африці португальці були вимушені піти із Португальської Гвінеї. Драматичною виявилася доля колишніх португальських колоній Анголи і Мозамбіку. Квітнева 1974 р. демократична революція в Португалії остаточно поховала імперський режим. Історично парадокс португальської імперії полягав у тому, що в європейській системі міжнародних відносин від 1815 р. Португалія була периферійною державою Західної Європи. Громадянська війна у сусідній Іспанії 1936–1939 рр. і перемога диктатури Ф. Франко посприяла встановленню авторитарної форми правління у Португалії. У роки Другої світової війни Португалія залишалася нейтральною країною, причому вагомим впливом на португальські справи користувалася Велика Британія.

Розглядаючи передумови демократичної «революції гвоздик» 25 квітня 1974 р., варто наголосити на системній кризі, яку переживало португальське суспільство за умов світової економічної кризи 1973–1975 рр. Визначальну роль у перемозі «революції гвоздик» відіграв демократично налаштований офіцерський корпус португальської армії. Соціально-політичний парадокс полягав у тому, що активними суб'єктами революції були ідеологічно ліво орієнтовані офіцери. Радянська пропаганда у квітні 1974 р. передчасно класифікувала «революцію гвоздик» ледь не як «соціалістичну». Вибірчий процес у Португалії 1974–1975 рр. створив ще один парадокс, коли Соціал-демократична партія Португалії ідеологічно була більш «правоцентрично-орієнтованою», натомість Соціалістична партія Португалії більше орієнтувалася на лівоцентричні ідеї. Вже на початку 1980-х рр. Комуністична партія Португалії, діяльність якої була легалізована після «революції гвоздик», була виштовхнута на маргінес місцевої політики. Це було пов'я-

зано із незгодою португальських комуністів підтримувати процес європейської інтеграції Португалії. Ліва частина політичного спектру Португалії розглядала процес європейської інтеграції з ленінських позицій, тобто як об'єднання європейських монополій та транснаціональних корпорацій із метою пригніблення народу. Утім, процес європейської інтеграції Португалії був підтриманий не лише внутрішньополітичними обставинами, а зовнішньополітичними моментами, пов'язаними із синхронною політичною трансформацією у сусідній Іспанії після смерті Ф. Франко. У 1976 р. була прийнята демократична конституція Португалії. Було децентралізовано систему місцевого самоуправління, зокрема, на Азорських островах і Мадейрі. Парламентсько-президентська форма правління стала оптимальною для адаптації Португалії до умов участі у процесі європейської інтеграції.

У 1977–1978 рр. Португалія та Іспанія розпочали переговори про підготовку угод щодо умов вступу тоді ще до Європейського економічного співтовариства. Проблемою переговорів були аграрні питання, позаяк на той час Португалія та Іспанія були переважно аграрними країнами, а ЄЕС вже проводив спільну сільськогосподарську політику. Але у 1984–1985 рр. переговори про вступ до ЄЕС було успішно завершено. 1 січня 1986 р. Португалія та Іспанія стали членами ЄЕС.

Вступ до ЄЕС можна вважати маркером завершення процесу демократичної трансформації Португалії. Впродовж 1986–2018 рр. також відбувся глибокий процес зміни структури португальської економіки. На початку XXI ст. сільське господарство має лише 5% у валовому внутрішньому продукті, індустрія – 39%, сфера послуг – 56% (провідною галуззю національної економіки став туризм). Ключовими торгово-економічними партнерами Португалії є Іспанія, ФРН, Франція, Італія, Велика Британія, США.

Португальський феномен у ЄС полягає у тому, що португальське суспільство залишається переважно на європейських оптимістичних позиціях. Це обумовлено позитивним впливом членства в ЄС на португальську економіку. У 1986–1994 рр. Португалія отримала значні кошти від ЄС на модернізацію транспортної інфраструктури, що дало можливість розвинути галузь туризму. Це позитивно вплинуло на економічний підйом у колишніх депресивних областях країни. Португалія позитивно ставилася й до розширення ЄС. Оптимальним стало розширення 1995 р., коли до ЄС вступили Австрія, Швеція та Фінляндія. Позитивну роль у процесі розвитку європейської інтеграції відіграв голова Європейської комісії у 2004–2014 рр. португалець Жозе Мануель Баррозу. Йому

довелося вирішувати складні питання: найбільше розширення ЄС 1 травня 2004 р., коли членами ЄС стали відразу 10 держав, провал ратифікації першої спільної Конституції ЄС 2005 р., прийняття Лісабонського договору реформ 2009 р. Світова економічна криза 2008 р. негативно позначилася на економіці Португалії, але країна втрималася у зоні спільної європейської грошової одиниці – євро.

Португалія відіграє важливу роль у процесі реалізації спільної зовнішньої політики ЄС. Так само, як і Іспанія, Португалія є ключовим суб'єктом, який впливає на формування і реалізацію політики ЄС щодо країн Латинської Америки. Особливими залишаються португальсько-бразильські відносини. На відміну від інших «середніх» за розмірами і кількістю населення країн-членів Євросоюзу, Португалія має не лише загальноєвропейську, а й власну політику щодо України.

Початок XXI ст. став визначальним у розвитку українсько-португальських відносин. Підготовка Португалії до проведення чемпіонату Європи з футболу 2000 р. була пов'язана із залученням кваліфікованої робочої сили для розбудови спортивного інфраструктури. Відтоді постійно збільшувалася кількість української громади у Португалії. Вона є наймолодшою, порівняно із іншими діаспорами України у світі. Але процес самоорганізації української діаспори у Португалії наразі є зразковим з точки зору формування у Європі позитивного іміджу України та українців. Унікальним є досвід української діаспори у Португалії в просуванні ідеї легалізації робочої міграції, наданні їй представниками державних соціальних гарантій, підтримці культурно-політичних проєктів.

Завдяки цьому українська діаспора в Португалії стала важливим фактором впливу на двосторонні українсько-португальські відносини.

Висновки та рекомендації.

Важливо вивчити і поширити досвід української діаспори Португалії для популяризації ідеї ефективної адаптації українців до умов роботи і життя за нормами і правилами Європейського Союзу. З цією метою доцільно розвивати зворотні суспільно-політичні зв'язки громадських організацій української громади Португалії із неурядовими громадськими організаціями материкової України.

1.6. Кудряченко А.І., Кривонос Р.А., Солошенко В.В. Скандинавська модель: досвід для України

Прихід до влади президента Володимира Зеленського в ході виборів 21 квітня 2019 р. та позачергові вибори народних депутатів

Верховної Ради 21 липня 2019 р. актуалізували інтерес до обрання Україною оптимальної моделі соціально-економічного розвитку. Однією з можливих моделей є скандинавська.

Скандинавська модель характеризує розвиток країн Північної Європи – Данії, Ісландії, Норвегії, Швеції і Фінляндії. Тому в літературі також присутні інші назви – шведська модель, «шведський соціалізм», північноєвропейська модель, північноєвропейська соціал-демократична модель тощо.

Хоча між північноєвропейськими країнами існують значні відмінності, всі вони мають певні спільні риси у своєму соціально-економічному розвитку. Головною з них є модель держави загального добробуту, яка довела здатність стабільно вирішувати завдання сталого економічного зростання у поєднанні з підвищенням індивідуальної автономії громадян, сприяння їхній соціальній мобільності і забезпечення основних прав людини.

Скандинавська модель відрізняється від інших типів соціальних держав своїми акцентами на максимізацію участі робочої сили (загальна зайнятість); високий ступінь перерозподілу суспільного багатства шляхом надання великих обсягів соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення за рахунок державного бюджету; гендерну рівність; максимально спрощений та рівний доступ до державних послуг та послуг місцевого самоврядування. Складовими частинами цієї моделі є розвинені та фінансовані державою системи соціального захисту, освіти і охорони здоров'я. Наприклад, для країн Північної Європи характерними є високий рівень допомоги у зв'язку з безробіттям і достроковим виходом на пенсію. У 2001 р. допомога у зв'язку з безробіттям становила близько 90% від заробітної плати у Данії і 80% у Швеції, в порівнянні з 75% у Нідерландах і 60% у Німеччині.

Для скандинавської моделі характерний низький рівень корупції (у 2017 році в Індексі сприйняття корупції Transparency International, всі п'ять країн Північної Європи увійшли до числа 13-ти найменш корумпованих зі 180 країн списку), прозорість процесів ухвалення урядових і управлінських рішень.

Держави Північної Європи вирізняються також відносно низьким рівнем соціального розшарування, високим рівнем гуманітарного капіталу, стабільно займають високі позиції в рейтингах добробуту та гуманітарного розвитку.

Зворотнім боком такої моделі є один із найвищих у світі рівнів прямого й непрямого оподаткування, відтік з країни громадян з високим рівнем доходів та амбітної, мобільної і високоосвіченої молоді. Фінансовою основою скандинавської моделі є державний

бюджет, що припускає досить високий рівень державних витрат, для фінансування яких установлений досить високий рівень податків, однак не стільки для фірм, скільки для багатих фізичних осіб. Зокрема, у Швеції, Норвегії й Данії податки становлять 51-63% ВВП, а частка державних витрат на соціальні цілі у ВВП у цих країнах перевищує 40%. При цьому, максимальний корпоративний податок у Швеції сягає 28%, гранична ставка прибуткового податку становить 58%.

Передумовами формування скандинавської моделі були глибоко закорінені у свідомості громадян цінності протестантської трудової етики; висока етноконфесійна та культурна однорідність північноєвропейських суспільств у XIX–XX ст.; сотні років відносно стабільного функціонування правової держави (щонайменше з Пізнього Середньовіччя); близько сотні років реально діючого конституціоналізму, парламентаризму та системи політичних партій; розвинута мережа недержавних об'єднань громадян, яка формує громадянське суспільство і, за відомим висловом Г. В. Ф. Гегеля, «опосередковує» відносини між громадянином і державою.

Формування зазначених передумов зробило держави Північної Європи успішними в міжнародній конкуренції ще до впровадження в них «соціалістичних складових». Це можна бачити, скажімо, на прикладі Швеції. У середині 1800-х рр. Швеція була однією з найбідніших країн Європи. У той час як багато європейських сусідів пожинали економічні вигоди промислового перевороту, шведська економіка була пригнічена корумпованим аристократичним урядом, високими податками, обмеженнями, встановленими системою ремісничих та професійних об'єднань (гільдій), професійними ліцензіями, а також жорсткими торговими обмеженнями. Стан шведської економіки був настільки гнітючим, що у середині 1800-х рр. понад 1,3 млн. шведів з країни, населення якої становило 3,5 млн., були змушені емігрувати до США, в основному через обіцяні низькі ціни на сільськогосподарські угіддя на Середньому Заході.

Між 1840 і 1865 рр. у Швеції було здійснено ліберальні реформи, зокрема, щодо зниження податків, скасування системи гільдій, дріб'язкового регулювання підприємницької діяльності, банківської справи, встановлення урядом процентних ставок, були зняті торговельні обмеження, помітно знижені імпорتنі тарифи та запроваджена свобода преси і релігії. Ліберальні реформи за умови домінування протестантської трудової етики сприяли стрімкому економічному зростанню, яке з 1890-го по 1950-й рр. бу-

ло найдинамічнішим у світі. Відтак, у цей період з'явилися такі потужні й відомі шведські компанії, як Ericsson, Volvo, IKEA, SCF, Tetra Pak, H & M і Electrolux. Водночас дохід на душу населення у Швеції за період 1850–1950 рр. збільшився у 8 разів, а чисельність населення навіть подвоїлася. Дитяча смертність знизилася з 15% до 2%, а тривалість життя збільшилася на 28 років. До 1950 р. Швеція перетворилася з однієї з найбідніших країн на 7-му країну світу за ВВП на душу населення. Тривалість життя у Швеції до 1960 р. сягнула позначки 73,1 року, на 2,2 року довше ніж у США.

Загострення соціальних протиріч змусило Швецію, а пізніше – і решту країн Північної Європи, перейти від ліберальної до регульованої державної моделі, яка отримала назву скандинавської. Скандинавська модель пройшла чотири етапи розвитку. Перший охоплював довоєнні 1920–1930-ті рр., другий – післявоєнні роки аж до середини 1970-х рр., третій – від середини 1970-х рр. до середини 1990-х рр. і, нарешті, четвертий етап, що розпочався у другій половині 1990-х рр., триває до нашого часу.

У довоєнний період завдяки перегляду соціал-демократичними партіями своїх ідеологічних засад (усвідомлення суспільної важливості захисту приватної власності, відмова від мети знищення ринкової капіталістичної економіки тощо), входженню до урядових коаліцій та формуванню соціал-демократичних урядів відбувається поступове будівництво держави загального добробуту, що забезпечує широким масам населення доступ до вищої освіти і пов'язаних із нею соціальних ліфтів, участі в місцевому самоврядуванні та державному управлінні, якісного медичного й соціального забезпечення тощо.

У післявоєнний період, особливо у 1960-і – першій половині 1970-х рр. скандинавська модель сприяла країнам Північної Європи досягти найвищих, серед інших розвинених країн, показників соціалізації економіки, зокрема у розподілі ВВП, соціальних витратах держави, за ступенем рівномірності в розподілі доходів, зближенням рівнів оплати праці, зниженням кількості осіб, які перебувають нижче офіційної межі бідності.

У той же час відбулося стрімке зростання державних витрат і, як наслідок, прямого і непрямого оподаткування. Якщо близько 1900 р. урядові витрати складали всього 6% ВВП, тобто були меншими, ніж у більшості розвинених країн, включно зі Сполученими Штатами, наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. вони почали динамічно зростати.

Починаючи з середини 1970-х рр., коли стала розпадатися централізована система колективно-договірного регулювання, до

мінімуму зменшився вплив держави у царині формування заробітної плати, скандинавська модель почала демонструвати зниження своєї ефективності, про що свідчило уповільнення темпів економічного зростання.

За 20 років між 1960 р. і 1980 р. державні витрати майже подвоїлися з 31% до 60% ВВП, перейшовши позначку 65% на початку 1990-х рр. Було розширено спектр видів соціальної допомоги, посилено регламентацію ринку, а граничні ставки прибуткового податку в деяких випадках сягнули 100%. Найбагатші та найуспішніші шведські корпорації, зокрема, IKEA, Tetra Pak і H & M перенесли свої штаб-квартири до інших держав. Протягом 1970 – 2004 рр. у Швеції з'явилося лише дві компанії, що входять до сотні найпотужніших підприємств країни. Швеція скотилася з 4-го місця за ВВП на душу населення у 1975 р. на 14-е у 1993 р. та з країни, яка була багатшою на 20% від середнього показника по ОЕСР до країни, яка є на 10% біднішою.

Криза скандинавської моделі змусила спочатку Данію у 1973 р. а пізніше, коли склалася сприятлива міжнародна ситуація, зокрема і внаслідок розпаду Радянського Союзу та завершення «холодної війни», також Швецію і Фінляндію у 1995 р. приєднатися до Європейських Співтовариств та Європейського Союзу (ЄС).

Норвегія та Ісландія, які не увійшли до Євросоюзу через обмеження накладені в ЄС на вилов риби, що є важливою складовою економік цих країн, у 1992 р. разом з Ліхтенштейном і Швейцарією в рамках Європейської Асоціації Вільної Торгівлі (ЄАВТ) уклали з ЄС угоду про створення Європейського Економічного Простору (ЄЕП). Оскільки Швейцарія не змогла ратифікувати угоду про ЄЕП на загальнонаціональному референдумі, вона не увійшла до нового інтеграційного об'єднання, а решта країн-підписантів стали його учасниками.

У результаті на скандинавську модель почали впливати засади соціально-економічного розвитку в рамках ЄС. Проте, цей вплив змусив швидше здійснити модернізацію скандинавської моделі, але не скасовувати її цілковито.

Зокрема, економічна депресія на початку 1990-х рр. призвела до хвилі ринкових реформ у Швеції. Податки і урядові витрати були значно скорочені. Програми соціального забезпечення були знижені. Пенсійна система була частково приватизована і змінена з розподільної пенсійної програми на накопичувальну. Була впроваджена система універсальних шкільних ваучерів, давши можливість учням і їхнім батькам витрачати їхні гроші в будь-якій державній або приватній школі за своїм вибором. Була здійс-

нена приватизація державних підприємств та відміна державного регулювання. У результаті, у 1990-і рр. Швеція була однією з небагатьох країн, де постійно скорочувалася частка державних витрат у ВВП.

Проте економіка країни досі характеризується відносно високим рівнем податків і великими державними витратами, а також обтяжливим регулюванням ринку праці та житла. Швеція є зручним місцем, щоб почати і розвивати бізнес (з корпоративним податком у розмірі 22% в порівнянні з 35% у США). Але успішні компанії продовжують залишати Швецію через високі податки на фізичних осіб і високі витрати через жорстке регулювання ринку нерухомості.

У результаті, хоча Швеція має більшу рівність доходів, ніж у США, майнова нерівність у Швеції є однією з найвищих у світі. Найбагатший 1% населення володіє до 40% багатства країни, в порівнянні з близько 35% у США. 10% найбагатшого населення Швеції володіє 69% всіх багатств країни. Через труднощі в накопиченні капіталу, у Швеції успадковуються 2/3 багатства в порівнянні з 1/3 у США. Така низька мобільність означає, що велика частина шведського багатства контролюється кількома поколіннями шведських аристократичних і колишніх дворянських родин. Скажімо, за підрахунками експертів, лише найбагатша шведська родина – родина Валленбергів – володіє майже половиною (до 40%) фондового ринку країни.

До всього, жорстка регуляція ринку праці у Швеції (покликана «захистити» найманих працівників) створює труднощі у пошуках праці для молодих і низькокваліфікованих працівників, що не сприяє розвитку їхніх трудових навичок і отриманню виробничого досвіду. Наприклад, безробіття серед молодого населення у Швеції становить 19,3% (у порівнянні з 10,8% у США). Крім того, ця проблема найбільш очевидна серед іммігрантів у Швеції. Майже 22% громадян, народжених поза Швецією, є безробітними (у порівнянні з 4,9% у США), і у Швеції спостерігається один із найбільших розривів в світі між безробітними мігрантами та корінним населенням.

Ще гіршим є становище біженців, які, як правило, менш кваліфіковані, ніж інші іммігранти: після 15 років перебування в країні, лише 34% біженців мають повну зайнятість. В результаті великі і бідні іммігрантські громади залежать від урядових соціальних програм. Крім того, величезні труднощі, які відчуває Швеція з їхньою асиміляцією, є аргументом на користь того, що скандинавська модель краще працює в маленьких етнічно однорідних кра-

їнах, але призводить до проблем в країнах з великою етнічною різноманітністю.

Висновки та рекомендації.

Зроблений нами аналіз дозволяє поставити під сумнів висновок щодо прийнятності для України в сучасних умовах скандинавської моделі. По-перше, через відсутність необхідних передумов, особливо, протестантської трудової етики, функціонуючої правової держави, ефективного захисту власності тощо. По-друге, Україна відрізняється від скандинавських країн своїми розмірами, етнічною та конфесійною різноманітністю населення. По-третє, суттєвим чинником постає геополітичне розташування України на перехресті шляхів із Західної і Центральної Європи до Євразії.

Четвертим фактором є толерантність українського, як і більшості посттоталітарних суспільств, до широких проявів корупції у багатьох сферах життя суспільства, уразливість розвитку демократичних владних інститутів та місцевого самоврядування, партійної системи, профспілок і громадянського суспільства.

Нарешті, по-п'яте, процеси глобалізації та поява значних груп мігрантів з інших регіонів світу нині трансформують скандинавську модель навіть у країнах Північної Європи. Останні змушені все більше переходити до соціальної, економічної та інших політик, опрацьованих у країнах ЄС і США та більш ефективних у глобалізованому світі.

Таким чином, з урахуванням викладеного, найбільш прийнятними можуть бути наступні пропозиції. По-перше, Україна має продовжити зусилля з формуванням власної моделі соціально-економічного розвитку. Вона має включати узгодження національного законодавства із законодавством ЄС у рамках Угоди про асоціацію. І цьому покликане сприяти всеохопне і потужне утвердження європейського стратегічного вибору.

По-друге, українська влада має більш активніше звертатися до рецептів розв'язання соціально-економічних проблем, опрацьованих у Сполучених Штатах Америки як країні, що через своє етнічне і конфесійне різноманіття є свого роду праобразом майбутнього глобалізованого світу. Зокрема, серед країн Центральної і Східної Європи Україна вже сьогодні є найбільш подібною до США у конфесійній сфері.

По-третє, з досвіду країн Північної Європи має запозичуватися не застаріла скандинавська соціально-економічна модель, а сучасні, розроблені у цих державах моделі електронного вряду-

вання, 100-відсоткового забезпечення доступу населення до мобільного зв'язку 4G, Інтернету та IT-технологій, а також потужна фінансово-ресурсна та організаційна підтримка розвитку сучасного IT-сектору економіки і суспільства.

По-четверте, Україна імперативно вимушена мати стратегію щодо розв'язання всезростаючих екологічних проблем, спираючись на кращий досвід країн, в тому числі і Північної Європи. Це стосується збереження лісів, земельних угідь, водойм та всього навколишнього середовища. До числа пріоритетних завдань може бути включене і впровадження новітніх «чистих» технологій, введення роздільного збору сміття та його сучасної переробки. Скажімо, сьогодні Швеція імпортує сміття для своїх сміттєспалювальних заводів, технології яких не забруднюють довкілля, тощо.

По-п'яте, водночас Україні слід далі йти шляхом зміцнення суспільних інститутів, реформування систем судочинства, захисту прав власності, подолання рейдерства і корупції. Реформи у сфері медичного і соціального забезпечення, а також освіти, слід здійснювати, орієнтуючись на зменшення ролі держави і посилення діяльності суб'єктів підприємницької діяльності та громадських організацій, зокрема професійних асоціацій, й, у цілому, послаблення бюрократичного регулювання. Успіх цих заходів підтверджується аналізом досвіду північноєвропейських країн у зазначених сферах.

1.7. Солошенко В.В. Захист культурних цінностей у період війн і збройних конфліктів

Сучасна Європа переживає трансформаційний процес в контексті глобальних політичних, економічних і культурних перетворень. Для України, яка в умовах війни і трансформаційних перетворень веде пошуки спільного з європейськими країнами майбутнього, на порядок денний постає низка проблем, які нині вирішують країни-члени ЄС. Це і проблема якнайшвидшого припинення війни на Сході країни, проблема біженців, міграційна криза, торгівля людьми, зброєю і, звичайно, культурними цінностями.

Дослідження наслідків війн і конфліктів, криз, окупаційних і колоніальних панувань вже багато років є предметом досліджень як окремих фахівців, так і низки наукових інституцій. Однією із важливих складових цього співробітництва країн світу у культурній площині є повернення і реституція культурних цінностей, незаконно вивезених за межі країни.

Культурна спадщина, її доля за різних обставин воєнного часу з локальної перетворилася на актуальну проблему міжнародного значення і набуває сьогодні все більш глобального масштабу, іноді, викликаючи непорозуміння і навіть конфлікти між країнами. Одним із найголовніших постає завдання – відшукати культурні цінності, дослідити їх походження, історію та обопільно вирішити, для кого ці об'єкти мають національне значення, хто є їх власником або спадкоємцем, кому і у який спосіб їх повертати, і чи виставляти їх в музеях і галереях на показ?

У такому контексті не можна не згадати про нові виклики сучасної доби – експансія і вивезення з музеїв Криму цінних творів мистецтва – культурної спадщини України. Для нашої держави дане становище значно актуалізує вивчення широкої міжнародної практики, певного досвіду окремих країн у розв'язанні таких важливих проблем.

Іншою не менш важливою проблемою стало повернення української колекції «скіфського золота», яка демонструвалась у музеї А. Пірсона у 2014 р. Тоді 565 експонатів були привезені з музейних фондів Криму, Києва та Одеси. Після закінчення виставки музей повинен був їх повернути Україні, однак через анексію Криму гостро постало питання – кому саме повертати ці музейні цінності, а також відновилася давня проблема відсутності в Україні загального реєстру музейних об'єктів, що суттєво ускладнило виявлення цінностей – що саме залишилося на окупованій території, а що було повернуто. Попри те, що наприкінці 2016 р. було винесено рішення суду про необхідність повернення саме Україні «скіфського золота», наша країна змушена нести фінансові та судові витрати – платити музею в Амстердамі великі суми у євро за зберігання колекції, тощо. Експонати музеїв Києва та Одеси, незважаючи на юридичні та інші складнощі, були повернуті до музейних фондів.

Культурна спадщина багатьох країн, таких як Сирія, Ірак, Малі, Мексика через численні пограбування, зруйнування та крадіжки знаходиться під великою загрозою. Нелегальні розкопки пошкоджують не лише чисельні знахідки, але й руйнують цілі археологічні комплекси, а тим самим цінність та ідентифікацію об'єктів про життя минулих цивілізацій.

Нелегальне вивезення культурних цінностей наносить значної шкоди культурній ідентичності та загалом країні походження. Незаконна торгівля творами мистецтва має великий попит на арт-ринку. Цьому значною мірою сприяє відкриття кордонів, поліпшення транспортних систем та політична нестабільність окремих країн. Протягом останнього десятиліття ми спостерігає-

мо зростаючу тенденцію незаконного обігу культурних об'єктів з регіонів, які зазнали збройного конфлікту. Чорний ринок торгівлі творами мистецтва, як і ринок підроблених товарів, стає доволі привбутковим.

Зазначимо, що вищезгадана тенденція набирає обертів на все нових обширах. Потужним знаряддям у боротьбі проти вищезазначених явищ і показовим у цьому зв'язку є досвід роботи Міжнародної музейної ради (ICOM). На додаток до інформації, що міститься в базі даних ЮНЕСКО, Міжнародна рада музеїв за підтримки Державного департаменту США опублікувала Червоний список кризових та конфліктних регіонів світу, культурні цінності яких знаходяться під великою загрозою. Ця інформація також розміщена в базі даних INTERPOL. Таким чином, робляться раціональні кроки щодо з'ясування походження культурної спадщини.

Важливо підкреслити, що INTERPOL працює над популяризацією проблеми не лише серед співробітників поліції, а й дилерів арт-ринку та антикваріату, серед власників творів мистецтва, відповідних організацій та широкої громадськості, відіграє активну роль в обміні інформацією. Така співпраця дозволяє зміцнити зусилля, спрямовані на подолання незаконних дій щодо світової культурної спадщини.

Зміцненню правової бази у сфері захисту культурних цінностей після завершення Другої світової війни сприяла кодифікація міжнародного гуманітарного права, здійснена за ініціативи ЮНЕСКО у 1954 р. Це «Конвенція і Протокол про охорону культурних цінностей у випадку збройних конфліктів» 1954 р., Конвенція «Про заходи, направлені на заборону і попередження незаконного ввезення, вивезення і передачу права власності на культурні цінності» 1970 р., Конвенція «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини» 1972 р. Важливим у цьому зв'язку є дотримання міждержавних домовленостей без порушення норм національного законодавства.

Варто також згадати про той факт, що Україна свого часу не приєдналася до другого протоколу Гаазької конвенції від 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, а це доволі уразливо і нині спрацьовує не на користь нашої держави. Отже, важливим і вкрай необхідним є приєднання України до основних міжнародних конвенцій, угод, протоколів з метою захисту і збереження національної культурної спадщини, з тим, щоб в колі європейських країн на паритетних засадах, вирішувати питання повернення і реституції культурних цінностей.

Політико-правовою базою, підґрунтям у справі реституції творів мистецтва та культурних цінностей для багатьох країн стали напрацювання Міжнародної Вашингтонської конференції з питань майна періоду Голокосту (грудень 1998 р.). Міжнародною угодою було передбачено, що музеї держав-підписантів, покликані перевірити свої фонди на предмет їх походження та визначити, чи містять вони культурні об'єкти, які були незаконно відчужені за часів панування націонал-соціалістів. У контексті окресленого кола питань, особливу увагу було приділено проблемі пограбованих творів мистецтва. Міжнародна Вашингтонська конференція з питань майна періоду Голокосту стала ключовою подією світового значення у справі пошуку, повернення і реституції культурних цінностей, втрачених у різних країнах світу. Під час конференції особливу увагу було приділено проблемі награбованих творів мистецтва та прийнято низку важливих положень – щодо необхідності здійснення ідентифікації пограбованих та конфіскованих під час нацистського панування творів мистецтва, проведення пошуків їх довоєнних власників або спадкоємців тощо.

На Вашингтонській конференції представники 44 держав дійшли спільної згоди про те, що пошуки та повернення розкрадених творів мистецтва у період з 1933–1945 рр. більше не повинно підпадати під дію будь-яких обмежень.

Якщо у перші повоєнні десятиліття проходила так звана Велика реституція, то друга реституційна хвиля розпочалася з кінця 1980-х рр. і триває досі.

У цьому відношенні особливо важливим є досвід Німеччини і Польщі останніх десятиліть у розв'язанні проблем розшуку та реституції втрачених, викрадених чи незаконно відчужених творів мистецтва.

Варто підкреслити, що Німеччина і Польща намагалися здебільшого виважено підходити до вирішення таких делікатних і болючих питань у двосторонніх відносинах. Починаючи з 1992 р. об'єднана Німеччина і Польща ведуть переговори на основі договору про добросусідство і шукають можливості задля вирішення відповідних проблем та непорозумінь. Однак, донині здійснені заходи ще не принесли бажаних результатів.

Поряд із наслідками Другої світової війни і складнощами, які ще мають бути подолані, варто назвати окремі приклади повернення безцінних картин, вивезених під час війни. Так, доволі яскравими прикладами непорозумінь та кооперації між Німеччиною і Польщею є багаторічна боротьба шанувальників мистецтва за картину «Пані з горностаєм».

Важливу роль свого часу ця картина відіграла у поліпшенні відносин між Німеччиною і Польщею. Варто зазначити, що саме у 2000 рр. відбулося певне зміцнення німецько-польських зв'язків у культурній сфері. Яскравим прикладом цьому стала виставка «Обличчя ренесансу» 2011 р., організована берлінським Музеем Боде спільно з нью-йоркським Метрополітен музеем мистецтв, яка стала важливою подією у культурному житті столиці Німеччини. На виставці були продемонстровані полотна з п'ятидесяти музеїв світу, вперше в одній експозиції організаторам вдалося зібрати близько 150 портретів епохи Відродження. Серед інших особливо виділили одну картину – «Пані з горностаєм», написану Леонардо да Вінчі у період 1489–1490 рр. для герцога Мілана Людовіко Сфорца.

Слід наголосити на культурно-історичному значенні цього шедевру, який став досягненням у портретному мистецтві. Поява такого цінного експонату на експозиції в Берліні через багато років дискусій і суперечок між двома країнами підкреслила його історичну значущість. Отже передачу Республікою Польща картини «Пані з горностаєм» у тимчасове користування берлінському музею варто розцінювати як жест порозуміння та примирення.

Іншими словами, націонал-соціалістичні пограбування, відчужене мистецтво, трофеї війни – це складові, які і сьогодні з новою силою сколихують людство. Нині до числа актуальних проблем континенту потрапляє і захист та збереження української культурної спадщини й тим самим недопущення послаблення захисту європейської. Як відомо, внаслідок війн і конфліктів, що спалахують в одних країнах, відлуння відчувається далеко за їх межами і, не в останню чергу, це відбивається на творах мистецтва, культурних цінностях. Тож зростає завдання поліпшення захисту культурних цінностей, запобігання їх вивезення за кордон, продажу або навіть знищення під час та у наслідок локальних війн і збройних конфліктів.

Висновки та рекомендації.

Таким чином, європейський і світовий досвід показують, що втрати національних культурних цінностей не мають термінів давнини. У цьому контексті надто важливо для України приєднатися до другого протоколу Гаазької конвенції від 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, а також до інших основних міжнародних конвенцій, протоколів та угод. Дані кроки є вкрай необхідними для країни не лише з огляду на потреби захисту і збереження національної культурної спадщини,

але й з тим, щоб Україна в колі європейських країн на паритетних засадах більш успішно могла вирішувати питання повернення і реституції всіх втрачених національних культурних цінностей.

Нових вимірів набуває завдання поліпшення правового поля цієї діяльності. Надто важливо, щоб передова практика, кращі надбання у цій площині світової спільноти, особливо європейських країн, стали слухними орієнтирами й для сучасної України. Адже європейський стратегічний курс нашої держави і суспільства має пронизувати всі царини буття, слушно доповнюватися широкою практикою, зокрема і вимірами культурної сфери.

Імперативним постає завдання забезпечити науковий супровід реституційних процесів: не припиняти проведення пошуків втрачених культурних цінностей українського походження у приватних колекціях, музеях та інших установах. Вбачається доцільним створення реєстру втрачених культурних цінностей вітчизняного походження та проведення системи інформаційних та діджиталізаційних заходів щодо цього реєстру та проведеної роботи у цьому зв'язку. Це, у свою чергу, дасть підстави і збільшить шанси щодо збереження та повернення культурної спадщини країні походження.

1.8. Зернецька О.В. Досвід боротьби з сепаратизмом у Великій Британії

Вісімнадцять політичних суб'єктів Великої Британії претендують на відокремлення. Це більше, ніж у будь-якій країні світу. Причини різні, але суть одна. Вони бажають більше політичних і економічних свобод аж до повного відокремлення. Втім досвід Британії показує, що країна більш-менш ефективно розв'язує ці проблеми. На особливу увагу заслуговують процеси, які відбуваються у XX–XXI ст.

У державі існує чимало сепаратистських настроїв, рухів, серед яких події в Ірландії найбільш показові. «Парад суверенітетів», який у Британії наразі відбувається, характеризує наявні сепаратистські рухи за такою схемою: держава або автономний регіон, який прагне відокремитися, політичні партії, які цей сепаратистський рух підтримують; військові організації і/або групи, які їх підтримують.

Сполучене Королівство і Північна Ірландія є лідерами за кількістю сепаратистських рухів в Європі:

1. Корнволл (Запропонована держава). Її підтримують Корнвольська націоналістична партія (англ. Cornish Nationalist Party),

Корвольська народно-визвольна армія (англ. Cornish National Liberation Army).

2. Корнволл (Запропонований автономний регіон). Його підтримують Сини Корнволла (корнск. Mebyon Kernow) (член ЕСА), Зелез на партія Англії (валл. Plaid Werdd Cymru a Lloegr), а також групи Корнвольська конституційна конвенція (корнск. Senedh Kernow), Корнволл 2000 (корнск. Kernow 2000), Корнвольська солідарність (корнск. Unvereth Kernewek).

3. Англія (Запропонована держава). Її підтримують Одн на Англія (англ. One England), Англійський Радикальний Альянс (англ. English Radical Alliance), Перша Англійська партія (англ. England First Party).

4. Англія (Запропонований автономний регіон). Її підтримують Одна Англія (англ. One England), Англійський Радикальний Альянс (англ. English Radical Alliance), Перша Англійська партія (англ. England First Party) та група Автономний Англійський Парламент (англ. Campaign for an English Parliament).

5. Гібралтар (Запропонована держава). Її підтримує Прогресивне на Демократична партія (англ. Progressive Democratic Party).

6. Гернсі (Запропонована держава).

7. Джерсі (Запропонована держава).

8. Острів Мен (Запропонована держава). Її підтримують Сини Мена (менск. Mecs Vannin), Ліберальна партія Мена (менск. Liberal Vannin), а також Кельтська Ліга (менск. Commeeys Celtiagh).

9. Острів Вайт (Запропонований автономний регіон). Його підтримує Вайтська Народна партія (англ. Vectis National Party).

10. Південно-Східна Англія, Нортумбрія. Її підтримує Південно-Східна партія (англ. North East Party).

11. Шетландські острови. Запропонована держава Форвик. Її підтримує Оркнейський і Шетландський рух (англ. Orkney and Shetland Movement).

12. Шетландські острови. Запропонований автономний регіон Шетландські острови.

13. Вессекс (Запропонований автономний регіон). Його підтримує Вессекська Регіоналістська партія (англ. Wessex Regionalist Party), а також Вессекська Конституційна Конвенція (англ. Wessex Constitutional Convention).

14. Йоркшир (Запропонований автономний регіон). Його підтримує Йоркширське Співтовариство водіїв (англ. Yorkshire Ridings Society).

15. Північна Ірландія (Запропонована держава). Її підтримує партія Ольстерський Третій Шлях (англ. Ulster Third Way) та деякі

кі угруповання із Асоціації оборони Ольстера (англ. Ulster Defence Association).

16. Ірландія (Запропонована держава). Її підтримують такі партії: Шинн Фейн (ірл. Sinn Féin), Соціал-демократична і лейбористська партія (ірл. Páirtí Sóisialta Daonlathach an Lucht Oibre), Республіканський Шинн Фейн (ірл. Sinn Féin Poblachtach), Ірландська республіканська соціалістична партія (ірл. Páirtí Poblachtach Sóisialach na h-Éireann) та Ірландська Республіканська Армія (ірл. Óglaigh na hÉireann).

17. Шотландія (Запропонована держава). Її підтримують Шотландська національна партія (гельск. Pàrtaidh Nàiseanta na h-Alba; скотс. Scottish National Pairtie) (член ЕСА), Шотландська партія зелених (гельск. Pàrtaidh Uaine na h-Alba; скотс. Scots Green Pairty), Шотландська соціалістична партія (гельск. Pàrtaidh Sòisealach na h-Alba; скотс. Scots Socialist Pairty), Шотландський демократичний альянс (англ. Scottish Democratic Alliance).

18. Вельс (Запропонована держава). Її підтримують Партія Вельсу (валл. Plaid Cymru) (член ЕСА), Валлійська Партія Зелених (валл. Plaid Werdd Cymru), Голос Гвінеда (валл. Llais Gwynedd), Незалежна партія Вельса (валл. Cymru Annibynnol), а також Вільна Валлійська Армія (валл. Byddin Rhyddid Cymru), Рух на захист Вельса (валл. Mudiad Amddiffyn Cymru), Сини Глінх дура (валл. Meibion Glyndŵr) і такі групи як Валлійське мовне товариство (валл. Cymdeithas yr Iaith Gymraeg), Кельтська Ліга (валл. Undeb Celtaidd).

За кількістю сепаратистських рухів Велику Британію можна порівняти в Європі тільки з Італією, але їх ідеологія і природа почасти інша, як відмінні історичні, географічні та геополітичні фактори. Конфлікт у Північній Ірландії має своїм підґрунтям міжконфесійний характер між протестантами і католиками. Історично склалося так, що у Північній Ірландії більшість складають протестанти, від яких ірландці, які там мешкають зазнавали утисків, як і від британського уряду. Ірландці Північної Ірландії відповіли на це створенням Ірландської Республіканської Армії (ІРА) (ірл. Óglaigh na hÉireann) та таких партій, як Шинн Фейн (ірл. Sinn Féin), Ольстерський Третій Шлях (англ. Ulster Third Way), Соціал-демократична і лейбористська партія (ірл. Páirtí Sóisialta Daonlathach an Lucht Oibre), Республіканський Шинн Фейн (ірл. Sinn Féin Poblachtach), Ірландська республіканська соціалістична партія (ірл. Páirtí Poblachtach Sóisialach na h-Éireann). На боротьбу були кинуті військові сили Британії та поліцейські підрозділи Північної Ірландії. Але протя-

гом десятиліть воєнний шлях подолання конфлікту не дав позитивних результатів.

Кульмінацією протистояння стало голодування 1981 р., в якому взяли участь десятки засуджених до різних тюремних строків сепаратистів, які вимагали поновлення особливого статусу політичних в'язнів. Позиція Маргарет Тетчер залишалася незмінною – ніяких поступок сепаратистам. Проте, смерть десяти учасників голодування, й масові протести, які за цим спалахнули, примусили британський уряд кардинально переглянути свої позиції по відношенню до ірландського сепаратизму.

Розуміючи, що воєнні втручання і жорсткі утиски ірландських політичних в'язнів не дають бажаного ефекту, британський уряд пішов на мирне врегулювання конфлікту. 1982 р. партія Шинн Фейн взяла участь у виборах. Майже десять років із різною інтенсивністю йшли перемовини щодо врегулювання конфлікту й нарешті за участю трьох сторін – Великої Британії, Північної Ірландії та Республіки Ірландії – була підписна угода, в якій Республіка Ірландія отримала статус консультанта із вирішення питань про Північну Ірландію. Вісім років тривали перемовини і 1993 р. відбулося підписання документу «Декларація Даунінг-стріт», в якій наголошувалося по-перше, про відмову від насильницьких дій обох конфліктуючих сторін. По-друге, пропонувалося створення у Північній Ірландії місцевого уряду і парламенту.

Влітку 1994 р. перемовини поновилися із великими перервами у часі (1998р., 2004р.) через нові теракти ІРА, які були відповіддю на утиски католицької меншини, яка бажала приєднатися до Республіки Ірландія. І тільки в жовтні 2006 р. були здійснені перемовини за участю всіх сторін, результатом яких стало повернення Ольстера під патронат місцевих органів влади.

Парадокс сьогодення полягає в тому, що країна-метрополія, яка впродовж століть придушувала внутрішні сепаратистські конфлікти, стає в позицію сепаратиста по відношенню до ЄС. Очікується, що Британія вийде з Європейського Союзу у 2019 р. Лише Шотландія і Північна Ірландія хочуть залишитися в ЄС (й у такий спосіб вийти з Великої Британії). Тільки як незалежна держава Шотландія може залишитися в Європейському Союзі, зберігаючи усі вигоди, які дають відкриті кордони і ринок із 28 країн. Проте вихід із складу Великої Британії не буде таким простим, яким він вважався шотландським націоналістам. Зрештою Шотландія бере на озброєння метод, який впродовж довгого часу використовував Квебек. Вона висуває вимоги і змушує Лондон виконувати їх. Проте на порядку денному Великої Британії стоїть Брекзїт.

Що ж стосується самого Брекзиту, то Велика Британія і ЄС домовилися, що предметом перемовин будуть три головних питання: скільки перша має повернути євро до ЄС, що трапиться з кордоном Північної Ірландії та що буде з британськими громадянами, які живуть в ЄС і що очікує на громадян ЄС, які живуть у Великій Британії. Зрозуміло, що головним і найбільш дражливим питанням є питання кордону між Північною Ірландією та членом ЄС Республікою Ірландією.

Слід однозначно підкреслити, що нині виникає нова глобальна загроза: розпад колишніх стабільних політичних суб'єктів через сепаратизм. Ці центробіжні сили активізуються щонайменше з чотирьох основних причин. Перша – це реакція рефлексу на нерегульовану глобалізацію, яка залишає пересічного громадянина втраченим і таким, який не має своєї ідентичності. Друга – це той факт, що більшість національних держав є багатонаціональними і різноманітними. Етнічні меншини, які відчують себе «нереалізованими» в таких державах, мають спокусу шукати створення власної нації, де вони будуть тоді більшістю. Третя – це недосконалість національних урядів, які неспроможні виконати свої передвиборні обіцянки. Четверта – це інтерес власне до себе. Багаті провінції в країні, де конституція зобов'язує їх допомагати бідним (наприклад, Канада), можуть забажати не надавати ці субсидії і зберегти гроші для себе.

Таким чином, питання сепаратизму переплітаються з проблемами, які несе в собі глобалізація. Але її не зупинити і не відмінити заявою про суверенітет, затвердженням нових гімнів і прапорів та отриманням місця в ООН. Глобалізація зростає за рахунок руху потоків міжнародних капіталів і глобальних фінансових мереж, техніко-технологічного розвитку, експонентним зростанням Інтернету, стільникових телефонів, соціальних мереж. Особливістю цього розвитку є те, що не всі глобальні потоки видимі. Частина з них зовсім не на поверхні, проте спонукає зростання глобальних ТНК, мафіозних мереж, наркокартелів, організованої злочинності та інших загрозливих для людства рухів. З огляду на її виклики з'являються як нові форми федералізму, так і спроби «розмноження» суверенітетів.

Висновки та рекомендації.

1. Оскільки Велика Британія є першою державою, що робить такий крок, як вихід із ЄС, який безсумнівно дасться взнаки не тільки у європейських міжнародних справах, а і у зміні глобальних конфігурацій в політиці, економіці, фінансах, культурі, та не-

одмінно позначиться на внутрішній політиці та геополітиці самої Великої Британії, розколу її на декілька незалежних держав скоріше за все не відбудеться.

2. Найбільш ймовірними претендентами на суверенітети є Республіка Ірландія з приєднанням до неї Північної Ірландії та Шотландія.

3. Досвід Ірландії у боротьбі за незалежність, яка тривала декілька століть, починаючи від насильницьких воєнних дій з боку держави-метрополії і розвитку та наростання озброєних конфліктів із сепаратистськими угрупованнями, показав, що найбільш згуртованою та підготовленою щодо терактів стала ІРА, яку підтримували зброєю Лівія та ірландські спільноти у США. Водночас, такий досвід боротьби довів, що використана стратегія не дає позитивних результатів.

4. Досвідом боротьби Великої Британії із сепаратизмом є те, що вона йде на компроміс. Кожного разу на перемовинах щодо Ірландії вона задовольняла ті чи ті вимоги Шинн Фейн, апелюючи до закону і правосуддя, й у відповідь ірландці зменшували воєнну напругу аж до ліквідації ІРА.

5. Глобалізація несе нові виклики, пов'язані з проблемами сепаратизму, такі як втрата ідентичності, можливість мати незалежні економічні й фінансові ресурси від держави, тощо. Всі вони пов'язані з об'єктивними процесами глобалізації й посилюють центробіжні сили у державі. Відтак ці виклики вимагають адекватного реагування органів державної влади на внутрішньополітичні процеси сепаратистського спрямування.

1.9. Деменко О.Ф. Відновлення величі: політика національної консолідації Франції після Другої світової війни

Актуальність дослідження політики національної консолідації Франції після Другої світової війни обумовлена тією роллю, яку ця країна сьогодні відіграє на міжнародній арені, та тим історичним досвідом, який вона накопичила у внутрішній, зовнішній та безпековій політиці. Здатність Франції за будь-яких умов незмінно відстоювати власні національні інтереси та демонструвати власні лідерські амбіції може служити прикладом для багатьох держав.

Франція є провідною європейською країною, яка зробила значний внесок у розвиток континенту та відіграла суттєву роль у формуванні архітектури міжнародної безпеки нашого регіону.

Намагаючись зберегти свій вплив на світову політику, Франція після закінчення Другої світової війни проводить активну політику національної консолідації, основними елементами якої є прагнення до відновлення та посилення власної національної величі, формування міцної національної ідентичності, намагання бути провідним актором у міжнародних відносинах та євроцентризм. Щоправда у ХХІ ст. Франція зіткнулася із численними кризами у внутрішній та зовнішній політиці.

Під час Другої світової війни та відразу після її завершення найбільш гострою зовнішньополітичною проблемою Франції було досягнення триєдиної мети – відновлення незалежності та статусу великої держави, а також збереження колоніальних володінь. Вміло балансуючи між США, СРСР та Великобританією, Франція після війни отримала набагато більше, ніж могла сподіватися: відновлення незалежності та статусу великої держави; повернення анексованих територій; відновлення та міжнародне визнання довоєнних колоніальних володінь; встановлення опіки над частиною італійських колоній; одержання контролю над окремими зонами окупації в Німеччині та Австрії. Франція також стала співзасновником ООН та здобула місце постійного члена Ради Безпеки, яка стала глобальною регулюючою структурою у питаннях міжнародної безпеки із правом застосування санкцій та сили щодо порушників міжнародного права.

Після завершення Другої світової війни Четверта французька республіка перебувала у тривалій економічній і політичній кризі: країну охопили неперервні страйки, тривали антиколоніальні війни в Індикитаї, Мадагаскарі та Алжирі. Алжирська війна стажа ла важким тягарем для нездатних навести лад в економіці так званих «примарних урядів», викликала осуд світової спільноти та обурення громадськості самої Франції. За 12 років існування Четвертої французької республіки змінилось 22 склади урядів і 12 його глав.

У таких складних умовах 1 червня 1958 р. Шарль де Голль був затверджений на посаді Голови Ради Міністрів Франції з півріччними надзвичайними повноваженнями. Конституційний референдум 28 вересня 1958 р. завершив дванадцятирічну історію Четвертої Французької республіки, і 21 грудня 1958 р. Шарль де Голль був обраний першим президентом П'ятої республіки.

Результатом економічної політики за часів де Голля стало те, що з нульової позначки у 1958 р. золотий запас Франції зріс до 4,5 мільярдів доларів у 1965 р. Франції вдалося не лише повністю розрахуватися зі своїми зовнішніми боргами, але й перетворитися на

кредитора. Франк став однією з найбільш стабільних конвертованих світових валют. Обсяг промислового виробництва зріс на 60%, а обсяг експорту на 88%. Значно підвищився рівень життя населення. За десятиліття президентства Шарля де Голля чисельність французів збільшилась з 45 до 50 мільйонів.

Своєрідним був підхід Шарля де Голля до європейського будівництва. Він наголошував, що не вірить у доцільність чи можливість наднаціонального об'єднання, яке б вело до стирання національних особливостей європейських народів та намагався розробити таку схему економічної співпраці в Європі, яка була б вигідною насамперед Франції. Вищість національних економічних інтересів над загальноєвропейськими проявилася у 1965 р. під час «кризи пустого стільця», коли де Голль заявив, що Франція залишає Спільний ринок, а вже в січні 1966 р., досягнувши задоволення своїх вимог, Франція повернулася до ЄЕС.

Загалом позиція де Голля щодо європейської інтеграції була досить суперечливою і суттєво стримувала її розвиток. Зокрема, він різко критикував діяльність наднаціональних комісій чи органів, які не були б підзвітні національним урядам, називаючи їх «творіннями технократів». Він вважав, що для політичного управління об'єднаною Європою підійшли б комісії у складі делегатів від національних урядів, бо ці люди несуть відповідальність перед своїми громадянами.

Не простими були стосунки Франції часів де Голля із Північноатлантичним альянсом. Прагнення національної величч спонукало генерала домагатися вищого статусу в НАТО, ніж Франція насправді заслуговувала. У вересні 1958 р. він пише листа президентові США Д. Ейзенхауеру, в якому пропонує замінити американське домінування в НАТО на трискладовий блок зі США, Великобританії та Франції. США, які несли на собі основний тягар Холодної війни та володіли більшістю стратегічних запасів ядерної зброї Північноатлантичного альянсу, не пристали на таку пропозицію. У відповідь Франція стала блокувати всі зусилля США по розбудові НАТО, розпочала активні атомні дослідження за військовою програмою, сформувала автономний від НАТО власний військовий потенціал та врешті-решт у 1966 р. залишила військову структуру Альянсу.

Шарль де Голль став засновником ідеології голлізму, яка значною мірою визначала пріоритети повоєнного розвитку Франції та впливала на її внутрішню і зовнішню політику. Найголовнішими постулатами політичної філософії голлізму стали пріоритет національного фактору та абсолютизація сили. Характерною рисою

голлізму в міжнародних відносинах була концепція стосовно переваги національних інтересів над політичними, ідеологічними, економічними та іншими, як частковими.

Голлістський рух не був однорідним на кожному з етапів свого розвитку. Але у нього існує і глибока спадкоємність, яка ґрунтується на загальних підходах, властивих голлістам усіх поколінь: сильна виконавча влада на чолі із президентом, який має широкі повноваження; ідея «національної величі», спрямована на захист інтересів нації; соціально-економічна політика в дусі реформізму, яка повинна забезпечити добробут французького народу; пряма демократія через проведення референдумів із найважливіших державних питань.

У контексті відновлення національної величі Франції після Другої світової війни особливе місце належить ядерній програмі. Ядерна зброя сприймається французькими керівниками не тільки як гарант її національної незалежності, але й як фактор, що забезпечує державі свободу дій у політичному та військовому вимірах. Французькі лідери розглядають ядерний потенціал своєї держави як провідний чинник, що забезпечує свободу в Європі та який спроможний забезпечити європейцям ядерний щит на заміну американського.

Важливим є аналіз глобальної стратегії та політики Франції в контексті розпаду біполярної системи та розширення НАТО і ЄС на Схід континенту. Після закінчення Холодної війни у Центрально-Східній Європі виник своєрідний вакуум безпеки, що міг призвести до початку нових регіональних конфліктів. Постало питання розширення НАТО на Схід. У той час як США наголошували на потребі заповнити вакуум безпеки, створивши умови якнайшвидшої інтеграції держав регіону до західних політичних, економічних та військових структур, Франція вказувала на недоцільність витрачати значні кошти й ризикувати життям своїх громадян заради захисту країн, що не належать до сфери життєво важливих інтересів Альянсу, наголошувала на відсутності загрози для цих країн з боку Росії та ймовірності спровокувати цю загрозу, посиливши в Росії антизахідні настрої та зміцнивши позиції радикалів.

Пізніше Франція активізувала співпрацю в рамках НАТО та підтримала процес розширення Альянсу на Схід. Але ця ситуація наочно демонструє наявність особливих франко-російських взаємин, у чому Україна не одноразово мала нагоду переконатися. Сьогодні у Франції також існує переконання, що будь-яке розширення НАТО на пострадянському просторі є контрпродуктивним,

оскільки це може призвести до зростання напруженості у відносинах між країнами НАТО та Росією.

Великого значення у контексті реалізації політики національної консолідації у Франції надається проблематиці збереження національної ідентичності, головними аспектами якої є французька мова та культура. Держава проводить жорстку мовну політику, спрямовану на підвищення статусу французької мови не тільки на території країни, але й далеко за її межами. Мовна політика є складовою культурної, освітньої, видавничої, інформаційної і, особливо, національної політики, яка закріплюється законодавчими актами, забезпечує функціонування та вибір мов спілкування, визначає сфери їх розповсюдження і застосування. Для французького політикуму та суспільства розповсюдження французької мови по всьому світу є надзвичайно важливим та одним із принципових аспектів зовнішньополітичного курсу.

За спостереженнями французького дослідника Ф. Шарійона, зовнішня політика Франції часів П'ятої республіки характеризується дихотомією розривів та спадковості. Під час зміни президентської влади завжди виникало питання чи сформулює новий господар Єлисейського палацу інший дипломатичний курс, чи буде дотримуватися тих же підходів та ідей, що і його попередник. Із часів Шарля де Голля кожен із президентів по своєму вирішував цю дилему, здебільшого зберігаючи спадковість по найбільш принциповим і стратегічним питанням, привносячи щось нове у деталях та тактиці їх реалізації.

У цьому сенсі заслуговує детального аналізу діяльність новообраного президента Франції Еммануеля Макрона. Загалом його політична програма розрахована на подальшу глобалізацію економіки Франції, поглиблення європейського та євроатлантичного співробітництва, посилення регіонального лідерства Французької республіки. Відмінними рисами стилю нинішнього президента є надзвичайно високий темп дипломатичної діяльності, що проявляється у великій кількості міжнародних візитів і зустрічей, та зростаюча ініціативність зовнішньої політики. При цьому зовнішньополітичні цілі Е. Макрона характеризуються певною суперечністю: слідування національним інтересам поєднується із захистом ліберальної демократії по всьому світу; автономність країни на міжнародній арені пов'язується із прагненням до зміцнення європейської та євроатлантичної солідарності; бажання розвивати особливі стосунки із Російською Федерацією сусідить із жорсткою критикою її агресивної політики.

Особливістю дипломатії Е. Макрона є прагнення стати модератором у будь-якій конфліктній ситуації на міжнародній арені та готовність вести переговори із усіма світовими лідерами. Але у діях та заявах французького президента не завжди прослідковується логіка та чітка послідовність.

Наприкінці серпня 2019 р. на щорічній зустрічі з послами президент Е. Макрон виголосив промову, у якій запропонував нове стратегічне бачення зовнішньополітичних пріоритетів Франції. Він констатував крах світобудови, який спостерігається одночасно в безпеці, політиці й економіці. Світ, яким його бачить Е. Макрон, рухається до нової американсько-китайської біполярності. Причому розслаблена й аморфна Європа на додачу виявилася ще й зоною американсько-російського протистояння.

Французький президент визначив основні напрями, рухаючись якими Франція може досягти своєї великої мети. Перш за все – це взяття на себе ролі «балансуючої сили», здатної принести вирішення глибинних проблем світобудови. Мова йде про залучення Росії до Західного світу на противагу її підкоренню Китаєм. Якщо тільки Росія вирішить конфлікт із Україною, вона може стати повноправним партнером Заходу на кращих умовах, ніж це обіцяє Китай. По-друге, посилення «європейського суверенітету» на противагу націоналізму. По-третє, формування оновленого партнерства із країнами Середземномор'я та Африки. По-четверте, активізація міжнародних зусиль Франції у багатосторонніх форматах в інтересах глобального розвитку. По-п'яте, розвиток нового інструментарію зовнішньої політики Франції. Дипломатія має діяти спільно із секторальними професіоналами і громадянським суспільством.

Слід відзначити неоднозначне сприйняття таких пропозицій французького лідера багатьма експертами як в Україні, так і за її межами, особливо у контексті його намірів умиротворення Росії як країни-агресора. Просування Францією діалогу з Москвою без будь-яких умов означає задоволення незаконних інтересів Росії. Головна небезпека полягає у тому, що подібна позиція Франції ослаблює захист таких союзників Заходу як Україна й Грузія та може спонукати РФ до посилення агресії щодо цих країн.

Позитивно оцінюючи повоєнний розвиток Франції, окремо слід зупинитися на проблемах внутрішнього та зовнішнього розвитку цієї країни.

1. Франція повоєнного періоду характеризується суперечливою і непослідовною економічною політикою. Після Другої світової війни у своєму економічному розвитку країна пройшла етапи

як екстенсивного, так і інтенсивного зростання, переходячи від політики «дирижизму» і націоналізації до приватизації і соціально орієнтованої ринкової економіки. Можна зробити висновок про невідповідність глобальних геополітичних прагнень Франції її економічним можливостям. Так, за даними Світового банку у 2018 р., Франція займала 7-ме місце у рейтингу країн за розміром ВВП та десяте місце у рейтингу країн за розміром ВВП за паритетом купівельної спроможності. За індексом глобальної конкурентоспроможності Франція посідає 21-ше місце у світі. Державний бюджет країни протягом останніх сорока років є дефіцитним. У 2015 р. дефіцит склав 83 млрд. євро, що відповідало 3,6% ВВП. Французька податкова система є досить складною, з високими граничними ставками, адміністративними витратами та великою кількістю місцевих податків. Рівень бізнес-витрат на НДДКР у Франції відносно низький порівняно з іншими розвинутими країнами. Зовнішньоторговельний баланс протягом останнього десятиріччя є дефіцитним і складав у 2015 р. 78,4 млрд. дол.

2. Прорахунки в економічній політиці призвели до накопичення серйозних проблем у соціальній сфері, що знайшло своє втілення у протестах «жовтих жилетів». Поширення протестного руху, зростання насильства та неспроможність уряду дієво на це реагувати нанесли серйозного удару по репутації президента Е. Макрона та його лідерських амбіціях.

3. Лідерські прагнення сучасної Франції не знаходять належного втілення на міжнародній арені. Німецько-французькі відносини втратили позитивну динаміку, що призводить до послаблення впливу обох країн. Енергійне бажання знову відігравати провідну роль на континенті залишається недосяжним. Пропозиції щодо реформування ЄС поки що не знаходять належного схвалення, що підштовхує Францію до автономних дій та активізації Середземноморського й Африканського напрямків її політики, які так само важко назвати успішними. Не просто складаються відносини із США, досить суперечливо відбувається франко-російська співпраця. Та й наполегливе прагнення вирішити українсько-російський конфлікт шляхом примушення до поступок України, замість тиску на російського агресора, навряд чи зміцнить лідерство Франції на європейському континенті.

4. Під великою загрозою перебуває національна ідентичність французького народу, якщо виходити із класичного європейського розуміння сутності цього терміну. Непродумана імміграційна політика, абсолютизація ідеології мультикультуралізму, толерантності, політкоректності, максимальної поблажливості по від-

ношенню до національних, релігійних та сексуальних меншин призвели до руйнування традиційних підвалин французького суспільства. Значна кількість мусульман та їх активізація у суспільному житті Франції породили конфлікти на релігійному та культурному ґрунті. Складно відбувається інтеграція мігрантів у французьку спільноту через відмову від прийняття ними європейських цінностей.

Перед Францією стоїть складне завдання, яким чином, враховуючи негативні демографічні тенденції та постійне зростання кількості мусульман у державі, зберегти національну ідентичність французів та не втратити лідируючі позиції в арабському світі.

Що стосується відносин між Україною і Францією, то протягом довгого часу вони мали обмежений характер, оскільки головні пріоритети французької зовнішньої політики більше стосувалися південного, а не східного напрямків. При цьому на Сході французькі інтереси передусім були зосереджені на Росії. Проте за останні роки наші країни розвинули нові напрямки співпраці, особливо в «нормандському форматі». Важливість Франції для України важко переоцінити, оскільки Франція підтримує український суверенітет та є ключовим гравцем європейської безпеки. Проте політика Франції стосовно України залишається обмеженою через відсутність чіткої позиції та наявність проросійського політичного і бізнес-лобі.

Україна може підвищити свій авторитет у Франції, якщо позиціонуватиме себе як «країна рішень», а не як «захисник європейської ідентичності від Росії». Позитивний меседж має стати невід'ємною складовою комунікаційних зусиль української влади у часи, коли її критикують за недостатній темп реформ і скромні результати у боротьбі з корупцією.

Висновки та рекомендації.

Аналіз політики національної консолідації Франції після Другої світової війни переконливо демонструє, що держава, яка претендує на суб'єктність у міжнародних відносинах має бути цілісною та сильною зсередини. П'ята Французька республіка стала найстабільнішим політичним режимом в історії цієї країни. Виконавча влада активно співпрацює із Національними зборами, введені обмеження, які збалансували повноваження президента, сформований суспільний консенсус щодо домінування національних інтересів над політичними, економічними, ідеологічними, партійними тощо. Ідеологія голлізму, пройшовши певні трансформації, пропагує цінності ліберальної демократії, вільного

ринку, визначає пріоритетами розвитку європейську інтеграцію та активну участь у процесах глобального розвитку. При цьому сучасна Франція має цілий ряд невирішених проблем у внутрішній та зовнішній політиці.

Повоєнний французький досвід політики національної консолідації виглядає корисним і для України. Історичний розвиток Французької республіки наочно демонструє, що лише та країна, яка неухильно відстоює власні національні інтереси та не йде на поступки суперникам у принципових питаннях, може зберегти національну незалежність і суверенітет, гарантувати національну безпеку та стати впливовим суб'єктом міжнародних відносин. В історичному контексті важливим є французький досвід компенсації своєї відносно фінансово-економічної слабкості шляхом активізації широкого арсеналу методів зовнішньополітичної діяльності на міжнародній арені через маневрування та максимальне використання політичних, ідеологічних, моральних та інших резервів, що спроможні надати державі вплив, більший від того, на який вона реально може розраховувати.

1.10. Метельова Т.О. Великий китайський шлях реформ: стратегія Ден Сяопіна та результати її реалізації

«Китайське диво», у витоків якого стояв неформальний лідер країни Ден Сяопін, до сьогодні виглядає для всього світу неймовірним. Ще в 1970 рр. відсталала й автаркічна країна, КНР за чотири десятиліття впевнено «прописалась» у лавах світових лідерів, за багатьма економічними показниками вийшовши на перші місця. З 2014 р. економіка Китаю посідає перше місце у світі за ВВП за паритетом купівельної спроможності, а з 2016 р. – друге після США місце за номінальним ВВП. Попри те, що темпи економічного зростання Китаю у 2018 р. досягли мінімуму за останні 28 років (ВВП зріс за рік на 6,6%. Для порівняння: у 2011 р. – 9,3%, у 2010 р. – 10,4%), усе ж торік номінальний ВВП за рік збільшився на 1,7 трлн дол. і сягнув 13,6 трлн дол. При цьому ВВП на душу населення вийшов на рівень 9776,375 дол. (у 2017 р. – 8762,232 дол.) і досяг історичного рекорду, ставши найбільшим за всю історію країни. І все це – без істотних соціально-політичних і світоглядних потрясінь, етнічних чи релігійних конфліктів, без шоккових реформ і соціального напруження.

У 1976 р., на момент смерті Мао Цзедуна, країна перебувала на порозі соціально-політичної кризи. Десятиліття «Великого стриб-

ка» й «Культурної революції» призвели до знищення значної частини національної інтелектуальної еліти, спричинили катастрофічне зубожіння населення та кинули країну в економічну депресію. Тодішню основу промисловості Китаю складали побудовані за сприяння СРСР ще в середині ХХ ст. кілька тисяч великих підприємств, що в подальшому не оновлювалися через відсутність доступу до нових технологій. За даними ГСУ КНР, розмір національного доходу на душу населення навіть у 1980 р. становив 213–223 дол., що було одним з найнижчих показників у світі. Країна потребувала радикальних змін, які й випало здійснювати Ден Сяопіну. Офіційно не перебуваючи на найвищих державних посадах, він на кінець 1978 р. перетворитися на фактичного лідера держави.

У листопаді-грудні 1978 р. у Пекіні відбувалася робоча нарада ЦК КПК, центральним питанням якої була переорієнтація роботи на здійснення всеохопної модернізації країни на соціалістичних засадах та окреслено її напрямки: економічні реформи, розвиток демократії та її правових засад. Попри всю термінологічну схожість із завданнями «третьої хвилі демократизації» в постсоціалістичних країнах Європи та пострадянського простору, уся ця «модернізаційна тріада» в китайському виконанні істотно відрізнялася від європейської і була вправно поєднана зі зверненням до національно-культурних витоків китайської цивілізації.

18-22 грудня 1978 р. третій пленум ЦК КПК 11-го скликання ухвалив важливі постанови з питань реформування економіки й економічного управління, розвитку сільського господарства і поліпшення життя населення, чим започаткував здійснення політики, яка отримала назву «реформ та відкритості». Пленум схвалив і затвердив внесену Ден Сяопіном програму реформ.

Слід зазначити, що ініціативи Ден Сяопіна за всього їх новаторства не були сприйняті як надто радикальні і вже тому мали шанс на підтримку рештою партійного керівництва і суспільством у цілому. Раніше формально подібні наміри проголошувалися Мао Цзедунем (1957 р.) та прем'єр-міністром Чжоу Еньлаєм (1964 р.). Висуваючи радикальні ідеї реформування країни, Ден Сяопін у кращих традиціях східної політики посилався на своїх попередників, чим забезпечував сприйняття новацій.

Заплановані реформи були орієнтовані на тривалі терміни: збільшення валової продукції промисловості і сільського господарства в чотири рази – до 2000 р. та формування суспільства «середньої заможності» – до 2021 р. У рамках першого терміну було визначено так звані «чотири модернізації», що стосувалися сіль-

ського господарства, промисловості, військової сфери та сфери високих технологій (науково-технічної). Друга далекосяжна мета – побудова «суспільства зі середньо заможним рівнем життя» («сяо кан») була проголошена Ден Сяопіном у 1979 р. Використання конфуціанського терміну «сяо кан» було сигналом підведення під потрібні реформи потужної, закоріненої у тисячоліття ідеологічної та історико-культурної бази і дало старт поступовій заміні марксистської ідеології конфуціанською шляхом їх синтезу. У жовтні 1987 р. концепція «сяо кан» була офіційно затверджена як «другий крок» стратегії модернізації.

Ден Сяопін та його послідовники добре усвідомлювали соціо-політичні небезпеки запровадження ринкової економіки та демократизації суспільного життя як політичного забезпечення економічних перетворень у країні, історичні традиції якої не були пов'язані ані зі свободою підприємництва, ані з демократичними свободами й правами. Усі новації, навіть за жорсткого контролю партії й збереження потужного державного сектору, поєднані з відкриттям Китаю для зовнішнього світу, мали тягнути за собою і поглиблення соціального розшарування, і проникнення в масову свідомість західних цінностей – передусім, цінності людини, людської гідності й свободи. А це, своєю чергою, уможливило соціально-політичні конфлікти й загрожувало традиційній для Китаю морально-етичній системі, якою забезпечено функціонування ієрархічно побудованих суспільств узагалі й Китаю, зокрема, та підпорядкування особи суспільній ієрархії. В умовах ринкової економіки потрібний був ідеологічний ґрунт, спроможний конкурувати з марксизмом: забезпечувати підпорядкування величезних народних мас єдиній керівній волі й водночас надихати на добровільне підпорядкування спільній меті – потрібна була ідеологія, здатна слугувати чинником консолідації нації, яка б не вступала в прямий конфлікт ані з глибоко укоріненим марксизмом, ані з ринковою дійсністю і водночас не відштовхувала б своєю новизною, була освячена традицією. Отож звернення до конфуціанства було викликано прагматичною потребою консолідації суспільства навколо реалізації державних завдань і утримання його в рамках морально-етичної системи, альтернативної західній.

Слід зазначити, що в конфуціанстві історичний розвиток розглядається як циклічний, за якого суспільство періодично проходить низку етапів – від хаотичного стану («хуньлуань») до впорядкованого, в якому оптимально забезпечені життєві потреби його членів («сяо кан»). Однак досягнення стану «сяо кан» ще не

гарантує подальшого успішного поступу – для того знову потрібні надзусилля суспільного цілого, аби успішно пройти його і здійснити перехід до найвищого щаблю суспільного буття, який має назву «датун» – суспільство загальної гармонії. Однак і цей щабель не є «кінцем історії»: навіть стан «датун» має ризики падіння в хаос, якщо не супроводжується повсякчасною моральною роботою зі самовдосконалення кожного на шляху, відповідному Дао – вищому моральному Закону Неба. Обидва концепти – «сяо кан» і «датун» за всієї їх суголосності марксистським «соціалізмом» та «комунізмом» значно краще мобілізують суспільство – і тому, що відповідні історичним і культурним традиціям китайського народу, і тому, що не передбачають кінця історії, а є лише шляхом до морального самовдосконалення. А отже те, чого так не вистачало утилітарному марксизму в його не лише маоїстському, а й радянському варіанті – морального складника не як «підпорки» для матеріального добробуту, а як вищої за цей добробут мети, у відроджуваному на шляху «реформ і відкритості» конфуціанстві отримало виразний наголос.

У 1978 р. Компартія Китаю оголосила про намір створити в Китаї «планову економіку, доповнену регулюванням ринку». Однак масштабним практичним крокам передувала копітка робота з вивчення світового досвіду модернізації. Крім того, у перші роки змін КПК не ухвалювала жодних постанов і приписів щодо форм господарювання, очікуючи результатів розвитку запущених процесів з тим, аби побачити, які форми виявляться прийнятними і ефективними.

Наголос було поставлено на комплексне реформування передусім сільського господарства, що розпочалося 1979 р. з деколективізації – скасування комун і переходу на подвірний підряд земель, що юридично залишились у державній власності, однак були передані в сімейне користування на термін від 3-5 до 15 років, який згодом був збільшений до 50–70 років. Обов'язковий продаж селянами частини виробленої сільгосппродукції за фіксованою ціною залишався, однак самі закупівельні ціни на продовольство і технічні культури було підвищено (у порівнянні з цінами на промислову продукцію на 38% до 1981 р. та на 77% – до 1989 р.). Крім того, інша частина продукції залишалась у селян і нею вони розпоряджались на власний розсуд, що створило матеріальний стимул для нарощування обсягів виробництва та його продуктивності. Унаслідок цього за перше десятиліття модернізації виробництво продовольства в країні збільшилося в 1,5 рази. Поштовх, наданий розвитку сільського господарства шляхом поступового переходу

на ринкові засади під контролем держави і за її різноманітної підтримки й опіки, був очевидно вдалим.

Разом з тим від початку 1980 рр. відбувалися зміни й у дрібній та середній промисловості, однак, у першу чергу, через стимулювання сільського промислу, рослинництва, тваринництва, розведення риби, перевезення вантажів, посередницької торгівлі тощо. У тих місцевостях, де у селян була відносно велика сільськогосподарська техніка та приміщення, групи господарств об'єднувалися для їх спільного використання у «нові господарські об'єднання», що мало наслідком появу «спеціалізованих дворів» із ділянками землі в десятки разів більшими за середні. Важливим є те, що розвиток сільської промисловості, супроводжуваний міграцією певної частини селян до міста і перетворення їх на найманих працівників, відбувалося в Китаї без вилучення у селян їх прав на землю. Отримували вони від держави й допомогу технікою.

Наступним кроком лібералізації стала офіційна легалізація приватної власності та найманої праці в 1987 р (рішенням XIII з'їзду КПК). Зміни в напрямі поступового й обережного запровадження ринкової економіки мали своїм результатом стрімке зростання кількості індивідуальних, колективних та приватно-капіталістичних підприємств і господарств. За даними китайської статистики, з 1985 по 1990 рр. число приватних господарств зросло майже вдвічі: з 3,3 млн до 6,1 млн, а обсяг виробництва в цьому секторі збільшився в 7 разів. Водночас зростає й кількість державних підприємств – з 93 до 104 тис. Відтак посилення приватного сектору не заступало собою розвиток державного, який залишився жорстко плановим, однак підтримуваним дешевими кредитами. Ставку було зроблено на розвиток обох секторів – і державного, і приватного.

Якщо в сільській місцевості розвиток дрібного й середнього підприємництва стимулювався технічною допомогою, менеджерськими й маркетинговими послугами з боку держави, то в державному промисловому секторі, де на кінець 1970 рр. було зайнято лише 18% населення КНР, стимулювання набуло іншого вигляду. Більшість промислових підприємств, особливо великих, були збитковими і потребували державних дотацій. У 1978-1979 рр. на них було запроваджено розширений господарський розрахунок, форми якого варіювалися залежно від підприємства. Підприємства, що перевищували державний план, отримали дозвіл продавати частину надпланової продукції самостійно і за вільною ціною, а отримані кошти за згодою колективу використовувати на власний розсуд. У 1980 р. близько 60% всіх державних підпри-

емств Китаю отримали право продавати надпланову продукцію, водночас кількість обов'язкових показників, що передбачалися держпланом, було в рази скорочено – до 5% від числа показників, що застосовувалися раніше. У 1984 р. госпрозрахунок і принцип максимальної самостійності було поширено на всі державні підприємства, за винятком оборонних.

У другій половині 1980 рр. елементи ринкової системи господарювання розвинулися в роздрібній та гуртовій торгівлі споживчими товарами, а згодом – і засобами виробництва. У квітні 1988 р. було прийнято закон «Про промислове підприємство загальнонародної власності», яким закріплено належність державі всіх великих підприємств у базових галузях виробництва. Державі належали й майже всі кошти в галузі сучасного транспорту, великі сільськогосподарські підприємства і всі основні банки. Одночасно під гаслом «тримати велике, відпускати мале» було санкціоновано поступовий перехід дрібних і середніх держпідприємств у приватну власність директорату та працівників шляхом приватизації.

Розвиток національного виробництва було вдало поєднано із залученням на внутрішній ринок Китаю західних корпорацій і фірм. У 1979 р. ЦК КПК та Держрада КНР ухвалили здійснення «спеціальної політики» у зовнішньоекономічній діяльності у двох провінціях, які стали першими вільними економічними зонами Китаю. Згодом подібні зони, де діяли пільгові для іноземних підприємців податковий, митний і валютні режими та інші преференції, було запроваджено в деяких інших провінціях, що відкрило величезний китайський внутрішній ринок для західного бізнесу. За період 1979–1985 рр. прямі іноземні інвестиції в перших ВЕЗ становили 12,15 млрд дол. У 1984 р. статус «міст-портів, відкритих для іноземних капіталовкладень» отримали 14 міст східного узбережжя Китаю, усередині яких виділено окремі райони, де пріоритетним було визначено не виробництво, а науково-технічний розвиток: від податків тут були звільнені всі, хто займався науковими дослідженнями. У 1988 р. статус «відкритих приморських міст» поширився на 32 міста.

Відзначимо, якщо в період 1988–1990 рр. до Китаю щорічно надходило близько 4 млрд дол. іноземних інвестицій, то вже в 1995–1997 рр. ця сума збільшилася в 10 разів і сягнула близько 40 млрд дол. щорічно. Загалом же у період 1979–1998 рр. КНР уклала угоди про прямі іноземні інвестиції на суму понад 550 млрд дол., з яких надійшло та було використано майже 250 млрд. дол. На початок нового тисячоліття за обсягом іноземних інвестицій Китай обігнав усі країни світу, крім США.

Проголошена Ден Сяопіном політика відкритості спричинила наприкінці 1980 рр. появу великої кількості споживчих товарів високої якості та широкого асортименту зі США, Німеччини, Франції, Італії, Канади, Японії тощо. Однак через високу ціну вони були практично недоступні для масового споживача, хоча на той час у країні вже з'явився чималий прошарок заможних людей – потенційних покупців таких товарів. Разом з тим попит на товари широкого вжитку у великій і бідній країні залишався дуже високим. І китайський дрібний і середній бізнес, спираючись на національні історичні традиції майстерного копіювання різноманітних виробів, почав копіювання вже наявних західних товарів. Навіть гірші за якість, але значно дешевші, такі товари почали користуватися попитом – спочатку в Китаї, а згодом і за його межами. Наявність великої кількості виробників копій, створюючи конкурентне середовище всередині країни, неминуче тягнула за собою й поліпшення якості виробів. За якість десятиліття за деякими товарними позиціями якість виробленого дозволила експортувати його спочатку на ринки країн, що розвиваються, з країнами СНД і Латинської Америки включно, а після вступу Китаю до СОТ (грудень 2001 р.) – і до розвинених західних країн, де китайські вироби легкої промисловості почали на рівних конкурувати з європейською продукцією. Цей феномен, коли копії є не гіршими, а подеколи й кращими за копіювані зразки, пізніше отримав в експертному середовищі назву «інноваційне копіювання». Наступ китайських товарів змусив західні компанії, що до того експортували свої товари до Китаю, у 1990 рр. перенести туди й своє виробництво, що також сприяло подальшому економічному зростанню країни.

Держава від самого початку взяла на себе патрунування розвитку приватного бізнесу, надаючи допомогу підприємцям в усіх ділянках ведення бізнесу – від планування до реалізації виробленої продукції як усередині держави, так і на зовнішніх ринках. Для цього при органах влади всіх рівнів було створено різноманітні аналітичні центри з вивчення можливостей китайського бізнесу на різних напрямках та сприяння реалізації таких можливостей.

На третьому напрямі запланованих реформ – оборонному – також відбувалися зміни. Поступово зростає частка витрат на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, особливо в галузях судно- та авіабудівництва, радіоелектронній, атомній, запроваджуються державні програми високотехнологічного оснащення збройних сил країни, зокрема й через реалізацію політики «технологія в обмін на ринок», за якої іноземні компанії отримують певні префе-

ренції (податкові пільги аж до повного звільнення від податків) в обмін за надання високих технологій у розпорядження створюваних спільних підприємств. З початку 2000 рр. Китай також рухався вперед і в сфері комунікацій та інтернетизації країни. У 2003 р. за кількістю телефонних абонентів, яких налічувалося 260 млн., Китай посів перше місце у світі, ще за рік, у 2004 р. обігнав США вже за кількістю абонентів мобільних телефонів, а в 2009 р. перевершив Сполучені Штати за цим показником у 2,9 рази. Якщо у 2000 р. частка Китаю у світовому виробництві комп'ютерів складала всього 19,2%, то у 2005 р. – вже 83,5%. Сучасний Китай має 25 тис. км високошвидкісної залізниці. Станом на 2018 р. у 99% селищ і 98% сіл прокладені асфальтовані або цементовані дороги. Рівень інтеграції міських і сільських районів наближається до 80%.

Одночасно з запланованими економічними реформами постала потреба в істотному політичному реформуванні. У серпні 1980 р. Ден Сяопін визначив необхідність реформування чинної політичної системи та висунув принципові засади таких змін. З того моменту розпочалося планомірне й системне розмежування функцій держави і партії, усунення партійного керівництва із сфери правових відносин та сфери територіального самоврядування. Однак вивільнення суспільних відносин, суспільства від партійного тиску не призводило до його хаотизації й напруги між ним і державою. І не лише тому, що західні ідеали індивідуальної свободи були доволі чужі китайському менталітету, а «дозована демократія» та «дозована правова держава» не сприяли створенню громадянського суспільства і мінімізували можливості соціальних конфліктів, а й тому, що в національних традиціях, ґрунтованих на відроджуваній ідеології конфуціанства, закладено принципи самодисципліни, довіри до керівництва, яке сприймається не як суб'єкт опіки, а як об'єкт поваги.

Висновки та рекомендації.

Можемо констатувати: за 40 років від початку реформ, розпочатих Ден Сяопіном, Китай із відсталого країни, майже зруйнованої спробами швидко досягти суспільного благоденства вольовими зусиллями його політичних керівників, ступив на продуктивний шлях вдумливого, обережного й поступового економічного та соціально-політичного розвитку, успішність якого забезпечено передусім системним врахуванням об'єктивної реальності та логіки тих самих процесів суспільного розвитку.

Другим чинником, що відігравав істотну роль у виникненні «китайського дива», було формування суспільного ідеалу – «ки-

тайської мрії», стрижнем якої було не лише прагнення до матеріального добробуту членів суспільства, а й морально-етична компонента, внутрішньо притаманна історико-культурній спадщині Китаю. Поступова актуалізація національних «культурних кодів» і використання їх для переформатування суспільної свідомості, її «транскрипції» з орієнтованих на революційні стрибки марксистських догматів на доступну широкому загалу мову еволюційної стратегії конфуціанства дозволила у повній мірі використовувати його консолідуючий потенціал.

Надзвичайно важливо, що справжній прорив в економічному розвитку Китаю було забезпечено не дотаційно-фінансовою, фінансовою й наглядовою функціями держави, а передусім організаційною (менеджерською та маркетинговою), а також науковою допомогою з її боку. Держава не усунулася від керування ринковими процесами, однак цілеспрямовано створювала феномен керованого розгортання змін. Усі ці чинники забезпечили поступовий, але невпинний рух КНР обраним шляхом і перетворили Китай на передову й розвинену країну за історично рекордний строк.

1.11. Метельова Т.О. Італійська трансформаційна модель і складові гармонізації регіональних інтересів

Попри всі відмінності історичного шляху України й Італії, є в них і дещо спільне: в обох країнах різні частини територій тривалий час перебували під впливом протилежних культурно-цивілізаційних центрів тяжіння, що у XX ст. уможливило вагомий зовнішній вплив на посилення регіональних відмінностей. На сьогодні істотна різниця в економічних, мовних, світоглядних, ціннісно-цивілізаційних характеристиках між Північчю й Півднем в Італії та Сходом і Заходом в Україні зберігається й слугує глибинною підставою для розвитку в них регіональних відцентрових інтенцій. Італійська держава впродовж десятиліть плідно проводить цілеспрямовану політику їх подолання й гармонізації регіональних інтересів шляхом контрольованої регіоналізації країни. Відтак, досвід Італії в цій царині, його позитиви й негативи варто враховувати й Україні.

Засади істотних змін моделі взаємин центру й регіонів на користь розширення можливостей останніх було закладено Італійською Республікою в повоєнний час, коли Конституцією 1947 р. було гарантовано широкі самоврядні права комунам, провінціям

і регіонам. П'ять із них – Фріулі-Венеція-Джулія, Трентіно-Альто-Адідже і Валле-д'Аоста (усі – північні), а також Сардинія і Сицилія (південні) отримали спеціальний статус, що передбачав розширені повноваження, зокрема й те, що зібрані в цих регіонах податки переважною більшістю залишаються в їхньому розпорядженні: від 60% у Фріулі-Венеція-Джулія до 100% у Сицилії.

Чи не найскладнішим з регіонів зі спеціальним статусом є Трентіно-Альто-Адідже, що включає в себе автономні провінції Тренто і Больцано, де понад 65% жителів складають етнічні німці, близько 30% – італійці та 4% – ладіни. Під час Другої світової війни німецькомовне населення зазнавало примусової італізації, і за цей період етнічний склад регіону суттєво змінився на користь італійців. За умовами Паризької угоди між Австрією та Італією від 1946 р., Альто-Адідже набував мовної, культурної, політичної та економічної автономії в межах італійської держави. Однак це не знизило відцентрових настроїв, а в регіоні раз-у-раз прокочувалися маніфестації з вимогами його виходу зі складу Італії та приєднання до Австрії. У 1959 р. міністр закордонних справ Австрії виніс проблему італійського регіону на обговорення Генасамблеї ООН, яка ухвалила дві резолюції (1960 та 1961 рр.). Ними Австрію та Італію закликали «до переговорів з метою розв'язання всіх суперечностей, виниклих під час реалізації пунктів Паризької угоди».

У 1969 р. в Італії затверджено «Пакет заходів», яким детально регламентовано дії із забезпечення автономії провінцій регіону – Больцано (або Південний Тіроль) та Тренто. «Пакетом» було передбачено передачу законодавчих і адміністративних повноважень з компетенції загальнодержавного уряду обом провінціям. Конституційна реформа 2001 р. ще більше розширила вже наявні повноваження регіону. Нині північні провінції Тренто й Больцано регіону Трентіно-Альто-Адідже мають статус практично рівний статусу суб'єктів федерації.

Попри отримані за останні десятиліття величезні регіональні повноваження та високий рівень життя (валовий регіональний продукт на душу населення автономії станом на 2017 р. більш ніж у півтора рази перевищує ВВП на душу населення країни при тому, що кількість населення регіону складає менше 1% від населення країни), відцентрові настрої тут залишаються сильними. У 2008 р. керівники 130 населених пунктів підписали звернення до уряду Австрії з проханням прийняти регіон до складу землі Тіроль. У 2010 р. сепаратистські налаштовані партії регіону провели кампанію з надання його мешканцям подвійного громадянства, а та-

кож опитування, під час якого 95% респондентів заявили, що не відчувають себе італійцями. У 2012 р. сукупний за результатами виборів рівень популярності радикалів сягнув 30%. У цей час пройшла й демонстрація з гаслами приєднання до Австрії. Як правило, такі дії залишаються без жодних наслідків – і з боку Австрії, і з боку Італії.

У силу історичних причин та штучності проведених при утворенні єдиної італійської держави кордонів регіон Фріулі-Венеція-Джулія виділяється своїм етнічним і мовним різнобарв'ям. До його складу входить і словенська меншість, яка з VI ст. становила тут автохтонне населення. Значну частину територій регіону після Другої світової війни було передано Югославії, сьогодні вони входять до складу Словенії. Зовнішні впливи, що могли б інспірувати етнічно зумовлені сепаратистські настрої, практично відсутні, однак сильним є внутрішній вплив з боку регіональних політичних сил Італійської Півночі.

У регіоні Валле-д'Аоста, розташованому на півночі Італії на кордоні з Францією, рідною мовою корінного населення є арпітанська (франко-провансальська). Тут з 1948 р офіційно запроваджено франко-італійський білінгвізм. Політичні партії, що висувують вимоги більшої автономії регіону або ж федералізації Італії, існують, однак не мають значного впливу і не присутні в інституціоналізованому політичному житті країни. Слід зазначити, що на відміну від Австрії, Франція не втручається у внутрішнє життя Італії з вимогами захисту прав франкомовного населення.

Сардинію традиційно відносять до найбільш економічно й соціально відсталих: офіційно визнаний рівень безробіття на острові перевищує 18%, а в соціальній структурі досі збереглися елементи докапіталістичних відносин. Протягом багатьох років тут існує рух за незалежність від Італії і будь-якої іншої держави – *Indipendentismu SARDU*. Основним аргументом на користь незалежності регіону є не економічний, а мовно-культурний. І хоча в 1999 р. сардинську мову законом визнано самостійною і такою, що охороняється, складне економічне становище регіону унеможливорює ефективні заходи з її збереження. Соціологічне опитування 2012 р. показало, що 40% жителів Сардинії проголосували б за відділення від Італії. Практично для всіх сепаратистських партій регіону досягнення островом принаймні повноцінної автономії розглядається як необхідний крок на шляху подолання його соціально-економічних проблем.

Сицилія – острівний регіон, що вирізняється стійкими автономістськими традиціями, не в останню чергу спричиненими

соціально-економічними й відповідними ціннісно-світоглядними відмінностями. Створені ще під час римської окупації в III ст. н.е. великі землеволодіння – латифундії, існування яких сприяло збереженню тут архаїчних відносин до нашого часу, були ліквідовані лише під час земельної реформи 1950–1960 рр. Зберігається й мовна причина підживлення регіоналістських настроїв: сицилійська мова не визнана законом самостійною, а її використання дедалі зменшується.

Проблема сильних автономістських настроїв, що подеколи переростають у відвертий сепаратизм, і по сьогодні залишається актуальною й болючою в успішних північних регіонах країни. Деякі аналітики припускають навіть можливість розколу Італії і зникнення цієї держави з політичної карти Європи. Ідеї сепаратизму в другій половині XX ст. знайшли підтримку у великого бізнесу та політичних еліт регіонів, незадоволених корумпованістю центральної влади й особливо – значними відрахуваннями з бюджету північних регіонів на користь економічно нерозвинених південних. Світоглядною основою дистанціювання регіонів півночі від національної італійської ідентичності та їх негативного ставлення до південних регіонів слугує міф про «працьовитих кельтів», що протистоять «ледачому півдню» й «Риму-злодієві», та використання привабливих історичних образів самоврядних міських республік Середньовіччя.

На сьогодні північному регіону Венето вдалося домогтися визнання на своїй території венетської мови як офіційної поряд з італійською. Це, втім, не зменшило рівня сепаратистських настроїв: онлайн-опитування у березні 2014 р. показало, що 89% його учасників (73% населення з правом голосу – понад 2 млн осіб), підтримали створення суверенної федеративної республіки Венето. Голосування на «електронному референдумі» не мало правових наслідків, оскільки Конституція Італії не передбачає можливості виходу зі складу країни. Однак такі спроби сепаратизму не були залишені без реагування: організаторам пред'явлено звинувачення в підтасовці підсумків, а 24-х активістів руху незабаром було заарештовано за «акції, включно з насильницькими, на підтримку відділення Венето і інших частин італійської держави». Водночас новий, значно масштабніший, ніж до того, формат акції змусив центральну владу в подальшому піти на ще більше розширення повноважень регіонів. Що, однак, не позначилося на рівні регіоналістських настроїв: за результатами легальних, погоджених з Римом, консультативних референдумів про розширення автономних прав, що 22 жовтня 2017 р. відбулись у Венето та Ломбар-

дії, «за» висловилися переважна більшість з тих, хто прийшли на дільниці: у Венето – 98%, у Ломбардії – понад 95%. Наслідком знову стало чергове розширення повноважень місцевої влади (у питаннях імміграційної, соціальної політики, податкових надходжень тощо).

Ідеологічним провідником ідей відділення півночі країни є заснований в 1980 р. автономістський рух «Ломбардська Ліга», яка стає ініціатором об'єднання аналогічних локальних рухів в єдину «Лігу Півночі». Її метою було створення з багатих північних і центральних регіонів Італії самостійної держави Паданія зі столицею в Мілані. Восени 1997 р. пройшли вибори «парламенту» самопроголошеної Республіки Паданія. Цього разу сепаратистські дії через свою масштабність і залучення до них відомих постатей не залишилися проігнорованими: прокуратура Італії порушила кримінальну справу за фактом спроби зазіхання на державну цілісність. Загалом же реакція з боку італійської держави на сепаратистські заклики й дії в переважній більшості випадків залишається «доволі спокійною й іронічно-індиферентною». Принаймні поки бунтівний регіон чи місцевість підпорядковуються законам держави й наповнюють її бюджет.

Із 1990-х рр. Італійська держава здійснює цілеспрямовану політику посилення автономізації і самостійності регіонів як чинника запобігання відцентрових настроїв. У країні проведено низку реформ: прийнято новий закон про місцеве самоврядування, згідно з яким основною автономною ланкою визнано громади муніципалітетів і провінцій, життя яких регулюється їх статутами. Законом детально регламентовано відносини між центральним, регіональним і місцевим рівнями влади, а регіонам надано значно більше прав, ніж ті, що були зафіксовані в Конституції.

Найбільшим досягненням на шляху змін системи взаємин між регіонами і центром була Конституційна реформа 2001 р. Нею встановлено чотирирівневу структуру публічної влади: держава – регіони – провінції – комуни й «столичні» міста. Нею також запроваджено автономію для всіх суб'єктів італійської країни з державою включно. Конституцією всім регіонам, які виявлять таке бажання, гарантовано отримання прав, включно з бюджетно-фінансовими й податковими, аналогічних тим, що мають спеціальні. Регіони отримали права на встановлення власних міжнародних зв'язків під контролем з боку держави, прямих зв'язків регіонів з ЄС, зокрема їх участі в підготовці нормативних актів Євросоюзу, та здійснення зовнішньої торгівлі.

На сьогодні всі регіони Італії залучені до процесу розширення міжнародних зв'язків. У результаті політичний устрій Італії отримав практично федеративні риси. Відтак, кордони між «простими» і «спеціальними» регіонами наразі стираються. Однією з небагатьох збережених відмінностей між ними є право спеціальних регіонів, якого не мають ординарні, обговорювати з урядом можливість передачі їм сфер відання, закріплених Конституцією виключно за державою.

Разом з тим, за десятки років регіонального розвитку й політики, спрямованої на дедалі більше розширення самостійності регіонів, покладена понад століття тому мета розвитку півдня країни досягнута не була: він, звісно, став більш модернізованим, але не розвиненим. А отже економічна підстава для сецесії, при чому з боку як півдня, так і півночі країни, зберігається.

Досягнутий на сьогодні масштаб регіоналізації країни, вихід регіонів на рівень самостійного міжнародного життя вплинули на форми вияву сепаратизму, які зазнали істотної трансформації. Відбувся перехід «Ліги Півночі» від регіонального автономізму й періодичних закликів до сецесії до радикального націоналізму (з наголосом на північноіталійській ідентичності) та євроскептицизму. Нинішній керівник партії «Ліга Півночі», а разом міністр внутрішніх справ Італії і заступник прем'єр-міністра країни (з 1 червня 2018 р.) М. Сальвіні, почав розбудовувати партійну структуру та змінив програмні цілі й гасла під загальнонаціональний формат. У 2014 р. «Ліга» вступає в альянс з голландською «Партією Свободи» та французьким «Національним фронтом». Під час виборчої кампанії, наприкінці 2017 р., з метою розширення свого електорального поля за рахунок виходу на виборців центральних і південних частин країни з логотипу та назви партії було вилучено слово «Північ». На виборах 4 березня 2018 р. у Палату депутатів «Ліга» із 17,37% голосів виборців посіла третє місце в країні (73 депутати), поступившись лише «Руху 5 зірок» (32,66%) та Демократичній партії (18,72%), та отримала 37 місць у Сенаті (17,6% голосів). Загалом же коаліція, до якої, крім «Ліги» ввійшли очолювана С. Берлусконі «Вперед, Італія!», націоналістично консервативна партія «Брати Італії – Національний альянс» та ліберально-консервативна «Ми з Італією» отримали більшість голосів і разом з популістським Рухом п'яти зірок створили парламентську коаліцію та сформували уряд (однак унаслідок тривалої коаліціади уже без С. Берлусконі).

Висновки та рекомендації.

1. Провідними причинами виникнення й підживлення регіональних розбіжностей і протистояння з унітарною державою є передусім нерівномірність економічного розвитку регіонів країни, незавершеність націєтворення в державі й відповідна слабкість національної ідентичності у порівнянні із регіональними та етнічними ідентичностями. Водночас, рівень популярності сепаратистських ідей і настроїв у регіонах не має прямої залежності від рівня економічного розвитку й добробуту населення регіону й значною мірою залежить від культурної і мовної політики держави. Мовна ж політика дає позитивні наслідки за умов законодавчої і фінансової підтримки функціонування локальних міноритарних мов у регіонах. Однак ця позитивність є обмеженою за відсутності відповідної культурної політики і цілеспрямованого формування спільних на всьому державному просторі ціннісних основ суспільного життя.

2. Прямування країни шляхом цілеспрямованої і послідовної регіоналізації та практичне ігнорування нею політичних платформ, гасел і дій політичних сил, зорієнтованих на регіональний сепаратизм, призвели в деяких регіонах до маргіналізації останніх і втратою ними впливу, а на загальнонаціональному рівні – до значного переформатування регіонального сепаратизму в націоналістичний, переважно федералістськи орієнтований і євроскептичний, спрямований на регіоналізацію не лише власної країни, а й Європи в цілому. Водночас, рівень регіональних відцентрових настроїв у країні не лише не знизився, а й зріс, хоча й пом'якшив свої форми: якщо на початку 1990-х рр. кількість мешканців північних регіонів, які виступали за відділення від Італії, коливалася біля позначки у 20%, то у 2010 р. уже 58% населення Італії виступило за федеративний державний устрій. У разі, якщо перехід до федеративної форми державного устрою не буде здійснено, 61% жителів північних регіонів висловилися за вихід зі складу Італії.

3. Попри законодавчо й фінансово забезпечене максимальне розширення повноважень регіонів, за наявності зовнішнього впливу з боку країн-сусідів на етнокультурні й мовні проблеми, відцентрові настрої в регіоні зберігаються тривалий час і можуть мати радикальні й екстремістські форми вияву. Міждержавне узгодження в такому разі є ефективним за умов впливу міжнародної спільноти, поєднаного із рівними умовами й вимогами обох сторін фактичного міждержавного конфлікту. Зокрема, вимогами законодавчого та інших форм паритетного захисту представників іншомовного населення в обох країнах.

1.12. Бессонова М.М. Іспанський досвід подолання диктатури та подальших успішних перетворень

Іспанія – одна з країн сучасної Європи, яка має успішний досвід подолання диктатури та мирної трансформації до демократичного суспільства. Практика розбудови демократичних інститутів цієї країни може бути застосована і на українському ґрунті.

Режим диктатури був встановлений в Іспанії у 1939 р. після Громадянської війни (1936–1939 рр.), яка була викликана зіткненнями між республіканцями, яких підтримували СРСР, Мексика, представники лівих партій різних країн світу, та правими націоналістами, підтримуваними Німеччиною, Італією, Португалією. Значних руйнувань зазнали майже всі великі міста країни. Війна завершилася встановленням режиму диктатури Франціско Франко (1939–1975 рр.).

Ф. Франко був главою держави і каудільйо (вождем) єдиної політичної партії – «Іспанської фаланги», а після її розпаду – «Національного руху», що об'єднав прибічників диктатури.

Під час Другої світової війни Іспанія була нейтральною, хоча і симпатизувала Німеччині. Створений у 1942 р. декретом Ф. Франко представницький орган (Кортеси) мав тільки дорадчі функції. Ф. Франко очолював уряд (1939–1973 рр.) та призначав всіх посадовців. Церква була проголошена державною інституцією. Місцеве самоврядування було ліквідоване. У період 1945–1955 рр. Іспанія знаходилася у міжнародній ізоляції: у 1945 р. франкістський режим було визнано фашистським та причетним до розв'язання Другої світової війни. У грудні 1946 р. була прийнята резолюція Генеральної Асамблеї ООН, згідно з якою було вирішено не приймати Іспанію ані в ООН, ані в її спеціалізовані установи, поки зберігається існуючий режим. Втім, у 1955 р. Іспанія була прийнята в ООН.

Упродовж 1939–1975 рр. вся повнота політичної, законодавчої, виконавчої, судової і військової влади в Іспанії належала Ф. Франко.

У період диктатури були прийняті закони, що мали надати Іспанії вигляд правової держави. Так, у 1947 р., відповідно до Закону «Про спадкування посади глави держави», схваленого шляхом референдуму, Іспанія формально була проголошена монархією (монархія була скасована в Іспанії під час Іспанської революції у 1931 р.). Втім, встановлення королівської влади мало статися лише після смерті Ф. Франко, який був оголошений довічним пра-

вителем. У 1948 р. було домовлено про те, що в майбутньому королем стане неповнолітній принц Хуан Карлос де Бурбон, який у тому ж році переїхав до Іспанії.

Застійні явища в економіці повоєнного часу, вузькість внутрішнього ринку, а також розвиток інтеграційних процесів у Європі, до яких через міжнародну ізоляцію Іспанія не була включена, поставили на порядок денний питання про відмову від політики автаркії, регульованої економіки і необхідність переходу до економічної лібералізації.

У 1950-х рр. в Іспанії були розпочаті економічні реформи, підтримувані так званими «технократами» – представниками католицької організації «Опус Деї», які представляли інтереси зорієнтованих на ринок кіл іспанської буржуазії та з лютого 1957 р. незмінно входили до складу уряду. Початком економічної лібералізації стала іспано-американська угода 1953 р., завдяки якій Іспанія отримала пільговий кредит від США на суму 1,5 млрд дол. У 1959 р. було дано дозвіл на приїзд спеціальних комісій Організації економічного співробітництва та розвитку і МВФ до Іспанії з метою ревізії стану іспанської економіки. Результатом співпраці членів комісії з урядовцями Іспанії став спеціальний «план стабілізації та лібералізації». Іспанія отримала 546 млн дол. у формі кредитів та позик. Одним з важливих реформаторів іспанської економіки того часу був професор Мануель Фрага Ірібарне, призначений на посаду міністра інформації та туризму в 1962 р. Завдяки цілеспрямованій рекламі у розвинутих країнах Європи він зміг організувати туристичний бум. Іспанська економіка зазнала радикальних структурних перетворень: прискорився розвиток промисловості, зменшилося значення сільськогосподарського сектору, розширилася сфера обслуговування, посилилась урбанізація країни. У 1960-х рр. Іспанія із сільськогосподарської країни почала перетворюватися на індустріально-аграрну.

У 1960-х рр. почалася поступова лібералізація режиму. Так, у 1966 р. був прийнятий Закон про пресу, який дещо послабив цензуру, замінену на «добровільну консультацію», та, в цілому, сприяв лібералізації інформаційного простору. Важливу роль у політичному розвитку Іспанії епохи Ф. Франко відіграв «Органічний закон держави» 1967 р., ухвалений на народному референдумі 1966 р. («за» – 97,8%), у якому закріплювалися функції державного механізму, його компетенції та взаємовідносини законодавчих, виконавчих і судових органів влади.

У 1969 р. Ф. Франко оголосив, що наступником іспанського престолу стане Хуан Карлос, який, згідно із «Органічним законом», вже

досяг віку спадкоємця. 22.07.1969 р. Кортеси затвердили це рішення голосуванням, а принц приніс урочисту присягу. Таким чином, був визначений перехід влади на випадок смерті Ф. Франко.

У цей період відбувалася значна трансформація соціальної структури іспанського суспільства, яка супроводжувалася урбанізацією, формуванням нового середнього класу, послабленням економічної ваги і політичного впливу великих землевласників, які були опорою диктатури Ф. Франко.

Не зважаючи на часткову політичну та економічну лібералізацію, антифранкістські рухи та репресії проти незгодних продовжувалися упродовж всього перебування Ф. Франко при владі. Дослідники вважають, що кількість смертних вироків за політичними мотивами становила від 70 до 200 тисяч, а число ув'язнених опонентів франкістського режиму – 2 млн. осіб.

Подальша лібералізація була пов'язана із прем'єрством Карлоса Аріаса Наварро (1973–1976 рр.), який у грудні 1974 р. легалізував політичні асоціації (партії), а у квітні 1975 р. дозволив економічні страйки (з 1944 р. страйки кваліфікувалися як «злочин», у 1965 р. економічні страйки були виключені з числа кримінальних злочинів, але не були дозволені). Упродовж 1974–1975 рр. Іспанія переживала лібералізацію преси, що сприяло формуванню демократичного світогляду суспільства.

Ф. Франко помер 20.11.1975 р. У той же день Кортеси проголосили королем Іспанії Хуана Карлоса I. Країна розпочала поступовий перехід до демократії. Початок правління Хуана Карлоса I був пов'язаний із боротьбою між франкістами та прибічниками реформ. Незначний успіх політичних змін, задекларованих урядом К. Наварро, часткове продовження репресій, розчарованість як прибічників реформ, так і їх супротивників, призвели до його відставки у 1976 р.

Новий уряд, який очолив Адольфо Суарес (1976–1981 рр.), розпочав реалізовувати курс, спрямований на встановлення демократичної політичної системи. У 1976 р. було реформовано Кримінальний кодекс та розпочато політичну амністію. 18.11.1976 р. Кортеси ухвалили Закон «Про політичну реформу», що передбачав загальне виборче право, створення двопалатних Кортесів з чотирирічним терміном повноважень (нижня палата – Конгрес депутатів налічувала 350 осіб, верхня палата – Сенат – 266) й чітко фіксував повноваження короля. 15.12.1976 р. це рішення було підтримано на референдумі («за» – 94,5%).

14.05.1977 р. Хуан Карлос I отримав і династичну легітимність, коли його батько дон Хуан де Бурбон офіційно відмовився від сво-

їх прав на престол.

До проведення перших виборів були легалізовані політичні партії, а монополюю правлячий до цього «Національний рух» у квітні 1977 р. був розпущений. На перших демократичних виборах до парламенту нового типу 1977 р. перемогла правоцентристська коаліція Союз демократичного центру (СДЦ; 166 мандатів). Опозиційна Іспанська соціалістична робітнича партія (ІСРП) одержала 118 мандатів. Решта депутатів представляли Комуністичну партію Іспанії (КПІ) – 19, Народну партію (НП, об'єднання неофранкістських сил) – 16, каталонську націоналістичну партію «Конвергенція і Союз» – 11, Баскську націоналістичну партію – 8. Прагнучи стабільного розвитку країни, політичні сили Іспанії у жовтні 1977 р. в урядовій резиденції Монклоа узгодили та підписали т. зв. «пакти Монклоа», прийняті потім Кортесами як закон. Пакти передбачали співробітництво у досягненні загальнонаціональних цілей, взаємну відмову від помсти та переслідування колишніх політичних супротивників, визначали правила гри та компроміси у політичному й економічному розвитку Іспанії.

31.10.1978 р. на спільному засіданні обох палат іспанського парламенту було ухвалено нову конституцію, схвалену на референдумі 06.12.1978 р. («за» – 88,54%). Іспанія проголошувалася парламентською монархією. Були надані широкі права автономним областям, декларувалися захист основних прав людини, суспільні свободи, принцип поділу влади, народного суверенітету, було закріплено принцип рівності громадян і відсутність дискримінації через віросповідання. За конституцією главою держави є король. Реальна виконавча влада належить прем'єр-міністру, який очолює уряд та представляє партію, що отримала більшість на виборах до парламенту. Законодавча влада здійснюється Генеральними кортесами, нижня палата (Конгрес депутатів) яких обирається за пропорційною системою, а верхня палата (Сенат) частково обирається, а частково призначається органами регіонального самоврядування. Конгрес депутатів затверджує кандидатуру прем'єр-міністра, який формує уряд.

Початок процесу демократичної трансформації був ускладнений спротивом частини католицького кліру щодо прийняття конституції, спробами військових заколотів (1978, 1979, 1981, 1982 рр.) та терористичною діяльністю ЕТА («Країна Басків і Свобода») та ГРАПО («Група антифашистського спротиву 1 жовтня»). Утім, прийняття нової конституції у 1978 р. та проведення парламентських і муніципальних виборів у 1979 р. підтвердили остаточну ліквідацію основ франкізму.

Конституція 1978 р. передбачала широку регіональну автономію, яка була неможливою в роки диктатури Ф. Франко. Після прийняття відповідних «Органічних законів» про автономний статус (1979 р. – Каталонія та Країна Басків, 1981 р. – Галісія та Андалусія) у цих регіонах Іспанії відбулися вибори до автономних парламентів. У серпні 1982 р. було прийнято «Органічний закон про приведення у відповідність автономного процесу», що сприяв подальшому формуванню Іспанії як «держави автономій».

«Держава автономій» стала проміжною, компромісною формою між унітарною державою і федерацією, що на той момент дозволила вберегти багатонаціональну країну від дезінтеграції, послабити націоналістичні та сепаратистські тенденції. До травня 1983 р. Іспанія була поділена на 17 автономних утворень: Андалусія, Арагон, Астурія, Балеарські Острови, Валенсія, Галісія, Естремадура, Країна Басків, Канарські Острови, Кантабрія, Кастилія і Леон, Кастилія – Ла-Манча, Каталонія, Ла-Ріоха, Мадрид, Мурсія, Наварра, а також два автономних міста Сеута та Мелілья (з 1995 р.). Таким чином Іспанія перетворилася на одну з найбільш децентралізованих унітарних держав.

Після 1978 р. політична історія Іспанії характеризувалася постійною зміною урядів, які очолювали або консерватори-центристи (1978–1982, 1996–2004, 2011–2018 рр.), або соціалісти (1982–1996, 2004–2011, з 2018 р.).

Одним з гострих питань було обговорення вступу Іспанії до НАТО: ліві сили проводили активну антинатовську кампанію, тому це питання не було винесене на референдум, а вирішувалось Кортесами (186 депутатів проголосували «за», 146 – «проти»). У результаті 30.05.1982 р. Іспанія стала 16-м членом НАТО, щоправда без участі у військових структурах. Після приходу до влади (парламентські вибори 1982 р.) соціалісти не стали скасовувати рішення про вступ Іспанії до НАТО, прийняте попереднім урядом. У 1986 р. був проведений референдум, на якому «за» продовження перебування країни в Альянсі проголосувало 53,09% («проти» – 40,3 %). Взаємини в рамках НАТО розглядалися як підґрунтя до подальшого приєднання до ЄЕС, що сталося у 1986 р. З 1996 р. Іспанія приєдналася до військових структур НАТО.

Перебування соціалістів при владі у 1982–1996 рр. сприяло консолідації демократії та модернізації іспанського суспільства. Головною особливістю соціально-економічної моделі Іспанії стало значне зростання соціальних витрат, понад 80% яких брала на себе держава. Втім, серія корупційних скандалів та криза у серед-

овищі правлячої соціалістичної партії спричинили їхню поразку у 1996 р.

Через вкрай політично фрагментований парламент, сформований після виборів 2015 р., ані Народна партія, ані соціалісти не змогли сформувати урядову коаліцію, що привело до дострокових виборів у 2016 р. та 2019 р., які зафіксували тенденцію переходу від двопартійної до трипартійної політичної системи.

Восени 2017 р. в Іспанії розпочалася політична криза, спровокована подіями у Каталонії: 1 жовтня 2017 р. був проведений несанкціонований референдум, в якому взяли участь 43% каталонців, які мали право голосу, 90% з яких проголосували за незалежність Каталонії від Іспанії. Офіційний Мадрид не визнав референдум, що підштовхнуло парламент Каталонії на проголошення незалежності 27 жовтня. У відповідь на це в той же день, 27 жовтня 2017 р., іспанський Сенат підтримав застосування ст. 155 Конституції Іспанії, яка передбачає введення прямого управління в автономіях. Міжнародна спільнота не визнала проголошення незалежності Каталонії та підтвердила територіальну цілісність Іспанії.

Висновки та рекомендації.

Досвід Іспанії демонструє можливість послідовного мирного переходу від правонаціоналістичної репресивної диктатури до демократичної форми правління. Важливе значення мали особисте бажання Ф. Франко та поступовість переходу, передбачене законодавством, прийнятим за часів диктатури. Окрім того, ґрунт для відмови від диктатури був створений завдяки економічній та політичній лібералізації, що розпочалася у 1950-х рр.

Іншим важливим фактором став політичний консенсус, зафіксований у «пактах Монклоа», що передбачав відмову від помсти та переслідування колишніх політичних опонентів, уточнював правила гри та вимагав досягнення компромісів з питань політичного та економічного розвитку Іспанії.

Головним чинником іспанського досвіду подолання диктатури та подальших успішних перетворень стала згода усіх політичних сил на національне примирення та визнання пріоритетності загальнонаціональних інтересів над партійними.

Українському політикуму варто запозичити такий підхід, та, через налагодження діалогу і визначення пріоритетних завдань (у політичній, соціальній, економічній сферах), займатися у першу чергу вирішенням актуальних питань загальнодержавного рівня, а не декларуванням нездійснених гасел з метою популяризації власної політичної сили.

Однією з форм налагодження такого діалогу може стати практика консультацій та круглих столів, у яких мають брати участь як парламентські, так і позапарламентські політичні сили.

1.13. Кириченко О.В. Посткомуністична трансформація Латвійської Республіки: уроки для України

У перебігу складних процесів посткомуністичної трансформації Латвійської Республіки після розпаду СРСР провідна роль належала її політичним елітам, які визначили засади формування історичної політики країни. При цьому, у розвитку зазначеної політики виокремлюються три окремих періоди.

Перший етап охоплює період від початку 1990-х до початку 2000-х рр. Це час формування в Латвії нового політичного режиму і зміцнення вектору на інтеграцію в євроатлантичний простір. На хвилі так званої «співаючої революції» до влади в країні прийшли «політики моралі» – представники латвійської наукової і творчої інтелігенції. Їхні дії були спрямовані, в першу чергу, на символічне оформлення режиму, де факто винахідництво та одержавлення націоналізму. Адже латвійський етнічний фактор активно використовувався як ресурс політичної мобілізації в Латвійській РСР ще до її виходу зі складу СРСР у 1991 р. при створенні паралельних органів влади.

На зазначеному історичному етапі відбулося оформлення доктрин «повернення на Захід» та «радянської окупації», які слугували засобом консолідації електорату та легітимації латвійських еліт, які прийшли на заміну комуністичного керівництва. Одним із яскравих збірних образів, що втілюють вказану тенденцію, може вважатися В. Ландсбергіс, який посідав провідні державні пости в Литві у 1990-х рр. та вважав себе наступником литовського керманіча А. Сметони, що прийшов до влади у 1926 р. та виїхав до Німеччини у 1940 р.

За умов, що склалися, запит на історичну політику виник, головню, в нового політичного керівництва, яке гостро потребувало ресурсів, доступних з точки зору витрат та ефективних у сенсі масовості результатів і необхідних для ідеологічного обґрунтування свого перебування при владі та нового політичного курсу. У Латвії була проголошена доктрина континуїтету, що затверджувала зв'язок нового політичного режиму з урядами періоду незалежності до Другої світової війни.

До середини 1990-х рр. позиції «політиків моралі» в Латвії здебільшого послабились. Нові керівники, що прийшли до влади,

більшість з яких ще донедавна була частиною партійної номенклатури, зіткнулась з необхідністю зміцнення влади в умовах політичної та економічної трансформації, яка супроводжувалась нестабільністю. Обраний владними елітами країни шлях наділення громадянством незалежної держави її корінних жителів втілювався також в інститут «негромадян» – мешканців республіки, якими стали практично всі місцеві жителі, що не були нащадками довоєнних латвійських громадян. Вони отримали статус «радянських емігрантів», чисельність яких, за деякими оцінками, сягала до 40% від загального населення Латвії початку 1990-х рр.

У зазначений період історична політика здобуває стрімке інституціональне оформлення. Під патронатом держави створюються спеціалізовані інститути, музеї, комісії, покликані просувати і твердо охороняти конкретну історичну інтерпретацію, яка з часом набувала все більшого сакрального статусу. Найбільш відомими такими закладами стали Комісія з історії при Президенті Латвії та Латвійський Музей «нацистської і радянської окупації», відвідання якого з незмінною постійністю вноситься до програм візитів західних політиків.

Латвійський національний парламент ініціював створення спеціального органу з підрахунку завданої шкоди від «радянської окупації» – у 2005 р. згідно з декларацією Сейму Латвії започаткувала роботу комісія з підрахунку завданих збитків.

Таким чином, «спадщина комунізму» стає універсальною внутрішньополітичною відповіддю балтійських еліт на поточні проблеми в економіці та інституціональному розвитку. Водночас, це перетворилося й на спосіб примирення демократичної ідеології, необхідної елітам для інтеграції на Захід, з державним етнонаціоналізмом, що дещо обмежив залучення окремих етнічних меншини в політичному процесі відновлення національної державності країн Балтії (інститут «негромадян» в Латвії та Естонії, проблема польської меншини в Литві). На тлі європейської і євроатлантичної інтеграції балтійських країн активізувалася критика з боку впливових міжнародних організацій стосовно певних обмежень прав людини щодо негромадян. З відповідними доповідями і заявами, інспірованими здебільшого російською стороною та її політичними прибічниками, виступали профільні органи ООН, ОБСЄ, Ради Європи, ПАРЄ, Європейської Комісії, а також громадські правозахисні міжнародні структури.

Точкою відліку другого етапу в розвитку історичної політики в країнах Балтії став вступ Литви, Латвії та Естонії до ЄС і НАТО у 2004 р. Всупереч поширеним очікуванням, це не призвело до зни-

ження конфронтаційності історичної політики в згаданих державах. Альтернативу втілювали дискусії про «балтійську ідентичність» трьох країн на основі «історичного регіону Балтії», проте вони залишились на периферії уваги регіональних політиків.

Як зазначає дослідниця британського університету Кентербері М. Малксоо, «екзистенціальна політика становлення європейцями» представників балтійських держав після інтеграції в європейські та євроатлантичні структури не послабилась. «Постійні апеляції до історії роблять за можливе позиціонування себе як жертви Росії та байдужості Європи, поставити ЄС у позицію боржника країн Балтії. Це дозволяє не лише наполягати на отриманні необхідної політичної та економічної підтримки, але й претендувати на включення інтересів балтійських держав у зовнішню політику Євросоюзу», – наголошує М. Малксоо.

У свою чергу, латвійські вчені Б. Зепа та І. Супуле дійшли висновку, що політичні еліти «так само використовують етнічність задля залучення прихильників на виборах, і в такий спосіб саме політики стають основним каталізатором посилення етнічної напруженості». Зі свого боку, литовський дослідник В. Сафроновас відзначає, що впроваджена євроатлантична інтеграція Литви зробила необхідною доволі широку програму з «переробки пам'яті» та «формування прозахідних настроїв населення». При цьому, на постійній основі проводилася робота з перетворення «спротиву окупаціям» у середині ХХ ст. у найвищу цінність. Досягнення «історичної справедливості» здійснювалось через заперечення попереднього режиму, у тому числі й шляхом криміналізації альтернативних оцінок, із введенням процедури люстрації тощо.

Відчуття невизначеності після вступу в ЄС і НАТО, яке започаткувало низку внутрішньополітичних криз, мало наслідком посилення «антитоталітарної» риторики політичних еліт. Ці процеси співпали в часі з демократичними «кольоровими революціями» на пострадянському просторі, які спонукали до нової хвилі політизації історії у Східній Європі.

В якості меж започаткування третього етапу в розвитку історичної політики країн Балтії може розглядатися рубіж 2010-х рр. Головною тенденцією стає просування балтійськими елітами своїх «версій» минулого на загальноєвропейський рівень. До цієї діяльності залучаються міжнародні майданчики ОБСЄ, Європейського парламенту, ПАРЄ, Європейського суду з прав людини, Парламентської асамблеї НАТО тощо. Зокрема, показовою стала реакція загальноєвропейських інституцій на масштабне святку-

вання в Москві 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Так, Європейський парламент 12 травня 2005 р. схвалив резолюцію щодо підсумків Другої світової війни, вказуючи на «масштабні страждання, несправедливість, тривалу соціальну, політичну та економічну деградацію, пережиті націями-полоненими, що опинилися по східний бік залізної завіси». Зі свого боку, ПАРЄ 22 червня 2005 р. прийняла резолюцію із закликом до Росії сплатити компенсації «особам, депортованим з окупованих країн Балтії, та їхнім нащадкам».

Слід зазначити, що процеси європейської інтеграції впродовж останніх десятиліть сприяли замиренню і активному діалогу «національних версій» минулого в Західній Європі. Відбувалося формування так званої «постнаціональної культури пам'яті», що передбачала плюралізм тлумачень минулого на снові визнання, здебільшого, спільної провини європейських держав за Голокост. Вступ країн Східної Європи до ЄС спричинив до поступової трансформації усталеної моделі. Відбулося загострення полеміки довкола історичних тем на тлі просування східноєвропейськими державами «національних» історій, в яких зазначені країни виступають жертвами «двох тоталітаризмів» – «нацистського» та переважно «радянського».

Доволі влучну характеристику вказаному процесу в країнах Балтії надав німецький вчений К. Фолк: «Націоналізація пам'яті про «радянську окупацію» спрямована на формування культурної пам'яті жертви та ігнорує темні сторони національної історії, включно зі співробітництвом із сталінською Росією і нацистським режимом та особливо давньою традицією антисемітизму». Ці історичні суперечності співпали з прагненням балтійських еліт підвищити свій статус, розширити ресурсні можливості в межах Євросоюзу, що призвело до активізації історичної політики на загальноєвропейському рівні.

Зусилля представників балтійських держав на цьому напрямі концентрувались як на рівні інституцій ЄС, так і на міждержавному рівні країн Східної Європи. Більш широкі можливості для просування власної «історичної програми» перед балтійськими елітами відкрились у зв'язку з Революцією Гідності в Україні, подальшою російською анексією Криму і війною на Донбасі, що спричинило зростання недовіри та скорочення наукових і дипломатичних контактів між Євросоюзом і Росією.

Проте не можна стверджувати, що історична політика в країнах Балтії цілковито перенесена з національного на наднаціональний рівень. Останній, радше, постав новим майданчиком

для реалізації апробованих попередніх підходів до історичної політики, які розвиваються на національному рівні.

Відбуваються й більш фундаментальні зсуви: офіційне тлумачення минулого закріплюється на законодавчому рівні, набуваючи нормативного, загальнообов'язкового характеру. Так, парламенти Литви і Латвії у 2010 та 2014 рр. відповідно ухвалюють закони, що запроваджують кримінальну відповідальність і покарання у вигляді позбавлення волі за заперечення радянської окупації.

Загалом, основною тенденцією третього історичного етапу стало піднесення теми комуністичних злочинів проти людяності до загальноєвропейського рівня. Політики балтійських країн у цьому процесі відіграють провідну роль, позиціонуючи свої народи в якості «жертв тоталітарних режимів» – як нацистського, так і радянського. Головним адресатом у даному випадку виступає саме Захід, тоді як образ «російської агресії і тоталітаризму» слугує здебільшого ідеологічним вподобанням.

Досліджуючи місце Латвії в системі європейської безпеки, слід застосувати комплексний підхід з урахуванням різноманітних теоретичних підходів до формування регіонів як безпекових територіальних систем. Якщо одразу після проголошення незалежності Латвії в країні велася дискусія, чи бути їй нейтральною за прикладом сусідніх Швеції та Фінляндії, чи вибудовувати свою оборонну політику, виходячи з мети приєднання до НАТО в найближчому майбутньому, то після 1995 р. латвійські уряди один за одним послідовно впроваджували курс на вступ до Альянсу.

При цьому, як в Латвії існувала недовіра стосовно НАТО, так і в останнього щодо офіційної Риги. Як пише З. Озолиня, латвійська еліта не була впевнена в тому, що країни Заходу, навіть після вступу Латвії до Альянсу, будуть захищати її будь-якими засобами у випадку агресії проти неї з боку третіх держав. Водночас, латвійське російськомовне населення також побоювалось, що приєднання країни до держав Північноатлантичного договору матиме наслідком погіршення й без того непростих відносин між Латвією і Росією. Пропри це, 26 лютого 2004 р. при голосуванні в латвійському Сеймі з питання вступу в НАТО «за» висловилися понад три четвертих депутатського складу – 77 зі 100 парламентаріїв.

Продемонструвати готовність Латвії, а також її сусідів по Балтійському регіону – Естонії та Литви, до співробітництва у військово-політичній сфері були покликані відповідні спільні проекти трьох балтійських держав. Так, ще наприкінці 1994 р. започатковано формування БАЛТБАТу – миротворчого батальйону, службу в

якому несли представники всіх трьох країн Балтії, у тому числі в місії з підтримання миру в Боснії і Герцеговині. На думку Р. Сапро-наса, створення батальйону не лише продемонструвало спромож-ність балтійських держав до взаємного співробітництва, але й зробило значний внесок у створення збройних сил в цих країнах, враховуючи, що після розпаду СРСР і виводу радянських військ з території Латвії, Литви та Естонії останнім довелося формувати свої армії фактично «з нуля».

Разом з тим, у 1996 р. було запущено проект БАЛТНЕТ, що пе-редбачав створення спільної системи моніторингу повітряного простору трьох балтійських країн. У 1997 р. започатковано реалі-зацію проекту БАЛТРОН, який дозволив скоординувати зусилля представників збройних сил держав Балтії у рятувальних опе-раціях на Балтійському морі. Зрештою, у 1998 р. було засновано Балтійський оборонний коледж, метою якого стала підготовка офіцерських кадрів для Латвії, Литви та Естонії. Коледж розмі-стився на території Естонії, координаційний центр БАЛТНЕТу – у Литві, а база БАЛТБАТу і координаційний центр БАЛТРОНу – у Латвії.

У період після завершення холодної війни наріжним каменем політичного виміру системи європейської безпеки стала ОБСЄ. Вона здобула цей статус завдяки своїй універсальності, не поді-ляючи країни Європи на «західні» та «східні» та не вимагаючи від останніх при вступі в організацію виконання інших умов, крім прагнення до миру і співробітництва на континенті. У вересні 1991 р., одразу після провалу серпневого заколоту в Москві, учас-ницями ОБСЄ постали три країни Балтії. Найважливішим напрямом роботи організації у 1990-х рр. став контроль за звичайними озброєннями держав-учасниць. У цьому контексті значення Лат-вії та її сусідів по регіону виявилось вкрай важливим.

У контексті взаємодії Ради Європи з Латвією остання являє со-бою особливий випадок серед інших балтійських держав, оскіль-ки, на відміну від Естонії та Литви, які вступили в РЄ у 1993 р., шлях офіційної Риги в цю організацію виявився більш складним. Латвія не надала громадянства жителям республіки, що переїха-ли до неї на постійне проживання після 1940 р., проте цим людям був наданий статус «негромадянина», не визначений у міжна-родному праві. Лише після прийняття у 1994 р. нового Закону про громадянство Латвії, який чітко визначив порядок надання гро-мадянства «негромадянам», Парламентська Асамблея Ради Євро-пи ухвалила рішення запросити латвійську сторону стати повно-правним членом цієї організації.

Також показово, що вступ Латвії до Європейського Союзу відбувся у 2004 р. після того як ОБСЄ визнала ситуацію у сфері дотримання прав національних меншин країни задовільною, а мандат місії зазначеної організації в Латвії завершився. Попри це, як наполягає офіційна Москва, проблеми з нацменшинами в країні продовжують зберігатися. Особливо різко і вкрай заполітизовано робляться безпідставні спроби з російської сторони звинуватити латвійське керівництво в потураннях героїзації нацизму у Латвії.

Висновки та рекомендації.

Підводячи підсумки, слід відзначити, що основними тенденціями в розвитку історичної політики у країнах Балтії є реалізація їхніми елітами політичного розрахунку на комбінування «комплексу провини» та «зовнішньої загрози» з метою підтримання підвищеної уваги на Заході до долі балтійських держав і отримання додаткових ресурсів.

Одна із головних цілей історичної політики балтійських еліт – вплив на громадську думку країн Євросоюзу з тим, аби вкоренити уяву про тяжкість злочинів комуністичного режиму у країнах Балтії. Зіткнення геополітичних інтересів великих світових держав в Європі слугуватиме подальшому пожорсткішанню історичної політики, впроваджуваної владними групами країн Балтії, та дедалі більш рішучим спробам закріплення її ідеологем на загальноєвропейському рівні.

Найважливішими політичними елементами системи європейської безпеки, в яких бере участь Латвія, є ОБСЄ, НАТО та Європейський Союз. Проте рівень співробітництва латвійської сторони в межах згаданих міжнародних інституцій є неоднорідним. Наприклад, співпраця Латвії у військовій галузі із сусідніми Естонією і Литвою навіть знизилася після вступу всіх трьох балтійських країн до НАТО в 2004 р. Державний суверенітет залишається для латвійців значущою цінністю, а ідеї відмови від його частини на користь інституцій ЄС суперечливо сприймаються населенням країни. Латвії доведеться пройти значний шлях до повної інтеграції у європейські та євроатлантичні структури, в першу чергу, в соціально-культурному плані.

1.14. Миклашук І.М. Шлях Північної Македонії до демократії

Незалежна Македонська держава утворилася безкровно за результатами референдуму у 1991 р. 27 серпня 1991 р. до роботи

приступив Арбітражний комітет. У ході своєї діяльності члени комітету забезпечили точне виконання судових рішень Мирної конференції, що пройшла в Гаазі із порядком денним – розпуск Югославії та створення нових республік на її території.

Із самого початку своєї державності Македонія зіткнулася з цілою низкою викликів внутрішнього і зовнішнього характеру, які загрожували її існуванню. До основних внутрішніх викликів можемо віднести: спад економіки, етнічні протиріччя, масове збідніння населення. Серед зовнішніх викликів – протиріччя із сусідами щодо кордонів держави та історичної спадщини. Вказані виклики призводили до частих політичних криз, які загрожували стабільності і гальмували демократичний транзит молодой Македонської держави.

До розпаду Югославії на початку 1990-х рр. Македонія носила назву «Соціалістична республіка Македонія». Однак після отримання незалежності у 1991 р. у назві залишилося лише одне слово: «Македонія». Сусідня Греція, у якій таку назву носить одна з її північних провінцій, на міжнародній арені виступила категорично проти визнання новоутвореної держави під такою назвою. У даній ситуації Греція заручилася підтримкою з боку Європейського Союзу у своїх претензіях до Македонії. 16 грудня 1991 р. глави країн ЄС зажадали від Македонії конституційних гарантій про відсутність територіальних вимог до сусідніх держав. На підставі висунутих вимог уряд Македонії зобов'язався запобігати будь-якій ворожій пропаганді всередині своєї держави.

У ситуації невизначеності на міжнародній арені щодо назви македонської держави Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй 7 квітня 1993 р. прийняла Резолюцію № 817. Відповідно до вказаного документу, Македонія допускалася в міжнародні організації під тимчасовою назвою – Колишня Югославська Республіка Македонія, що стало приводом до визнання республіки в 1993 р. з боку шести країн учасниць Європейського Союзу: Німеччини, Франції, Великобританії, Італії, Нідерландів і Данії.

Розблокування участі македонської держави у міжнародних організаціях дозволило Македонії і ЄС вже у 1996 р. підписати Угоду про співробітництво та транспортну угоду, які регулювали питання у сфері торгівлі, фінансів і транспорту. У цей же період Македонія розпочинає регулярний політичний діалог з ЄС та отримує фінансову підтримку по програмі PHARE (1996-1999 рр.).

У рамках курсу, спрямованого на посилення інтеграції з ЄС, Македонія взяла на себе зобов'язання провести правову, адміністративну та економічну реформи. Успіхи із реалізації вказаних

реформ дали змогу Македонії подати 22 березня 2004 р. заявку на членство в ЄС, якою вона підтвердила політичну рішучість щодо вступу до Європейського Союзу. У своєму висновку Європейська Комісія 9 листопада 2005 р. рекомендувала Раді ЄС надати Республіці Македонії статус кандидата на членство в ЄС. 17 грудня 2005 р. Республіка Македонія отримала статус кандидата на вступ до Європейського Союзу. З того часу, наприкінці кожного року, Європейська Комісія публікує регулярні звіти про хід реформування та розвитку Республіки Македонія.

У жовтні 2009 р. Європейська Комісія приходить до висновку, що Македонія робить значний прогрес у напрямку виконання економічних критеріїв членства, на основі чого рекомендовано розпочати переговори про вступ Республіки Македонія до ЄС.

Проміжний успіх Македонії щодо отримання статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу пояснюється, передусім, тим, що Македонія сама ініціювала цей процес і дійсно прагнула досягти своєї цілі. Однак здобуття статусу кандидата жодним чином не є самоціллю. Такий статус лише допомагає країні усвідомити свої проблеми та мобілізуватися для кращої координації та імплементації реформ. При цьому слід визнати, що надання Македонії перспективи членства в ЄС не принесло відразу очікуваний результат з точки зору реформ. По цій причині протягом тривалого часу інституції ЄС вказували на повільний поступ Македонії у вирішенні міжетнічних проблем, досягнення компромісу із Грецією щодо назви країни, протидії корупції та злочинності.

По причині невизнання іншими країнами самоназви Республіки Македонії у 2008 р. на Бухарестському саміті НАТО (на тому самому, на якому Україні та Грузії відмовили у наданні ПДЧ) Греція проголосувала проти запрошення Македонії до Альянсу. Вимога Афін була категоричною: сусідня держава має повністю змінити свою назву.

У тому ж 2008 р. на парламентських виборах перемогла партія Внутрішня македонська революційна організація – Демократична партія македонської національної єдності (ВМРО-ДПМНЕ), від якої прем'єр-міністром країни було обрано Ніколу Груєвського. За часів прем'єрства Н. Груєвського у Македонії відбулося відхилення від демократичних підходів у державному управлінні, а сама країна стала на шлях великодержавного популізму. На території країни побудували величезну кількість монументів античним героям, а у підручники з історії заклали маніпулятивні ідеологеми. У той же час Македонія увійшла у сферу впливу Москви, зокрема підтримала проект газогону «Південний потік». Зрештою

волютаристська політика уряду призвела до політичної кризи та масових протестів населення. У результаті на парламентських виборах 2016 р. більшість отримала опозиція, яка у 2017 р. сформувала уряд. Новим прем'єр-міністром був тимчасово призначений генеральний секретар партії ВМРО-ДПМНЕ – Еміль Дімітрієв, який обіймав цей пост із 15 січня 2016 р. до 31 травня 2017 р. Екс-прем'єр-міністр Н. Груєвський втік з країни і на сьогодні переходить від кримінального переслідування в Угорщині.

Після подолання багаторічної кризи Європейська Комісія у квітні 2018 р. констатувала, що Македонія приступила до фундаментальних змін і рекомендувала розпочати з нею переговори щодо членства в ЄС. На червневому саміті Рада із загальних питань ЄС схвалила початок переговорів за умови досягнення результатів реформ у державному управлінні, судовій сфері, боротьбі із корупцією та організованою злочинністю.

Протягом 2018 – початку 2019 рр. Македонією здійснено суттєвий прогрес у покращенні добросусідських відносин із Грецією. У червні 2018 р. прем'єр-міністр Македонії Зоран Заєв і його грецький колега Алексіс Ципрас підписали Преспанську угоду, що мала нарешті вирішити суперечку щодо назви Македонської держави. За нею назва країни змінювалася на нову: «Північна Македонія», ця назва має використовуватися як всередині країни, так і на міжнародній арені, а до конституції додається згадка, що країна не вважає себе нащадком античної Македонії. Натомість, без змін зберігаються назви «македонська нація» та «македонська мова», а головне – Греція знімає вето зі вступу сусідки до НАТО та ЄС.

30 вересня 2018 р. у Македонії відбувся референдум щодо перейменування держави на Північну Македонію. Дане рішення підтримали 94% тих, хто прийшов на дільниці. Однак явка виявилася катастрофічно низькою – лише 37%. Тому референдум був визнаний таким, що не відбувся. У світових ЗМІ широкого розголосу набула спроба вплинути на результати референдуму у Македонії із перейменування країни, що відкривало вступ до ЄС і НАТО. Аналітичні центри та журналісти зафіксували масовану кампанію з дезінформації, фейкові новини, проплачені мітинги. Попри цю атаку, уряд Македонії зумів зібрати конституційну більшість у 81 голос зі 120 у парламенті, який 11 січня 2019 р. ратифікував зміни до Конституції у частині перейменування країни.

Після оголошення результатів голосування в парламенті високопосадовці ЄС та НАТО привітали Македонію і весь регіон Західних Балкан із прийняттям історичного рішення. Ключова регіональна суперечка в країнах Західних Балкан наблизилася до

вирішення. За ці зусилля прем'єр-міністри Македонії та Греції були номіновані на Нобелівську премію миру.

25 січня 2019 р. за зміну назви сусідньої Македонії на Республіку Північна Македонія проголосував грецький парламент. 9 лютого 2019 р. грецький парламент ратифікував протокол про приєднання Македонії до Північноатлантичного Альянсу. Раніше, 6 лютого, протокол про приєднання затвердили посли країн-членів НАТО.

За процедурою протокол про приєднання Македонії тепер має ратифікувати кожна країна-член блоку. Станом на 19 листопада 2019 р. протокол про вступ Північної Македонії до НАТО мають ратифікувати лише Іспанія та Франція. Прогнозовано процес ратифікації закінчиться у найближчі місяці, і тоді Північна Македонія стане повноправним членом Альянсу.

Євроатлантичні устремління македонського суспільства дали змогу Північній Македонії досягти відчутних результатів у здійсненні реформ. За звітний період парламент і уряд Північної Македонії зробили вагомі кроки щодо зміцнення демократії, становлення правової держави, поглиблення стосунків та секторальної інтеграції у сферах економічного та оборонного співробітництва.

У співпраці з НАТО Північна Македонія досягла значних успіхів у реформуванні розвідувальних служб. Рамковими угодами передбачено створення нового Агентства національної безпеки. Урядом впроваджуються реформа державного управління, яка полягає у поліпшенні громадських консультацій та посиленні прозорості прийняття державних рішень. Зокрема, були вжиті заходи для посилення підзвітності державних адміністрацій.

Північна Македонія продемонструвала рішучість удосконалення судової системи, а впровадження нової правової бази заклало міцну основу для подальшого прогресу. Було прийнято новий закон про прокуратуру. Крім змін у законодавстві, для відновлення довіри населення до судової влади суди розглянули рішення щодо справ, які не вирішувалися раніше.

Були досягнуті успіхи і у боротьбі з корупцією. Зокрема, прийнята нова законодавча база, яка покликана сприяти запобіганню корупції на найвищому політичному рівні. Також розпочала роботу Комісія із запобігання корупції, діяльність якої стала набагато ефективнішою і прозорішою, порівняно з попередніми антикорупційними органами. На рівні найвищих органів державної влади задекларовано, що боротьба із корупцією є національним пріоритетом на всіх рівнях влади. Зокрема, Спеціальна прокура-

тура відкрила кілька справ за зловживання службовим становищем представниками Уряду.

Завдяки зусиллям усіх сторін політичного процесу покращилася політична культура. Зокрема, уряд та парламент активно демонструють культуру компромісу, долучаючи до прийняття рішень всі зацікавлені сторони, у тому числі опозицію та неурядовий сектор. Продовжує покращуватися клімат, в якому працюють організації громадянського суспільства.

Що стосується подальшого розвитку інтеграції з ЄС, то досягнення Північної Македонії були позитивно оцінені у Брюсселі. У лютому 2018 р. Єврокомісія опублікувала «стратегію розширення», а у квітні дала Європейській раді рекомендацію розпочати переговори щодо членства в ЄС Македонії та Албанії. Втім кінцева декларація саміту «ЄС – Західні Балкани» 17 травня 2018 р. констатувала лише загальну європейську перспективу для Західних Балкан, а не майбутній вступ до ЄС. Зрештою, було вирішено, що питання про початок переговорів із Північною Македонією про вступ до ЄС мало відбутися у жовтні 2019 р. До того часу, Північна Македонія повинна виконати ряд зобов'язань, зокрема щодо боротьби з організованою злочинністю й корупцією.

Кризи останніх років зробили проблеми ЄС видимими, наслідком чого стала часткова втрата довіри до європейських інституцій, що підживлює євроскептицизм та націоналістичні настрої. Тому єврооптимісти очікували, що початок переговорів з Північною Македонією про її вступ в ЄС, які мали розпочатися цієї осені, стане демонстрацією, що ЄС успішно справляється із викликами.

Однак на своєму засіданні 18 жовтня 2019 р. глави держав та урядів країн-членів ЄС не змогли досягти єдності в питанні початку переговорів про приєднання до ЄС Північної Македонії та Албанії. Таким чином, вказаним країнам дали зрозуміти, що питання про початок переговорного процесу зі Скоп'є та Тираною перенесуть на саміт ЄС у Загребі, запланований на початок 2020 р. Після початку переговорів процес триватиме кілька років.

Висновки та рекомендації.

1. Політичний інтерес в Україні до Західних Балкан, передусім до Північної Македонії, у 2019 р. перебував на високому рівні. Північна Македонія, як і Україна, є регіоном зі складною історією, має внутрішні проблеми та сусідів із імперськими амбіціями. Тому досвід євроатлантичної інтеграції Північної Македонії може бути корисним при формуванні українського порядку денного на міжнародній арені.

2. Політична еліта Північної Македонії продемонструвала неабияку силу волі, зібравши конституційну більшість для затвердження змін в Конституцію зі зміни назви країни на Північну Македонію. Складний процес політичних дебатів спричинив масові демонстрації як в Македонії, так і в Греції. Далеко не всі політичні сили підтримують досягнуті домовленості як і частина населення Македонії. Відтермінування початку переговорів про приєднання Північної Македонії до Європейського Союзу посилює позиції Росії на міжнародній арені, яка не шкодує зусиль і коштів на підтримку масових протестних рухів, спрямованих проти урядів, які прискорюють політику вступу до НАТО та ЄС (Північна Македонія, Чорногорія).

3. Відтермінування переговорів із Північною Македонією про вступ до Європейського Союзу свідчить, що у Брюсселі на сьогоднішній день немає єдиної позиції з приводу подальшого розширення на Західних Балканах. Однак дане питання і надалі стоятиме на порядку денному. Адже крім Албанії та Північної Македонії в ЄС планують вступити ще чотири балканських країни: Косово, Боснія і Герцеговина, Чорногорія, Сербія.

4. У найближчі місяці Північна Македонія стане повноправним членом НАТО. Тому зовнішньополітичну діяльність України у Північній Македонії, яка в останні роки була спрямована переважно на залучення підтримки у протидії російській агресії, слід посилити у напрямі секторального співробітництва в економічній, енергетичній та гуманітарній сферах.

1.15. Мхитарян Н.І. Модернізаційні перетворення у Туреччині та шляхи становлення її регіональним лідером

Для України завдання її всеохоплюючої модернізації, визначення свого належного місця у міжнародній політиці, розробки науково обґрунтованої активної зовнішньої політики, перетворення на впливового регіонального лідера на перехресті Європи та Азії є необхідною умовою для прориву на передові позиції світового розвитку. Вивчення досвіду Турецької Республіки (ТР) надасть можливості залучити та адаптувати для нашої держави найкращі напрацювання у зазначених сферах.

Модернізаційні перетворення у сучасній Турецькій Республіці розпочав її перший президент Кемаль Ататюрк. Ним була ініційована програма модернізації. К.Ататюрк у своїх виступах підкреслював: «...наші устремління спрямовані на те, щоб створити

у Туреччині сучасну, тобто західну, політичну систему». Програма модернізації «Шість стріл Ататюрка» включала такі принципи перетворень, як республіканізм, народність, етатизм, лаїцизм, які відповідали європейському політичному процесу і сприяли зближенню із Заходом.

Політична модернізація була заснована на принципах світськості, тюркізму, республіканізму, європеїзації і мала своїм наслідком ліквідацію султанату (1922 р.), створення республіки (1923 р.), скасування халіфату (1924 р.). Одним із головних завдань політики модернізації було формування громадянської ідентичності, як запоруки входження у спільноту цивілізованих народів.

Вестернізація Османської імперії, а пізніше і Турецької Республіки, була контрольованою і намагалася сполучити традиційні цінності із залученням найкращого досвіду розвитку західних цивілізацій.

Політика першого президента ТР К. Ататюрка була спрямована на вестернізацію розвитку країни. У 1930-і роки посилювалась роль держави у розвитку економіки, зросла її пряма участь у господарській діяльності через створення державних економічних організацій (ДЕО). Кінець 1930-х років, особливо після смерті К. Ататюрка у 1938 р. і обрання президентом І. Інєню, характеризувався посиленням авторитарних тенденцій в рамках однопартійної системи, обмеженням прав і свобод громадян, що призводило до послаблення процесу реформування.

Посилення проблем у соціально-економічній та політичній сферах призвели до необхідності продовження реформ у цих галузях. У 1945 р. було прийняте рішення про відхід від однопартійної системи, а у 1946-47 рр. – закони про земельну реформу, соціальне страхування робітників, профспілки, були зняті деякі обмеження свободи преси.

Перехід до багатопартійної системи був обумовлений направленістю кемалістських реформ на вестернізацію. У цьому ж руслі відбувся відхід від етатизації (державного регулювання) у економіці. В економічній сфері надавалась більша свобода у підприємницькій діяльності, а у політичній вводилась багатопартійна система.

У 1950-х роках у країні відбулося погіршення соціально-економічного стану, що викликало незадоволення курсом правлячої партії. Остання стала використовувати іслам у якості засобу привернення населення на свій бік, що призвело до військового перевороту у 1960 р. і переходу влади до Комітету національної єдності (КНЄ). КНЄ здійснив ряд заходів по оздоровленню економіки

(реорганізацію та зміцнення держсектору, відновлення держпланування, оздоровлення фінансового стану шляхом зниження інфляції, збільшення податків на великий капітал, боротьбу з корупцією та ін.). Були зроблені спроби вирішення ряду соціальних проблем: поліпшення системи трудових відносин, освіти та охорони здоров'я. Відбулися зміни і у зовнішній політиці: послабилась залежність від США та НАТО, відбувався перехід до «багато-сторонньої» зовнішньої політики, а саме, посилювались зв'язки з країнами, що розвиваються, особливо з мусульманськими країнами, поліпшилися відносини із сусідніми країнами, перш за все, на відміну від попередніх років, з Радянським Союзом, значна увага стала приділятися відносинам з європейськими країнами. У 1961 р. приймається нова конституція Туреччини, у якій досконаліше пророблені принципи держави (вона визначалась як «соціально-правова держава»), її інститутів, значно розширені допустимі у країні права і свободи. Засновується двопалатний парламент.

З 1960 по 1980 рр. у Туреччині тричі здійснювались військові перевороти і до влади на деякий час приходили військові, в той же час реформи продовжувались.

У 1971–80-ті роки політична влада у ТР була неефективною. При цьому, економічний розвиток був доволі стабільним: у 4 рази зросла кількість підприємств, у 7 – виробництва, за рахунок державних та іноземних інвестицій будувались підприємства важкої промисловості. Значну роль в економіці держави відігравав державний сектор, Туреччина намагалась реалізувати стратегію наздоганяючого розвитку, здійснивши широкомасштабну імпортзаміщуючу індустріалізацію, розпочату ще наприкінці 1930-х років. Однак, економічна та політична модель, яка існувала у країні у 1961–80-х роках, виявилась малоефективною. Після військового перевороту 1980 р. у 1982 р. була прийнята нова конституція, яка обмежувала демократичні свободи, розширювала права виконавчої влади, особливо президента, посилювала контроль держави щодо діяльності політичних партій і усіх громадських організацій, підвищувала роль держави у сферах ідеології, культури, освіти. У сфері освіти вводиться обов'язкове релігійне навчання у початковій та середній школах. Країна повернулася до однопалатного меджлісу. На парламентських виборах, що відбулися у 1983 р., перемогу одержала Партія вітчизни, яка і сформувала однопартійний уряд на чолі з лідером партії Т.Озалом, одним із головних авторів програми стабілізації ТР, котрий користувався довірою у міжнародних фінансових колах. Після виборів у 1982 р. новий уряд виступив із конкретною програмою лібералізації економі-

ки, впровадження законів вільного ринку, заохочення експорту, скорочення ролі держсектору, ставилася мета входження до ЄС у якості повноправного члена. У зовнішній політиці зберігався курс на зміцнення військово-політичного союзу із США та участі у НАТО, на розвиток всебічного співробітництва із Заходом, країнами-членами Спільного ринку, з метою вступу до нього у якості повноправного члена. Разом з тим, під впливом клерикальної частини партії, уряд пішов на розвиток політичних, економічних та культурних відносин з мусульманськими країнами. Туреччина почала демонструвати свою приналежність до мусульманського світу. Автором доктрини турецько-ісламського синтезу (яка виходила з того, що ісламу не можна позбутися, його потрібно зробити союзником лібералізації й модернізації) був Тургут Озал (в різні роки – радник, заступник прем'єр-міністра, прем'єр-міністр, а у 1989-1993 рр. – другий цивільний президент ТР).

Програма уряду дозволила Туреччині досягти високих темпів зростання ВВП (до 8% на рік), збільшення виробництва електроенергії, сталі, машин, будівельних матеріалів, побутової техніки, одягу, взуття, перетворитися із імпортера в експортера сільгосппродукції, стати більш конкурентоспроможним виробником. ТР стала експортувати свої товари до країн Східної Європи та СНД (експорт Туреччини за 10 років виріс у 6 разів і досяг 12 млрд дол., 80% із яких складала промислова продукція). На початок 1990-х рр. Туреччина перетворилася на сучасну індустріальну країну.

З 1993 р. у країні почала наростати урядова криза, яка згодом переросла у гостру соціально-політичну, обумовлену погіршенням як стану економіки (так, у 1994 р. інфляція підскочила до 149,6%, за 1995-97 рр. вона збільшилась на 80%, не були проведені обіцяні у передвиборчій кампанії реформи, призупинена приватизація підприємств державного сектору, скоротились обсяги іноземних інвестицій, зросло безробіття), так і неможливістю прийти до згоди усередині урядової коаліції по ряду першочергових для розвитку держави питань, існуванням у країні курдської проблеми, погіршенням відносин з ЄС, іракською кризою та ін. Все це посилювалось відсутністю дієвої системи соціального захисту, значним соціальним розшаруванням, низьким освітнім рівнем значної частини населення. Криза призвела до зростання популярності проісламських опозиційних сил. У 2001-2002 рр. у Туреччині склалася ситуація, що призвела до перемоги на парламентських виборах нової політичної сили – Партії справедливості і розвитку (ПСР). Цьому сприяла внутрішня економічна криза у ТР, неефективність трипартійного уряду, а також запропонована

ПСР програма, яка поєднувала у собі елементи помірної ісламської риторики, прагматичної кейнсіанської економіки, жорсткої фінансової політики, проголошення вступу до ЄС незмінним пріоритетом та заяви про збереження традицій, проголошених К. Ата-тюрком.

ПСР позиціонувала себе як консервативно-демократичну. Після приходу до влади прозахідна орієнтація ПСР не змінилася, але стала більш поміркованою і виваженою. У той же час, вона відмовилась від подальших перетворень в рамках культурної вестернізації і новим орієнтиром визначила шлях нової модернізації, яка передбачала реформування соціальної інфраструктури, доведення її до європейського рівня. Вступ до ЄС залишався одним із головних пріоритетів правлячої партії і вона проводила реформи, щоб відповідати вимогам Євросоюзу. Однак все це відбувалося на фоні посилення ісламської ідентичності населення країни, активного розвитку зв'язків з країнами Близького та Середнього Сходу, тюркськими країнами пострадянського простору, державами Чорноморського регіону, Балканами. Відбувалося розширення зони інтересів країни: розбудовувались зв'язки з країнами Азії, Африки, Латинської Америки та Австралією.

За час перебування ПСР при владі показники економічного розвитку країни поліпшувалися та мали тенденції до зростання. Цьому сприяла програма розвитку Туреччини, спрямована на досягнення стабільного зростання, більш справедливий розподіл прибутків та збільшення глобальної конкурентоспроможності завдяки перетворенню країни на інформаційне суспільство і завершення процесу гармонізації з вимогами ЄС. Пріоритети розвитку ТР були спрямовані на збільшення конкурентоспроможності й зайнятості, справедливий рівноправний людський і соціальний розвиток, ефективне надання високоякісних суспільних послуг, а також зміцнення енергетичної безпеки й ефективності з акцентом на зменшення регіональних диспропорцій. У 2013 р. Р. Ердоган, на той час прем'єр-міністр, презентував стратегічний план розвитку – «Цілі на 2023», згідно з яким Туреччина має увійти у десятку найбільш розвинених країн світу.

Усі зазначені модернізаційні перетворення дозволили Туреччині просуватися шляхом (запропонованим Т. Озалам і продовженим урядом Р. Ердогана) становлення країни регіональним лідером. Після закінчення Холодної війни зростає геополітичний статус країни, вона перетворюється на самостійного гравця і ставить завдання перетворення на глобального. Туреччина виступає у різних ролях: природного лідера регіону, історичного старшого

брата, захисника мусульманських меншин, посередника у вирішенні проблем регіонів, у яких позиціонує себе лідером. Використовуючи ситуацію, Туреччина намагається закріпити свою роль зростаючої сили, збільшуючи вплив у сусідніх державах та «нових незалежних державах».

«Арабська весна» загострила ситуацію на Близькому та Середньому Сході, призвела до руйнування напрацьованих зв'язків Туреччини з країнами регіону; виникнення або посилення у ТР проблемних питань з деякими з них; війни у Сирії, яка призводить до загострення ситуації з біженцями як на кордонах, так і у самій Туреччині; посилила боротьбу за лідерство між Іраном, Саудівською Аравією та ТР; а також надала поштовху низці внутрішньотурецьких перетворень, як то: внесення змін до конституції ТР 2017 р., які, фактично, призвели до посилення авторитарного режиму в країні, обмеження можливостей Туреччини слугувати моделлю розвитку для країн регіону та ін., ускладнюють на даному етапі задачу Турецької Республіки стати лідером регіону. Однак дискурс м'якої сили Туреччини просуває її у регіоні Близького та Середнього Сходу як динамічного гравця у регіональній політиці, а не як країну турецьку чи мусульманську, дозволяє робити наголос на тому, що вона робить, а не на тому, ким вона є, став способом посилення її дій та автономії щодо інших основних суб'єктів світової політики, таких як США. Однією із основних причин популярності Анкари є її здатність виходити з під контроль Сполучених Штатів і виступати у якості незалежної держави щодо Ізраїлю. Все це, а також її швидке, прагматичне і, не дивлячись на емоційну риторику, виважене реагування та швидкі дії щодо нейтралізації загрозливих ситуацій надає Туреччині можливість претендувати на роль близькосхідного регіонального лідера.

Чорноморський регіон також є зоною інтересів ТР, у тому числі і становлення країни у якості регіонального лідера. Першим кроком на цьому шляху стала ініціатива турецького президента Т. Озала про створення «Чорноморської зони процвітання та співробітництва» (1990 р.), яка у 1992 р. перетворилась на Чорноморське Економічне Співробітництво (ЧЕС), а у 1999 р., за ініціативою України, – на повноцінну міжнародну Організацію Чорноморського Економічного співробітництва (ОЧЕС). ТР є не тільки ініціатором створення, а й провідною країною цієї організації, штаб-квартира якої розташована у Стамбулі. Пізніше Туреччиною було ініційоване створення ще двох структур, спрямованих на кооперацію у сфері безпеки – Блексіфор (2001 р.) і Чорноморська гармонія (2004 р.). У чорноморському регіоні Туреччина позиціонує

себе як самостійного гравця, використовуючи можливості створених нею структур, ведучи активну політику по їх розбудові, забезпеченню безпеки у регіоні та налагодженню багатосторонніх зв'язків ОЧЕС з ЄС та іншими впливовими позарегіональними організаціями та країнами для розвитку продуктивного регіонального співробітництва у різних сферах і, особливо, енергетичній та безпековій. Це надає їй можливості перетворення на вагомий регіональний лідер. Вторгнення Росії в Україну та анексія нею Криму створюють значні перепони для країн регіону у розбудові ефективного співробітництва та створюють небезпеку просування загарбницьких посягань Росії. РФ є конкурентом Туреччини на цьому просторі у питанні регіонального лідерства. Однак ТР, хоч і заявляє про недопущення анексії Криму, і маючи у історії двосторонніх відносин період застосування санкцій Росією після збиття російського літака, продовжує розвивати з нею партнерські стосунки як одним із найбільших своїх торговельних партнерів та сильною у військовому відношенні країною, не приєднуючись до санкцій проти неї.

Важливою зоною становлення Туреччини як регіонального лідера є Центральна Азія (ЦА), де вагомим фактором впливу, крім зазначених вище, є також тюркський фактор. Чотири республіки цього регіону є тюркомовними (Казахстан, Киргизстан, Туркменістан та Узбекистан). ТР стала першою державою, яка визнала нові тюркські республіки. Найбільш активною політика Туреччини на цьому просторі була після розпаду СРСР. Однак спроби стати моделлю розбудови державності та відігравати роль «старшого брата» не набули підтримки мусульманських держав зазначеного простору, тим більше, що економічні можливості Туреччини були обмеженими для повноцінної економічної експансії. Однак, вона розпочала і продовжує формування нової ідентичності і нової зовнішньополітичної моделі на пострадянському просторі, перш за все, у тюркомовних державах і наголошує на бажанні розвивати та поглиблювати співробітництво з країнами ЦА.

З метою надання технічної допомоги і розвитку співробітництва у сфері економіки, торгівлі, техніки, культури, освіти і соціального розвитку ТР засновує у 1992 р. Турецьке управління із співробітництва та розвитку (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, TİKA). Інструментом економічної підтримки держав ЦА стало створене у 1980-х рр. державне експортно-кредитне агентство, яке у період 1992–2000 рр. профінансувало торгово-фінансові проекти у розмірі близько 800 млн дол. У 1993 р. Туреччиною було ініційоване створення Міжнародної організації тюркської

культури (Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi'ni, TÜRKSOY), до складу якої, окрім Туреччини, увійшли всі тюркські держави пострадянського простору. Метою створення організації було збереження та розповсюдження тюркського культурного спадку. У 1992 р. створюється Саміт держав тюркської мови, який у 2009 р. був перетворений у Тюркську раду, у сферу якої входять питання безпеки, розбудова взаємодії на міжнародній арені, створення умов для інвестицій та торгівлі. Вагомими прикладами його діяльності є створення Ділової ради, спільного арбітражного суду, міжвузівського союзу та проекту спільного адміністрування транспортних коридорів. У 2008 р. створена Парламентська Асамблея тюркомовних країн (ТюркПА). У 1992 р. запроваджений проект студентських обмінів. За період 1992-2000 рр. видано більш ніж 14000 грантів на освіту, одночасно відкривались турецькі мовні центри, школи та університети. Турецький приватний бізнес також бере активну участь у налагодженні співробітництва та розбудові регіону. Вагому роль у налагодженні співробітництва відігравали такі благодійні організації, як рух Фетхуллаха Гюлена «Хизмет» («Служіння»). У 1992-1997 рр. за сприяння цього руху було відкрито 73 школи та 3 університети. Ці освітні заклади базувались на тюркській ідентичності, соціально-консервативному, політично-прогресивному та орієнтованому на ринок ісламі і будували свої програми у відповідності до західних стандартів.

Стати одноосібним регіональним лідером Туреччині заважають сильні позиції на цьому просторі Китаю та Росії. І хоча РФ значно втратила свій вплив у регіоні, побоювання російської агресії та ще доволі значна економічна, енерготранспортна прив'язка до неї, змушують країни ЦА рахуватись з її присутністю та інтересами. Економічні, політичні, безпекові, енергетичні, транзитні та інші інтереси ТР змушують її співпрацювати з регіональним та позарегіональними акторами, створюючи основу для посилення своєї регіональної ролі у подальшому.

Висновки та рекомендації.

Основною рисою турецької модернізації, особливо на початковому етапі її реалізації, є внутрішня глобальна перебудова держави на усіх рівнях та в усіх сферах. У той же час, найкращі здобутки турецьких традицій та ісламу використовувались як фактори модернізації. Іслам, певною мірою, впливав на формування законодавства, освіти та виховання, одночасно сам зазнаючи впливу модернізації. Використовувались ті норми ісламу, які могли допомогти секуляризації держави, але сам іслам опинився під держав-

ним контролем. Відбувся перехід до місцевого самоврядування і розділення відповідальності між владою різного рівня.

Туреччина реформувалась, в основному, у рамках консервативної теорії модернізації, яка передбачає використання централізації влади в країні і жорсткого режиму, який дає змогу забезпечити порядок та згуртування суспільства. Але вона також використовувала й інші концепції, наприклад, ліберальну для перетворення економіки на ринкову. Метою неоліберальної модернізації, розпочатої у 1980-ті рр., було перетворення економіки у відкрити конкурентну систему, підтримка і розширення приватного бізнесу, відмова від державного патерналізму, законодавча та політична підтримка ринкової економіки.

Однак в останні роки, особливо після конституційного референдуму 2017 р. та внесення поправок до конституції країни, посилюється роль ісламу та авторитарності режиму Р. Ердогана. Після виборів президента 2018 р. Р. Ердоган ще більше укріпив свої позиції, отримавши повноваження президента, прем'єр-міністра, верховного головнокомандувача. Влада у ТР стала занадто персоніфікованою і багатьма дослідниками визначається як «султанізм». Такі активні дії президента Туреччини щодо посилення своєї влади та ліквідації можливості шляхом військового перевороту цю владу змінити, пояснюється рядом аналітиків побоюванням повторити долю президента Єгипту М. Мурсі.

Туреччина проводить активну регіональну політику з метою зміцнення статусу регіонального держави і перетворення на регіонального лідера, розвитку співробітництва та інтеграційних процесів, створення умов, інститутів та механізмів для забезпечення регіональної безпеки у різних сферах, пропонує відповідні ініціативи, бере на себе роль посередника у вирішенні регіональних конфліктів. Турецька Республіка на сучасному етапі свого розвитку здійснює активну як дипломатичну, так і економічну, культурну та іншу присутність у переважній більшості регіонів світу, чому сприяють такі методи роботи та дипломатичні інструментарії, як оперативність, виваженість та системність. Турецька держава визначає своїми основними завданнями просування інтересів ТР на світовій арені, практичне становлення її як впливового лідера, лобіювання економічних інтересів країни. Головним пріоритетом зовнішньої політики Туреччини є перетворення держави на глобального гравця, здатного впливати на розвиток подій у світі та регіоні. Для досягнення цієї мети держава на міжнародній арені активізувала свої зусилля і перетворила свою міжнародну політику на бага-

товекторну, що відповідає політичним, економічним та безпековим інтересам ТР.

Для України дуже важливим є досвід Турецької Республіки у проведенні модернізації країни, а також розбудові зовнішньої політики, її інститутів та механізмів, вміння відстоювати та просувати інтереси держави та своїх виробників, створювати позитивний імідж країни, становлення держави у якості регіонального лідера.

Важливим для України є співробітництво з Туреччиною, в першу чергу, у Чорноморському регіоні. На початку незалежності України Туреччина бачила її у якості партнера щодо запобігання посилення впливу Росії у регіоні, однак небажання керівництва України визнавати цю загрозу, пасивна позиція, відсутність з української сторони дій по забезпеченню безпеки у регіоні, недопущенню військової присутності РФ на території нашої держави і в Чорному морі, що з часом призвело до анексії Криму, призвели до переорієнтації ТР на більш активну, сильну як в економічному, так і у військовому плані РФ. Україна ж після здобуття незалежності через свою пасивність, відсутність визначених інтересів, цілей, завдань та інструментів не ставила перед собою завдання досягнення не тільки лідерських позицій, а й розвитку взаємовигідних відносин, окрім Чорноморського регіону, з регіонами Центральної Азії, Близького та Середнього Сходу, Африки та інших.

У складних умовах боротьби Української держави проти російської агресії та за повернення анексованих і окупованих територій принципово важливою є тверда позиція ТР щодо територіальної цілісності України та української приналежності Криму, невизнання його анексії, що є серйозним чинником підтримки нашої держави у цій боротьбі.

Досвід Туреччини у формуванні та впровадженні науково обґрунтованої, виваженої зовнішньої політики, становленні регіональним лідером, формуванні інформаційного іміджу країни, підтримки представників державного та приватного бізнесу за кордоном; визначенні принципів, напрямів, інструментів, етапів та інших складових модернізаційних перетворень важливо вивчати в Україні з метою адаптації досягнень і врахування допущених помилок при розробці і впровадженні відповідних перетворень у нашій державі.

1.16. Швед В.О., Мхитарян Н.І. Суспільно-політична модернізація Туреччини: досвід для України

Офіційний візит Президента України В. Зеленського до Турецької Республіки 7–8 серпня 2019 р. та його результати переконливо продемонстрували значущість для України нашого південного сусіда, з яким Україна має кількасотрічну історію непростих і, разом з тим, надзвичайно важливих сторінок спільних відносин. Сьогодні Туреччина перетворилась на впливового світового гравця, що входить у Велику двадцятку, має 16-у за обсягом економіку у світі і 6-у за обсягом у Європі та стала одним з найвпливовіших регіональних лідерів як у Причорномор'ї так і у регіоні Близького Сходу.

Для України є важливим використання економічного та інвестиційного потенціалу Туреччини у реалізації глибоких перетворень, яких потребує Україна, та у забезпеченні її територіальної цілісності, поверненні анексованих і окупованих територій. Також, не менш важливим є осмислення для української сторони того величезного досвіду, який набула Туреччина у своїй суспільно-політичній модернізації за майже 100-літню історію існування сучасної турецької держави.

Суспільно-політична модернізація Туреччини від часу початку її впровадження й донині пройшла через декілька етапів, кожний з яких відповідав тим головним завданням, які стояли перед країною та тим змінам, які відбувались у самому турецькому суспільстві, а також у геополітичному балансі сил на світовому і регіональному рівнях. Початок становлення турецької моделі модернізації пов'язаний із революційними змінами, які привели до влади у жовтні 1923 р. творця Турецької Республіки Мустафу Кемаля Ататюрка. К. Ататюрк так сформулював свої головні завдання: «... наші устремління спрямовані на те, щоб створити у Туреччині сучасну, тобто західну, політичну систему». Програма модернізації «Шість стріл Ататюрка» включала такі принципи перетворень як республіканізм, народність, етатизм, лаїцизм, які відповідали європейському політичному процесу і сприяли зближенню із Заходом. Політична модернізація була заснована на принципах світськості, тюркізму, республіканізму, європеїзації і мала своїм наслідком ліквідацію султанату (1922 р.), створення республіки (1923 р.), скасування халіфату (1924 р.). У 1925 р. під заборону потрапили ордени дервішів і була реалізована нова система освіти, яка спиралась на європейські світські традиції, у 1926

р. турецькі жінки отримали рівні права з чоловіками, у 1928 р. була проведена реформа турецької мови, в результаті якої відбувся перехід з арабської на латинську писемність, створену на основі латинської мови, релігія була офіційно відділена від держави. Незважаючи на те, що ці зміни прийнято вважати секуляризацію, фактично мусульманське духовенство не було відчужено від державної вертикалі, воно було в неї інтегровано, муфтії отримали статус державних службовців, а зміст їхніх проповідей узгоджувався з органами державної влади.

Мустафа Кемаль створив парламентську систему і навіть тоді, коли він сам став президентом Турецької Республіки, парламент (меджліс) формально залишався єдиним центром влади в Туреччині. Таким чином, виникнення турецької незалежної держави було нерозривно пов'язане із впровадженням так званого «кемалістського проекту», який наполегливо і послідовно втілював у життя засновник Турецької Республіки Мустафа Кемаль Ататюрк і який базувався на синтезі республіканізму, націоналізму та секулярної модернізації. Основною причиною масштабної суспільно-політичної модернізації Туреччини була необхідність збереження Туреччини як суверенного політичного актора на міжнародній арені у межах ареалу проживання етнічних турок, а основним джерелом суспільно-політичних перетворень став передовий європейський досвід. Мустафа Кемаль запровадив шлях екстенсивних вестернізаційних перетворень, здатних протягом короткого історичного періоду зменшити рівень дивергенції між Туреччиною і країнами-лідерами світового розвитку. З часом інституційно закріплюється вектор на інтеграцію держави у спільний європейський проект, кульмінаційним виявленням чого стала заявка Туреччини на вступ до ЄС у 1987 р.

Основними змінами в рамках турецької моделі суспільно-політичної модернізації стало виникнення Туреччини як суб'єкта міжнародного права, масштабна вестернізація, перехід мови з арабської в'язі на латиницю, секуляризація і модернізація економіки. Довгостроковими наслідками імплементації реформ Ататюрка стало створення, визнаної у світі, світської європейської держави, яка відіграє важливу роль у таких регіональних форматах як ОБСЄ, Рада Європи, НАТО та інші.

У 1947 р. наступник Ататюрка Ісмет Іненю прийняв рішення про відхід від однопартійної системи, що ознаменувало закінчення авторитарного правління Республіканської Народної партії, і прихід до влади 1950 р. Демократичної партії. Саме за демократів Туреччина остаточно відмовилася від минулого нейтралітету,

увійшла до НАТО, почала переговори про європейську інтеграцію, запустила ліберальні реформи, розпочалась лібералізація релігійного життя мусульман. Водночас, період політичного розвитку Турецької Республіки у період 1960–1990 рр. відзначався крайньою нестабільністю, країна пережила чотири військові перевороти (1960 р., 1970 р., 1980 р., 1997 р.), під час яких армія безпосередньо втручалася у політику, щоб не допустити відходу Туреччини від моделі розвитку, закладеної Ататюрком. Такий розвиток подій засвідчив існування найголовнішої проблеми так званого «пост-Ататюркського кемалізму», який виявився нездатним забезпечити мирний характер розвитку країни в умовах постійного тиску внутрішніх та зовнішніх конфліктних чинників. Турецьке суспільство фактично було поділене на «білих турків» (урбанізована республіканська секулярна еліта – опора й соціальна база Республіканської Народної партії) і «чорних турків» (консервативні мусульмани Анатолії). Починаючи із 1970-х рр., у великі міста країни масово вирушили жителі з анатолійської провінції і вже у 1990-і рр. «чорні турки» перестали бути маргіналами, а їхні консервативні цінності стали широко розповсюджуватись у суспільстві. Вирішальну роль відіграло стрімке піднесення турецького малого і середнього бізнесу, що базується в Анатолії і сповідує відверто ісламські цінності («ісламський кальвінізм»). Партії з проісламською консервативною програмою не тільки виходять з маргінесу, але й серйозно прагнуть потрапити до влади, використовуючи доступні і повністю демократичні засоби.

Такі політичні партії, як Партія вітчизни на чолі з Тургуттом Озалом, який сформував однопартійний уряд та приступив у 1983 р. до реалізації широкомасштабної програми лібералізації економіки, впровадження законів вільного ринку, заохочення експорту, скорочення ролі держсектору, а згодом у 1996 р. Партія благоденства Неджметтіна Ербакана не лише досягли значних успіхів у розбудові економіки і перетворили Туреччину на сучасну індустріальну країну, але й стали демонструвати свою приналежність до мусульманського світу. Саме Тургут Озал, який у різні роки займав посади радника, заступника прем'єр-міністра, прем'єр-міністра, а у 1983–1993 рр. другого цивільного президента Турецької Республіки, є автором доктрини тюрксько-ісламського синтезу. Він був твердо переконаний, що іслам і демократія сумісні і що мусульманська країна може бути демократичною, освіченою та прогресивною. У 1996 р. ісламістська Партія благоденства виграє парламентські вибори, а її лідер Неджметтін Ербакан стає першим проісламським прем'єр-міністром. Саме в цій партії розпо-

чав свою політичну діяльність нинішній президент Туреччини Реджеп Таїп Ердоган, який у 1994 р. стає головою стамбульського відділення партії. У 1997 р. внаслідок чергового військового перевороту уряд Н. Ербакана розпустили, Партію благоденства заборонили, а Р. Ердогана посадили у в'язницю.

Наприкінці 1990-х та на початку 2000-х рр. в Туреччині урядова криза переросла у гостру соціально-політичну. Вкрай високі темпи інфляції, зростання безробіття, призупинення приватизації, скорочення обсягів іноземних інвестицій, неспроможність урядової коаліції прийти до згоди по цілій низці першочергових питань, курдська проблема, іракська криза, погіршення відносин з ЄС призвели до зростання проісламських сил. Цілком закономірним став успіх новоствореної Партії справедливості і розвитку (ПСР) Реджепа Таїпа Ердогана на парламентських виборах 2002 р. ПСР запропонувала суспільству програму, яка поєднувала в собі елементи поміркованої ісламської риторики, прагматичної кейнсіанської економіки, жорсткої фінансової політики, проголошення вступу до ЄС незмінним пріоритетом та заяви про збереження традицій, проголошених Кемалем Ататюрком. Партія позиціонувала себе як консервативно-демократичну.

Нова версія «турецької моделі» суспільно-політичної модернізації, яка затвердилась на початку 2000-х рр., являла собою синтез двох попередніх, за винятком тюркізму взірця 1990-х рр. Вона уособлювала світську демократичну систему, повагу до ісламських цінностей, соціально-орієнтовану державну політику і ринкову економіку. Однак ця модель виявилась вкрай персоніфікованою і орієнтованою на популярність ПСР, яка мала тенденцію до зростання, і особисто Р. Ердогана.

Необхідно зазначити, що довготривалі лідерські позиції правлячої ПСР на чолі із Р. Ердоганом перетворили Туреччину на сучасну високотехнологічну й розвинену державу, яка впевнено займає провідні позиції у Чорноморсько-Каспійсько-Близькосхідному ареалі. У 2013 р. Р. Ердоган, який обіймав у той час посаду прем'єр-міністра, презентував амбітний стратегічний план розвитку – «Туреччина – цілі 2023», приурочений до 100-річного ювілею Турецької Республіки. Згідно цього плану, Туреччина має увійти у десятку найбільш розвинених країн світу.

Однак з часом у країні посилювався авторитарний режим, готувались і впроваджувались поправки до конституції країни (референдуми 2007 р., 2010 р., 2017 р.), спрямовані на відсторонення від влади і запобігання у подальшому приходу до влади військових (що збігалося з вимогами ЄС і, в той же час, дозволяло керівництву

країни позбутися стримуючої сили військових у деяких аспектах розбудови країни, наприклад, посиленні ісламізації), суттєве зниження можливостей судової системи (яка спирається на принципи лаїцизму) закрити релігійні політичні партії і перетворення Туреччини з парламентської на президентську республіку. Після спроби державного перевороту 15 липня 2016 р. зазначені тенденції щодо перетворення Туреччини у суперпрезидентську республіку отримали значне прискорення. За результатами референдуму 2017 р. Туреччина перетворилась на президентську республіку з майже необмеженими повноваженнями глави держави. Скасована посада прем'єр-міністра, значно розширені повноваження глави держави, якого наділено всією повнотою виконавчої влади, президент отримав право призначати віце-президента, міністрів, частину членів колегії судів і прокурорів. Потрібно зазначити, що така концентрація влади в руках президента і його команди викликана, передусім, тими надзвичайно серйозними внутрішніми і зовнішніми викликами, що постали сьогодні перед Туреччиною. В першу чергу, це значне загострення курдської проблеми, відновлення збройного протистояння з бойовиками Курдської робітничої партії, яку в Туреччині розцінюють як терористичну організацію, поява ІДІЛ, важкі для Туреччини наслідки із майже 4-ма мільйонами сирійських біженців на її території, втягнення Анкари до безпосередньої участі у збройному форматі в сирійський конфлікт тощо – все це вимагало повернення стабільності та посилення державного механізму. Вихід вбачався у тому, щоб замінити неефективну парламентську систему в умовах геополітичних та регіональних викликів на систему сильної президентської влади.

Сьогодні точиться достатньо жвава дискусія стосовно намірів Р. Ердогана та його уряду – чи є вони ісламістами, чи мрійниками стосовно неоосманізму із величезною ностальгією за минулим та із планами повернення контролю за колишніми територіями? Чи перебільшується це питання його опонентами як у самій країні, так і за її межами, особливо в ЄС, який запекло чинить опір намірам Туреччини щодо її членства в цій організації. Нинішній уряд ПСР висловлює велику повагу до національної історії до часів створення Ататюрком сучасної Турецької Республіки. На одній із церемоній у 2016 р. Р. Ердоган заявив, що він відмовляється розглядати «історію турецького народу лише з 1919 р., у той час, коли у нього є тисячолітня цивілізаційна історія ... Хто пропускає наші останні 200 років, навіть 600 років разом із перемогами та поразками і стрибає прямо із старої турецької історії до Республіки – той ворог нашого народу і держави».

На думку переважної частини фахівців, сучасна Туреччина переживає еволюцію від кемалістських цінностей секуляризму та «зовнішньополітичної стриманості» до орієнтирів «неоосманського» відродження. Найбільшими політичними проявами такої політики стала відкрита героїзація султанів «Великої Порти» у низці кінофільмів та серіалів, а також військова присутність Туреччини у Сирії та Іраку, яка розглядається як складова «османського геополітичного простору». Втім, на нашу думку, значна частина європейських та російських фахівців перебільшують вплив неоосманізму, а тим більше масштабів відродження політичного ісламу та поширення його впливу на турецьке суспільство. Туреччина сьогодні залишається на фундаменті та принципах Мустафи Кемалі Ататюрка як світська держава, всі її інститути, конституція, закони залишаються секулярними.

У той же час, протягом періоду після спроби державного перевороту 15 липня 2016 р. посилилась тенденція до політичної делібералізації та посилення авторитарності режиму Р. Ердогана. Після президентських виборів 2018 р. Реджеп Ердоган ще більш зміцнив свої позиції, отримавши повноваження президента, прем'єр-міністра, верховного головнокомандувача. Влада у Турецькій Республіці стала занадто персоніфікованою і багатьма дослідниками визначається як «султанізм».

Разом з тим, протягом останнього року створена Р. Т. Ердоганом система фактично одноосібної влади зазнала відчутних ударів під час місцевих виборів протягом березня-червня 2019 р. Правляча Партія справедливості і розвитку програла вибори у найважливіших містах країни – Стамбулі, Анкарі, Ізмірі, Анталії, Адані, причому у самій столиці – повторно. Опозиція відтак контролює міста, які виробляють 70% турецького ВВП, а 9 із 10 найкрупніших міських конгломератів управлятимуться опозицією.

Головними чинниками такого розвитку подій стали, по-перше, значне погіршення соціально-економічної ситуації в країні, коли турецька ліра втратила більше 30% своєї вартості, а ціни на основні товари зросли в середньому в 2-4 рази. По-друге, жителі ключових турецьких міст тим самим висловили своє невдоволення як існуючими авторитарними тенденціями в Туреччині, так і неприхованим популізмом правлячої верхівки країни, нагнітанням страхів, поступками ворогам. Показовим є й те, що протягом останнього часу такі відомі турецькі політики як Абдулла Гюль, Ахмет Давутоглу, Алі Бабаджан перейшли у відкриту опозицію до Р. Ердогана і заявили про створення нового політичного проекту.

Визнані успіхи Партії Справедливості і Розвитку на чолі з Реджепом Таїпом Ердоганом обумовлені, значною мірою, майстерною, практично філігранною, тактикою нинішнього турецького президента у складних, надзвичайно суперечливих тенденціях турбулентної ситуації у Східному Середземномор'ї та Причорномор'ї, де Туреччина позиціонує себе лідером. Туреччині доведеться знаходити адекватні, продумані та вивірені відповіді на ті ризики і загрози, які накопичуються у зазначених регіонах. Як зазначає відомий український фахівець з історії Туреччини Є. Габер, «секрет успіху, на думку правлячої ПСР, відомої своїм прагматизмом, криється у максимальній диверсифікації партнерів, майстерному балансуванні між ними і, безперечно, орієнтації на власний національний інтерес та швидке досягнення практичних результатів. Знання цієї простої, але дуже важливої формули значно спрощує розуміння будь-яких зовнішньополітичних розрахунків Анкари». Таку ж саму гнучкість, й разом з тим, послідовність, рішучість та наполегливість демонструє Р. Ердоган і під час останньої військової операції у Сирії «Джерело миру», яка покликана стабілізувати ситуацію на південному напрямку за рахунок створення надійного поясу безпеки вздовж турецько-сирійського кордону.

Таким чином, перед нинішнім президентом Туреччини, який протягом останніх 17 років міцно тримав кермо управління країною, демонструючи сильну волю, твердий характер та визнану всіма харизму, постали надзвичайно складні виклики. Йому потрібно у короткий час надати турецькому суспільству програму невідкладних заходів щодо оздоровлення економіки країни, значно оновити та посилити керівництво Партії справедливості і розвитку, надати їй нового дихання й розробити шляхи таких корінних перетворень у системі влади, які б оптимальним чином відповідали потребам сучасного етапу розвитку країни.

Висновки та рекомендації.

У контексті сучасних глибоких трансформацій глобального балансу сил на світовій арені, посилення процесів нестабільності у зоні Східного Середземномор'я та Чорноморсько-Каспійського регіону українсько-турецьке стратегічне партнерство відіграє вкрай необхідну стабілізуючу роль у просторі всього зазначеного ареалу. Українській дипломатії доцільно, на наш погляд, зосередитися на опрацюванні нових механізмів ефективної співпраці України і Туреччини, з урахуванням їхнього потенціалу, можливостей та історичного досвіду. Водночас, Туреччина залишається ключовим союзником України у Чорноморському регіоні, який послідовно підтримує територіальну

цілісність нашої країни та українську приналежність Криму. Така позиція Туреччини дозволяє новому керівництву Української держави у тісній координації з Меджлісом та лідерами кримськотатарського народу проробити більш ефективний формат співпраці у трикутнику Україна – кримські татари – Туреччина.

З урахуванням наближення 100-річчя створення Турецької Республіки є доцільним реалізувати науковий проект «Історичний досвід співробітництва України і Турецької Республіки у контексті нинішніх викликів і загроз у Чорноморському регіоні». Розробку зазначеного проекту необхідно доручити Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Для України є дуже важливим досвід Турецької Республіки у проведенні суспільно-політичної модернізації, вмінні відстоювати та просувати національні інтереси держави на світовій арені у нинішніх складних умовах зовнішньополітичної та безпекової турбулентності. Передусім, цей досвід переконливо засвідчує, яку колосальну роль в історії того чи того народу на його переломних етапах історії відіграє особистість лідера, вождя, з ім'ям якого нерозривно пов'язана історія успіху та перемог.

Історичний досвід суспільно-політичної модернізації Туреччини ще раз доводить необхідність ретельної проробки довгострокової програми всебічних перетворень країни на кшталт турецької програми «Türkiye hazır-Hedef 2023» («Туреччина – цілі 2023»). Сучасна Україна й донині не має подібної програми всебічної модернізації.

Українському керівництву та МЗС України доцільно ретельно ознайомитися та проаналізувати досвід нинішнього президента Туреччини щодо його майстерності балансування між різними зовнішньополітичними партнерами, який поєднується із прагматизмом, рішучістю та послідовністю у вирішенні ключових безпекових та зовнішньополітичних завдань.

У контексті розробки зовнішньополітичної стратегії України, яка б відповіла нагальним викликам сучасності, доцільно опрацювати комплекс заходів, спрямованих на належне врахування потужного геостратегічного та геополітичного потенціалу України як мосту між Європою та Близьким і Середнім Сходом, Західною та Південно-Західною Азією. Існує нагальна потреба у новому осмисленні Чорноморської концепції відомого українського громадського діяча і науковця Ю. Липи і на цій основі, з урахуванням особливостей і завдань сучасної епохи, опрацювати новий формат відносин з Туреччиною, який передбачає остаточне переведення українсько-турецьких відносин на рівень стратегічного партнерства.

РОЗДІЛ 2.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ ТА СВІТІ

2.1. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті Федеративної Республіки Німеччина

У багатьох країнах, що пережили у ХХ ст. складний і суперечливий тоталітарний період історії, тривалий час ведуться гострі дискусії щодо ставлення до минулого, піднімаються питання про те, чи потребує тоталітарне минуле подолання, наскільки правомірно вести мову про «колективну вину» народу за злочини минулого, про її спокутування тощо. Ці питання стали гострою проблемою для повоєнної Німеччини. «Подолання минулого» після Другої світової війни в (західно)німецькому суспільстві набуло значення ключового поняття та стало животрепетним і багатовимірним процесом.

Зі справою концептуалізації політики відповідних заходів щодо непростого перебігу повоєнних подій пов'язана і поява німецькомовного терміну «Vergangenheitsbewältigung», який перекладається як осмислення минулого, включаючи висновки з нього для сьогодення. Цей термін почав вживатись у ФРН з середини 1950 рр. у контексті морально-теологічного погляду на політику і мав на увазі індивідуальне випробування самого себе і свого сумління. Він швидко перетворився на центральне поняття, що позначало загалом полеміку ФРН зі спадщиною нацистського періоду.

Слід враховувати, що цей термін завжди піддавався критиці – і тому, що він начебто передбачав, що минуле можна заднім числом змінити або раз і назавжди з ним покінчити, і тому, що слово «здолати, подолати» має якийсь насильницький підтекст. Багато хто пропонував інші концепти. Найвідоміша альтернатива – «обробка минулого», що виникла у 1960-і рр., а в середині 1990 рр. в обіг ввійшов вислів «культура пам'яті». Обидва поняття належать в основному до сфери освіти і виховання або до сфери політичної культури та ведуть до дебатів щодо самоідентифікації. Відомий дослідник Н. Фрай

стосовно подолання нацистського періоду оперував терміном «політика щодо минулого», маючи на увазі пакет політичних заходів, прийнятих у перші п'ять років існування ФРН, завдяки яким багато нацистських злочинців і колишніх членів НСДАП скористались різними амністіями і були інтегровані молодого демократією. Е. Вольфрум вважав за краще вести мову про «політику відносно історії». Це поняття вперше з'явилося в другій половині 1980 рр. Перевага обох визначень полягає в тому, що вони ставлять у центр уваги обмежений, чітко окреслений аспект справи. Але у такої переваги є свій недолік: явища, про які йдеться, не потрапляють в поле зору у всій повноті. Тому термін «подолання минулого» є більш доцільним. Він ширший і охоплює весь спектр політичних, культурних, юридичних, наукових, педагогічних, естетичних і релігійних вимірів цієї проблеми. Адже йдеться про повоєнний розвиток Німеччини, виникнення ФРН та НДР після катастрофи Голокосту і їх ставлення до спадщини Третього рейху, що не зводиться до того чи того політичного поля. Нацистське минуле наклало глибокий відбиток на суспільно-політичне життя повоєнних німецьких терен.

Процес осмислення обтяжливого минулого в Німеччині був болісний, розтягнувся на кілька десятиліть і пройшов різні етапи по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель до ФРН у 1990 р. Відомий фахівець із цієї проблематики професор Г. Кьоніг слушно виділяє чотири історичні періоди становлення та розвитку політики «подолання минулого». При цьому, за його підходом, визначальне значення мали обставини, за яких цей процес відбувався, та глибина осмислення нацистського минулого.

У роки першого періоду – з кінця війни до створення ФРН та НДР 1949 р. – держави-переможниці визначили широкі заходи денацифікації, демократизації, демілітаризації та декартелізації суспільного буття як складові перетворень у переможений Німеччині. Вони стосувалися системи державного управління, юстиції, освіти, управління економікою та інших сфер. Для цієї фази характерні гострі дебати про вину, під час яких теми націонал-соціалізму, знищення мільйонів людей обговорювалися з сильним морально-абстрактним ухилом. Водночас навіть такий важливий процес, як денацифікація, не став істотним джерелом змін у суспільній свідомості (хоча і визнаний успішним, і на нього посиляються, як на головний чинник змін). Так, з 1945 по 1948 рр. у західних окупаційних зонах кількість тих, хто вважав нацизм хорошою, але погано реалізованою ідеєю, зросла з 47% до 55%, а 33% були впевнені в тому, що євреї не можуть мати ті ж права, що й інші громадяни.

Реалізація завдань перевиховання і покарання активних прихильників нацизму відразу ж напштовхувалася на серйозну протидію громадян. Адже тільки офіційних членів НСДАП у Німеччині налічувалося близько 8 млн. Окрім цього були ще 4 млн. активістів зі складу членів різних низових організацій. Процес «подолання минулого» був хворобливим, тенденція до відтворення історичної правди щодо Третього рейху пробивала собі дорогу доволі повільно, а прагнення до забуття у перші повоєнні роки, навпаки, було надзвичайно високим.

Після повалення нацизму Німеччина вимушено стала на шлях не лише покарання злочинців, а й розвінчання історичних міфів та розвитку культури історичної пам'яті. З погляду історичної перспективи ключову роль у процесі осмислення минулого відігравали дискусії фахових істориків та філософів і провідних громадських діячів. Історичний дискурс проблематики мав кілька етапів розвитку. Досягненням першого (1945–1949 рр.) була постановка «проблеми вини», диференціація типів провини і заклик до жителів Німеччини вивести належні уроки з минулого. Але в суспільстві була відсутня солідарність з основного питання: ставлення до нацистського минулого, а теза Потсдамських рішень про «колективну вину» німецького народу за злочини гітлерівського режиму, яка зробила неминучою окупацію країни, відкидалася громадською думкою. Проте питання про причини катастрофи залишалося для неї центральним. Філософське осмислення епохи визначали, передусім, представники екзистенціалізму М. Гайдеггер і К. Ясперс. Написавши 1946 р. одну з найвідоміших своїх праць – «Питання про вину» («Die Schuldfrage»), К.Ясперс вже в перші роки по війні став сприйматися як «символ змінених часів і оцінок», «вчитель Німеччини». З огляду на складність процесу усвідомлення співвітчизниками власної відповідальності за злочини нацизму, К. Ясперс чітко виділив чотири типи вини. Перший – кримінальна вина, яка лежить на тих, хто скоїв кримінальні злочини і яку має право встановлювати тільки суд. Другий тип – політична вина, тобто «відповідальність всіх громадян за наслідки дій, вчинених їх державою», але не пов'язана з кримінальним і моральним аспектом поведінки окремого громадянина. Третій вид – моральна (етична) вина, моральна відповідальність кожної людини за власні вчинки та неприйняття розхожого твердження, що «наказ є наказ». Навіть якщо злочини скоювалися за наказом, «кожна дія залишається предметом морального вчинку». Четвертий тип провини – вина метафізична, що покладається на кожного, хто не зміг «зробити все, що він міг би вчинити, аби перешкодити злочину». Вину людини з

метафізичного погляду, за К. Ясперсом, визначає тільки Бог. Книга видатного мислителя відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації й була реальною відповіддю на кризу ідентичності, що проявилась у перші повоєнні роки.

Водночас серед істориків у Німеччині набували поширення й інші уявлення щодо «проблеми вини», зокрема підхід, згідно з яким німецькому народу не слід відчувати провини за вчинені злочини, адже союзники по антигітлерівській коаліції проявляли досить часто надмірну жорстокість до німецького населення. З огляду на причинно-наслідкові підходи інтелектуали закликали будувати майбутнє без оглядки на важке минуле. Одночасно до процесу подолання минулого долучались і відновлені чи засновані нові політичні партії та відповідні органи влади земель. Однією з провідних сил стала відновлена Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), яку очолив колишній в'язень концтабору К. Шумахер. При Правлінні СДПН була створена Історична комісія. Впливовою масовою партією у західних окупаційних зонах, а потім ФРН став Християнсько-демократичний Союз, очолюваний К. Аденауером.

Створення двох німецьких держав – ФРН та НДР 1949 р. поклало початок другому етапу подолання нацистського минулого, який охоплював події по 1959 р. Для нього характерним було залучення до цієї справи державно-політичних інститутів ФРН і НДР. Засади державотворення значною мірою визначали спрямованість, обсяг і напрями перетворень. У цьому сенсі Основний закон ФРН враховував сумний досвід Веймарської республіки, насамперед обмежуючи владні повноваження глави держави, вводячи конструктивний вотум недовіри канцлеру, гарантуючи заходи, спрямовані проти антидемократичних течій. Тим самим, у ФРН було взято курс на розбудову ефективної демократії. Натомість НДР точкою відліку обрала не кінець, а початок Веймарської республіки, ідентифікуючи себе із завершенням перерваної на півдорозі революції 1918-1919 рр. Тому в Східній Німеччині складовими перетворень стали усупільнення засобів виробництва, позбавлення прав буржуазії і крупних землевласників та побудова робітничо-селянської держави й, тим самим, розрив з фашизмом.

На процеси подолання нацистського минулого у двох німецьких державах безпосередній вплив мав міжнародний політичний контекст. У післявоєнній Західній Німеччині тактика замовчування стала повсюдною практикою влади. Тут суспільна думка дотримувалася двох кардинально відмінних позицій. З одного боку, поразка у війні сприймалась як принизлива капітуляція, що

спонукала до пригнічення німецьких культурних і політичних устремлінь. Прихильником цієї позиції був М. Гайдеггер. З іншого боку, звільнення Німеччини з допомогою союзників розглядалось як можливість духовного й політичного оновлення і відродження. Завдяки К. Ясперсу в основу самосвідомості німецького народу було покладено почуття відповідальності та усвідомлення провини за злочини нацизму, нерозривно пов'язане з утвердженням християнського погляду на світ, який поділяли і розвивали багато представників громадськості Німеччини.

Водночас в офіційному дискурсі Бонн відстоював непричетність широкого загалу німців до злочинів нацистської верхівки та СС. Закон про амністію 1949 р., при всіх застереженнях та запереченнях, поклав початок інтеграції діячів і прихильників націонал-соціалізму до державно-політичних структур, а традиційні еліти в економіці, адміністрації, науці майже у повному складі після недовгої перерви повернулися на свої посади. Величезною підмогою для того була холодна війна. За відсутності конфлікту між Сходом і Заходом цей закон і відповідна практика ніколи не знайшли би схвалення у західних держав-переможниць. Тому упродовж 1950 рр. злочини нацизму не були складовою колективної пам'яті. Навіть встановивши дипломатичні відносини з СРСР, федеральний уряд офіційно не визнавав кордонів по Одеру і Нейсі та толерував дискурс про страждання мільйонів німців-вигнанців з територій тогочасної Польщі та Чехословаччини. Такі підходи забезпечували християнським демократам чималу підтримку громадян на виборах.

У своїй офіційній самоідентифікації ФРН, з одного боку, чітко відмежовується від нацистського минулого, з іншого, – великодушно прощає і замовчує солідарну політичну відповідальність за нацистське панування, а на того, хто відкрито сповідував нацистську ідеологію, чекали суворі санкції. Тобто значення надавалося не тому, що людина робила за часів націонал-соціалізму і як вона до цього минулого ставиться, а лише тому, що особа в змозі і готова дати новому ладу і за що вона відповідальна у своїй нинішній професійній і громадській діяльності. Також солдатське героїчне минуле перестало служити моделлю для майбутнього не тільки у сфері офіційної політики, а й у повсякденному побуті: солдат як ідеал і зразок у ФРН у повоєнні десятиліття не мав жодних шансів.

Така двоїста стратегія широкої інтеграції колишніх нацистів при офіційному політичному відмежуванні від націонал-соціалізму, що піддавалася критиці в 1950 рр., виявилася ефективною як варіант домогтися перемоги демократії у ФРН усупереч настроям більшості населення і близько десяти років визначала ставлення

до нацистського минулого у Західній Німеччині. Спалах антисемітизму 1959-1960 рр. ознаменував кінець моделі першого десятиліття та початок нової фази поводження з нацистським минулим.

Третій етап, так звана «довга хвиля» опрацювання тоталітарної спадщини у ФРН, охоплювала період 1960 – 1989 рр. Він став етапом не лише формування, а й утвердження у суспільному дискурсі нової політичної культури. Уже на його початку процеси проти нацистських злочинців, розпочаті за ініціативою Західної Німеччини (передусім, Франкфуртський процес у справі про Освенцім) відкрили для суспільного усвідомлення масштаби нацистських злочинів і участь у них еліт. У ФРН уважно стежили за затриманням Ейхмана і судом над ним в Єрусалимі. Тему нацистського минулого підхопила література і творча інтелігенція. В університетах під тиском студентів з середини 1960 рр. розгорнулася дискусія про нацистське минуле наук та вчених, поширилися гучні студентські протести. Конфлікти з приводу ставлення до нацистського минулого досягли кульмінації і вилилися в широкий рух позапарламентської опозиції. Питання індивідуальної поведінки при нацистському режимі актуалізувалося в сенсі нападок на типове для 1950 рр. деполітизування фашистської поведінки і свідомості та визнання їх приватною справою. Це розкрило глибоку прірву, що розділяла покоління у ФРН: молодь 1968 р. вважала, що країна не убезпечена від загрози нового нацизму, оскільки не ліквідовано економічний лад суспільства, що послужив свого часу його передумовою. У Бундестазі пройшла низка дебатів з питання про термін давності за злочини нацистського періоду й у 1979 р. законодавці прийняли рішення, яке повністю скасовувало термін давності переслідування за масові вбивства.

Зміна поколінь та вихід на арену молодшої генерації, не пов'язаної з нацизмом, сприяли широким суспільно-політичним змінам. Офіційну політику забуття змінила політика покаяння й «подолання минулого» та відповідні їм заходи: відкривалися музеї, виставки, присвячені викриттю злочинного нацистського минулого. Уособленням цього було уклінне перепрошення Федерального канцлера Віллі Брандта перед пам'ятником гетто у Варшаві за злочини нацизму, яке викликало неоднозначне ставлення у ФРН та за її межами. Критика на адресу канцлера відображала й складнощі в утвердженні нових засад політики пам'яті.

З поверненням на початку 1980 рр. до влади християнських демократів на чолі з Г. Колем проявилися спроби сповідування підходу, що нацистське минуле, його злочини не повинні домінувати у історичній пам'яті німців. Задля реалізації нової концеп-

ції були створені історичні музеї в Бонні і Берліні, проводилися відповідні заходи, спрямовані не стільки на відтворення образу минулого, скільки зосереджувані на формуванні майбутнього.

Новим явищем суспільно-політичного дискурсу була знаменита промова Федерального президента Р. фон Вайцзеккера в Бундестазі у 1985 р. У ній вперше на високому державному рівні 8 травня 1945 р. визначалося не лише як розгром Третього рейху, а й як дата звільнення німецького народу від гітлерівського фашизму. Промова Р. фон Вайцзеккера стала офіційним благословенням висунення пам'яті про нацистське минуле в центр політичної культури. Важливим було й те, що запропоновано це представником ХДС.

Різні підходи до публічного опрацювання нацистського минулого викликали пристрасті та суперечки. Кульмінацією полеміки стала «суперечка істориків» 1986–1987 рр. про користь і шкоду громадської дискусії з нацистським минулим і рефлексивного підходу до власної історії. У центрі її перебувало питання еволюції політичних і суспільно-філософських ідей, які уможливили зростання націонал-соціалізму, а також про більшовизм і європейський фашизм, смисл та призначення історії. У суперечці взяли участь визначні науковці та громадські діячі (Е. Нольте, А. Хильгтрубер, Г. Моммзен, Ф. Фішер, Ю. Габермас тощо), хто прагнув зрозуміти, чому навчилися німці за десятиліття після розгрому нацизму.

Власне сама публічна дискусія розгорілася навколо полемічних тез Е. Нольте про взаємозв'язок між системою таборів для «ворогів народу» у СРСР і концентраційними таборами для євреїв у Третьому рейху. Однією з цілей подібних заяв істориків, що представляли неоконсервативний напрям історіографії, було зниження комплексу вини у самих німців та забезпечення національної ідентичності. Порівнюючи радянський і німецький варіанти диктатур, історики припускали, що якби не Німеччина, то війну неодмінно розпочав би Радянський Союз, адже йшлося про зовнішньополітичну конкуренцію диктатур. Е. Нольте стверджував, що війна Німеччини проти СРСР у 1941–1945 рр. являла собою захисний захід націонал-соціалістів від більшовизму. Він зазначав, що нацистські концтабори були повторенням практики сталінського режиму. До суперечки істориків приєдналися соціологи, політологи, філософи ФРН та інших країн. Французький історик Ф. Фюре, переписуючись з ініціатором спору, рішуче відкинув його «історико-генеалогічний підхід». Звертаючись до Е. Нольте, він писав: «Ви занадто вперто наполягаєте на тому, що виникнення фашизму було реакцією на комунізм, тобто на більш пізню появу фашизму і на його зумовленості Жовтневими подія-

ми. ... Твердження, що ГУЛАГ був створений раніше Освенцима, не є ні невірним, ні малозначним. Але між цими подіями немає причинно-наслідкового зв'язку».

Ця суперечка мала суспільно-політичне значення. Найбільш активним критиком неоконсервативних підходів став філософ і соціолог Ю. Габермас, який виходив з того, що національну ідентичність німців слід обґрунтовувати шляхом зростання «конституційного патріотизму». На думку мислителя, це єдина форма етнічної ідентичності, яка не відчужує німців від Заходу. Під час дискусії багатьма дослідниками була слушно поставлена під сумнів спроба порівнювати націонал-соціалістичну диктатуру з іншими диктаторськими режимами.

Бурхлива полеміка про переваги і небезпеки постійної пам'яті про націонал-соціалізм і, передусім, про Голокост виявилася виключно корисною тим, хто бачив у цій пам'яті головний елемент політичної культури ФРН. Ніколи раніше в громадській дискусії не досягалось такого усвідомлення злочинного минулого німецької держави і суспільства, як у 1980 рр. У результаті суспільного обговорення 1980-х рр. у дискурсі щодо подолання минулого гору взяла позиція Ю. Габермаса щодо відповідальності за нацистські злочини всіх поколінь німецької нації. Таким чином, головним елементом політичної культури ФРН, підтвердженням її демократичного поступу стала пам'ять та відповідальність німців за націонал-соціалізм і, передусім, за Голокост. Цей концепт перетворився на один з вагомих чинників демократичного профілю ФРН як держави і всього суспільства.

Четвертий період політики «подолання минулого» у Німеччині наступив з відходом у минуле НДР та відновленням 1990 р. державної єдності німецького народу. Йому притаманне посилення уваги до подолання нацистського минулого і тоталітарної спадщини в колишній східнонімецькій державі. Вчені й політики зайнялися осмисленням минулого НДР, була створена парламентська комісія, яка зайнялася «опрацюванням історії». Сам політичний режим НДР у наукових і політичних текстах все більше став фігурувати як «диктатура СЕПН», тобто правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини».

На противагу крайнім правим, які ще з 1970-х рр. заперечували Голокост, а з об'єднанням Німеччини прагнули розширити свій вплив, було прийнято низку законодавчих актів: 1985, 1992, 2002 та 2005 рр., що передбачали правову відповідальність за такі твердження. У дебатах на рубежі ХХ – ХХІ ст. про можливість, сенс і мету подолання минулого НДР засобами кримінального права саме практика

подолання нацистського минулого слугувала орієнтиром, на який постійно посилалися. Тим самим юридична боротьба з минулим НДР стала і полемікою з методами подолання нацистського минулого в Західній Німеччині. Так, якщо у ФРН у 1950 рр. були взяті засади правової держави, коли заборона зворотної дії, яка записана у п.2 ст.103 Основного закону Західної Німеччини, слугувала бар'єром на шляху притягнення багатьох нацистських діячів, то по відношенню до політичного керівництва колишньої НДР та низки військовослужбовців були віднайдені небездоганні юридичні підстави щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності. Тобто засаднича заборона зворотної дії поступилася місцем вищій мірі справедливості. Після об'єднання Німеччини більше сотні осіб колишньої НДР були притягнені до кримінальної відповідальності за свої дії в суспільстві попередньої історичної доби.

В об'єднаній Німеччині процеси широкого осмислення нацистського минулого стали значно інтенсивнішими і більш унаочненими. Це відображалося в організації різних тематичних виставок, окремі з яких у спеціально обладнаних потягах демонструвалися по всій країні. Гаряче дебатовалися різні оцінки з приводу виставки, яка розповідала про злочини вермахту під час Другої світової війни. Характер ставлення до минулого з новою силою відобразили й дискусії другої половини 1990 рр. навколо книги американського дослідника Голокосту Д. Гольдхагена з провокаційною назвою «Добровільні підручні Гітлера» та з приводу встановлення біля будівлі рейхстагу в Берліні пам'ятника жертвам Голокосту.

Книга Д. Гольдхагена – сина єврейського історика, який пережив перебування в єврейському гетто, витримала понад десять видань і викликала широкий суспільний резонанс у ФРН та за її межами. Незважаючи на початкове вельми критичне сприйняття, зокрема представниками німецького наукового співтовариства, дискусії і обговорення книги довели зрілість німецького суспільства. Запропоновані Д. Гольдхагеном зрозумілі і популярні пояснення причин Голокосту були сприйняті більшістю німців. Вони базувалися на тому, що політика Гітлера перевернула для багатьох німців уявлення про добро і зло, призвела до «нацистської німецької революції», яка, «передусім, була трансформацією свідомості та впровадженням у німців нової моралі». За оцінкою дослідника, тогочасні переконання і моральні почуття сприяли тому, що масове знищення євреїв розцінювалося як правильний вчинок, і «вбивці-злочинці» не хотіли говорити «ні». Оцінки Д. Гольдхагена виявилися особливо близькими німецькій молоді, яка завдяки американському досліднику бачила можливість ще

раз, як і під час виступів 1960 років, кинути докір своїм предкам за вчинені в минулому злочини. Книга стала однією з найбільш затребуваних в сучасній ФРН про нацистський період, а її автор книги перетворився для багатьох на символ подолання нацизму.

Новим важливим напрямом роботи останнього періоду стала діяльність з відшкодування жертвам нацизму, примусовим робітникам Третього рейху, а також повернення майна і пограбованих культурних цінностей спадкоємцям тих репресованих євреїв, які постраждали від так званої політики «аризації». Відповідальним за проведення заходів були фонд «Взаєморозуміння і примирення» та Федеральне відомство центральних служб та невирішених питань власності (BADV). Робота з відшкодування охоплює питання щодо втрат як земельних ділянок та підприємств, так і творів мистецтва. Нині уряд ФРН, Європейський парламент та інші інституції виходять із того, що «Реституція майна – це більше, ніж повернення власності. Це повернення правосуддя, справедливості і людської гідності», які лягають у площину політики подолання минулого.

Нині в Німеччині проблематиці подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті приділяється значна увага. Це стосується як формування належного національного наративу й культури пам'яті, відповідного історичного дискурсу, досліджень з цієї проблематики та розвитку музейної справи, формування карти документальних центрів та музейних установ за назвою «Топографія терору» тощо. Упродовж останніх десятиліть у ФРН проводяться масові заходи на базі музеїв та меморіальних комплексів із широким залученням фотодокументів і свідчень очевидців. Дослідження щодо неоднозначного залучення колишніх діячів рейху до структур повоєнних ФРН та НДР проводять Інститут сучасної історії в Мюнхені та аналогічний Центр в Потсдамі.

Великої ваги для молодого покоління також набули дослідження історії власної родини. Нині численні архіви ФРН пропонують низку можливостей щодо з'ясування біографій. Зокрема, дослідження у Федеральному архіві при «Німецькій службі сповіщення найближчих родичів про загиблих колишнього німецького вермахту» або в списках зниклих без вісти є доступними і для приватних осіб. Такі пошуки надають шанси молодим людям відшукати, дослідити і задокументувати долю своїх предків під час Другої світової війни.

Висновки та рекомендації.

Таким чином, в історичному дискурсі подолання нацистського минулого і тоталітарної спадщини в Німеччині проведена ве-

личезна робота. Її важливою складовою став розгляд «проблеми вини» і сумісності ідеї національної величі та чесного викладу історії. Завдяки дискусії про «проблему вини» в німецькому суспільстві утвердилися уявлення про те, що будь-які позитивні, але не пов'язані з реальністю, історичні міфи не здатні стати підставою для справжнього розвитку країни, а протиотрутою від повторення страшних сторінок історії служить не їх забуття, а невмируща пам'ять. Такий підхід включає відповідний комплекс суспільно-політичних і соціально-економічних заходів, починаючи від денацифікації, реституції власності, люстрації, закінчуючи виплатами грошових компенсацій жертвам режиму і створення музеїв та меморіальних комплексів.

Важливим чинником, що мав позитивний вплив на опрацювання «проблеми вини» в Німеччині, стала зміна поколінь. Для людей, які не застали гітлерівський режим або не брали участі в беззаконні в силу юного віку, виявилось набагато легше актуалізувати в громадському просторі пам'ять про злочини нацизму. Покоління людей, які пережили націонал-соціалістичний режим у роки свого життєвого розквіту, навпаки – довгий час перешкоджали повноцінному розкриттю «проблеми вини» і проведенню відповідних політико-юридичних заходів у післявоєнній Німеччині.

Завдяки широким суспільно-політичним дискусіям, залученню до них видатних мислителів та фахівців-істориків, у повоєнному дискурсі Німеччини відбулося чітке розмежування понять «колективна вина» і «колективна відповідальність». Відкинувши можливість першого твердження і визнавши необхідність останнього, як пізніше зазначив Ю. Габермас у «суперечці істориків», історична (тобто колективна) відповідальність актуальна для всіх поколінь нації, які живуть і житимуть після скоєних злочинів.

Тим самим пройдений шлях осмислення тяжкого спадку минулого в Німеччині був болісним, він розтягнувся на кілька десятиліть і проходив по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель. Нацизм у сучасній ФРН перестав сприйматись у нерозривному зв'язку з поняттям «німецький народ». Пішли з життя або втратили колишній вплив багато людей, для яких нацистські злочини були конкретними діями їх самих або їх близьких і знайомих. Для тих же, хто не застав нацизм і, отже, не міг бути причетним до його політики, критика нацизму не сприймалася як критика самих себе і свого народу, а трактувалася, насамперед, як критика конкретного політичного режиму. За такого підходу стали можливими виважені оцінки і пам'ять про національну історію. Цей підхід передбачає особливе почуття відповідальності за

все своє минуле. Завдяки проведеним заходам у попередні роки в освітній, культурній, історичній політиці поступово в Німеччині сформувався громадський консенсус щодо визнання злочинів і винесення уроків з минулого. Для сучасної ФРН, як і для будь якого іншого західного суспільства, ставлення до Голокосту є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, виразним символом злочинів нацизму та центральною історичною подією ХХ ст. Пам'ять про злочини Другої світової війни, політика «подолання минулого» – це більш ніж піввікова традиція осмислення та інкорпорації Голокосту до німецького історичного наративу.

2.2. Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Подолання об'єднаною Німеччиною нацистського і комуністичного тоталітарного спадку

Масштаби пам'яті та забуття піддаються наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. критичному переосмисленню. Пам'ять стає вагомим чинником національної політики й важливою умовою формування громадянського суспільства. Кожне покоління по новому реконструює, тлумачить і переповідає історичне минуле. Для багатьох країн, що пережили в ХХ ст. тоталітарний період своєї історії, важливими стали заходи щодо критичного опрацювання власної історії та виведення із неї уроків. Характерними рисами цих процесів стали: широкі і гострі дискусії про ставлення до обтяжливого минулого і його подолання, щодо «колективної вини» народу за злочини минулого та її спокутування тощо.

Дана проблематика особливо гостро стояла для повоєнної Німеччини. Справі концептуалізації політики щодо відповідних заходів непростого перебігу повоєнних подій прислужився окремий німецькомовний термін «Vergangenheitsbewältigung», який більш точно перекладається як визначення, що означає осмислення минулого, включаючи висновки для сьогодення. Цей термін почав вживатися у (західно)німецькому суспільстві з середини 1950-х рр. Тоді він стояв в контексті морально-теологічного погляду на політику і мав на увазі індивідуальне випробування самого себе і свого сумління. Потім даний термін швидко перетворився на центральне поняття, яке означало загалом полеміку Федеративної Республіки Німеччини зі спадщиною нацистського періоду.

Слід враховувати, що цей термін завжди піддавався критиці, оскільки він начебто передбачав, що минуле можна заднім числом змінити або раз і назавжди з ним покінчити, ще й через те, що

слово «здолати, подолати» має якийсь насильницький підтекст. Тому були й інші концепти – «обробка минулого», «політика щодо минулого», «політика відносно історії», а в середині 1990-х рр. в обіг ввійшов вислів «культура пам'яті». Кожне із цих визначень ставить у центр уваги здебільшого обмежений, чітко окреслений аспект справи. Але термін «подолання минулого» є більш доцільним, оскільки він розглядає відповідні явища у всій їх повноті. Термін ширший і охоплює весь спектр політичних, культурних, юридичних, наукових, педагогічних, естетичних і релігійних вимірів як періоду нацистської Німеччини, так і тоталітарного соціалізму колишньої НДР. Надто важливим був повоєнний розвиток Німеччини, поставших ФРН та НДР після катастрофи Голокосту і їх ставлення до спадщини так званого Третього рейху, що не зводиться до того чи того політичного поля. Нацистське минуле наклало глибокий відбиток на всі сфери суспільно-політичного життя повоєнних німецьких терен.

Процес осмислення обтяжуючого минулого у Німеччині був болісним, він розтягнувся на кілька десятиліть і пройшов різні етапи по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель до ФРН у 1990 р. Відомий фахівець із цієї проблематики, професор університету м. Аахена Гельмут Кеніг, виходячи із глибини осмислення нацистського минулого (а з 1990 р. і соціалістичної НДР), слушно виділяє відповідні чотири історичні періоди у процесі становлення та розвитку політики «подолання минулого».

В роки першого періоду – із беззастережної капітуляції гітлерівської Німеччини до створення ФРН та НДР 1949 р., складові перетворень для переможених визначали держави-переможниці. Їх суть полягала у проведенні заходів з денацифікації державного управління, юстиції, освіти, економіки та всіх інших сфер. Для цієї фази характерні гострі дебати про вину, в ході яких теми націонал-соціалізму, війни, знищення мільйонів людей обговорювалися з сильним морально-абстрактним ухилом. Водночас реалізація завдань перевиховання і покарання активних прихильників нацизму відчутно наштовхувалася на серйозну протидію громадян.

Філософське осмислення епохи визначали, перш за все, представники екзистенціалізму Мартін Хайдеггер і Карл Ясперс. Написавши у 1946 р. одну з найвідоміших своїх праць – «Питання про вину» («Die Schuldfrage»), що вийшла друком у Гейдельберзі, К. Ясперс виділяючи чотири форми вини – кримінальну, політичну, моральну і метафізичну, вже в перші роки по-війні став сприйматися як «символ змінених часів і оцінок», як «вчитель Німеччини».

Створення двох німецьких держав – ФРН та НДР 1949 р. поклало початок другому етапу процесу подолання нацистського минулого у Німеччині, який охоплював події до 1959 р. включно. Для нього характерним було залучення до цієї справи державно-політичних інститутів ФРН і НДР. Засади державотворення значною мірою визначали спрямованість, обсяг і напрями перетворень. Для проведення відповідних змін вирішальне значення мала концепція витоків націонал-соціалізму. Зокрема, у Західній Німеччині виходили із аналізу вад Веймарської республіки та було взято курс на розбудову ефективної демократії. Також на процеси подолання нацистського минулого у двох німецьких державах безпосередній вплив мав міжнародний політичний контекст. В офіційному дискурсі Бонн відстоював непричетність широкого загалу німців до злочинів нацистської верхівки та СС. Закон про амністію 1949 р., при всіх застереженнях та запереченнях, поклав початок інтеграції діячів і прихильників націонал-соціалізму до державно-політичних структур, а традиційні еліти в економіці, адміністрації, науці майже у повному складі після недовгої перерви повернулися до своїх посад. Величезною підмогою для такого становища прислужилася холодна війна. За відсутності конфлікту між Сходом і Заходом, цей закон і відповідна практика ніколи не знайшли би схвалення у західних держав-переможниць.

У своїй офіційній самоідентифікації ФРН одночасно, з одного боку, чітко відмежовується від нацистського минулого, з іншого, – великодушно прощає і замовчує солідарну політичну відповідальність за нацистське панування, а того, хто відкрито сповідував нацистську ідеологію, чекали суворі санкції. Тобто значення надавалося не тому, що людина робила за часів націонал-соціалізму і як вона до цього минулого ставиться, а лише тому, що особа в змозі і готова дати новому ладу і за що вона відповідальна в своїй новій професійній і громадській діяльності.

Натомість НДР, обравши у якості точки відліку не кінець, а початок Веймарської республіки, ідентифікувала себе із завершенням перерваної на півдороги революції 1918-1919 рр. Тому у Східній Німеччині складовими перетворень стали усупільнення засобів виробництва, позбавлення прав буржуазії і крупних землевласників та побудова робітничо-селянської держави й тим самим повний розрив із фашизмом.

Третій етап, або так звана «довга хвиля» опрацювання тоталітарної спадщини у ФРН охоплювала період 1960-х – 1989 рр. За оцінками німецьких дослідників, окрім іншого, вона стала етапом не лише формування, але й утвердження у суспільному дискурсі

нової політичної культури. Вже на початку цього періоду масштаби нацистських злочинів і участь у них еліт широко відкрилися сприйняттям і суспільному усвідомленню. Цьому сприяли як створення урядом ФРН Центрального управління державної юстиції для розслідування злочинів націонал-соціалістів у м. Людвігсбург, так і процеси проти нацистських злочинців, відкриті за ініціативою Західної Німеччини, в першу чергу, Франкфуртський процес у справі про Освенцим. У ФРН уважно стежили за затриманням Ейхмана і судом над ним в Єрусалимі. Потік свідчень щодо нацистських злочинів прорвав попередню стіну замовчування минулого. Тему нацистського минулого підхопила література і творча інтелігенція. В університетах під натиском студентів з середини 1960-х рр. розгорнулася дискусія про нацистське минуле наук та вчених, поширилися гучні студентські протести. Конфлікти з приводу ставлення до нацистського минулого в ці роки досягли кульмінації і вилилися в широкий рух позапарламентської опозиції.

Зміна поколінь та вихід на арену молодого покоління німців, які не були пов'язані з нацизмом, сприяли широким суспільно-політичним змінам. Зокрема, на зміну офіційній політиці забуття прийшла політика покаєння та «подолання минулого». У рамках цих змін проводилися відповідні заходи, відкривались музеї, виставки, присвячені викриттю злочинного нацистського минулого. Уособленням цього було уклінне перепошнення Федерального канцлера Віллі Брандта перед пам'ятником гетто у Варшаві за злочини нацизму. Цей вчинок викликав неоднозначне ставлення у ФРН та за її межами. Критика на адресу канцлера певною мірою відображала й складнощі в утвердженні нових засад політики пам'яті про нацистське минуле і його злодіяння.

Починаючи з 80-х рр. XX ст. проблема історичної пам'яті стала темою наукових конференцій і суспільних дискусій, як у ФРН, так і багатьох країнах Європи та світу. Новим явищем суспільно-політичного дискурсу стала знаменита промова Федерального президента Ріхарда фон Вайцзеккера у Бундестазі у 1985 р. У ній вперше на високому державному рівні 8 травня 1945 р. визначалося не лише як розгром Третього рейху, але і як дата звільнення німецького народу від гітлерівського фашизму. Промова Президента Р. фон Вайцзеккера стала офіційним благословенням висунення пам'яті про нацистське минуле в центр політичної культури.

Водночас різні підходи до публічного опрацювання нацистського минулого викликали пристрасті та суперечки. Кульмінацією полеміки стала «суперечка істориків» 1986–1987 рр. про користь і шкоду громадської дискусії з нацистським минулим і

рефлексивного підходу до власної історії. У центрі її перебувало питання еволюції політичних і суспільно-філософських ідей, які уможливили зростання націонал-соціалізму, а також про більшовизм і європейський фашизм, сенс та призначення історії.

Ця суперечка мала суспільно-політичне значення. Найбільш активним критиком неоконсервативних підходів став філософ і соціолог Ю. Габермас, який виходив з того, що національну ідентичність німців слід обґрунтовувати шляхом зростання «конституційного патріотизму». На думку мислителя, це єдина форма етнічної ідентичності, яка не відчужує німців від Заходу. Під час дискусії багатьма дослідниками була слушно поставлена під сумнів спроба порівнювати націонал-соціалістичну диктатуру з іншими диктаторськими режимами.

Бурхлива полеміка про переваги і небезпеки постійної пам'яті про націонал-соціалізм і, передусім, про Голокост виявилася виключно корисною тим, хто бачив у цій пам'яті головний елемент політичної культури ФРН. Ніколи раніше в громадській дискусії не досягалось такого усвідомлення злочинного минулого німецької держави і суспільства, як у 1980-х рр. У результаті суспільного обговорення 1980-х рр. у дискурсі щодо подолання минулого гору взяла позиція Ю. Габермаса щодо відповідальності за нацистські злочини всіх поколінь німецької нації. Таким чином, головним елементом політичної культури ФРН, підтвердженням її демократичного поступу стала пам'ять та відповідальність німців за націонал-соціалізм і, передусім, за Голокост. Цей концепт перетворився на один з вагомих чинників демократичного профілю ФРН як держави і всього суспільства.

Четвертий період політики «подолання минулого» у Німеччині наступив з відходом у минуле НДР та відновленням 1990 р. державної єдності німецького народу. Йому притаманне посилення уваги як до подолання нацистського минулого, так і тоталітарної спадщини в колишній східнонімецькій державі. Вчені й політики зайнялися осмисленням минулого НДР, була створена парламентська комісія, яка зайнялася «опрацюванням історії». Сам політичний режим НДР у наукових і політичних текстах все більше фігурував як «диктатура СЄПН», тобто правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини».

На противагу крайнім правим, які ще з 1970-х рр. заперечували Голокост, а з об'єднанням Німеччини прагнули розширити свій вплив, було прийнято низку законодавчих актів: 1985, 1992, 2002 та 2005 рр., що передбачали правову відповідальність за такі твердження. У дебатах на рубежі ХХ-ХХІ ст. про можливість, сенс і ме-

ту подолання минулого НДР засобами кримінального права саме практика подолання нацистського минулого слугувала орієнтиром, на який постійно посилялися.

Водночас на цьому етапі юридична боротьба з минулим НДР стала і полемікою з методами подолання нацистського минулого в Західній Німеччині. Так, якщо у ФРН у 1950-х рр. були взяті засади правової держави, коли заборона зворотної дії, яка записана у п. 2 ст. 103 Основного закону Західної Німеччини, слугувала бар'єром на шляху притягнення до відповідальності багатьох нацистських діячів, то по відношенню до політичного керівництва колишньої НДР та низки військовослужбовців були віднайдені небездоганні юридичні підстави щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності. Тобто засаднича заборона зворотної дії поступилася місцем вищій мірі справедливості. Тим самим після об'єднання Німеччини більше сотні осіб колишньої НДР були притягнені до кримінальної відповідальності за свої дії в суспільстві попередньої історичної доби.

В об'єднаній Німеччині процеси широкого осмислення нацистського минулого стали значно інтенсивнішими і більш унаочненими. Це відображалось в організації різних тематичних виставок, окремі з яких у спеціально обладнаних потягах демонструвалися по всій країні. Гаряче дебатувалися різні оцінки з приводу виставки, яка розповідала про злочини вермахту під час Другої світової війни. Яскравим прикладом цього була саме документальна виставка 1995 р. про історію вермахту часів Другої світової війни. Протягом кількох років у різних містах Німеччини її подивилися понад 800 тис. осіб. Другий розширений варіант цієї виставки був показаний громадськості у 2001 р., а її науковим консультантом виступив знавець нацистської Німеччини професор А. Людке. Матеріали експозиції змінили уявлення громадян Німеччини, які до того були панівними, що буцімто звірства фашистів на окупованих територіях лежали провиною в основному на військах СС, але не армії. За словами А. Людке, документи і фотографії «доводять згоду солдат із жорстокостями, що творилися, і підтверджують активну участь вермахту в тогочасних злочинах». Іншими словами, усвідомлення суспільством того факту, що нацистський режим підтримувала фактично переважна більшість населення тогочасної Німеччини, яка прямо чи опосередковано винна у злочинах тих часів, відбувалося із неабиякими складнощами.

Знаковою подією для подолання минулого став вихід та дискусії другої половини 1990-х рр. навколо книги американського дослідника Голокосту Даніеля Гольдхагена з провокаційною назвою

«Добровільні підручні Гітлера». Твір Д. Гольдхагена – сина єврейського історика, який пережив перебування в єврейському гетто, витримав понад десять видань і викликав широкий суспільний резонанс у ФРН та за її межами. Незважаючи на початкове вельми критичне сприйняття, зокрема представниками німецького наукового співтовариства, дискусії і обговорення книги довели зрілість німецького суспільства. Запропоновані Д. Гольдхагеном зрозумілі і популярні пояснення причин Голокосту були сприйняті більшістю німців. Вони базувалися на тому, що політика Гітлера перевернула для багатьох німців уявлення про добро і зло, призвела до «нацистської німецької революції», яка, «передусім, була трансформацією свідомості та впровадженням у німців нової моралі». За оцінкою дослідника, тогочасні переконання і моральні почуття сприяли тому, що масове знищення євреїв розцінювалося як правильний вчинок, і «вбивці-злочинці» не хотіли говорити «ні». Оцінки Д. Гольдхагена виявилися особливо близькими німецькій молоді, яка завдяки американському досліднику бачила можливість ще раз як під час виступів 1960-х рр. кинути докір своїм предкам за вчинені в минулому злочини. Книга стала одним з найбільш затребуваних в сучасній ФРН видань про нацистський період, а її автор перетворився для багатьох на символ подолання нацизму.

Важливим напрямом роботи за сучасного етапу стала діяльність з відшкодування жертвам нацизму, примусовим робітникам Третього рейху, а також повернення майна і пограбованих культурних цінностей спадкоємцям тих репресованих євреїв, які постраждали під час нацизму. Відповідальними за проведення заходів були фонд «Взаєморозуміння і примирення» та Федеральне відомство центральних служб та невирішених питань власності (BADV). Робота останнього відомства з відшкодування охоплює питання щодо втрат як земельних ділянок та підприємств, так і творів мистецтва, тільки з 1990 р. спадкоємці репресованих євреїв знову можуть подати документи до BADV на отримання відшкодування.

Масштаби пограбування націонал-соціалістами у Європі у період з 1933 до 1945 рр. були величезні, лише кількість творів мистецтва сягала понад 600 тис., з них 200 тис. у Німеччині та Австрії, 100 тис. у Західній Європі і 300 тис. у Східній Європі. Важливим є те, що біля 100 тис. екземплярів ідентифікованих творів мистецтва донині не повернуті законним власникам, вони розпорошені по світу, зберігаються у публічних колекціях, музеях, на художніх виставках та у приватних власників і не можуть бути точно визначені кількісно.

Показово, що дискусії щодо компенсацій євреям відновилися у Німеччині після знайденої у Мюнхені 2012 р. вражаючої мистецької колекції. Зберігалася вона у квартирі сина колекціонера К. Гурлітта і нараховувала близько 1300 полотен художників класичного модернізму. В її когорті були роботи П. Пікассо, М. Шагала, П.-О. Ренуара, А. Матісса, Е. Нольде. За оцінками експертів, загальна вартість «знахідки століття» перевищує 1 млрд. євро. Історія забутого мистецького скарбу свідчить: власність, вилучена у єврейських родин під час націонал-соціалізму, донині повноцінно не відшкодована їхнім спадкоємцям, і йдеться не лише про мистецтво. Вилучення майна на користь німців було тоді частиною державної політики, так званої «арізації».

Тогочасна нацистська окупаційна політика значно відрізнялася в Західній та Східній Європі. Франція, Бельгія та Нідерланди після визволення, перш за все, зафіксували втрати з приватних колекцій творів мистецтва, досить часто з єврейської власності. У Східній Європі німецькі спеціальні підрозділи грабували музейні колекції, художні галереї, бібліотеки, церкви, промислові потужності. Пограбувань зазнали і твори мистецтва з численних приватних колекцій. Про деякі картини нагадують лише списки втрачених творів. Варто враховувати те, що не всі незаконно переміщені та повернуті культурні цінності нині зберігаються у музеях та архівах. Безцінні експонати можна знайти у приватних колекціях, куплені вони, як правило, на відомих аукціонах світу.

Повернення, реституція викраденого мистецтва, трофеїв війни – це важлива справа та тонка сфера. Нині уряд ФРН, Європейський парламент та інші інституції виходять із того, що «Реституція майна – це більше, ніж повернення власності. Це повернення правосуддя, справедливості і людської гідності», які лягають у площину політики подолання минулого.

Нинішнє німецьке громадянське суспільство слушно підтримало спорудження меморіальних комплексів жертвам нацизму. Такі типові об'єкти, як картини, музеї, пам'ятники і місця пам'яті, архіви і бібліотеки представлені у науковому і повсякденному дискурсі. На державному рівні постали Меморіальний музей «Топографія терору», «Меморіал синті та ромам», також було споруджено Єврейський музей, який висвітлює злочини Третього рейху, підтверджені документами та фотографіями.

Особливе місце у цій мережі посідає споруджений після довгих дискусій і відкритий у травні 2005 р. поблизу Рейхстагу Центральний меморіал пам'яті загиблим євреям Європи, які пішли у вічність в період націонал-соціалізму. Композиція меморіалу

складається з 2711 бетонних стел, між якими розташовано підземний центр інформації – виставка фотографій із родинних архівів жертв Голокосту.

Велика увага до тогочасних злочинів та спорудження у Берліні низки меморіальних комплексів додали гостроти питанню провини та відповідальності. Ці споруди увіковічили пам'ять про жертви політики націонал-соціалізму, оприлюднили механізми скоєння злочинів проти людства і запобігання їх проявам у майбутньому. Усі ці меморіальні комплекси підкреслюють, наскільки болючим і травматичним є минуле, якої ваги у німецькому історичному дискурсі і суспільстві набули проблеми пам'яті.

Тим самим у Німеччині проблематиці подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті приділяється значна увага. Це стосується як формування належного національного наративу й культури пам'яті, відповідного історичного дискурсу, досліджень з цієї проблематики, так і розвитку музейної справи, формування карти документальних центрів та музейних установ у мережі «Топографія терору» тощо. Упродовж останніх десятиліть у ФРН проводяться масові заходи на базі музеїв та меморіальних комплексів із широким залученням фотодокументів і свідчень очевидців.

Великої ваги для молодого покоління також набули дослідження історії власної родини. Нині численні архіви ФРН пропонують низку можливостей щодо з'ясування біографій. Зокрема, дослідження у Федеральному архіві при «Німецькій службі сповіщення найближчих родичів про загиблих колишнього німецького вермахту» або в списках зниклих без вісти є доступними і для приватних осіб. Такі пошуки надають шанси молодим людям відшукати, дослідити і задокументувати долю своїх предків під час Другої світової війни.

На державному рівні у ФРН втілюється програма «Молодь пам'ятає», яка дозволить збільшити число молодіжних екскурсій на територію колишніх таборів смерті. Протягом двох наступних років у понад 500 поїздках передбачається, що більше 10 тисяч школярів відвідають колишні табори знищення людей нацистами як на території ФРН, так і сусідніх держав. «Забезпечити у Німеччині і в майбутньому живу культуру пам'яті, допомогти молодим людям доторкнутися до їх власної історії, а також створити простір для зустрічей і діалогу» – так визначають мету програми «Молодь пам'ятає» у спільному обґрунтуванні МЗС ФРН, міністерства у справах сім'ї, літніх громадян, жінок та молоді і Уповноваженого уряду Німеччини з питань культури та ЗМІ.

Висновки та рекомендації.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що в історичному дискурсі подолання нацистського минулого і спадщини тоталітарного соціалізму в Німеччині проведена величезна робота, головні напрями якої можуть прислужитися і сучасній Україні.

1. Важливою складовою цієї діяльності став розгляд «проблеми вини» і сумісності ідеї національної величч та чесного викладу історії. Завдяки дискусії про «проблеми вини» в німецькому суспільстві утвердилися уявлення про те, що будь-які позитивні, але не пов'язані з реальністю, історичні міфи не здатні стати підставою для справжнього розвитку країни, а протитрутою від повторення жакливиx сторінок історії служить не їх забуття, а немируща пам'ять.

2. Сповідування такого підходу включає відповідний комплекс широких суспільно-політичних і соціально-економічних заходів, починаючи від денацифікації, люстрації, закінчуючи виплатами грошових компенсацій жертвам режиму, реституції їх власності, а також створення музеїв та меморіальних комплексів і розгортання роботи відповідної спрямованості на їх базі.

3. Важливим чинником, що мав позитивний вплив на опрацювання «проблеми вини» в Німеччині, стала зміна поколінь. Для людей, які не застали гітлерівський режим або не брали участі у беззаконні в силу юного віку, виявилось набагато легше актуалізувати в громадському просторі пам'ять про злочини нацизму. Покоління людей, які пережили націонал-соціалістичний режим у роки свого життєвого розквіту, навпаки – довгий час перешкоджали повноцінному розкриттю «проблеми вини» і проведенню відповідних політико-юридичних заходів у післявоєнній Німеччині.

4. Завдяки широким суспільно-політичним дискусіям, залученням до них видатних мислителів та фахівців-істориків, у повоєнному дискурсі Німеччини відбулося чітке розмежування понять «колективна вина» і «колективна відповідальність». Відкинувши можливість першого твердження і визнавши необхідність останнього, як вже пізніше зазначив Ю. Габермас у ході «суперечки істориків» у середині 1980-х рр., історична (тобто колективна) відповідальність актуальна для всіх поколінь нації, які живуть і будуть жити після скоєних злочинів.

5. Нацизм у Німеччині перестав сприйматися у нерозривному зв'язку з поняттям «німецький народ». Пішли з життя або втратили колишній вплив багато людей, для яких нацистські злочини були конкретними діями їх самих або їх близьких і знайомих. У той же час в Німеччині вирости покоління тих людей, які не за-

стали нацизм і, отже, не могли бути причетні до його політики. Для таких людей критика нацизму не сприймалася як критика самих себе і свого народу, а трактувалася, насамперед, як критика конкретного політичного режиму.

6. З відходом у минуле НДР та відновленням 1990 р. державної єдності німецького народу зросла увага як до подолання нацистського минулого, так і тоталітарної соціалістичної спадщини в колишній східнонімецькій державі. Вчені й політики переймаються осмисленням минулого НДР, цьому прислужилася не лише створена парламентська комісія, яка зайнялася «опрацюванням історії», але і систематизація архівів відповідних структур колишньої «німецької соціалістичної держави», відповідна освітньо-виховна робота. Сам політичний режим НДР у наукових і політичних визначеннях постає «диктатурою колишньої правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини».

7. Завдяки політиці «подолання минулого» та сучасній культурі пам'яті у об'єднаній Німеччині став можливим виражений підхід до національної історії. Він передбачає особливе почуття відповідальності за все своє минуле. Завдяки проведеним заходам у попередні роки в освітній, культурній, історичній політиці поступово в Німеччині сформувався громадський консенсус щодо визнання злочинів і винесення уроків з минулого. Для сучасної ФРН, як і для будь якого іншого західного суспільства, ставлення до Голокосту є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, найвиразнішим символом злочинів нацизму та центральною історичною подією ХХ ст. Усвідомлена пам'ять про злочини Другої світової війни уможливила інкорпорацію Голокосту до німецького історичного наративу.

Інакше кажучи, вирішальний поворот у політиці пам'яті відбувся на сучасному етапі, починаючи з об'єднання Німеччини. Подолання минулого – категорія, що має пряме відношення до сьогодення та майбутнього німецького народу. Про це писав ще по війні філософ Карл Ясперс: «Надія тільки на те, що жах буде усвідомлений. Не можна допустити, щоб жахи минулого пішли в забуття. Потрібно весь час нагадувати про минуле. Воно виявилось можливим, і ця можливість залишається. Лише знання здатні запобігти цьому».

2.3. Шморгун О.О. Політика пам'яті у Франції: історичний досвід і національний дискурс

Питання щодо використання французького історичного досвіду для подолання системної не тільки загальноєвропейської, а й загаль-

носвітової кризи, все ще багато в чому залишається відкритим. Так, у 2018 р. відзначався п'ятдесятирічний ювілей травневих подій 1968 р. у Франції, які закінчились добровільною відставкою Ш. де Голля, обумовленою відмовою французів у довірі своєму національному лідеру на ініційованому Президентом всенародному референдумі з питань реформування Сенату та системи місцевого самоврядування. На думку Генерала це продемонструвало подальшу неготовність французької нації гідно відстоювати свої внутрішні та зовнішні державні інтереси. А за твердженнями його критиків, навпаки: у даному випадку йдеться про повне вичерпання авторитарно-націоналістичних методів державотворення за доби постіндустріалізму.

Своєрідна колективна амнезія із неочікуваною силою проявилась саме під час травневих подій 1968 р. у Франції, коли під час масових демонстрацій молодь під лівоекстремістськими революційними гаслами почала відкидати ті досягнення, що піднесли велич Франції за часи правління Ш. де Голля. Причому дуже показово, що ця реакція, яка прикривалась анархістськими гаслами на кшталт «будь реалістом вимагай неможливого!», «заборонено забороняти!», «товаришу, старий світ залишився позаду нас!» тощо, була нерозривно пов'язана саме із граничною дискредитацією історичної та національної пам'яті, цінностей французького державотворення (дуже схожі процеси сьогодні спостерігаються і у спробах як проліберальних, так і прокомуністичних політичних сил в Україні звинувачувати в усіх існуючих негараздах націоналізм український, що буцімто запанував за правління П. Порошенка).

У Франції ж подібна дискредитація відбувалась у формі паплюження ідеалів лицарської військової честі і захисту Батьківщини під час Другої світової війни. Достатньо згадати, що паризькі студенти використовували у вбиральнях не за призначенням прапори Франції, малювали там же на стінах лотарингські хрести, зображення яких Ш. де Голль запровадив у якості символу героїчної традиції французького народу завжди одностайно ставати на захист власної Батьківщини (не випадково Ш. де Голль називали сучасною Жанною Д'арк). До речі, великий лотарингський хрест стоїть на могилі Ш. де Голля, який помер невдовзі після своєї відставки.

Більше того, демонстранти несли зображення свого Президента, на яких засновнику й керівнику руху опору «Франція, що бореться» були підмальовані фюрерські вусики і зачіска. І це за умови, що саме Ш. де Голлю належить головна роль в організації боротьби з німецькими окупантами та формування на рівних із Великою Британією та США західної антигітлерівської коаліції (за що уряд Віші заочно приговорив Генерала до розстрілу).

Нарешті, спровоковані та підбурювані з великою ймовірністю підкупленими американськими спецслужбами профспілки та комуністична партія Франції, яку генерал називав «партією зради», «іноземною партією на французькій території» вивели із ліво-радикальними гаслами, знов таки несумісними з французьким культом національної держави, на вулиці близько 10 мільйонів робітників.

Ці виступи відбулись саме 13 травня 1968 р., тобто у десяту річницю перебування Ш. де Голля при владі, якому відверто давали зрозуміти, що його уявлення про велич Франції належить виключно до незворотного минулого і що час самого Президента пройшов. І це за умови, що в той період Франція переживала справжнє «економічне диво», пов'язане із запровадженням так званого дирижизму або «системи участі», спрямованої на максимальне єднання праці та капіталу на ґрунті саме національного корпоративізму та солідаризму. Більше того, нинішні антиурядові акції – виступи «жовтих жилетів», які остаточно не припинились і по сьогодні, фактично спрямовані проти спроб неоліберала Е. Макрона демонтувати соціально-національну державу, модель якої була покладена в основу саме деголлівського курсу.

Насправді, питання відродження традицій неотрадиціоналізму та відновлення історичної пам'яті сьогодні актуальні, як ніколи, не тільки для Франції, а й практично для всіх європейських націй, що стрімко втрачають свою національну ідентичність на наших очах.

Якщо говорити про політичний вимір цієї проблеми, а саме з кризою західних політичних еліт значною мірою сьогодні пов'язана загальна криза ЄС, про що свідчать і останні вибори до Європарламенту, то він пов'язаний з відривом у процесі обрання і функціонування владних інститутів природного звичаєвого права, що спирається на прецедентно-традиційні морально політичні засади функціонування влади, від її кодифіковано-законодавчої бази, відривом закону морального від закону, освяченого правом.

Виборча система України потребує змін з урахуванням останніх виборчих перегонів. Подібні негативні тенденції спостерігаються і в Україні. Виходячи із модерної практики застосовування формально-процедурної виборчої демократії в Україні за умов використання потужних ЗМІ, так званого адмінресурсу, та маніпуляцій з виборчими процедурами принаймні виборці, так чи інакше, обирають так званого «кота в мішку». Звідси поява своєрідного зачарованого кола: щоб потенційний лідер нації проявив себе, він має отримати повноту влади, а надавати йому повноту

влади безпечно лише за умови, якщо він уже довів свою готовність і здатність захищати національні інтереси.

Тому важливо зазначити, що попри існуюче уявлення про позаконституційний характер природного права, що спирається не на закон, а на етнонаціональну моральну традицію, пам'ять, а не прописану норму, насправді потреба у граничному синтезі закону писаного і морального сьогодні актуальна як ніколи. Саме у подібній політично правовій колізії бере свої витоки французька державницька концепція свого роду виборного монархізму, що пізніше трансформувалась у теорію сучасного президенталізму, чого і досі не розуміють критики політичного консерватизму з лівого та ліберального таборів, які ототожнюють його з відвертою реакцією.

Насправді, у даному випадку йдеться про створення необхідних передумов для ефективності суверенітету у формі одноосібного лідерства. Воно спирається на етнічну традицію державотворення та приклади авторитарного лідерства видатних політичних діячів. Зокрема, Ш. де Голль завжди підкреслював спорідненість сповідуваної ним моделі плебісцитарної демократії з уявленнями про «короля (імператора) французів», «короля-громадянина», «народного монарха» і передбачає описане вище своєрідне самоототожнення реального глави держави із усією державою-нацією. Витоки ідеології голлізму також знаходяться в ідеях конституційного монархізму, конституційних напрацюваннях Наполеона Бонапарта та Наполеона III, творця Другої французької імперії. У даному випадку йдеться про морально-правове «успадкування» влади від тих, хто творив цю державу за допомогою символічного акту, прийняття справжнім керманічем не за посадою, а за покликанням, своєї високої місії – не просто виконання посадових обов'язків, а морального обов'язку самовідданості служіння історичним святыням та героїчним традиціям.

Подібні ситуації війн, гострих соціальних та економічних криз, стихійних лих (а в Україні ми фактично маємо системну кризу) також з необхідністю породжують потребу в особливих механізмах прямої демократії – прямого народного волевиявлення, подекуди «через голову» інших представницьких інститутів, що забезпечує неперервність зворотного зв'язку глави держави зі своїм народом. Воно не має нічого спільного із встановленням одноосібної тиранії, яка може бути встановлена навіть за формально парламентсько-президентського конституційного устрою.

Навпаки, саме доповнення юридично кодифікованих положень Основного Закону положеннями традиціоналістського природного

права дозволяють реалізувати базові засади послідовного президенталізму, згідно з якими народ має право висловити довіру, чи відкликати національного лідера через референдум. Президент у разі незгоди з парламентом, також уповноважений винести закон на всенародний референдум. Так, згідно зі статтею 11 Основного закону П'ятої Французької республіки на всенародне обговорення можна винести будь-який законопроект із важливих питань державного будівництва і у разі схвалення його на референдумі промудувати цей закон протягом наступних 15 днів. У Франції цей механізм ефективно працює й сьогодні. Зокрема, чинна Конституція П'ятої республіки (1958 р.) значно розширила повноваження Президента і сферу застосування одного з головних інститутів безпосередньої демократії – референдуму. Тому і ухвалення її також відбулося на загальнонаціональному референдумі. Пізніше, конституційний закон про скорочення строку повноважень Президента Республіки також був прийнятий референдумом 24 вересня 2000 р.

Із часів Президента де Голля широко практикуються і місцеві референдуми з питань, важливих для тієї чи тієї громади. За подібного підходу важливим є застосування морально-політичних мотивацій і при розробці механізмів відповідальності лідера, що захищаючи національні інтереси, може виходити за межі існуючого правового поля. У даному випадку йдеться про конституційно виписаний механізм імпічменту глави держави. Згідно з IX розділом Основного Закону П'ятої Французької республіки рішення про початок процедури імпічменту приймається абсолютною більшістю обох палат парламенту, а сам вердикт щодо імпічменту ухвалюється без проміжного розгляду справи судовою гілкою влади. Причому, вкрай важливо, що у 2014 р. парламент Франції ухвалив заміну формулювання положення про підстави для оголошення імпічменту: замість надто загального пункту звинувачення, за яким Президент може бути підданий імпічменту у випадку «державної зради», до 68 статті Конституції введено іншу підставу: Президент «може бути відсторонений за скоєння проступків, з усією очевидністю не сумісних із його перебуванням на цій високій посаді».

Отже, главу держави може бути відсторонено від влади не за кримінальний, а за службовий злочин і навіть за професійну невідповідність займаній посаді та аморальну, з погляду представників законодавчої влади, поведінку глави держави, що наносить їй шкоду. Тобто, у даному випадку йдеться передусім про політичну відповідальність глави держави, яка може оцінюватись як рівень компетентності та моральності чинного Президента, його готовності служити загальнонаціональним інтересам. Члени

уряду також можуть бути піддані імпічменту, причому вже безпосередньо на підставі кримінальної відповідальності – за діяння, вчинені при виконанні своїх обов'язків. Вони підлягають суду Палати правосуддя Республіки, що складається з 12 парламентарів (по 6 від Національних Зборів і Сенату).

Даний підхід спирається на традицію оцінки комуни, як вищої форми прямої демократії, яка бере свої витoki в ідеях Великої французької революції та Паризької комуни, що насправді була черговою фазою національної революції, а не встановленням диктатури пролетаріату, як вважали класики марксизму та В. Ленін.

Подібне реальне самоврядування не має нічого спільного із так званою децентралізацією, що відбувається в Україні, і передбачає розвиток ініціативи знизу, від первинних осередків, базованих на міжособистісних стосунках об'єднаних у комуни громадян, що засновані на засадах політичної і соціальної самоорганізації, в тому числі неформальних, ніколи до кінця юридично не унормованих засадах, в чому повинна полягати і реалізація моделі українського громадянства.

У зв'язку з цим важливо зазначити, що адміністративно-територіальна система сучасної Франції багато в чому функціонує на засадах свого часу запропонованих саме III. де Голлем на референдумі, на якому французи відмовили у мандаті своєму національному лідеру. Зокрема, у 22 регіонах країни сьогодні нараховується близько 37 тис різних за чисельністю комун. Кантони, які до певної міри відповідають статусу німецьких земель, іспанських кортесів, або британських графств, являють собою історико-географічні етно-одиниці та використовуються як виборчі округи для виборів до ради департаментів.

Причому депутати від комун за чисельністю у багато разів перевершують інші категорії виборців, тобто senatorів практично обирають представники комун. Адже депутати верхньої палати парламенту – сенатори обираються за департаментами колегіями виборців, що складаються з обраних у департаменті депутатів Національних зборів (близько 600), регіональних і генеральних радників (понад 3 тис.) даного департаменту та делегатів муніципальних рад або їхніх заступників (близько 108 тис.). Вибори senatorів, таким чином, в основному триступеневі: спочатку обираються муніципальні радники, потім вони зі свого середовища обирають представників у виборну колегію і, нарешті, ці представники беруть участь у виборах senatorів.

Внаслідок цього вибудовується своєрідний представницький ланцюг: комуна – кантон – департамент – Сенат. А Верхня палата

парламенту, відтак, постає як орган представництва не мажоритарних округів або незрозуміло за яким принципом структурованих регіонів, а етнокультурно самобутніх історичних земель і спирається на політично і соціально активні місцеві громади.

Про те, якого значення Верхній палаті комун надав де Голль, який говорив, що цей інститут врешті-решт повинен стати «великою соціальною та духовною асамблеєю», можна судити хоча б з того, що за Конституцією П'ятої Республіки у разі неможливості виконувати покладені на нього обов'язки Президентом держави, повнота влади тимчасово переходить до Голови Сенату.

Висновки та рекомендації.

Очевидно, що з'ясування актуальності механізмів національної консолідації Франції є важливим для розробки ефективної антикризової моделі в нашій країні.

2.4. Зернецька О.В. Історичний досвід політики пам'яті у Великій Британії: орієнтири для України

Історична пам'ять – основа національної і державницької свідомості. Вона закріплюється у традиціях, а кристалізується – у ритуалах. Яскравим прикладом цього є Велика Британія – унітарна держава, конституційна монархія, з парламентською системою управління. Велика Британія – розвинена країна, шоста у світі за номінальним ВВП і сьома за ВВП з урахуванням купівельної спроможності. У Британії добре усвідомлюють, що досягнення в економічній, суспільній, військовій сферах неможливі без цілеспрямованого підтримування консенсусу в суспільстві, без розбудови почуття єдності нації. Саме тому на державному рівні велика увага приділяється збереженню і поглибленню історичної пам'яті у британців – на локальному (на рівні громад) і на національному рівнях. Безперечно, досвід розбудови політики пам'яті в державі, що має потужні традиції у цій сфері, є сьогодні важливим для України.

У Великій Британії свідомо підтримують традиції і ритуали, які об'єднують громадян країни, консолідують суспільство. Важливо, що сьогодні сам інститут монархії відіграє роль ядра історичної пам'яті, і розбудова національних традицій і ритуалів тісно пов'язана з королівською родиною Британії. По-перше, слід наголосити на об'єднавчій ролі (суспільства і держави) нині правлячої королеви Єлизавети II, яка є главою держави та її збройних сил. Вона

– єдина персона, яка, порадившись із урядом, може оголосити, що держава вступає у війну або її закінчує. По-друге, королева є главою церкви Англії. Цю функцію, започатковану у 1530 р. королем Генріхом VIII, виконували всі британські монархи. По-третє, королева виконує урядові обов'язки: щодня їй доставляють «червоні ящики», наповнені документами і доповідями міністрів уряду та офіційних осіб Співдружності, які вона прочитує і, в разі необхідності, підписує. По-четверте, королева представляє націю у дні великої печалі або великих свят – як-от, у День пам'яті, коли вона, вшановуючи всіх загиблих у війнах британських воїнів, покладає вінок із маків біля Кенотафу – пам'ятника загиблим воїнам у Першу світову війну, або, коли вона бере участь у церемонії державного відкриття парламенту, яка сягає Середньовіччя. Це дійство знаменує собою початок нової сесії парламенту кожного року і відбувається у листопаді. Церемонія має загальнонаціональний характер. Традиція не тільки дає змогу уряду оголосити свою програму для нової сесії, а й є дуже видовищною. Святкова й урочиста процесія збирає величезні натовпи британців і туристів і транслюється по національному телебаченню та на сайті королівської родини.

Великим потенціалом національної консолідації є травматична пам'ять, що також добре усвідомлює британська влада. Найяскравішим прикладом того є комплекс постійних заходів увічнення полеглих у Першу світову війну. Показовою є ритуальна церемонія вшанування пам'яті загиблих у війнах і покладання вінків біля Кенотафу. Кенотаф – («порожня могила» – грец.) – це пам'ятник, збудований на місці, що не містить тіла покійного, він є своєрідною символічною могилою, що споруджується для увічнення пам'яті загиблих і виконання поминальних ритуалів. Історія створення Кенотафу в Лондоні, що став головним військовим меморіалом Сполученого Королівства, його подальша трансформація протягом століття та пов'язані з ним щорічні церемонії свідчать, що з меморіалу, присвяченого загиблим у Першій світовій війні, він перетворився і на національний меморіал загиблих у Другій світовій війні. Історична пам'ять закарбовується нині і в індивідуальних відгуках про Кенотаф в Інтернеті. Це, як правило, зворушливі дописи молоді, і, що цікаво, підписані справжніми іменами та прізвищами. До відгуків додаються фотографії тих, хто залишив свої дописи і поділився в Інтернеті своїми почуттями.

Прикладом серйозного державницького ставлення до політики пам'яті та значення в ній ритуалів може слугувати відзначення в цій країні сторіччя Першої світової війни. До цієї дати готувалися на високому урядовому рівні і заздалегідь – з 2010 р., протягом

чотирьох років. До підготовки були залучені міністерства і відомства, державні департаменти. У ній також взяли активну участь національні фонди, суспільні загальнобританські організації та ін. Було розроблено національний план заходів, подій, церемоній, ритуалів, розрахований на 2014-2018 рр. Такий глибоко продуманий, комплексний і масштабний підхід викликає повагу, бажання перейняти досвід і запровадити його в сучасній Україні у тих межах і аспектах, які суголосні історичній спадщині нашої держави.

Події, пов'язані зі збереженням історичної пам'яті, виявляються в різних формах: церемоніях, святкуваннях, ритуалах, побудові музеїв, пам'ятників, облаштуванні пам'ятних місць, інсталяцій і таке інше. Зараз у Лондоні користується популярністю величезна інсталяція з керамічних маків під назвою «Кров, що залила землі і почервонила ріки», встановлена біля Тауера в пам'ять про загиблих у Першій світовій війні. Інсталяція складається рівно з 888246 маків – саме стільки воїнів Британії та Співдружності загинуло в Першій світовій війні.

Британія, надає великого значення створенню воєнних музеїв. Їх п'ять, і кожен має свою історію та напрями функціонування. В Імперському воєнному музеї зібрані найрізноманітніші колекції: це й британське і світове мистецтво ХХ ст. У музеї міститься міжнародна колекція, яка складається з більш ніж 20000 постерів, плакатів разом з популярними малюнками, поштовими листівками, прокламаціями та іншим матеріалом, який дає уявлення щодо образів війни, створених у воєнні роки, що тоді були розклеєні на вулицях, робочих місцях, у відділеннях поштового зв'язку, їдальнях Британії. Вони відкривають світ національної британської ідентичності, унаочнюють щоденний досвід війни. Документи, що зберігаються в Імперському воєнному музеї, а це майже 20 тисяч колекцій індивідуальних приватних документів, включаючи неопубліковані щоденники, листи та спогади, написані насамперед британськими воєнними службовцями та службовцями Співдружності, мають велику історичну та суспільну цінність. Також тут містяться матеріали процесів над фашистськими злочинцями, документи про головні воєнні злочини (передусім матеріали Нюрнберзького процесу). В аудіоархіві музею зібрано 33000 записів, що відносяться до воєн, починаючи з 1914 р. і складаються з найбільшої у світі і в історії усної колекції цього типу. У бібліотечному архіві зберігаються памфлети та періодичні видання, включаючи газети, окопні журнали, пропагандистські листівки та памфлети, що видавалися Воєнним офісом та Міністерством інформації під час воєн. У музеях є магазини, де можна

придбати книги, постери, моделі воєнної техніки, предмети воєнного побуту тощо, що постійно актуалізує їх історичну пам'ять про світові війни.

У Великій Британії впродовж років існують інші церемонії, пов'язані з Днем пам'яті. Так, 11 листопада 2017 р. відбувся присвячений йому фестиваль, що проводився Королівським британським легіоном у Королівському Альберт-холі. Меморіальні події включають марафони в пам'ять загиблих, що проводяться в багатьох містах Британії, запливи плавців, інші спортивні заходи, в яких беруть участь і ветерани сучасних воєн, і цивільне населення країни.

Слід відзначити скоординованість планів і дій британських міністерств та відомств у відзначенні історичних подій. Так, для відзначення сторіччя Першої світової війни Міністерство закордонних справ та в справах Співдружності, Департамент диджиталізації, культури, медіа та спорту, Міністерство оборони та Департамент громад та місцевих урядів запропонували свої плани дій. Департамент диджиталізації, культури, медіа та спорту, а також кілька фондів країни виділили 14,5 млн фунтів стерлінгів на ремонт та консервацію 39 соборів Британії – символів британської спільної історії, важливих не тільки через їхнє архітектурне та історико-культурне значення, а й через ту духовну роль, яку вони відіграють у локальних спільнотах. Щоб відзначити сторіччя одного з епізодів Першої світової війни – Третьої битви при Іпрі, спільними зусиллями державних органів було організовано виїзд до Бельгії тисяч британців. В один з днів сторіччя битви, 30 липня 2017 р., на Ринковій площі в Іпрі відбулося масове інтерактивне шоу, що розповідало про ті події, в якому були задіяні приїжджі британські учасники, використовуючи соціальні медіа (Facebook, Twitter), надсилаючи спомини, фото своїх загиблих предків, які брали участь у цих воєнних подіях.

У квітні 2017 р. Департамент громад і місцевого уряду прийняв постанову «Про вшанування 17 хоробрих британських солдат, які у битві на Арні були нагороджені Хрестом Вікторії – найвищою воєнною нагородою Британії». Було вирішено закласти 17 Каменів пам'яті, присвячених кожному з цих героїв. Меморіальні камені вмурують у мостову тих місцевостей, де колись жили герої війни. Привертає увагу, що дизайн каменів був обраний шляхом громадського конкурсу.

Найграндіозніший проект відзначення сторіччя Першої світової війни був розроблений і втілений ВВС. Він розрахований на 2014–2018 рр. і ще триває. Проект включає більше ніж 2500 годин

програмування телевізійних, радіо та онлайнових передач, що мають глобальний, державний та місцевий характер й у яких відповідно задіяні міжнародні, національні та локальні служби корпорації. Для координації та здійснення всіх заходів призначено спеціального керівника. У 2015 р. по BBC 1 пройшов видатний документальний серіал «Британська велика війна», в якому розкрито вплив Першої світової війни на Велику Британію, а також два великі художні серіали, присвячені тій історичній події. Radio 4 у першу половину 2015 р. передавало драми «Домашній фронт» і «Томміз». По телевізійному каналу BBC 2 протягом 37 днів йшла розмова про політику, що розгорталася за лаштунками Першої світової війни. Паралельно по Radio 4 пролунала сорокадводенна серія оповідей, в яких розповідалося про події, які спонукали Британію вступити в цю війну. До цієї роботи BBC готувалася разом з Імперським воєнним музеєм, який надавав експертну оцінку і матеріали для багатьох передач.

Телевізійна служба BBC охопила своєю увагою багато верств населення. Юнацькі групи BBC створювали драми, відображали події, які мали місце сто років потому. BBC World Service працювала на всіх континентах, передавала і телевізійні дебати, і особисті історії, а люди розповідали її кореспондентам, як ця війна їм запам'яталася.

Висновки та рекомендації:

1. Концепція політики пам'яті Великої Британії сполучає в собі традиційні і нові ритуали, події, перформанси, вистави, шоу, інші креативні винаходи і сприяє зміцненню консенсусу в британському суспільстві. Приклад Великої Британії доводить, що розвиток політики пам'яті – це безперервний системний, комплексний і масштабний процес. Практичний досвід цієї країни у сфері збереження історичної пам'яті вартий наслідування.

2. До збереження історичної пам'яті широко залучені британські громади, що знаходить свій вияв у проведенні громадських обговорень, слухань, конкурсів щодо способу і конкретного втілення увічнення пам'яті конкретних осіб і подій.

3. У здійсненні політики пам'яті особлива увага приділяється залученням до неї дітей та юнацтва. Серед конкретних форм такого залучення – розвиток їх креативних здібностей шляхом постановки п'єс про історичні події за їх участю, виконання дитячими і юнацькими хоровими колективами пісень на слова загиблих у цій війнах, використання інтернету для ознайомлення з місцями пам'яті (Кенотафом) та вироблення звички ділитися почуттями й думками про події минувшини.

4. Британська політика пам'яті вирізняється наявністю потужної символічної складової. Водночас запроваджені традиції і ритуали мають усталений характер. Якщо це фестиваль на честь Дня Пам'яті, по він триває рік за роком сто років поспіль, якщо це виступи королеви в Парламенті, то практично ніщо не може їх відмінити, якщо це покладання квітів до Кенотафу та могили Невідомого солдата, то вони так само проходять за всіх умов. Це сприяє відчуттю непохитності держави, єдності суспільства, чіткості роботи державних інститутів. Це – урок для України, сенс якого полягає у тому, що ніякі зміни урядів не повинні торкатися пам'яті найважливіших національних подій. Заслугує на увагу й запозичення чітка й продумана координація дій державних органів з планомірного підтримання пам'яті про визначні для Великої Британії історичні події, детальна розробленість усіх заходів.

5. Цінним є досвід Великої Британії у музейній справі, зокрема, застосування в ній сучасних технологій – мультимедійності інсталяцій, перфомансів, здійснюваних музеями разом з театрами або музичними колективами, що передбачає узгоджену роботу різних міністерств і відомств. У британських воєнних музеях (та інших) є магазини, створені не так заради комерційного зиску, як з метою популяризації історичної пам'яті. В них відвідувачі можуть придбати багато такого, що постійно підживлюватиме їх історичну пам'ять про світові війни. Вони зміцнюють почуття національної британської ідентичності, унаочнюють щоденний досвід війни.

6. Вартим уваги є й те, що британська політика пам'яті спрямована передусім на донесення до найширших верств населення ідей об'єднавчого характеру. Здійснення будь-яких заходів у цьому напрямі має вагому інтерактивну складову, що дає учасникам відчуття єдності, підживлює історичну пам'ять. Спрямована на досягнення тієї ж об'єднавчої мети креативність таких заходів виявляється і в залученні до їх реалізації драматургів і сценаристів, освоєнні і інтерпретації історичного матеріалу й художніх творів, підключенні сучасних можливостей мультимедійних засобів.

7. Нові традиції, що народжуються в Британії, можуть йти і «зверху», і «знизу». Королева Єлизавета II започаткувала таку традицію: кожному з її підданих, якому виповнилося сто років, вона особисто надсилає телеграму із своїми вітаннями. Це не просто зворушливо, а й символізує живу пам'ять про кожного громадянина, що самим фактом свого життя вже увійшов в історію. В Україні таку функцію міг би перебрати на себе президент. Інша традиція, варта запозичення, прийшла з «низів»: увіковічення пам'яті героїв Першої світової війни меморіальними каменями,

вмурованими в бруківку. Важливим є суспільний результат такої нової традиції: пам'ятати про героїв, знати з якого ти роду-племени, ідентифікувати себе як нащадка славетних і хоробрих воїнів.

2.5. Толстов С.В. Інституціональні й інструментальні виміри політики історичної пам'яті в США: висновки для України

Звернення до досвіду США обумовлено величезним значенням і впливом, які ця держава має в сучасному світі. Історична традиція та політика пам'яті США мають повчальне значення й можуть враховуватися в політичній практиці інших країн.

Узагальнена концепція історії США побудована з розрахунком на консолідацію суспільства довкола основних суспільно-політичних стереотипів, які уособлюють переваги американського способу життя й подають політичну систему країни як взірць для наслідування іншими націями. Основні акценти консолідованої версії національної історії США спрямовані на формування патріотичного сприйняття історичної спадщини та запобігання конфронтаційним тенденціям в політичній сфері.

До загальних стереотипів, які визначають специфіку історичного розвитку та політичної свідомості американського суспільства, офіційна традиція зараховує наступні:

1. Природне формування та закріплення традицій народного правління, які були освячені й гарантовані успіхом американської революції та визвольної війни проти Англії (1775-1783 рр.). Будь-які об'єднання людей на землі мають право на самоврядування. Принципам суспільної самоорганізації та самоврядування, побудованим на волелюбних традиціях суспільства, започаткованих європейськими колоністами-засновниками держави, надається велике значення серед консолідуючих принципів історичної спадщини США. Першою пам'яткою та орієнтиром загальнонаціонального значення історична традиція вважає «Мейфлаверську угоду» (1620 р.), яка проголосила «природні» правила народного правління – взаємну згоду громадян коритися «законам справедливості й рівності, створеним тими керівниками, яких оберуть вони самі».

2. Стереотип станової рівності людей (всі люди мають рівні права, всі громадяни рівні перед законом) в США має глибоке історичне підґрунтя, закладене досвідом колонізації Північної Америки.

3. Незалежність США – наслідок втілення традицій народного самоврядування, громадянського суспільства, оборони цінностей

свободи і поваги до людської гідності. Визнання й підтвердження основних прав людини стало важливим наслідком перемоги американської революції та успішного завершення визвольної війни 1775–1783 рр.

4. Попри гостру політичну боротьбу, її підсумковим результатом має бути національний консенсус, побудований на гармонізації різних політичних поглядів та політичних традицій. Політичні діячі, які діяли в конкретних історичних умовах, висували протилежні проекти і могли бути опонентами. Однак у підсумку їх погляди мали важливе значення для розвитку країни. Наприклад, у конфлікті між федералістами і антифедералістами у 1790-х рр. А. Гамільтон виступав за сильну владу центрального уряду, а Т. Джефферсон – обстоював права штатів, остерігався тиранії і мислив у категоріях свободи. Проте «країні пощастило», що вона мала обох цих діячів і могла, за певних умов, поєднати і примирити їхні філософії. У результаті було реалізовано чинну формулу американської демократії на засадах федералізму за сильних повноважень центрального уряду.

5. США слугують наочним прикладом країни здорового глузду та раціонального вибору. Відповідальність та патріотизм політичних діячів США забезпечувалися традиціями демократичної самоорганізації, втіленими в політичній системі (включно з громадським контролем та розмежуванням повноважень гілок влади). Зловживання в політичній сфері вважаються таким же, чи навіть більшим злочином, ніж кримінальні вчинки в цивільній чи економічній сферах.

6. Публічний вияв національно-етнічних і расових упереджень і забобонів визнається як протизаконний, оскільки суперечить самій природі США як нації, створеної іммігрантами. В історії США як «нації іммігрантів» кожна громада мала специфічні ознаки, але в підсумку саме ці громади створили сучасне американське суспільство як «першу в світі універсальну націю».

7. Чітко визначена пріоритетність національних інтересів принципово важлива для забезпечення послідовної та ефективної зовнішньої політики. Базові цінності американського суспільства, які забезпечили успіхи розвитку та могутність США, виступають як важливий мотиваційний чинник зовнішньополітичних рішень. Вони є вагомою запорукою впливу США у світі та довіри з боку міжнародного співтовариства.

8. Прогресивні принципи організації державної влади, успішний розвиток економіки та енергія американського суспільства визначили особливу місію США в сучасному світі, яка полягає в

лідерстві цієї держави в забезпеченні свободи і гарантуванні міжнародного миру.

9. Найважливішими подіями, покладеними в основу історичної пам'яті, є війна за незалежність США (1775-1783 рр.) та громадянська війна між Північчю та Півднем (1861-1865 рр.), підсумки якої підтвердили повноваження федерального уряду та єдність Союзу.

10. У своїй історії американці брали участь у багатьох війнах проти агресивних, тоталітарних та дикторських режимів. Відзначення участі США у світових війнах, а також у війнах у Кореї та В'єтнамі, є політичним і моральним обов'язком нації, яка має шанувати різні традиції й берегти пам'ять про американців, які впродовж різних епох віддавали життя в боротьбі за свободу та національні ідеали.

Основними формами реалізації політики пам'яті в США є позитивна артикуляція й меморіальне увічнення найбільш складних і бурхливих періодів національної історії – боротьби за незалежність (1775-1783 рр.), громадянської війни (1861-1865 рр.) та «великих війн» XX ст., які відтворено в численних пам'ятниках і музейних експозиціях. **У політиці національної пам'яті можна виділити три основних напрями:**

- закріплення і вшанування історичної ролі найбільш значимих історичних постатей періоду становлення США – політичних лідерів руху за незалежність, авторів Декларації незалежності, Конституції, перших президентів США;

- висвітлення історичного внеску пізніших політичних і військових діячів – лідерів США в період громадянської війни (А. Лінкольн, У. Грант) та провідних постатей XX ст. – Ф.Д. Рузвельта, який врятував США від занепаду в роки великої депресії та забезпечив перемогу в Другій світовій війні, та лідера руху за громадянські права афроамериканців М.Л. Кінга;

- увічнення й надання належної поваги героїзму та мужності усіх американців, які загинули в боротьбі за свободу – від війни за незалежність у XVIII ст. до війн XX ст. – Другої світової війни та війн у Кореї (1950-1953 рр.) та В'єтнамі (1964-1972 рр.). Ухвалено рішення про будівництво меморіалу американцям – учасникам Першої світової війни.

Видатні меморіальні комплекси, окремі історичні будівлі й подекуди окремі мікрорайони у ряді міст та низка природних об'єктів внесені до Національного реєстру історичних місць США (National Register of Historic Places). Реєстр, який упорядковується федеральним урядом, був складений 1966 р. До нього включено

близько 80 тис. об'єктів, 2430 з яких мають статус Національних історичних пам'яток.

Національні історичні пам'ятки та меморіали перебувають під захистом і на фінансуванні федерального уряду. Найвідоміші національні монументи розташовані в столиці США Вашингтоні. До них належать монумент на честь першого президента США Дж. Вашингтона, меморіал Т. Джефферсона, національний меморіал Другої світової війни, меморіал ветеранів Корейської війни, меморіал ветеранів В'єтнаму, військовий меморіал округу Колумбія, меморіал Ф.Д. Рузвельта, меморіал Дж. Мейсона, меморіал У. Гранта та меморіал М.Л. Кінга. Ці пам'ятки-музеї перебувають у віданні Служби національних парків – федерального агентства, яке управляє всіма національними парками, багатьма національними пам'ятниками, природоохоронними територіями та історичними об'єктами з різним статусом.

В основу концепції національної пам'яті, як і загальнонаціональної історичної традиції, покладено компроміс політичних еліт американського суспільства. Без наявності такого компромісу історія стає ареною політичних баталій між діючими у наш нинішній час політичними угрупованнями, що унеможливорює встановлення й визначення загальнонаціонального бачення історичного минулого. Утім, як свідчить перебіг політичних подій у США, історична пам'ять не гарантована від ревізіоністських нападів з боку різних радикальних кіл та угруповань, які ставлять під сумнів компромісні формулювання та уявлення про певні конфліктні періоди національної історії на кшталт громадянської війни (1861–1865 рр.).

Деякі уроки американської історії. Найскладнішим періодом історії США вважається громадянська війна (1861–1865 рр.), в якій з обох боків загинуло 640 тис. американців – більше, ніж у будь-якому іншому воєнному конфлікті. Впродовж тривалого часу офіційне сприйняття подій громадянської війни між Північчю та Півднем визначалося констатацією цього явища як трагічної події, в якій обидві сторони зазнали величезних втрат.

Тлумачення наслідків громадянської війни полягало в тому, що перемога Півночі в громадянській війні поставила крапку й назавжди довела непорушність США як федеративного союзу на засадах Конституції. Проте сучасники тих подій – і янки (мешканці й представники політичної культури північних штатів), і заколотники, які користувалися підтримкою більшості населення південних штатів, мужньо захищали свої політичні погляди. За утилітарним підходом Т. Гоббса, ідеї якого поділяв президент

А. Лінкольн, при здійсненні помсти переможець має керуватися лише міркуваннями майбутнього блага. Оскільки громадянська війна завжди є трагічним явищем і не може тривати без кінця, єдино можливий шлях подальшого розвитку країни вимагав загальнонаціонального примирення та поваги до тих, хто боровся й загинув у ті важкі часи. Що ж до пам'ятників, назв міст, площ і вулиць, то окрім національних меморіалів, рішення щодо яких ухвалює Конгрес США, на місцевому рівні ці питання перебувають у компетенції влад окремих штатів або органів місцевого самоврядування – мерій та рад графств. Уряд США дотримувався такого підходу принаймні з початку ХХ ст. – від президентства В. Вільсона (1913-1921 рр.). Такий підхід був цілком свідомо підтверджений і під час святкування двохсотріччя США в 1976 р. за президентства Дж. Форда.

Концепція національного примирення стала частиною політичного компромісу в тлумаченні подій національної історії, згідно з яким вважалося, що Південь програв громадянську війну (1861-1865 рр.) і визнав свою поразку, однак пам'ять про його героїв не має піддаватися забороні. Політичні й військові діячі Півдня були вшановані у пам'ятниках і монументах, споруджених за рішенням структур самоврядування окремих штатів і муніципалітетів, включно з «Меморіалом Конфедерації» у Стоун-маунтін (штат Джорджія).

Утім, після обрання президентом США Б. Обами Конгрес США заборонив використання прапора Конфедеративних Штатів Америки – американських сепаратистів ХІХ ст. – на офіційних будівлях і при різних офіційних церемоніях. Лідери руху за рівні права і можливості афроамериканців, жінок й активісти ультраліберального руху розпочали кампанію за демонтаж пам'ятників діячам Півдня, воєначальникам Конфедеративних Штатів Америки та іншим персонажам історії південних штатів під приводом того, що вони були рабовласниками чи обстоювали рабовласницький економічний уклад.

Ця кампанія суттєво посилилася під час президентської виборчої кампанії у США 2016 р. та після обрання президентом республіканця Д. Трампа, адже поразка на виборах Г. Клінтон ознаменувала глибокий розкол в американському суспільстві, який супроводжувався організацією масових кампаній проти Д. Трампа та численними спробами його дискредитації аж до звинувачень у підтримці білого расизму, дискримінації та зневазі до жінок.

Загалом теперішня кампанія ворожнечі проти пам'ятників історичним діячам Півдня у США є наслідком порушення попе-

реднього компромісу еліт. Передумовою руйнування попереднього міжелітного компромісу стали суспільно-демографічні зміни та посилення у великих мегаполісах США впливу альтернативної політичної культури, представники якої висунули вимогу ревізії історичної традиції США на основі антирасистських та гендерних поглядів та уподобань. У перспективі порушення міжелітного компромісу може призвести до важкопрогнозованих суспільно-політичних ускладнень і кидає виклик узгодженій традиції тлумачення історичного минулого.

Головна небезпека, яку уособлює перегляд змісту національної історії з позицій ультраліберального ревізійнізму, полягає в розбалансуванні й перекресленні узгоджених поглядів на історичний процес. Пропонується суцільний ретроспективний перегляд ролі найважливіших історичних діячів, які були учасниками конкретно-історичних подій та забезпечили успішне з погляду тодішнього суспільства розв'язання політичних і соціально-економічних проблем. Прикладом цього можуть слугувати спроби проголошення Х. Колумба реакційною історичною постаттю, оскільки відкриття Америки та вторгнення європейців призвало до знищення тогочасних індіанських цивілізацій.

Пастка, яку створюють ультраліберальна політична культура і риторика, вимагає морально-етичного тлумачення подій минулого з погляду політико-правових стандартів сучасності. Однак у такому разі вся багатовікова людська історія, прийнятні до затвердження й визнання політико-правових стандартів прав людини в період після Другої світової війни, постає суцільним калейдоскопом злочинів, ворожнечі й ненависті, що взагалі відсуває за лаштунки доцільність об'єктивно-позитивістського пояснення розвитку людської цивілізації. Очевидно, що такий підхід відкидає й перекреслює найважливіший принцип, який природно становить зміст будь-якої концепції історичного розвитку, який полягає у визнанні еволюційності розвитку суспільства та історичній обумовленості послідовних періодів людського буття.

Висновки та рекомендації.

1. Згуртування нації на засадах патріотизму, громадсько-політичної єдності та відповідальності передбачає чітку артикуляцію складних періодів історичного минулого та ролі окремих історичних постатей, які мали суттєвий вплив на формування держави та політичної свідомості суспільства. У разі, якщо ті чи інші історичні постаті діяли як законні й відповідальні представники суспільства – виразники думок і поглядів значних прошарків наро-

ду, їхні позиції та роль подаються як елементи пошуку кінцевого результату з позначенням правильних і хибних рішень, проєктів та пропозицій.

2. У своєму усталеному вигляді традиція подання й популяризації історичної спадщини виступає як форма компромісного узгодження оцінок і поглядів на події минулого на підставі чітких політичних та цивілізаційних цінностей. Дотримання національно-державних орієнтирів концепції національної історії потребує пояснення громадянам, що доброго й корисного з погляду тодішнього та сучасного суспільства було зроблено різними історичними постатями минулого, яких помилок вони припускалися і в чому полягали аргументи їх опонентів. Такий підхід дозволяє уникати переписування історії, яке руйнує довіру та спричиняє зневагу.

3. Україна, яка вповодж своєї історії зазнавала численних воєнних лих, іноземного гноблення і політичних поразок, була тривалий час розділена між різними державами й політично розколота упродовж багатьох десятиліть, потребує дбайливого напрацювання та уважного вдосконалення консолідованої версії національної історії. Така історична концепція має не тільки витримати критичне випробування часом, а й сприяти консолідації суспільства у формі сучасної політичної нації.

4. З огляду на конфліктність у сприйнятті історичного матеріалу та політичної дійсності, концепція національної історії потребує чіткого визначення категоріального апарату, який дозволить об'єктивістське тлумачення основних періодів та визначних подій минулого. До проблемних питань національної історії належать не тільки події періоду 1917-1922 рр. та 1939-1945 рр., а й весь радянський період і навіть час після проголошення незалежності. Лише у XX ст. Україна як територіальна та суспільно-політична спільнота пережила низку політичних конфліктів, які за своїм значенням та наслідками мають ознаки громадянських війн. Усвідомлення політичних наслідків та ментального впливу цих конфліктів робить нагальною необхідністю розробку конкурентоспроможної моделі загальнонаціонального примирення, спроможної дати суспільству вихід із замкненого кола внутрішніх чвар, переслідувань і звинувачень.

5. Українська концепція національної пам'яті має враховувати специфіку тривалого існування країни у формі політично та ідеологічно розколотого суспільства. Акцентуалізація основних історичних подій та увічнення пам'яті окремих історичних постатей має відповідати загальному консолідуючому спрямуванню концепції національної історії. В іншому випадку спроби піднесення

ролі окремих фігур та викреслювання інших може прислужитися лише штучному продовженню політико-ідеологічного й ментального розколу в суспільстві, тобто продовженню стереотипів громадянських війн минулого.

6. Потребує визначення перелік основних пам'ятників, меморіалів та музеїв, перегляд ролі і значення яких видається неможливим незалежно від політичного домінування тих чи інших угруповань. До них належать пам'ятники часів Київської Русі, війни за незалежність XVII ст., козацькі пам'ятки Запорізької січі, меморіальні об'єкти, пов'язані з УНР, меморіальний комплекс-музей Другої світової війни, меморіал Голодомору, музеї та пам'ятники Т. Шевченка та найвідоміших письменників. Очевидно, в цьому переліку було б не зайвим побачити й увічнення творчості провідних вчених, якщо, звичайно, країна не хоче забути про своє видатне індустріально-технологічне минуле.

7. Доцільно посилити увагу питанням охорони об'єктів та пам'яток, пов'язаних з війнами на території нашої держави, у тому числі з нинішньою українсько-російською війною.

8. Регулярний перегляд підручників з історії залежно від уподобань політичних кіл, що приходять до влади, руйнує суспільну свідомість, підриває довіру до історичних традицій й унеможливорює формування консолідуючого набору цінностей національної пам'яті.

9. Враховуючи особливості історичного минулого країни та суспільства, а також регіональну специфіку і процеси децентралізації, доцільно визнати більшу автономію місцевих органів влади у встановленні та упорядкуванні пам'ятників на території окремих областей, районів, міст та територіальних громад.

2.6. Метельова Т.О. Політика пам'яті як інструмент національної консолідації: досвід для України

Упродовж останніх десятиліть наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворилися на буденне явище громадського життя як на національному, так і на міжнародному рівнях. І це не випадково. Світовий досвід, особливо досвід минулого століття, продемонстрував вплив колективної пам'яті суспільства на перебіг подій у сучасних умовах й потужні можливості державної політики пам'яті у напрямі суспільної консолідації. Цей досвід підтвердив і небезпеку та деструктивний потенціал політики пам'яті, якщо вона перетворюється на інструмент політичних змагань.

Вважається, що початок розвитку досліджень історичної пам'яті (меморіальні дослідження або *memory studies*) закладено у 20 рр. XX ст. М. Хальбваксом, у роботах якого проаналізовано роль історичної пам'яті в процесах ідентифікацій спільнот. Слід, однак, згадати, що в такому ж контексті, у зв'язку з націєтворенням, колективна пам'ять вперше стала предметом наукової уваги у 80 рр. XIX ст. У своїй знаменитій промові «Що таке нація?» в 1882 р. вперше привернув увагу до цієї проблеми Е. Ренан. Даючи визначення нації як специфічного утвору, що формується в Модерну добу, він доводив, що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками її існування. Для перетворення спільноти на націю необхідні передусім спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях (ритуалах) й колективне забуття обтяжливих моментів минулого. Слід також згадати, що близькі до того позиції на початку XX ст. висловлював у своїх творах і український мислитель Юліан Вассиян.

Розвиток *memory studies* у XX – на початку XXI ст. показав, що колективна пам'ять є одним з найвагоміших чинників, які підтримують ідентичність спільноти. Важливий для її життя досвід отримує просторово-часову фіксацію в «місцях пам'яті», якими є календар пам'ятних дат, топографія значущих місць, пов'язаних з важливими історичними особами та подіями тощо. Водночас колективна пам'ять і її невід'ємний складник – забування суспільно обумовлені й селективні: затверджуються і поширюються лише соціально санкціоновані спогади, і на основі цього соціального каркасу кожен індивід будує всі інші свої спогади за моделлю, заданою не минулим, а нинішнім суспільством.

Наприкінці 1980 – початку 1990 рр. у Франції П'єром Нора було здійснено масштабний дослідницький проект під назвою «Місця пам'яті», спрямований на відтворення історії «символічних об'єктів», з якими нація пов'язує свої спогади і цінності. Реалізація проекту підтвердила висновок про «вибірковість» колективної пам'яті та її детермінованість сучасним: робота пам'яті з відновлення минулого й вписування його в сучасне здійснюється за законами і потребами сучасного. Звідси впливають важливі методологічні висновки. По-перше, символічний комплекс, яким репрезентовано історичну пам'ять нації, це лише залишки цілісної пам'яті суспільства, збережені шляхом її усереднення, своєрідної конвергенції пам'яті окремих соціальних груп та історіографічної обробки меморіального матеріалу. І по-друге, хоч би яким відстороненим і «об'єктивним» було минуле, воно так чи так деформується

політичними потребами, і політизація минулого поза межами історичної науки залишається його невід'ємним складником.

Разом з тим, у взаєминах політики і історичної пам'яті вплив двобічний: пам'ять і політичні інтереси взаємозалежні. І хоча політичні актори прагнуть формувати державну політику пам'яті в потрібному для них напрямі, вони водночас роблять це способами, визначеними політичною культурою і, зокрема, самою колективною пам'яттю, чинні моделі якої мають певну стійкість до спроб їх маніпулятивного використання.

Дослідження колективної пам'яті останніх десятиліть показали, що будь-який соціальний інститут цілеспрямовано або стихійно використовує своєрідну «політику пам'яті» для формування відповідної ідентифікації його членів. Особливу роль у цьому відіграє «героїчний наратив пам'яті» або наратив «батьків-засновників» – історія героя/героїв-засновників та виникнення спільноти, її страждань і боротьби з труднощами. Цей факт пов'язують з міфологічними засадами будь-якої картини світу, притаманної спільноті. Вихідний «героїчний наратив», що слугує ідентифікаційною основою для спільноти, потребує його практичного втілення в ритуалізації, під час якої відбувається пригадування й символічне програвання «точки відліку» та ототожнення спільноти з нею. Сакрально-міфологічна природа «точки відліку» може використовуватись як потужний владний ресурс, з допомогою якого здійснюється легітимація чинної влади як нащадка і послідовника «героя-засновника». Водночас така легітимація може здійснюватись «від протилежного» – через вимогу радикального розриву з минулим, виключення будь-якої можливості повторення подібного. Саме тому, через виняткову значущість «точки відліку», моменту, коли «все почалося», і за формування потрібного образу цього моменту часто йдуть жорстокі внутрішні «війни пам'яті», що подеколи виходять далеко за національні межі й перетворюються на чинник міждержавних непорозумінь.

Політизацію пам'яті, пов'язаної з подіями ХХ ст., підсилює й те, що в умовах холодної війни одні й ті самі події Другої світової війни (зокрема, Голокост) зазнавали у двох політико-ідеологічних таборах цілком різної коммеморації залежно від політичного контексту. Після руйнації соціалістичного табору переформатування пам'яті про війну й повернення до історії мало різні наслідки в країнах усталеної та молодой демократії. На відміну від країн Західної Європи, що пройшли період активного націєтворення у ХІХ ст., потреби національного будівництва в країнах колишнього соцтабору не могли не призвести до політизації минулого, кому-

ністичний етап якого як не релевантний потребам націєтворення був підданий запереченню й забуттю, відповідно зросла роль апеляції до попередніх часів. Таким чином, у країнах Центральної та Східної Європи на рубежі XX – XXI ст. уможливилися ті явища «націоналізації історії», які Захід пройшов у XIX ст. А отже, підвищений ступінь політизації минулого в країнах молодого демократії зумовлений не лише суб'єктивними позиціями політичних гравців, а й цілком об'єктивно – логікою розгортання націєтворчих процесів у них.

Колективна пам'ять відіграє особливу роль у процесах демократичного транзиту та національної інтеграції й консолідації: вона може як слугувати знаряддям ефективної консолідації, так і провокативним чинником конфліктів. Як інструмент консолідації й національного примирення політика пам'яті має включати в себе адаптацію протилежних спогадів різних груп про одні й ті самі події, гармонізацію відмінного ставлення до травматичного минулого різних соціальних (етнічних, релігійних, вікових тощо) груп населення. Разом з тим проблематичним є узгодження і знаходження компромісу між наполегливими вимогами жертв визнати реальність травматичних подій і переживань і запереченнями цих подій їх виконавцями та мовчазними співучасниками і спостерігачами, які наполягають на тому, щоб дивитися в майбутнє і забути про минуле. Для «відпрацювання» травми минулого вона має бути повернена в сучасне через об'єктивацію шляхом її матеріально-символічного увіковічення (меморіалізацію і коммеморацію) без огляду на заперечення якоїсь групи. Лише це відкриває шлях до моральної відповідальності й суспільної консолідації.

Разом з тим вірогідність і небезпека підміни зваженої й науково обґрунтованої політики пам'яті як складника культурної політики її маніпулятивним використанням на сьогодні, особливо в країнах з тоталітарним минулим, є доволі високою. І пов'язано це не лише з потребами націєтворення й декомунізації, а й зі свідомим чи не свідомим ототожненням історичної науки з практичними суспільно-культурними експлікаціями історичної пам'яті, що може призвести до перетворення останньої на інструмент обслуговування кон'юнктурних чи корпоративних потреб.

Вагомим чинником трансформації національних політик історичної пам'яті в європейських країнах, особливо в країнах усталеної демократії, було винесення на порядок денний їх культурного життя осмислення минулого крізь призму проблеми власної історичної провини. Історична травма, якою для цих країн у найближчому минулому стала Друга світова війна, інспірує

посилення її ролі як притягального центру соціально-культурної пам'яті, навколо якого і у Німеччині, і у Великій Британії, і в інших країнах Європи розгортається переживання спільноти як певної єдності та концентрується проваджувана на державному рівні політика пам'яті. Наприклад, Німеччина у XX ст. пройшла шлях від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистської історії через «усвідомлення відповідальності та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті». В останні десятиліття у ФРН триває фаза «активної культури пам'яті», яка взяла свій початок з середини 1980-х рр. та об'єднання країни. Конфронтація держави з її минулим, пам'ять про геноцид, злочини проти людства, військові злочини та опрацювання цієї пам'яті має важливе значення для майбутнього співіснування нащадків злочинців та жертв. Прощення та порозуміння може відбуватись у такому кліматі, в якому жертви отримують дієве право на політичне і юридичне опрацювання несправедливості.

Однак разом з дедалі більшим цілеспрямованим застосуванням історичної (колективної, соціальної, культурної) пам'яті як інструменту оздоровлення й консолідації суспільства у 1980–1990 рр. в європейських країнах формується інша інтенція – подолання минулого через його певну реабілітацію. У науковий обіг все ширше входить вислів «Bewältigung der Vergangenheit» («подолання минулого»). Як реакція на спробу новообраного канцлера Г. Коля здійснити «морально-політичний поворот» і ствердити більш позитивний імідж німецького патріотизму виникає ще один термін – «історична політика» (Geschichtspolitik), що позначив запровадження політично вмотивованої інтерпретації історії і набув негативного смислового забарвлення. Наприкінці XX – початку XXI ст. цей напрям поширився в державних політиках пам'яті в деяких країнах Центрально-Східної та Південної Європи і пострадянських країнах.

У 2000 рр. відомі польські фахівці, пов'язані з консервативним краківським Центром політичної думки, почали активно пропагувати необхідність розробки комплексної державної історичної політики, спрямованої на підтримку польського «здорового патріотизму» і протидії «фальсифікації та спотворенню історії» як у самій Польщі, так і за кордоном. Сприймаючи історичну науку та колективну пам'ять як «поле бою» з внутрішніми та зовнішніми супротивниками, прихильники державної історичної політики (що істотно відрізняється, таким чином, від політики історичної пам'яті) обґрунтовують патріотичними міркуваннями необхідність порушення базових демократичних принципів для солі-

дарної відсічі «ворожим інсинуаціям». Такий характер політики пам'яті в країні уже має відчутні негативні наслідки у її взаєминах на міждержавному рівні.

Разом з тим в умовах глобалізації вихід дискусій про пам'ять за межі державно-національних просторів призвів до того, що сьогодні кожна нація, яка конструє образ свого минулого, робить це «на очах» інших. У сучасному світі в царині політики пам'яті сформувався й певний глобальний консенсус, в основу якого лягли принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. У центрі його перебуває Голокост, що перетворився на модель для побудови наративів травматичної ідентичності в загальносвітовому масштабі. Глобальна етична система, стрижнем якої стали Голокост і Загальна декларація прав людини, нині претендує на статус універсального критерію оцінки будь-яких подій незалежно від їх історичного контексту. Натомість провідні для спільнот упродовж століть і тисячоліть наративи пам'яті, засновані на образах перемог і тріумфів, дедалі більше відходять у минуле, дискредитовані з позицій загальнолюдської моральної свідомості, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвовності та його проекція в середовищі «мовчазних свідків» травми – дискурс колективної провини й відповідальності. Відтак зростає присутність проблематики *memory studies* у практиці досліджень міжнародних відносин.

Європейський і світовий досвід демонструє наявність широкої палітри форм, способів, «технологій» здійснення вираженої політики пам'яті, спрямованої на досягнення позитивного, історично прогресивного результату. Це й створення розгалуженої мережі різноманітних державних установ (інститутів, фондів, музеїв) для реалізації урядової стратегії у сфері історичної пам'яті; прийняття законів, спрямованих на реабілітацію жертв колишніх режимів і покарання винних у злочинах; широке використання засобів масової інформації і масової культури для актуалізації пам'яті, яка об'єднує різні етнокультурні та релігійні групи в суспільстві, відродження і й підтримка національних символів та обрядів і створення нових, спрямованих на коммеморацію знакових подій і постатей (свята та дні пам'яті, героїзація певних історичних осіб та ритуали їх вшанування, державна і патріотична символіка тощо). Однак усі ці форми, напрями, способи взаємин суспільства з власним минулим не є політично нейтральними і можуть слугувати як засобом національної злагоди й консолідації та запровадження морального виміру в стосунках з іншими, так і знаряддям внутрішнього і зовнішнього напруження. Тому вкрай

важливо при формуванні політики пам'яті на державному рівні дотримуватись уже виявлених і науково обґрунтованих принципів її здійснення.

Висновки та рекомендації.

1. Загальноновизнаним здобутком меморіальних досліджень є констатація факту селективного характеру колективної пам'яті: робота пам'яті з відновлення минулого й вписування його в сучасне, а також «забуття» його окремих складників здійснюється за законами і потребами сучасного. А отже політизація минулого поза межами історичної науки залишається невід'ємним компонентом його функціонування в сучасному. Крім того, підвищений ступінь політизації минулого в транзитивних суспільствах зумовлений не тільки суб'єктивними позиціями політичних гравців, а й цілком об'єктивно – логікою розгортання націєтворчих процесів у країнах молодого демократії.

2. У країнах, що перебувають в умовах демократичного транзиту та декомунізації, підвищується небезпека підміни зваженої й науково обґрунтованої політики пам'яті як складника культурної політики «політикою історичною», перетворення її на інструмент обслуговування державної політики відповідно до кон'юнктурних чи корпоративних потреб.

3. Найбільш гострі «війни пам'яті» розгортаються навколо вихідного «героїчного наративу», що слугує ідентифікаційною основою для спільноти, і пов'язаної з ним «точки відліку», того моменту, коли «все почалося», і за формування потрібного образу цього моменту.

4. В умовах глобалізації війни пам'яті виходять за національні межі й перетворюються на чинник міждержавних відносин.

5. У сучасному світі в царині політики пам'яті сформувався й певний глобальний консенсус, в основу якого лягли принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. У таких умовах провідні для спільнот упродовж тривалого історичного часу наративи пам'яті, засновані на образах перемог і тріумфів, дедалі більше відходять у минуле, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвності.

6. У формуванні та реалізації політики пам'яті на державному рівні як потужного інструменту національної консолідації вкрай важливо дотримуватися тонкої межі між її неунікною й неусувною політизацією, зумовленою, крім іншого, об'єктивними процесами націєтворення, та перетворенням політики пам'яті на «історичну політику» як засіб маніпуляції минулим і його спо-

творення на догоду поточним кон'юнктурним і корпоративним інтересам і амбіціям.

7. Визначення й цілеспрямований вибір тих «меморіальних символів» минулого, що мають бути актуалізовані, має здійснюватися із застосуванням критерію невід'ємних прав людини, особливо – права на життя та життя без страждання. Їх порушення, особливо масове, переводить подію в реєстр травматичної, що потребує об'єктивації й суспільного опрацювання. А отже на порядку денному сучасності перебуває потреба в переважній меморіалізації й коммеморації травматичних подій в історії як всієї української спільноти, так і окремих її етнічних і релігійних груп.

8. Здійснення політики історичної пам'яті за принципом «не нашкодь» і на засадах пошуку символічних подій і постатей, які мають об'єднавчий потенціал узгодження інтересів і потреб різних суспільних груп, не виключає потреби коммеморації національних історичних травм і жертв. Така коммеморація не потребує компромісу з групами, що причетні до травматичних подій і є опонентами жертв, або групами, що мають статус мовчазних свідків і апелюють до необхідності «забуття минулого заради майбутнього».

9. Водночас відтворення минулого на засадах об'єктивності є справою фахівців-істориків. Історичні події, що в силу їх недостатньої вивченості мають гостро дискусійний характер і підвищений конфронтаційний потенціал, особливо якщо його вплив не обмежується державними рамками, а виходить на міждержавний рівень, мають тимчасово відходити у «сферу забуття» і «переходити до відома» фахівців-науковців. Завдання держави тут – усебічно (організаційно, фінансово, дипломатично тощо) сприяти науковому дослідженню в цій сфері.

2.7. Метельова Т.О. Трансформація політики пам'яті в умовах глобалізації (на прикладі Туреччини та Індії)

Політика пам'яті – один з потужних інструментів формування культурних і ідеологічних основ суспільної консолідації. В умовах усе більшого посилення впливу «геополітичного довкілля» на внутрішню політику країн навіть ті суб'єкти міжнародного життя, які досі вирізнялися соціокультурною інертністю, вимушені шукати й випрацювати нові, адекватні сучасним умовам, форми власної ідентифікації і відповідні їм політики пам'яті. Сьогодні, коли проблема консолідації українського суспільства стоїть як

ніколи гостро і докладаються великі зусилля для її розв'язання, актуальним є вивчення й урахування досвіду інших країн у цій сфері. Показовими є, зокрема, трансформації політики пам'яті останніх двох десятиліть у Туреччині та Індії – країнах, що розпочали розбудову своєї державності у XX ст., маючи багатий і тривалий історичний досвід проживання на своїх територіях мультиетнічного і полірелігійного населення.

Від початку становлення державності турецька та індійська практики проведення політики пам'яті, що безпосередньо впливали з загальних векторів культурної політики кожної з країн, були кардинально відмінними.

Донедавна культурна політика Туреччини в цілому викликала чимало претензій. Однак, перші десятиліття нового століття принесли істотні зміни, в тому числі в тривалій дискримінаційній культурній політиці і, відповідно, у політиці пам'яті. І пов'язані вони були не в останню чергу з поширенням явища, що отримало назву «новий османізм». Його появу було спричинено як внутрішніми процесами й проблемами в житті країни, так і глобалізаційними впливами – передусім потребою подальшого посилення економічних зв'язків з глобалізованим світом та ствердження себе в колі інших держав як сильного рівноправного партнера з репутацією правової і демократичної держави.

Ідеологію неоосманізму здебільшого пов'язують із зовнішньополітичними амбіціями Туреччини – перетворення її на потужну регіональну або й надрегіональну державу з подальшим приєднанням до клубу світових держав. Засобом реалізації такої мети була певна переорієнтація із західного вектору на країни колишнього османського простору. Та, однак, не остаточна відмова від євроспрямування. Адже демонстровані з 1960-х рр. євроінтеграційні прагнення Туреччині не суперечать засадам неоосманізму, оскільки ЄС для Туреччини – не просто Захід, а нинішній «власник» її втраченого візантійського складника. Наприкінці XX – початку XXI ст. євроорієнтація країни лише посилювалася. У 2000 р. Туреччину було визнано кандидатом на вступ до ЄС за умови, що реформованим буде й законодавство про захист прав людини. А отже, лібералізація внутрішнього життя була умовою реалізації євроінтеграційної спрямованості країни.

Слід згадати, що проголошення в 1923 р. Турецької Республіки на руїнах Османської імперії поставило перед новонародженою державою гостре завдання формування політичної нації. Османська імперія ніколи не була національною державою (турки в ній у будь-яку добу не складали більше половини населення, а в дея-

ких регіонах були очевидною меншиною). Як і будь-яка імперія, вона являла собою багатоетнічний конгломерат, цілісність якого забезпечувалася, з одного боку, імперською централізацією, з іншого – доволі м'якою політикою щодо етнічних та релігійних меншин, здійснюваною впродовж віків. З підйомом національних рухів наприкінці XIX – початку XX ст. в умовах соціально-політичної нестабільності й занепаду країни раніше толерантна політика імперії щодо меншин набула дискримінаційного характеру. Масових знищень зазнавали курди, вірмени, асирійці, греки, що, зрештою, зіграло не останню роль у падінні імперії.

З моменту виникнення Туреччини як модерної держави політика формування єдиної нації набула уніфікаторського щодо етнокультурних громад характеру. Жорстка секуляризація, що проводилася кемалістами, пов'язана з позбавленням будь-яких, у тому числі ісламських, етнорелігійних груп права на власну самобутність, була не співмірною із забезпеченням дотримання громадянських прав. Така політика потребувала рішучого розриву з османським минулим і сакралізації нового суспільного стану. Доволі швидко Оттоманську спадщину, проголошену періодом відсталості і культурного занепаду, було витіснено з турецької національної пам'яті, а місце минулого посіла історія Республіки часів Ататюрка. Саме її герої, персонажі й події міфологізувалися, зазнавали коммеморації в семіотичному просторі країни й відігравали конститутивну роль для побудови політики пам'яті.

Процес осучаснення й лібералізації суспільного життя не відповідав засадничим принципам кемалізму, і на порядок денний було висунуто пошук іншого ідеологічного опертя. Ним стала нова політика пам'яті – переосмислення давньої історії Османської імперії, нащадком котрої сьогодні вважає себе Туреччина. Повертаються з забуття історичні події багатовікової давнини: з 2011 р. в країні на державному рівні святкується важлива в історії Османської імперії дата – 29 травня 1492 р., день завоювання Стамбулу Мехметом II. Йде пошук у власному минулому історичних прецедентів вияву толерантного ставлення до інших народів і етносів: набувають поширення згадки про відомий випадок з наданням султаном Баязидом II притулку євреям, вигнаним з Іспанії 1492 р., про указ султана Мехмета II Фатіха (середина XV ст.) про дарування автономії релігійним меншинам в Османській імперії. А отже, притаманна колись імперії м'яка політика щодо меншин дозволяє використовувати історичну пам'ять як інструмент створення соціокультурного й ідеологічного ґрунту для розв'язання нинішніх наболілих проблем. Сьогодні в контексті активного звернення

до Османської спадщини дедалі більше реактуалізується її візантійський складник: нині Туреччина позиціонує себе як до певної міри нащадок і античного світу, і Візантійської імперії, що сприяє відновленню християнських, візантійських пам'яток і в рекреаційній сфері спричиняє посилення реклами турів об'єктами, пов'язаними з історією християнства.

На цій же основі Туреччині вдалося розпочати діалог і співробітництво з численними етнічними та релігійними меншинами всередині країни. Партія Справедливості й Розвитку (ПСР), перемігши 2002 р. на парламентських виборах, вперше в історії Туреччини запропонувала курдам програму національно-культурного розвитку, започаткувала викладання курдською мовою, дозволила курдські ЗМІ, з електронними включно. Тоді ж офіційно були зняті обмеження на вивчення мов усіх національних меншин. З 2013 р. в країні запрацював перший курдський телевізійний канал. Сьогодні державне мовлення здійснюється також мовами мусульманських меншин країни, народів Балкан, туркменською та арабською мовами.

Ще у 2004 р. Туреччина відмовилася від монополії на мовлення і дозволила здійснювати його приватним каналам. Щоправда, громадам було запропоновано відкривати їх власними силами, а отже, державне мовлення мовами меншин було припинено, оскільки свій канал спромоглася відкрити лише курдська громада. Загалом покращала мовна ситуація у сфері освіти: у 2002 р. були зняті обмеження на вивчення мов національних меншин й почалося викладання не лише курдської, а й мов черкеських народів. У Стамбульському університеті відкрито факультет черкеської філології, планується відкриття відділення кабардинської мови в університеті в Кайсері. У 2011 р. уряд Туреччини вперше виділив гранти на видавничі потреби для газет і журналів, що видаються національними меншинами. Пакет заходів з демократизації, прийнятий турецьким урядом у вересні 2013 р., надає національним меншинам право на отримання освіти рідною мовою.

Нову політику пам'яті характеризує гнучкість у національно-релігійних питаннях, які за останні роки розв'язуються через відродження етнокультурних пам'яток меншин та відмови від їх суцільної тюркизації. У 2011 р. уряд Туреччини прийняв безпрецедентне рішення про повернення власності, конфіскованої у релігійних меншин, починаючи з 1936 р. Скасовано закон 1974 р., яким релігійним організаціям меншин заборонялося здобувати нову власність, внаслідок чого по всій країні реконструюються старі й відкриваються нові православні храми. Відбувається по-

жвавлення місцевих художніх традицій, культурних об'єктів і символів, до життя повертаються автохтонні топоніми. Поступово культурне життя набуває дедалі більшої демократичності й різноманітності.

До сьогодні одним з найболючіших етнокультурних питань Туреччини є вірменське, що пов'язано з послідовними домаганнями дискримінованої впродовж десятиліть вірменської громади домогтися визнання Туреччиною геноциду вірмен 1915 р. Туреччина нині активно займається гуманітарними питаннями вірменської громади, відновленням пам'яток вірменської архітектури, поверненням вірменських топонімів. З 2011 р. дозволено приймати у вірменські гімназії Стамбула дітей від змішаних турецько-вірменських шлюбів, які раніше могли вчитися виключно в турецьких школах. Однак і досі на офіційному рівні заперечується факт геноциду. Водночас ця болюча історична проблема дедалі більше стає предметом відкритого обговорення в науковому та творчому середовищі Туреччини, принаймні в контексті інтерпретацій історичної пам'яті в мистецтві та конкуруючих історичних дискурсів.

Отже, рух від асиміляційної щодо меншин політики у бік відповідності вимогам сучасного світу, у напрямі лібералізації етнорелігійного життя спирається на потужне використання політики пам'яті – зі зверненням до спільного минулого з відповідною символікою, ритуалами, масовими заходами, поверненням топонімів тощо. В умовах сучасного світу поступове перетворення Туреччини на поліетнічну та полікультурну цивілізовану державу, виглядає цілком відповідним історичному моменту.

Водночас проголошені у 2013 р. програмовим партійним документом ПСР «Цілі 2023» масштабні зміни до конституції країни, які мали створити правову основу для подальшої лібералізації, при затвердженні поправок до Основного закону на квітневому референдумі 2017 р. не були реалізовані. Зміни торкнулися лише політичної моделі держави (переходу від парламентської республіки до президентської), розподілу владних повноважень між суб'єктами владно-політичного життя й запровадження механізмів, що обмежували б традиційний для кемалізму вплив військових на політику. До того ж внутрішньополітична боротьба останніх років, здійснювана під приводом подолання наслідків державного заколоту і супроводжувана масовими арештами та утисками свободи слова, викликає побоювання, що Туреччина скочується до авторитаризму. Це вже призвело до іміджевих і, відповідно, зовнішньополітичних втрат.

Інші вектори розвитку політики пам'яті демонструє Республіка Індія. Від початку свого ствердження як незалежної держави Індія, внаслідок своєї багатокультурності, етнорелігійного, мовного й світоглядного розмаїття, як і Туреччина, зіштовхнулася з загальною потребою формування спільної державної ідентичності у територіальних громадах, кожна з яких мала свою, віками й тисячоліттями сформовану і вельми відмінну від інших, групову ідентичність. Відтак пошук засобів і механізмів розв'язання проблеми співжиття різноманітних соціокультурних груп і формування їх спільної ідентичності як основного засобу забезпечення національної злагоди в країні був для Індії одним з найголовніших державо- й націєтворчих завдань, розв'язання якого становило запоруку її перетворення на сучасну розвинену країну й потужного світового актора.

Таке завдання потребувало комплексних заходів, що й було здійснено з застосуванням правового, політичного й культурного інструментарію, в тому числі й інструментів загальнодержавної політики історичної пам'яті як впливового засобу формування ідентичності. Водночас Індії, незалежна державність якої, на відміну від турецької, стверджувалася уже в повоєнний час, вдалося уникнути виражених авторитарних та уніфікаторських інтенцій у внутрішньополітичному житті. На відміну від Туреччини, Індія від самого початку визначила своє опертя на минуле як спільне минуле всіх етносів. Застосовуваний для того правовий інструментарій становив загальне тло й умову для використання решти, вирізнявся своєю специфічністю і мав яскраво виражену регіональну спрямованість. Держава на конституційному рівні підтримує правовий плюралізм, визнаючи роль і норми юридичних інститутів різних локальних громад. З моменту прийняття Конституції в ній визначено реєстр племен і каст, що не лише отримують різноманітну державну підтримку, а й мають квоти (22,5% місць) у державних установах і навчальних закладах: 15% – для зареєстрованих каст, 7,5% – для зареєстрованих племен. Починаючи з 70-х рр. XX ст., резервуються й місця в загальнонаціональному парламенті, що зумовлює виражену присутність етнокультурних, мовних і релігійних груп у політичному житті країни, їх можливість реалізовувати корпоративні й регіональні інтереси на державному рівні.

Такою ж регіональною спрямованістю вирізняється політика пам'яті. Індія послідовно проводить політику не втручання в культурні й релігійні справи будь-яких громад і підтримку поважного ставлення до їхніх особливостей, семіотики відповідного

простору та символічних для кожної громади постатей. Водночас держава націлена на захист універсальних принципів та прав людини й громадян, і залишає за собою право втручатися у внутрішні справи громад з метою відстежування тих обрядів і звичаїв, які суперечать правам людини, й примусу до їх змін. Таким чином, держава виступає гарантом того, що стосунки між релігійними і політичними інститутами регулювалися би послідовним дотриманням прав людини. Громадам країни гарантовано визнання їхнього звичаєвого права й практики життя, їхніх свят і святинь, водночас такі практики мають узгоджуватися з дотриманням демократичних прав і свобод.

З перших же кроків індійської державної незалежності на теоретико-ідеологічному рівні йшов пошук альтернативи панівним «ексклюзивним» комуналістським версіям націоналізму – гіндутві, що обстоює принцип формування загальнодержавної індійської ідентичності на ґрунті історії культури й індуїстських громад (так званий культурний націоналізм), й мусульманській, що надає перевагу ісламському складнику в історії Індії. Такою альтернативою стала «інклюзивна» ідея надконфесійної і багатокультурної нації.

Політика історичної пам'яті як інструмент впливу держави на забезпечення міжгромадської злагоди й порозуміння, проваджувана Індійським національним конгресом (ІНК) – найбільшою і найстарішою політичною силою, що перебувала при владі в країні більшу частину її незалежного існування, вирізнялася свідомим інтегруванням різних історичних періодів в загальнонаціональну пам'ять, наданням регіонам значної самостійності в підтримці їх культурної і історичної семіотики й символіки за співіснування з загальнодержавною.

Однак опертя правових принципів на традиціоналістську основу й цілеспрямовано проваджувана політика формування загальнодержавної інтегральної історичної пам'яті не позбавили країну від нововиниклих проблем. Зворотнім боком забезпечуваного законодавчо широкого залучення етнорелігійних та етнокультурних спільнот до загальнодержавного політичного життя стало збільшення можливостей перетворення взаємовиключних комуналістських концептів з притаманними ним контраверсійними історичними дискурсами на знаряддя політичної боротьби, що пізніше, в 1990 – 2000 рр., вилилося в посилення їх прибічників та переростання міжрелігійної і міжетнічної боротьби у фізичне протистояння (аж до збройних зіткнень і поширення актів вандалізму).

Посилення міжетнічної та міжрелігійної напруги в житті країни, що було певним наслідком «регіональної і групової демократичності», спрягло втраті ІНК провідних позицій і посиленню позицій гіндути в особі заснованої 1980 р. Бхаратія джаната парті (БДП), належної до правого спектру політичних сил. БДП почала своє успішне політичне сходження з кінця 1980-х рр. і у 2014 р. на чолі створеного нею альянсу перемогла на парламентських виборах, а її лідер Нарендра Моді обійняв місце прем'єр-міністра. Відповідно в політиці історичної пам'яті намітився певний зсув у вигляді більш послідовного просування власне індуїстського складника індійської історії і на регіональному рівні. На порядок денний винесено ствердження визначальної ролі тих історичних епох та регіонів, коли й де на теренах сучасної Індії відбувалися процеси індуїстського державотворення. Зокрема, «Періоду Маратхі» (XVII–XVIII ст.ст.) – часу, коли незалежна власне індуїстська держава Маратхі, створена Шіваджі Магараджем у 1674 р. (проіснувала до 1818 р.), успішно чинила опір нашествю Великих Моголів. У XVIII ст. володіння маратхів охопили більшу частину сучасної Індії. Ослаблення маратхів фактично уможливило колонізацію Індії британцями.

Відповідно зазнають широкої коммеморації видатні постаті таких епох – державники, діячі культури, науковці, значна кількість яких – маратхі. Так, у березні 2017 р. уряд запланував бюджетні витрати в обсязі 40 млрд рупій на спорудження меморіального комплексу Чхатрапати Шіваджі, перший камінь до якого заклав прем'єр-міністр Н. Моді. Меморіал включатиме в себе храм, музей, виставкові галереї, садовий ландшафт, лікарню, оглядовий майданчик на висоті 60-го поверху та ліфт до нього, а також театр, в якому демонструватимуться основні моменти життя Шіваджі. Політичну значущість меморіалу, спорудження якого має завершитися 2019 р., добре усвідомлюють у країні. Коммеморація поширюється й на сферу буденного вжитку: в обіг випускаються поштові марки із зображенням історичних періодів індуїстської державності, широким попитом користуються присвячені ним декоративні статуетки тощо.

І що вкрай прикметно: посилення власне індуїстської складової в політиці пам'яті на сучасному етапі не тягне за собою утисків інших її складників. На сьогодні державна політика Індії, як і раніше, в цілому спрямована на ствердження не виключно індуїстського, а передусім загальнодержавного націоналізму. Таке врівноваження здійснюється шляхом надання регіонам значних преференцій у проведенні політики пам'яті, самостійного формування регіонального політичного символізму, поєднаних з поси-

ленням заходів з внутрішнього реформування заснованих на звичай законів громад у бік забезпечення прав людини, формування почуття єдності в різноманітності.

З метою врівноваження регіональної особистості загальнодержавними заходами запроваджуються нові форми ствердження спільної індійської ідентифікації. Так, у лютому 2010 р. започатковано загальнонаціональний Інтернет-проект «Індійська пам'ять» («Indian Memory Project») – «живий» онлайн-архів, метою якого є простежити історію Індії в особах і особистих спогадах з використанням архівних фото і текстів.

Висновки та рекомендації.

1. Політика історичної пам'яті виявляє виразний зв'язок і кореляцію з панівним політичним дискурсом країни. Зміна внутрішньополітичної ситуації безпосередньо відбивається на проведенні політики пам'яті і зміщує акценти в усвідомленні власного минулого й у перевизначенні знакових історичних постатей. Зміни в політиці пам'яті означають і зміни в семантичній організації простору країни.

2. Політика пам'яті у сучасному світі реагує також на зовнішні виклики в напрямі ствердження культурного плюралізму всередині країн. Запровадження під впливом глобалізаційних процесів європейських стандартів у ставленні до етнічних, релігійних та інших меншин потребує й відповідного переосмислення історичного минулого. Водночас наслідки такого переосмислення створюють додатковий «простір маневру» в зовнішньополітичній діяльності і позиціонуванні себе не лише як сильного, а й респектабельного міжнародного актора, підвищують репутаційні здобутки країни.

3. Шлях, який пройшли Туреччина й Індія в трансформації політики пам'яті, мав різноспрямовані вектори. Республіка Туреччина рухалася від етнорелігійної уніфікації на засадах світськості під егідою титульного етносу, побудованій на сакралізації історії Республіки часів панування кемалізму, до нинішнього поміркованого етнокультурного плюралізму з його апеляцією до більш ранніх часів імперського минулого. Республіка Індія до сьогодні послідовно стверджує й розвиває від початку закладену правову основу етнокультурного плюралізму, однак в останні десятиліття дедалі більше посилює меморіальну складову титульного етносу.

4. У політиці пам'яті як чиннику національної консолідації застосовується апеляція як до героїчного складника минулого, так і до тих його характеристик і фактів, які демонструють можливості

толерантного співіснування різних етносів. Однак характер політики пам'яті, її гнучкість і демократичність забезпечується передусім правовим інструментарієм.

5. Широкий політико-культурний і, відповідно, меморіальний плюралізм не є гарантією соціальної злагоди, що засвідчує досвід Індії. Водночас підсилення етнонаціональної складової титульного етносу в політиці пам'яті не обов'язково тягне за собою посилення конфліктогенного потенціалу в країні, якщо урівноважується широкими регіональними можливостями.

6. За державного планування стратегії в політиці пам'яті як засобу формування національної консолідації слід враховувати багатий світовий досвід, в якому апробовано форми, засоби, сфери можливого застосування політики пам'яті та її інструментарій.

7. Процес підсилення складника меморіальної присутності титульного етносу в державній політиці пам'яті є на сучасному етапі об'єктивним і спирається на позитивний досвід інших країн. Водночас такий процес має врівноважуватися широкими етнокультурними регіональними можливостями з коммеморації видатних історичних постатей, символіки й свят інших етнокультурних груп, у тому числі й на державному рівні. Слід також зазначити, що практика коммеморації історичних постатей, символічних для інших етносів, є традиційно притаманною нашій державі.

8. На перспективу не слід відкидати можливість запровадження на державному рівні окремих найбільших свят інших великих релігійних та етнокультурних громад, що мешкають в Україні. Також є сенс опрацювати законодавчо забезпечену можливість регіональних свят – вихідних днів у межах певного регіону, де компактно проживає та чи та етнокультурна група. Така практика де-факто притаманна окремим районам Закарпатської області, і її варто забезпечити законодавчо.

9. Політика пам'яті в Україні, спрямована на досягнення ефекту соціальної злагоди й національної консолідації, на тлі повернення титульному етносу історичної пам'яті і ствердження його конститутивного внеску в ствердження української державності має забезпечуватися відповідною інформаційною політикою у сфері науки й культури – цілеспрямованим пошуком та пропагандою й коммеморацією тих історичних періодів, подій і постатей у житті нашої країні, які б символічно апелювали до можливостей міжетнічного та міжкультурного порозуміння. Натомість коммеморація символічних для інших етнокультурних груп подій і постатей може обмежуватись, якщо вони пов'язані з конфронтаційними інтенціями в історії держави.

10. Законодавче забезпечення етнокультурного розмаїття і політики пам'яті має неухильно підпорядковуватися принципу пріоритету громадянських прав над правами корпоративними (культурними правами окремих етносів, громад, груп). Лише таким чином можливо запобігти наростанню конфронтаційних тенденцій у вільному співіснуванні різних етнокультурних груп у державі. Не можуть вільно практикуватися ті традиції, звичаї, обряди (побутові та релігійні), які вочевидь суперечать правам людини і не сумісні із загальнолюдськими цінностями.

2.8. Лакішик Д.М. Консолідуючий потенціал політики пам'яті у скандинавських країнах та можливості його застосування в Україні

На початку 1990-х рр. в міжнародній політиці відбулися кардинальні зміни, у зв'язку з чим актуалізувалися питання щодо минулого європейських народів, одним з яких була Друга світова війна та її наслідки для Європи. У середині 1990-х рр. спалахнув «бум пам'яті», пов'язаний з 50-річчям закінчення Другої світової війни. Постає проблема зникнення покоління свідків тих подій і зростає вагомість усної історії як галузі історичного дослідження. З'явилася велика кількість літератури, присвячена війні, а також пам'яті про неї. Основна кількість публікацій була присвячена ФРН, Франції та Великій Британії, натомість скандинавським країнам (Норвегії, Данії і Швеції) як європейські, так і скандинавські дослідники приділяли недостатньо уваги. З кінця 1990-х рр. починає зростати увага норвезьких, данських та шведських науковців до сфери пам'яті, зокрема періоду Другої світової війни, та видаються ґрунтовні дослідження з цієї проблематики. Досвід реалізації політики пам'яті скандинавських країн є важливим та актуальним для України.

У кожної скандинавської країни власна історична пам'ять про події тих років. На відміну від Данії і Норвегії, які стали жертвами агресії Німеччини, Швеція дотримувалася політики нейтралітету. У Данії День визволення – це 5 травня, у Норвегії – 8 травня, а Швеція у війні не брала участь, що не заважає їй згадувати про звільнення Скандинавії від нацистів 7 травня в формі неофіційного «Дня миру» (Fredsdagen).

Одним з важливих елементів формування політики пам'яті в Норвегії та Данії є музеї та виставки – Музей норвезького опору (Norges Hjemmefrontmuseum) та Музей свободи (офіційна назва – Музей данської боротьби за свободу 1940-1945 рр.; Museet for

Danmarks Frihedskamp 1940–1945). Основною функцією цих музеїв було відновлення національної ідентичності після періоду окупації під час війни. Музеї здійснюють подвійну функцію, виступаючи також меморіалами, де проводяться урочисті заходи, присвячені вшануванню бійців руху опору, які були страчені в період окупації.

Ще однією складовою реалізації політики пам'яті в скандинавських країнах є заходи, присвячені закінченню війни. У скандинавських державах, як і в інших країнах світу, «дні пам'яті» (Frigjøringsjubileer – норвезькою та Befrielsesjubilæer – данською) є наріжним каменем у політиці пам'яті. Вони є важливим елементом для зміцнення групових ідентичностей і центральним компонентом колективної пам'яті.

Перші масштабні урочистості в Норвегії було проведено в 1955 р. з нагоди 10-річчя визволення країни. Кожні наступні п'ять років святкування ставали все масштабнішими. Найбільш масові урочистості проходили в Норвегії у 1995 р. у зв'язку з 50-річчям завершення Другої світової війни. Вони супроводжувалися хвилею публікацій у різних ЗМІ.

У 2005 р. в Осло відбулися святкування 60-ї річниці звільнення країни. Загалом вони були менш урочистими, хоча ЗМІ приділяли їм належну увагу. Це можна пояснити тим, що на цей рік припав столітній ювілей мирного розірвання унії між Норвегією та Швецією. Цій події була присвячена велика кількість спеціальних виставок, лекцій та телевізійних програм. Власне 1905 р. і 1945 р. мають величезне значення в сучасній історії Норвегії як дати створення та відновлення незалежної норвезької держави. Тому їх святкування є беззаперечним елементом у реалізації політики пам'яті в Норвегії. У 2010 р. у Норвегії було змінено формат урочистостей і запропоновано день завершення Другої світової війни затвердити як свято ветеранів усіх війн.

На відміну від Норвегії, у 1940 р. Данія капітулювала через декілька годин після початку вторгнення. Ця «коротка війна» згодом стала сприйматися як гірка сторінка історії. У 1970-і рр. у Данії, як і в Норвегії, відбувалася ревізія ранньої повоєнної історіографії, однак до кінця 1980-х рр. історіографія мала незначний вплив на громадську практику історичної пам'яті. Лише в 1990-х рр. відбулися зміни в панівній парадигмі, що призвело не до аналізу власне подій війни, а до вивчення пам'яті про події війни.

У Данії та Норвегії музеї відіграють важливу роль у формуванні та збереженні політики пам'яті. У Данії Музей свободи приділяє значну увагу історії руху опору з акцентом переважно на двох

останніх роках війни. Експозиція музею має довести данцям та іноземцям, що держава справедливо включена до країн, які боролись з нацизмом.

Невід'ємною складовою політики пам'яті у Данії, як і в Норвегії, є урочистості пов'язані із завершенням Другої світової війни. У перше повоєнне десятиліття завершення війни відзначали лише ветеранські спілки, асоціації та клуби. На державному рівні у пам'ять про події війни проводилися лише заходи локального характеру. Натомість 20-річчя звільнення Данії від нацистської окупації було відзначено заходами загальнонаціонального характеру для того, щоб молодь мала більше інформації про війну та розуміла, що неможливо відсторонятися від історичного досвіду власного народу.

1995 р. став роком масштабних свят у всьому світі, присвячених 50-річчю перемоги та закінченню Другої світової війни. Данія не стала винятком: не лише Копенгаген, але й уся країна відзначала цю подію. Цей ювілей виявив нову тенденцію до поєднання святкових заходів з освітніми програмами. У 2005 р. ветеранів війни залишилося зовсім небагато, тому й урочистості були більш масштабними.

На противагу Данії та Норвегії, Швеція пройшла власний шлях у процесі формування політики пам'яті щодо подій періоду війни, зокрема Голокосту. У Швеції надзвичайно відчутна рефлексія щодо змін у загальноєвропейському дискурсі політики пам'яті. На початку ХХІ ст. у країнах Європи вийшов значний масив публікацій, у яких не лише окремі злочинці чи інституції, але й широкі верстви населення європейських країн звинувачувалися в злочинах нацистського окупаційного режиму. Натомість для Швеції властива модель історичної пам'яті ліберального типу та характерне заперечення «колективної провини». В дослідженнях науковців стверджувалося, що після війни з колективної пам'яті шведів поступово зникала інформація про економічну співпрацю Швеції з Німеччиною під час війни.

Поряд із хвилею публікацій у Швеції проводилися тематичні конференції (наприклад, «Військовий досвід, самотність та національна ідентичність», 1995 р.), відкривалися меморіали та виставки, за державного фінансування здійснювалися дослідницькі проекти, присвячені Другій світовій війні та Голокосту (проект «Відносини Швеції з нацизмом, нацистською Німеччиною та Голокост», започаткований 2000 р. Шведською дослідницькою радою за ініціатииви уряду Швеції). У 2000 р. було проведено Стокгольмську конференцію, ініційовану прем'єр-міністром Й. Перссоном,

на якій було прийнято декларацію Міжнародного союзу пам'яті жертв Голокосту (International Holocaust Remembrance Alliance) – міжурядової організації, яка опікується збереженням пам'яті про Голокост.

Прикладами політики пам'яті у Швеції є Меморіал Голокосту (Minnesmonumentet över Förintelsens offer) у Стокгольмі, створений за ініціативи єврейської громади й за допомоги шведської влади, та Єврейський музей (Judiska Museet) у Стокгольмі, відкритий 1987 р. Меморіал Голокосту вважається символом колективної пам'яті шведських євреїв та шведського суспільства в цілому. Експозиція Єврейського музею не тільки відображає артефакти єврейського життя, а й висвітлює життєвий шлях Рауля Валленберга (шведського дипломата, який у часи Другої світової війни врятував життя десятків тисяч угорських євреїв).

Важливим елементом у формуванні політики пам'яті у Швеції є Музей армії (Armémuseum in Stockholm), який містить експозицію «Війна і мир у XX столітті». До неї також входить і «Кімната Рауля Валленберга». Виставка «Війна і мир у XX столітті» (Krig och fred 1900-talet) охоплює період з Першої світової війни до завершення холодної війни. Своєю чергою «Кімната Рауля Валленберга» (Raoul Wallenbergs rum) є справжньою реконструкцією його офісу в Будапешті. Оригінальні експонати, представлені в Кімнаті Р. Валленберга, репрезентують не лише шведську, а й загальноєвропейську історію.

Одним із найбільших музеїв у Швеції є Шведський історичний музей (Historiska museet). Виставка «Історія Швеції» (Sveriges Historia) присвячена висвітленню окремих століть шведської історії (початково Музей спеціалізувався здебільшого на археологічних виставках і не мав експозицій, які представляли історію XX ст.). Одним з елементів дизайну експозиції XX ст. є велика помаранчева стіна, на якій надано свідчення найбільш трагічних подій XX ст., таких як концтабір Треблінка (Польща) та наслідки бомбардувань Ханою. Такий прийом дозволяє проводити паралелі з історичними процесами в інших частинах світу та показує, як шведи сприймали події у світі, не беручи в них активної участі.

Висновки та рекомендації.

1. Формування політики пам'яті у країнах Скандинавії, пов'язане з подіями Другої світової війни, мало значну національну специфіку. У Норвегії тематика історичних досліджень здебільшого охоплювала рух опору. Натомість у Данії історіографія періоду війни піддавалася жорсткому контролю. З початку 1990-х рр. у

політиці національної пам'яті обидві країни починають застосовувати більш схожі й типові підходи з акцентом на вшанування пам'яті учасників руху опору.

2. Важливу роль у формуванні політики пам'яті у Норвегії та Данії відіграють музеї опору. У Норвегії засновниками Музею опору були представники різних верств громадсько-політичної еліти – науковці, єпископи, юристи, бізнесмени, політики й члени уряду. Музей зосередив значні документальні фонди та набув меморіального статусу. Натомість у Данії Музею опору виконує суто просвітницькі функції. Створення музею фінансували ветерани, які згодом передали його державі.

3. У Данії та Норвегії реалізація політики пам'яті спрямовується на подолання почуття провини за поразку у війні та подальшу співпрацю частини політичних кіл з нацистським режимом. Тому основна увага зосереджувалася на русі опору та його героях, яких вшановували у повоєнний період. Урочистості з нагоди завершення Другої світової війни та вшанування ветеранів стали одним із виразників політики пам'яті в обох скандинавських державах.

4. Політика пам'яті у Швеції знаходить прояв через створення музейно-меморіальних об'єктів, історіографічні розвідки та виставки, присвячені подіям Другої світової війни та Голокосту. Свідченням загальнонаціонального інтересу та політичного консенсусу є громадсько-політичні й дослідницькі конференції та форуми, що часто фінансуються шведським урядом. З середини 1990-х рр. було здійснено низку заходів, спрямованих на збереження пам'яті про Голокост. Ініціатива щодо створення музеїв, пов'язаних з Голокостом (відкриття Єврейського музею, 1987 р.; створення Меморіалу Голокосту, 1996 р.) яка належала єврейській громаді, отримала фінансову підтримку з боку шведського уряду.

5. Завдяки політиці нейтралітету Швеція не брала участі в Першій та Другій світових війнах. Утім, з 1990-х рр. тлумачення ролі нейтралітету піддається переосмисленню, в т. ч. у напрямі розуміння його як утримання країни від протидії злочинам нацизму під час війни. Загалом проведення пам'ятних заходів, пов'язаних з періодом Другої світової війни та Голокостом, почалось у Швеції пізніше, ніж в інших європейських країнах, включаючи скандинавські, що було зумовлено специфікою історичної традиції країни.

6. Державна підтримка музеїв, експозиції яких присвячені подіям Другої світової війни, є важливим складником політики пам'яті. Для українських музеїв, наукових і меморіальних установ виглядає доцільним налагодження співробітництва з ана-

логічними структурами у скандинавських країнах, що відкриває можливості для залучення європейського досвіду й поглиблення зв'язків з цього питання.

7. Виховний та патріотичний компоненти мають велике значення для формування політики України в галузі національної безпеки та оборони. Значну роль у формуванні освітньо-виховної функції мають відігравати експозиції музеїв, присвячені військовій та національно-патріотичній тематиці.

8. Виглядає доцільним налагодження співпраці музеїв з Міністерством освіти та науки України, включно з підтримкою видання й поширення матеріалів про Другу світову війну у школах та інших навчальних закладах країни.

9. Просвітницька діяльність музеїв у формуванні політики пам'яті має включати нові візуальні й педагогічні інструменти (застосування інтерактивних засобів, використання нових технологій, оцифрування архівних документів та кіно-фото-фоно матеріалів), що сприятиме приверненню уваги молодших вікових груп.

10. Доцільно приділити увагу розробці адекватної концепції проведення заходів, присвячених закінченню війни (т. зв. «днів пам'яті»), які мають стати наріжним каменем у формуванні політики пам'яті в Україні. Такий підхід сприятиме адаптації елементів сучасної європейської політичної культури й символізуватиме залучення України до загальноєвропейських процесів.

11. Виглядає доцільним створення спеціального фонду освітніх програм, який міг би надавати стипендіальну підтримку молоді України та інших країн, зацікавлених у дослідженні та популяризації воєнної історії та культуро-історичної пам'яті України.

12. Потребує більшої уваги співпраця державних структур України з міжнародними та українськими громадськими організаціями (зокрема, з єврейськими громадами) з метою залучення ресурсів для позитивного висвітлення військово-історичної тематики, меморіального супроводу та популяризації політики національної пам'яті.

2.9. Розумюк В.М. Політика пам'яті як інструмент становлення національних держав на Балканах: здобутки й прорахунки

Звертаючись до політики пам'яті як інструменту становлення національних держав на Балканах, слід зазначити, що цей регіон уже не перше століття вражає своїми надзвичайно специфічними особливостями як в географічному, так і в цивілізаційному відно-

шенні. Упродовж багатьох століть саме Балканський півострів був осередком «високої культури» античної Греції та колискою самої ідеї Європи. У той же час після османського завоювання та кількох століть турецької окупації Балкани в культурному відношенні стали сприйматись як своєрідне заперечення Європи – населений східними варварами відсталий екзотичний регіон, який не відповідає високим європейським стандартам цивілізованості та прогресу.

Надзвичайно гетерогенне середовище, яке історично сформувалось на Балканах під впливом центральноєвропейських, візантійських та османських традицій, створило своєрідний культурно-політичний феномен «балканізму». «Балканський стереотип» європейців характеризується такими рисами, як авторитарний державний контроль, ментальна амбівалентність, релігійний фанатизм, етнічна строкатість, культурна провінційність, азійська жорстокість, відсутність динамізму та інфантильна несамостійність. Цілком природно, що в політичному і культурному розумінні «балканський регіон» виявився значно більшим, ніж у суто фізико-географічному плані. «Великі Балкани» охоплюють території Греції, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Румунії, Словенії, Македонії, Албанії, Косова, Боснії і Герцеговини. Також інколи до цього переліку включають Молдову, Кіпр та Угорщину. У той же час Туреччину, попри той факт, що частина її території знаходиться на Балканському півострові, зазвичай відносять до не балканських та не європейських країн. Тобто коли заходить мова про балканські країни, переважно йдеться про держави, що виникли на уламках Османської імперії в Європі, за виключенням самої Туреччини.

З кінця ХІХ ст. триває дискусія, які народи слід вважати «балканськими». Зазвичай греки, серби, чорногорці, македонці, болгари, албанці, босняки (мусульмани) не заперечують свою балканську ідентичність, на відміну від хорватів, словенців та румун. Так, радикальні хорватські націоналісти наголошують, що їх народ не має нічого спільного з сербами, чорногорцями і босняками, а значна частина хорватських географів взагалі заперечує існування самого Балканського півострова, вважаючи Балкани «виключно геополітичною категорією». Акцентуючи увагу на своїх цивілізаційних зв'язках з Центральною і Західною Європою, хорвати, словенці та румуни позиціонують себе як центральноєвропейські нації. Подібне ставлення пояснюється низьким рівнем престижу «балканської» ідентифікації, внаслідок чого в міжнародних ініціативах останнім часом вживається термін «країни Південно-Схід-

ної Європи», який має підкреслити європейську належність країн Балканського півострова.

Сучасні політичні нації та національні держави на Балканах сформувались у процесі національно-визвольної боротьби проти Оттоманської Порти та жорсткої конкуренції з іншими країнами. Історія безперервного конфлікту в цьому регіоні навіть призвела до появи в тлумачних словниках терміну «балканізація», який визначається як процес «фрагментації великої політичної одиниці на кілька дрібних держав, між якими склалися ворожі відносини». Відповідно, політика пам'яті балканських країн завжди несла на собі характерний відбиток їх історичного шляху.

З одного боку, національне відродження і державне будівництво балканських народів відбувалося за типовою європейською схемою: створення концепції вітчизняної історії, кодифікація і впорядкування мови, романтизація і популяризація національної культури (традиційне вбрання, пісні, світа, обряди), вшанування національної символіки, апологія вітчизняних досягнень, створення незалежної держави і церкви. У цей ряд добре вписується і процес «очищення» усього національного життя від будь-яких елементів, які б нагадували про колишню турецьку гегемонію – ліквідація мовних запозичень та географічних топонімів, знищення усіх «місць пам'яті» (за термінологією П. Нора) аж до заміни особистих імен та прізвищ громадян. Після здобуття незалежності подібні чистки постійно проводились уже по відношенню і до «братніх» балканських народів-конкурентів. Процес конструювання нації передбачав також придушення всередині країни всіх конкуруючих ідентичностей та зовнішньополітичну пропаганду на зразок «поширення еллінства» грецьким міністерством народної просвіти в середині XIX ст. Проте існували і певні риси, характерні виключно для балканської державної політики пам'яті.

Передусім ідеться про фантастичну мегаломанію і жадання величчя, яке було нав'язане правлячими елітами підлеглому населенню. Некритично запозичивши імперські доктрини великих європейських держав, провладна верхівка балканських країн звалила на тендітні плечі малочисельних народів новостворених країн непідйомний тягар «слави забутих предків», обумовивши ментальний злам свідомості – усвідомлення цілковитої нікчемності в поєднанні з твердим переконанням у власній величч. Ця grimуча суміш невдоволених амбіцій, авантюризму та інфантильної безвідповідальності стала сприятливим середовищем для розв'язання багатьох війн і переворотів, міцно закріпивши за Балканами репутацію «порохової діжки Європи». Спроби реаліза-

ції проектів Великої Греції, Великої Сербії, Великої Болгарії, Великої Румунії, Великої Албанії, Великої Хорватії, Великої Словенії, Великої Македонії призвели до перманентного протистояння з численними жертвами, адже навіть якби Балканський півострів займав вдсятеро більшу територію, вмістити таку кількість «величчя» він все одно б не зміг.

На відміну від традиційної концепції європейського націоналізму, яка вимагає об'єднання усього народу в межах його етнічних земель в одній державі, балканські очільники (за винятком хіба що Хорватії та Словенії) претендували також і на території, на яких представники їх народу мешкали або дуже давно, або й ніколи не жили. Прикладом найбільш вражаючої мегаломанії може слугувати доктрина так званої «Великої ідеї» (Μεγάλη Ιδέα – термін прем'єр-міністра Іоанніса Колеттіса), в якій грецькі інтелектуали XVIII – XIX ст. докладно і розлого обґрунтували імперську долю сучасних еллінів. У різних варіаціях «Велика ідея» могла означати поступове захоплення влади греками в Османській Порті, реставрацію Візантії з центром в Константинополі або відновлення «Великої Греції» (низка грецьких колоній) на узбережжі Середземного та Чорного морів. Як і слід було очікувати, навіть обмежена спроба реалізації на практиці цієї химери прем'єром Венізелосом після Першої світової війни призвела до катастрофічної поразки від турків і жахливої етнічної чистки на узбережжі Малої Азії. Замість анексії Західної Анатолії та Східної Фракії, де частка грецького населення складала близько 20%, Греція отримала 1 млн 200 тис. біженців з цих територій, на яких елліни жили впродовж останніх трьох тисячоліть.

Іншим зразком провінційного балканського імперіалізму може слугувати проект Великої Сербії. Від початку XIX ст. різні сербські політики розробляли різноманітні концепції об'єднання балканських слов'ян під сербським керівництвом. Найбільш радикальні сербські націоналісти взагалі заперечували сам факт існування хорватів або босняків, витлумачуючи їх як сербів, силові навертаних у католицизм та іслам. Нарешті, у XX ст. ідеї Івана Юговича та Ілії Гарашаніна було втілено в життя, проте і Королівство Югославія, і Соціалістична Федеративна Республіка Югославія завершили свою нетривалу історію розпадом, жорстокою громадянською війною, кривавою різаниною та етнічними чистками. Так само поразка очікувала Велику Румунію з кордонами на Дніпрі та Велику Болгарію в межах середньовічного Болгарського царства Сімеона Великого. На початок XXI ст. лише албанські націоналісти не просто плекають амбіційні плани, а й ведуть

гібридні війни проти своїх сусідів сербів (Косово, Прешевська долина) та македонців (Тетово, Куманово), проте і доля Великої Албанії видається доволі передбачуваною.

Другою характерною особливістю політики пам'яті балканських країн слід назвати наголос на історичній спадковості. Безумовно, політичні концепції будь-якої нації вкорінені у сивий давнині, а інтелектуали шукають у «старих добрих часах» приклади для протиставлення «ганебній сучасності». Проте у випадку з балканськими націями ми маємо справу з народами, які втратили державність ще в період середньовіччя і відновили її лише в XIX–XX ст., тому для них однією з основних цілей політики пам'яті є обґрунтування свого беззаперечного права на історичну спадщину та власну державність.

Цілком природно авторитетний професор сучасної історії Афінського університету А. Ліакос наголошує, що основний зміст національної ідеології Греції ґрунтується на уявленні про безперервність її існування як автентичного соціального і політичного суб'єкту з античних часів та збереженні своєї культури всупереч іноземному пануванню й окупації. Ще більш промовистим прикладом може слугувати Конституція Хорватії, автори якої в першій частині «Історичні засади» обґрунтовують історичне право хорватського народу на власну державу тисячолітньою традицією національної самобутності та розвитком різних форм державності, докладно їх перераховуючи – від появи незалежних князівств у VII ст. до перемоги у Вітчизняній війні 1991–1995 років.

Подібно до племен Стародавньої Греції, які виводили свій родовід від богів та легендарних героїв, сучасні нації Південно-Східної Європи наполегливо доводять своє походження від прадавніх балканських народів, хоча часто мають до них таке ж відношення, як античні елліни до олімпійських богів. Звучить як жарт, проте болгарський цар Фердинанд вважав себе прямим нащадком візантійських імператорів і на цій підставі претендував на Константинополь (Стамбул), а Н. Чаушеску з підлеглими істориками намагався переконати весь світ, що предками сучасних румун були ромеї (римляни-візантійці).

Найбільш відомим політичним конфліктом за історичну спадщину наприкінці XX – початку XXI ст. стала суперечка між Грецією та Македонією щодо назви останньої. На відміну від звичайних «війн пам'яті», які переважно ведуться на шпальтах газет та екранах телевізорів, ця боротьба від самого початку стала предметом обговорень дипломатів та юристів. Конфлікт розпочався після проголошення в 1991 р. декларації незалежності «Республіки

Македонія». Представники Греції заявили протест, оскільки, на їх думку, така назва нової держави була незаконним присвоєнням імені давньої грецької провінції, фальсифікацією історії та латентними претензіями на суверенну грецьку територію. Президент Греції К. Караманліс лаконічно висловив офіційну позицію: «Є лише одна Македонія, і вона – грецька». Греки також заперечували використання національної еллінської символіки (Вергінської зірки) на державному прапорі Македонії, організувавши в 1992 р. у столиці грецької Македонії (Салоніках) мільйонний мітинг протесту проти використання назви Македонія іншою країною. Спроби дійти компромісу і назвати країну «Нова Македонія», «Славо-Македонія», «Північна Македонія» або «Верхня Македонія» провалилися, оскільки Греція спочатку категорично заперечувала використання будь-якого варіанту зі словом «Македонія».

У результаті в ООН новостворена держава вступила під офіційною назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія», а Греція довго не визнавала право КЮРМ на заборонене слово і досі називає її Республікою Скоп'є. Більше того, упродовж 1994-1995 рр. Греція запровадила проти неї торговельне ембарго, а у 2008 р. наклала вето на запрошення до НАТО, посилаючись на невирішену проблему з назвою країни. У відповідь Македонія подала позов до Міжнародного суду (Гаага), який постановив, що Греція порушила двосторонні домовленості з Македонією 1995 р., в яких нащадки еллінів зобов'язувалися «не заперечувати проти вступу Македонії у міжнародні, багатосторонні та регіональні організації та інститути, членом яких є Греція, якщо Македонія буде вступати під назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія». Разом з тим суд не зобов'язав Грецію відкликати свої заперечення. Зрештою позиція Греції дещо змінилася, і в жовтні 2013 р. грецькі дипломати запропонували своїм візаві взяти назву «Слов'яно-албанська Македонія».

Не менш запеклі дискусії досі точаться серед фахових істориків обох країн. Греки наголошують на відсутності переконливих історичних доказів розселення і розвитку македонців-слов'ян на території стародавнього македонського царства, натомість дослідники зі Скоп'є ставлять під сумнів еллінське походження стародавніх македонців та грецький характер їх царства. На думку останніх Олександр Македонський та його сучасники були нащадками іллірійських племен, і лише в період діадохів почалася поступова еллінізація македонського народу. Ігноруючи неприємні історичні факти та пояснюючи надписи давньогрецькою мовою на гробниці Філіпа II і монетах Олександра Македонського

«філеллінськими настроями», сучасні македонці ведуть непримиренну боротьбу за історичну спадщину і славу могутнього завоювальника. В Скоп'є іменем Олександра Великого названо аеропорт, а на центральній вулиці міста встановлено його статую. Оскільки таким чином македонці порушили умови тієї ж Проміжної угоди 1995 р. щодо невикористання грецьких історичних символів, місцева влада офіційно називає скульптурну композицію «вершник на коні».

Інший фронт македонським гуманітаріям доводиться тримати з боку Болгарії. Ця країна офіційно вважає македонців болгарською етнічною групою – невід'ємною складовою частиною болгарського народу, а македонську мову – західноболгарським діалектом, з яких югославська комуністична партія в середині ХХ ст. «зліпила» фальшиву націю та штучну літературну норму, підкріпивши агресивну пропаганду кримінальним покаранням за демонстрацію болгарської ідентичності (до 3,5 років тюремного ув'язнення). Софія неодноразово вимагала від Скоп'є припинення дезінформації і фальсифікації болгарської історії, отримуючи у відповідь звинувачення у відсутності поваги до великого і стародавнього македонського народу з його окремою мовою та величною державою.

Урешті решт лише перелік різноманітних «війн пам'яті» за історичну спадщину як поміж різними балканськими народами, так і в середині національних спільнот може заповнити не одну сторінку.

Третьою визначальною рисою історичної політики балканських країн можна назвати поєднання заклику до боротьби з комплексом жертви. Створені у вирі національно-визвольної боротьби проти іноземної окупації і поневолення, балканські держави завжди апелювали до насильства і сили зброї. Варто лише згадати традиційні гасла греків (свобода або смерть), македонців (свобода або смерть за Македонію), хорватів (до бою – готові), сербів (лише єдність врятує сербів), болгар (єднання створює силу). Концепція пам'яті як опору забезпечувала збереження цілісності грецького соціуму за умов зовнішнього тиску і загрози від більш потужних соціально-політичних суб'єктів навіть при фактичній втраті суверенітету. Це твердження справедливе й щодо інших балканських народів.

Так само цілям національної консолідації слугує зображення власного народу як беззахисної жертви хитрої політики великих держав та хижих сусідів. У колективній пам'яті грецького суспільства ключову роль у репрезентації себе жертвою відіграють трав-

матичні переживання, пов'язані з Другою світовою війною, для республік колишньої Югославії – кривавий розпад федерації, в Румунії та Болгарії «комплекс жертви» виражений значно слабше.

Висновки та рекомендації.

1. Практичний досвід країн Південно-Східної Європи доводить, що балканська модель політики пам'яті виявилася доволі ефективною з погляду державного будівництва та збереження національної єдності. Відповідно, українська держава потребує розробки комплексної стратегії розвитку політики пам'яті, залучення науковців та громадськості до обговорення найнагальніших проблем національного розвитку.

2. Відновлення незалежності після тривалого періоду бездержавного існування вимагає прискіпливої уваги до проблем національної культури. Розвиток і творче переосмислення історичної спадщини національною спільнотою потребує належної державної підтримки.

3. Слід відзначити високий конфліктний потенціалі так званих «війн пам'яті» та наголосити на небезпеці їх трансформації в повноцінний міждержавний конфлікт. Відповідно, видається доцільним уникати подібних протистоянь. Створення міжурядових комісій, програм наукової співпраці фахівців гуманітарного профілю, розробка спільних підручників історії можуть стати важливими кроками на шляху до міжнаціонального примирення.

4. Попри те, що внутрішньополітичні обставини та міжнародне становище України та країн Балканського півострова суттєво відрізняється, їх досвід переконливо демонструє складність вирішення проблем політики пам'яті. Стратегія розвитку державної історичної політики має бути розрахована на десятиліття і не варто очікувати на швидкий результат.

5. Створення умов для формування загальнонаціональної української політичної та культурної ідентичності за допомогою відповідної політики пам'яті та протидія ворожій пропаганді має стати пріоритетом для українського уряду.

2.10. Ткаченко І.В., Васильців О.О. Українські можливості застосування досвіду політики пам'яті країн Вишеградської четвірки

В останні десятиліття дослідження історичної пам'яті стали надзвичайно популярними у світовому й особливо європейському науковому середовищі. Розпад СРСР, Югославії, об'єднання Ні-

меччини і повалення комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі актуалізували роль пам'яті як одного з ключових елементів трансформації політичної системи в країнах перехідного постсоціалістичного суспільства. Формування адекватної викликам часу політики історичної пам'яті було й залишається одним з головних завдань, що постали, у тому числі, перед країнами Вишеградської четвірки (В-4).

Для України в умовах, що склалися внаслідок анексії Криму Російською Федерацією і інспірованого нею конфлікту на Донбасі у 2014 р., актуалізація досвіду своїх найближчих сусідів і колишніх партнерів по соціалістичному табору з подолання наслідків тоталітаризму є нагальним і невідкладним завданням. Адже виявилося, що суперечності, якими скористалася колишня метрополія, лежать у площині не раціонального, а ментального, насадженого комуністичного способу мислення, який у деяких регіонах України витіснив власну національну ідентичність. Практика «розлучення з комунізмом» країн В-4 демонструє способи, якими може скористатися Україна при вирішенні подібних проблем.

На час мирного «розлучення» у 1993 р. Чехія і Словаччина мали багатосотрічний досвід перебування в складі інших держав і порівняно незначний – у спільній державі чехів і словаків. Після Оксамитової революції і мирного розпаду Чехословаччини обидві нові держави постали перед необхідністю дати належну оцінку минулому і створити нові моделі суспільної пам'яті.

Ні чехи, ні словаки не піддають сумніву позитивний для національного розвитку обох народів ефект здобуття незалежності в 1918 р. після 300-літнього перебування у складі монархії Габсбургів. При цьому остання розглядається не як реакційна «тюрма народів» (подібно до Російської імперії та СРСР), а як досить ліберальна й цивілізована на свій час держава, яка багато дала своїм чеським і словацьким підданам і в сенсі сприяння утвердженню національної самоідентифікації обох народів, і з погляду їх тодішнього бурхливого соціально-економічного розвитку у XVIII–XIX ст. та розвитку культури внаслідок реформ, проведених у монархії.

Важливе місце в історичній спадщині чехів і словаків посідає й перша Чехословацька республіка 1918 р. З 1939 по 1989 рр. чехи і словаки перебували під впливом (ідеологічним, економічним, моральним) двох тоталітарних режимів – націонал-соціалізму і комунізму. Комунізм переміг і став панівною ідеологією в спільній державі чехів і словаків, однак не настільки глибоко укорінився в суспільній свідомості, як це сталося, наприклад, в Україні. Починаючи з 1989 р., спільна на той час держава чехів і словаків

після майже 45-річного панування комуністів вступила в період переходу від планово-адміністративного до ринкового суспільства і подолання наслідків комуністичного режиму.

Чесько-словацькі стосунки ніколи не доходили до стадії агресії чи, тим більше, збройного конфлікту. Взаємини між ними еволюціонували таким чином, що під час розпаду їх спільної держави і чехи, і словаки очікували, що виникнення їх національних держав полегшить їх міжнародне визнання, відкриє шлях до Європейського Союзу і НАТО, а також остаточно відокремить Чехію від пострадянського простору і Балкан, що й сталося. Самостійні Чехія і Словаччина не переймалися так багато проблемами врегулювання двосторонніх стосунків, як, наприклад, балканські чи пострадянські держави, а сконцентрувалися на прискоренні внутрішніх реформ і перетворень. Фактично процес «розлучення» тривав усього півроку і відбувся зразково і цивілізовано так само, як і Оксамитова революція, що поклала кінець домінуванню комуністичної партії в обох країнах. На шляху до ЄС і НАТО, який вони пройшли одночасно, важливим було виключити комунізм і комуністів із суспільних процесів, якими супроводжувався розпад федерації і зміна суспільної парадигми в обох країнах.

Модель історичної пам'яті, що сформувалась у Чехословаччині, а згодом у Чехії та Словаччині, дістала назву «перехідного правосуддя»; сама ж оновлена суспільна пам'ять розглядалася як один із засобів побудови демократичного, відкритого суспільства, ринкової економіки та інтеграції в ЄС. Відмова від комуністичного минулого та утвердження нового/старого європейського типу історичної пам'яті вимагали вирішення наступних завдань: відновлення історичної справедливості по відношенню до жертв комуністичного режиму (до їх числа ввійшов, зокрема, і президент Чехословаччини, а згодом і Чеської Республіки, В. Гавел) та проведення люстрації і притягнення до кримінальної відповідальності партійних функціонерів і злочинців.

Саме в Чехословаччині, а після її розпаду – в Чехії і Словаччині боротьба проти комуністичного спадку набула найбільш радикальних рис, порівняно з їх колишніми партнерами по Організації Варшавського договору. Перший важливий крок на шляху декомунізації стався 27 листопада 1989 р., коли Федеральні збори ЧССР виключили з Конституції статтю про керівну роль Комуністичної партії Чехословаччини у житті країни. 10 грудня було створено уряд національного порозуміння, а вже 29 грудня комуністичний парламент обрав Вацлава Гавела тимчасовим президентом Чеської і Словацької Федеративної Республіки. Таким

чином, комуністи мирно і без опору віддали владу демократам і євроінтеграторам.

Насамперед, було розроблено відповідні зміни до системи правосуддя держави, якими на законодавчому рівні закріплювалися норми, що засуджували злочини комуністичного режиму, уможлилювали люстрацію колишніх компартійних діячів, функціонерів та агентів спецслужб з метою недопущення їх активного втручання і протидії формуванню нового демократичного суспільства. У 1991 р. прийнято закон «Про незаконність комуністичного режиму», яким засуджено діяльність Компартії Чехословаччини, її керівництва та членів за методи здійснення влади в період 1948–1989 рр. Чітка правова оцінка діяльності комуністичного режиму, що міститься в різноманітних документах обох держав (актах парламенту, законах, резолюціях тощо) мала вагоме значення. Так, комуністичний режим трактується як кримінальний (Чехія) та окупаційний (Словаччина), такий, що сприяв руйнуванню традиційних європейських цінностей (Чехія), застосовував репресивні заходи проти власних громадян, смертні вироки, інсценовані судові процеси (Чехія).

Однак, починаючи з 1994 р., у Словаччині закон 1991 р. практично перестав виконуватись, у Чехії ж внаслідок значного дефіциту управлінських кадрів проти його імплементації виступило також чимало громадян, включно з президентом В. Гавелом. Проте права більшість у чеському парламенті пододала президентське вето і продовжила термін дії закону до кінця 2000 р. При цьому у 1993 р. парламент відмінив строк давності для «злочинів комуністичного режиму». Було прийнято й закон про відкриття доступу громадян до їх «справ», що розміщувалися у архівах спецслужб.

У Чехословаччині, а згодом і в Чехії люстраційні закони стали одними з найсуворіших серед країн соціалістичного табору. Перелік осіб, які співробітничали з комуністичним режимом у 1948–1989 рр., сягав 140 тис., які підлягали перевірці протягом 5 років. Відповідно особам, які брали участь у придушенні прав і свобод громадян (кадровим співробітникам і агентам спецслужб, функціонерам Комуністичної партії, керівникам служб органів державної безпеки) на 5 років заборонялося обіймати відповідальні пости у державних структурах. Засуджувальні судові вироки отримали 192 особи в 98 справах.

Тим же законом 1991 р. регламентувалися правила політичного очищення влади від комуністів і їх впливу на суспільство: заборонялося обіймати будь-які важливі державні посади колишнім партійним функціонерам, які перебували в роки комуністичної дикта-

тури на посадах вище певного рівня, офіцерам визначеного рангу та всім працівникам і добровільним помічникам служб безпеки; підлягали люстрації лише ті, хто міг обґрунтовано бути звинуваченими в порушенні прав людини. Піддавалися процедурі люстрації всі державні службовці, які обіймали певні державні посади або які на них претендували. Імена цих людей заносилися в списки, що направлялися до спеціальної комісії Міністерства внутрішніх справ, яка у двомісячний термін перевіряла їх по картотеці розписок про співробітництво в органах державної безпеки.

У 2002 р. у мережі Інтернет з'явився повний список співробітників StB (Чехословацької служби безпеки), який нараховував 75 тис. прізвищ. З 4 жовтня 2005 р. архіви StB стали відкритими для всіх бажаючих. Водночас задля розкриття інформації про злочини комунізму й пошуку правди було створено спеціальні інституції – комісії зі встановлення правди та інститути національної пам'яті. У фіксації й оприлюдненні інформації про злочини комуністичних режимів та проведенні люстрації значну роль відіграли також новостворені спеціальні архіви. Розпорядниками секретних матеріалів спецслужб стали такі установи, як Інститут дослідження тоталітарних режимів Республіки Чехія (створено 2007 р.) та Інститут національної пам'яті (створено 2003 р.) у Словаччині. На сьогодні є можливість отримати онлайн-консультацію щодо списків осіб, які співпрацювали зі спеціальними каральними органами (у Словаччині – на сайті Інституту національної пам'яті; у Чехії – на сайті MBC).

Словаччина у 1990 рр. відрізнялася від своїх сусідів значно м'якшим ставленням до комунізму і його прихильників. Ліве керівництво країни негативно ставилося до подібних «чищень». Засуджено було лише 1 особу – генерала Алоїза Лоренца. Однак у березні 1996 р., наслідуючи чеський приклад, словацький парламент прийняв закон «Про аморальність та незаконність комуністичного режиму». А отже, в обох країнах була наявна політична воля й розуміння того, для чого взагалі має бути засуджений комунізм як такий.

Характерною рисою нової моделі пам'яті, яка сформувалася в Чехії та Словаччині, стала ідея відновлення справедливості й компенсація (матеріальна і символічна) жертвам режимів, на протипагу радянським і пострадянським імперативам героїзації (і навіть сакралізації) окремих сюжетів минулого, подій та осіб. Так, наприклад, президенту В. Гавелу було повернуто майно, конфісковане у його сім'ї комуністами. Компенсацію матеріальних і моральних збитків за законом, який набув чинності 17

листопада 2011 р., в Чехії мали отримати «учасники боротьби з комуністичним режимом» (100 тис. чеських крон – учасники, а 50 тис. крон – подружжя). Законом продовжена попередня практика відмежування від комунізму і його репрезентантів – так, у ньому окремо зазначено, що людина не може вважатися учасником антикомуністичного опору, якщо вона була членом компартії Чехословаччини, служила в міліції чи структурах держбезпеки, була активістом Союзу чехословацько-радянської дружби в період нормалізації та ін.

Перетворення публічного простору згідно з новою політикою пам'яті також має переважно характер декомунізації. Так, чехи перетворили колишній комуністичний концтабір на музей, встановили пам'ятники жертвам комунізму. Відкрито такий музей під назвою «Будинок терору» і в Угорщині (в Будапешті), процес декомунізації в якій вирізнявся значною поміркованістю і млявістю.

З 1988 р. після зміщення з посади генерального секретаря Комуністичної партії Яноша Кадара в Угорщині розпочалися повільні, але незворотні демократичні процеси. У 1991 р. було прийнято й закон про лustrацію, яка, однак, обмежувалася скасуванням строку давності для політичних вбивств у період 1944–1990 рр. Вимоги закону поширюються на посади членів парламенту, кабінету міністрів, деканів та ректорів університетів, суддів, редакторів головних газет, і тих, хто був членами команд «закону і порядку», які в 1956 р. виступали на боці радянських військ, а також на осіб, які належали до нацистської Партії схрещених стріл. Не знайшло поширення в країні й прийняття меморіальних законів, згідно з якими криміналізувалися певні погляди на минуле – заперечення Голокосту або ж пропаганда тоталітарних режимів. Зрештою подібні законодавчі акти були визнані такими, що суперечать принципу свободи слова. Разом з тим доволі вираженою є символічна компонента процесу декомунізації: одним із перших актів нового демократичного уряду Угорщини було оголошення 23-го жовтня – дня початку революції 1956 року національним святом замість 7 листопада.

Вагомим чинником формування символічного складника політики пам'яті в країні став стихійний громадський рух. Місцеві громади на тлі відсутності спеціального закону про символи тоталітарних режимів на свій розсуд здійснювали перейменування вулиць і площ, встановлення або знесення пам'ятників, не звітуючи про те, яких і в якій кількості. Таким чином публічний простір радикально позбавлявся символів комуністичного минулого.

На початку 2010 рр. в Угорщині прем'єр-міністром Віктором Орбаном ініційовано другу хвилю декомунізації у вигляді затвердження довгого списку історичних осіб, коммеморація яких підлягає вилученню з публічних просторів. До списку, який було впроваджено частково, потрапило багато мислителів і культурних діячів (таких, як філософ Дьордь Лукач, пам'ятник якому було знесено), непричетних до злочинів. Разом з тим деякі яскраві представники старого режиму під заборону не потрапили. Така урядова ініціатива не знайшла підтримки громадськості і була розцінювана як політичний піар самого прем'єра.

Дещо інакше розгорталося становлення політики пам'яті в Республіці Польща. Тут за останні десятиліття на тлі також доволі млявого процесу декомунізації використовувалася найширша палітра різноманітних механізмів формування політики пам'яті в її культурному і політичному вимірах. Сама декомунізація мала м'який характер: після розсекречення списків осіб, які працювали на КДБ, виявилось, що в них були й дуже відомі представники посткомуністичної влади, які вимушено співпрацювали з режимом під тиском погроз та шантажу. У підсумку засудженню стали підлягати лише ті, хто намагався приховати своє минуле, а люстраційний процес перетворився на пошук донощиків.

Інституційний спосіб формування національної пам'яті був пов'язаний із заснуванням певних профільованих установ, що було зроблено в Польщі 18 грудня 1998 р., коли було утворено Інститут національної пам'яті на основі уже існуючої Комісії з переслідування злочинів проти польського народу. Завданнями установи є: дослідження документів органів державної безпеки з 22 липня 1944 р. до 31 липня 1990 р., розслідування злочинів нацистського та комуністичного режимів, розшук місць поховань людей, які загинули в боях за незалежність польської держави. Крім того, Інститут проводить заходи, пов'язані з відзначенням історичних подій, місць і персонажів в історії польського народу.

Політика історичної пам'яті в Республіці Польща на сучасному етапі виявляє дедалі більше зростання власне політичного складника. Історична політика була одним з основних лозунгів передвиборчої кампанії нинішньої правлячої партії «Право і справедливість». З часу її перемоги політика пам'яті обіймає одне з пріоритетних місць у внутрішній та зовнішній політиці Польщі і розуміється в широкому практичному значенні – як інструмент побудови ідентичності поляків і сприйняття зовнішнього світу. Відтак вагомим її складником є прийняття, окрім меморіальних законів (за законом про Інститут національної пам'яті від 1998 р.

криміналізовано заперечення злочинів нацизму і комунізму проти поляків і польських громадян, і в період між 2000 і 2008 рр. 230 справ проти 355 осіб, завершилися 228 вироками), також і окремих нормативних документів щодо відзначення на державному рівні тієї чи тієї політично значущої події, чи вшанування особи.

Загалом значна присутність символічного складника в польській політиці пам'яті є її виразною рисою. На законодавчому рівні по-новому визначено святкові дні, пов'язані з історичними подіями, до здійснення політики пам'яті в її виховному аспекті залучено різноманітні державні інституції: міністерства оборони, закордонних справ, національної освіти та культури. Одним з головних завдань останнього є побудова широкої мережі музеїв, спрямованої на відродження історичної пам'яті та формування національної самосвідомості поляків. У 2016 р. у Польщі з'явилося 15 нових музеїв, серед яких Польський історичний музей та Музей Юзефа Пілсудського.

Водночас у рамках зміни підходів до історичної пам'яті у Польщі посилюється ревізія трактування трагічної історії ХХ ст. Зокрема, відбувається відхід від дієвої формули «Прощаємо і просимо вибачення» до трактування «Волинської трагедії» як геноциду. 22 липня 2016 р. польський сейм ухвалив резолюцію «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків, жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА» та визначив день пам'яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти громадян Польщі впродовж 1943–1945 рр.

Дискусія навколо взаємин українців та поляків у складному ХХ ст. набула в Польщі яскравого політичного забарвлення і стала загрозою для дружніх відносин двох держав. У Польщі проводиться значна кількість заходів, що стосуються таврування ОУН та УПА. Одним з останніх заходів є встановлення на початку листопада 2017 р. у Люблінському воєводстві на Могилі Невідомого солдата меморіальної дошки з вшанування пам'яті солдат, які загинули в боротьбі з українськими націоналістами з ОУН та УПА.

Весь 2017 р. у Польщі тривала активна підготовка до відзначення у 2018 р. 100-річчя відновлення незалежності Польщі. У зв'язку з цією визначною для польської історії датою влада вирішила видати паспорт нового дизайну та зобразити на його 19 сторінках «осіб і події, що відіграли важливу роль в історії Польщі». Окрім уже затверджених 13 зображень, що мають використати в паспортах нового зразка, у Міністерстві внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща заявили про наміри розмістити на сторінках нового паспорта Польщі зображення каплиці-ротонди,

розташованої на території Польських військових поховань на Личаківському кладовищі у Львові, та Острої Брами – старовинної брами у готичному стилі у Вільнюсі.

Про надмірний ревізіонізм польського уряду в останні роки, який погіршує взаємовідносини країни зі сусідами, вказує низка польських істориків, політичних та громадських діячів. 7 листопада 2017 р. у польському Сеймі відбулося слухання щодо створення нового Інституту солідарності та мужності. Ініціатори його заснування основним завданням Інституту вбачають історичні дослідження, зокрема внесок представників інших націй у порятunek поляків у ХХ ст. Ініціатива активно підтримується польським урядом.

Активну участь у конструюванні історичної пам'яті беруть і місцеві громади. Зокрема, 17 вересня 2015 р. керівництво міста Пененжно Браневського повіту Вармінсько-Мазурського воєводства попри спротив з боку Росії прийняло рішення про демонтаж пам'ятника генералу Червоної Армії Івана Черняхівського, який несе відповідальність за знищення структур Армії Крайової у Віленському краї. Пам'ятник, споруджений в 1970 рр., багато років викликав суперечки. За підрахунками дослідників Інституту національної пам'яті, у Польщі перебуває близько 500 таких пам'ятників, з яких половина присвячена Червоній армії. У червні 2017 р. польський Сейм ухвалив доповнення до закону про заборону пропаганди комунізму чи іншого тоталітарного ладу в топонімах. Законом передбачено до осені 2018 р. демонтувати пам'ятники радянської епохи. Частина демонтованих пам'ятників буде розміщена в Музеї холодної війни. При цьому в Інституті національної пам'яті заявляють, що в історичному дискурсі питання звучить не «чи варто нам ліквідувати ці пам'ятники», а «чому ми завершуємо цей процес так пізно».

Як і в Україні, в Польщі проводиться політика декомунізації, в рамках якої відбувається зміна топонімів. Згідно закону про декомунізацію під обов'язкове перейменування до вересня 2017 р. потрапили 943 вулиці, назви яких пов'язані з комунізмом та іншими тоталітарними режимами. У список потрапили вулиці 1-ої Армії Війська Польського, 9 травня, Червоної Армії, Юліана Мархлевського (польського комуніста), Марцелія Новотко (першого секретаря Польської робітничої партії), річниць ПНР тощо.

Висновки та рекомендації.

Політика «історичної пам'яті» – надзвичайно важливий інструмент, що впливає на формування світосприйняття громадян

нина, зумовлює високий мобілізаційний потенціал суспільства. Найвагоміше місце в конструюванні політики пам'яті обіймає держава, що найбільшою мірою впливає на формування моделей та механізмів її здійснення. Однак значну роль відіграють і ініціативи громадськості.

Країни Вишеградської четвірки по-різному, але доволі успішно проводять політику пам'яті. Приклад Чехії демонструє ефективність застосовуваного державою правового інструментарію політики пам'яті в подоланні наслідків тоталітаризму в суспільній свідомості. Дієвий люстраційний шлях є важливим складником політики пам'яті, здатним унеможливити ситуацію, в якій тоталітарні практики могли б у той чи інший спосіб відтворюватися і впливати на перебіг суспільних процесів.

Політику пам'яті Чехії і Словаччини характеризує її переважна «внутрішня» спрямованість: орієнтація на відродження власного минулого без тяжіння перенесення її в зовнішньополітичну площину. Прикметною ознакою угорської політики пам'яті є її стихійність у спрямованості на символічне перекодування публічного простору. Водночас політика пам'яті у Польщі в останні роки перетворюється на інструмент зовнішньополітичного позиціонування.

На відміну від перших етапів постсоціалістичної доби в Республіці Польщі, напрям декомунізації в політиці пам'яті активізувався саме в останній час. Сама ж політика пам'яті дедалі більше набуває праворадикального забарвлення, а в її епіцентрі перебувають події другої половини ХХ ст. Така тенденція вже зрезультувалась у загострення відносин з Україною і демонструє можливості територіального розширення (на Литву, Білорусь), що виявляє й небезпечний потенціал політики пам'яті.

При формуванні вітчизняної політики пам'яті слід враховувати позитивні й негативні її можливості. Політика пам'яті є не лише потужним консолідуючим знаряддям, а й таким, що здатний здійснювати негативний вплив на зовнішньополітичні стосунки держави.

2.11. Фощан Я.І. Досвід становлення політики пам'яті в Болгарії

Сьогодні, з розгортанням інформаційної ери, інформація дедалі більше перетворюється не лише на продуктивну силу, а й на один із засобів ведення так званих «гібридних війн». Зважаючи на це, важко переоцінити важливість вивчення досвіду країн сві-

ту, зокрема й європейських, у здійсненні державної політики національної пам'яті (історичної політики, меморіальної політики, хронополітики) як фрагменту державної інформаційної політики та гуманітарної стратегії.

Державна політика пам'яті може включати в себе не лише піднесення якихось окремих, оцінюваних позитивно, віх в історичному поступі народу, а й виокремлення в його минулому того, чого слід позбавитися на шляху до бажаного майбутнього. Після розпаду СРСР керівництво низки постсоціалістичних країн поклало собі за мету досягнення остаточної декомунізації історичної пам'яті. Вивчення спільних і особливих рис політики декомунізації, властивих постсоціалістичним країнам, також заслуговує на увагу і є на сьогодні актуальним.

Доволі типовий зразок постсоціалістичної «культури пам'яті», в якому переважає неоднозначне і водночас апатичне ставлення до минулого, демонструє Болгарія. Комуністичне минуле там, з одного боку, сприймається як щось нав'язане ззовні і «чуже» національній системі цінностей. Однак, з іншого боку, підкреслюється, що комуністичний режим певною мірою сприяв модернізації, і тоді «не все було так погано». Водночас нині болгарські «старі» і «нові» еліти взаємодіють одна з одною без особливих проблем завдяки важливій спільній рисі – притаманному їм націоналізму, що тією чи тією мірою властиво майже всім постсоціалістичним країнам. Урахування досвіду здійснення політики пам'яті в Болгарії може бути корисним для України.

Досить довгий час процес розриву з комуністичним минулим відбувався в Болгарії повільно – значною мірою й унаслідок доброзичливого ставлення широких верств болгарського соціуму до СРСР. На думку болгарських дослідників, у державі існує чималий суспільний прошарок, для якого є характерною ностальгія за радянськими часами (хоча такі погляди й не домінують серед населення).

Початком декомунізації Болгарії стало прийняття в 1992 р. закону «Додаткові вимоги до членів керівних органів наукових організацій і Вищої атестаційної комісії» (відомого як закон Панева або «Закон про декомунізацію науки і освіти»). Ним передбачалися тимчасові вимоги до членів виконавчих органів і Вищої атестаційної комісії, за якими колишні активісти комуністичної партії та викладачі наукового комунізму не мали права обіймати керівні посади у вищих навчальних закладах та наукових установах. Однак закон діяв недовго: 3 квітня 1995 р. болгарський парламент його скасував. Разом з тим, Болгарія стала однією з країн

Центрально-Східної Європи, в яких існує спеціальне законодавство про злочинний характер комуністичного режиму. Йдеться про ухвалений 2000 р. закон «Про визнання злочинного характеру комуністичного режиму в Болгарії». Ним визначено відповідальність вищого керівництва болгарської компартії за цілеспрямоване знищення цінностей Європейської цивілізації у період із 9 вересня 1944 р. по 10 листопада 1989 р., умисне порушення прав і свобод людини, моральний та економічний занепад держави, руйнування традиційних принципів права власності, посягання на свободу віросповідання тощо. Це давало підстави для визнання комуністичного режиму в Болгарії злочинним, а болгарської компартії – злочинною організацією. Відповідно дії, спрямовані на опір і протистояння комуністичному режимові та його ідеології, проголошувалися справедливими, морально виправданими й такими, що заслуговують на пошану.

Вагомим поштовхом в напрямі декомунізації країни стало створення у 2006–2007 рр. «Комісії з відкриття документів і оголошення про належність болгарських громадян до органів державної безпеки й розвідувальних служб Болгарської народної армії». Діяльність Комісії передусім пов'язана з обробкою та відкриттям утворених свого часу комуністичними службами безпеки архівних документів. Головним завданням Комісії було визначення причетності болгарських громадян до служб безпеки та розвідки на основі зібраних документів. Також, відповідно до закону «Про політичну і цивільну реабілітацію», Комісія видає сертифікати про реабілітацію жертвам репресій на основі матеріалів, що зберігаються в архіві.

Варто відзначити, що попри описані вище процеси для болгар залишається характерним дбайливе ставлення до власної історії. Свідченням цього є відкриття 19 вересня 2011 р. в Софії Музею соціалістичного мистецтва, який є філією Національної художньої галереї. Його головними завданнями є збір, зберігання і демонстрація зразків мистецтва періоду 1944–1989 рр., які тематично пов'язані з епохою соціалізму.

Існує кілька ключових об'єктів уваги хронополітики Болгарської держави у розрізі конструювання простору пам'яті. По-перше, це формування образу «турецького ярма». Як вважають дослідники, однією з характерних рис історичної політики Народної Республіки Болгарія було намагання влади сформувати погляд на історію нації як на низку злочинів проти болгар. Причому період «турецького рабства» є очевидно базовим сюжетом зазначеної конструкції. Тому п'ятисотлітнє перебування болгарських земель

під владою Османської імперії описувалося зазвичай як період «темних століть» і нескінченних страждань болгарського народу. Сутність «турецького ярма», на думку болгарських істориків, полягала в соціально-економічному, політичному та національно-релігійному «гніті». Таким чином, болгари тих часів отримували статус «народу-жертви», а турки зручно підійшли для формування однієї з обов'язкових складових суспільної свідомості – «образу ворога».

Ще одним наріжним каменем конструювання болгарської політики пам'яті є образ національного Відродження. Це поняття охоплює період з 1762 по 1878 рр., початковою точкою якого є створення монахом Паїсієм Хілендарським «Історії слов'яноболгарської», а кінцевим пунктом – звільнення Болгарії з-під османського панування після завершення російсько-турецької війни 1878 р. Основним змістом, який вкладається у це поняття, є становлення («відродження») болгарської нації на основі культурно-освітнього руху («просвітництва»), боротьби за створення незалежної Болгарської Церкви та національно-визвольної боротьби проти «турецького ярма». А отже, і цей образ історичної пам'яті, як і попередній, нерозривно пов'язаний з османським елементом. Однак, на відміну від образу «турецького рабства», тут наголос ставиться не на зв'язці «жертва – ворог», а на значному потенціалі народу, його героїзації та возвеличенні його здатності до боротьби. Образ «нації-жертви» у цьому випадку кардинальним чином модифікується в образ «нації-борця» за незалежність.

До сфери впливу державної політики пам'яті Болгарії потрапило й питання Голокосту. Історія Голокосту в Болгарії характеризувалася масовими акціями протестів населення проти знищення євреїв. Після початку дії «Закону про захист націй» (23 січня 1941 р.), спрямованого на обмеження громадянських прав євреїв у державі, свою рішучу незгоду з ним висловили широкі верстви населення. Однак, цар Борис III та його уряд не відреагували на їхні вимоги й сприяли створенню плану депортації євреїв з Болгарії та його узгодження з німецькою стороною. Урешті-решт внаслідок чисельних протестів громадян болгарські євреї були врятовані від фізичного знищення й переміщені до таборів праці у провінції.

Перше публічне обговорення цих трагічних подій минулого та їх наслідків для сучасності розпочалося з ініціативи президента Желю Желева в 1993 р. Наголос було зроблено на тому, що в злочинних діях проти євреїв на болгарській території винне не все населення Болгарії, а виключно ті сили в країні, які співпрацю-

вали з нацистами або були лояльні до них. Тому зараз болгарський народ може пишатися мужністю предків, які чинили опір нацистським злочинам. У 2003 р. уряд ухвалив рішення кожного року відзначати на державному рівні 10 березня як День порятунку болгарських євреїв від смерті та пам'яті жертв Голокосту. Таким чином, болгарська меморіальна політика стосовно Голокосту вийшла на новий горизонт розвитку. При цьому акцент робився не на втратах і пошуку відповідальних за злочини, а на заслугах болгар у відстоюванні прав євреїв у межах Болгарії.

Водночас державна історична парадигма не передбачає висвітлення способів порятунку євреїв, хоча, як вже згадувалося, після відміни плану депортації їх було переселено до провінцій країни в табори праці для будівництва транспортних сполучень. Тому дослідники, які у своїх роботах описують реальні факти жаклих умов побуту й праці юдеїв у провінціях та знуцання над ними місцевого керівництва, зазнають критики й засудження. Таким чином, державна політика щодо офіційної історії Голокосту в Болгарії стоїть на позиціях ствердження беззаперечної заслуги всього народу та спростування його вини у депортації євреїв із приєднаних в часи війни територій (Фракії та Македонії). Однією з головних причин цього є й те, що акцент на заслугах болгарського народу у порятунку десятків тисяч євреїв став своєрідною рекламною компанією держави на міжнародній арені. Так, у період боротьби Болгарії за вступ до Європейського Союзу створений образ її як «країни без антисемітизму» відіграв неабияку роль у зближенні з європейськими партнерами. Підкреслювалося, що держава має історичний досвід у захисті національних меншин, а отже й ідентичні з провідними країнами Європи пріоритети. Є очевидним, що в даному випадку спостерігається класичний прийом проведення державної політики пам'яті, коли увага свідомо та вибірково фокусується на одних історичних особах чи діях населення й відбувається замовчування інших, хоча вони мають фактично однакову систему координат у часі й просторі. Однак подібна ситуація систематичних інформаційних викривлень є досить небезпечною й може призвести в майбутньому до можливих негативних наслідків.

Отже, для процесу становлення політики пам'яті в Болгарії є характерною низка як позитивних, так і певною мірою негативних рис. При цьому подальше і поглиблене вивчення зазначеного процесу є безперечно цікавим як у розрізі суто наукового інтересу, так і в контексті можливого використання болгарського досвіду представниками української державної влади та національної еліти.

Висновки та рекомендації.

1. Серед найбільш вагомих складових болгарської політики пам'яті варто виділити образи «турецького ярма» та національного Відродження, бачення позитивної ролі болгарського народу в долі євреїв часів Голокосту, а також сучасний процес декомунізації. Використовувані в політиці пам'яті образи «турецького ярма» та національного Відродження, хоча й взаємопов'язані, однак мають низку суттєвих відмінностей. Перший з них покликаний формувати погляд на історію нації як низку іноетнічних злочинів проти болгар. Другий є спробою фокусування на потенціалі болгарського народу, його героїзації та піднесенні здатності до боротьби з гнобителями.

2. У випадку болгарської меморіальної політики щодо явища Голокосту спостерігається практика зосередження суспільної уваги на міфологізований масовості участі народу Болгарії в процесі порятунку єврейського населення. Переважна більшість болгарських істориків та політиків підтримують версію всенародної заслуги в цьому явищі. Натомість фактично замовчуються і недостатньо вивчаються індивідуальні випадки героїзму чи навпаки, певного сприяння нацистській політиці щодо іудеїв окремими державними діями.

3. Вагомим інструментом модерної політики пам'яті Республіки Болгарія є процес декомунізації, основними завданнями якої декларуються бажання остаточно порвати з соціалістичним минулим та прискорити оновлення владної верхівки країни, серед якої наразі багато вихідців з радянської системи.

4. Незважаючи на деякі сумнівні риси сконструйованої болгарської політики пам'яті стосовно Голокосту, українським науковцям та державним діячам все ж варто звернути на неї увагу, як на приклад вмілого застосування хронополітики як засобу творення позитивного образу окремої нації на міжнародній арені.

5. З огляду на те, що на сьогодні і в Україні, і в Болгарії відбуваються майже паралельні процеси декомунізації, доцільно звернути увагу на вивчення болгарської практики втілення декомунізації в життя.

РОЗДІЛ 3.

ПЕРСПЕКТИВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

3.1. Потехін О.В., Фесенко М.В. Зовнішньополітичні умови та особливості формування державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції України

Важливим політичним здобутком на шляху євроатлантичної інтеграції України стало внесення ясності на вищому рівні щодо стратегічної мети – членства України в НАТО, яке законодавчо затверджено в законах «Про національну безпеку України» (статті 6,8) та «Про основи внутрішньої й зовнішньої політики України» (стаття 11). Відповідно, політика НАТО щодо сприйняття України змінилась із «країни-партнера, яка з 2010 р. офіційно не прагне членства» (вилучено) на «країну-партнера, що заявила про своє прагнення до членства в НАТО».

Отже, стратегічний вибір України щодо членства в Північно-атлантичному альянсі зроблено, і на шляху досягнення цієї мети перед Україною постають комплексні і складні завдання з реформування й виконання взятих зобов'язань, необхідності не відставати від адаптаційних та трансформаційних процесів всередині НАТО, долати перешкоди застосування гібридних тактик третіх країн в умовах наявності збройного конфлікту з РФ.

НАТО постійно й послідовно здійснює беззастережну підтримку суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України й надалі готова посилювати взаємодію в ключових сферах визначеної нею за узгодження з Києвом співпраці, впроваджуючи заходи щодо створення політичних перспектив врегулювання збройного конфлікту, зміцнення міжнародної безпеки й захисту зафіксованих у документах НАТО та двосторонньому діалозі спільних інтересів.

Україна прагне повною мірою використовувати всі наявні можливості діалогу з Альянсом, у т. ч. щодо доступу до трастових фондів та залучення до програм НАТО.

Активно розвивається співпраця в рамках восьми Трестових фондів та чотирьох програм із надання допомоги НАТО для

України – Програми з розбудови доброчесності оборонних структур (Building Integrity), з професійного розвитку (Professional Development Program), з удосконалення військової освіти (DEEP) і програми «Наука заради миру та безпеки» (SPS).

Реалізується Комплексний пакет допомоги, затверджений Альянсом на Варшавському саміті 2016 р., метою якого є систематизація започаткованих ініціатив і проектів НАТО, консолідація і спрямування підтримки Україні для проведення широкомасштабних реформ шляхом покращення координації та співпраці між відповідними органами влади, збалансування ресурсів та програм.

Перспективною вбачається участь України в Програмі розширених можливостей (Enhanced Opportunities Program – EoP) для особливих партнерів НАТО, яка спрямована на досягнення оперативної сумісності зі збройними силами Альянсу, а отже, здатна сприяти реформуванню Збройних Сил України та досягненню ними стандартів НАТО. Прагнучи використати всі наявні можливості для інтеграції з Альянсом, Україна подала офіційну заявку на приєднання до Програми розширених можливостей (EoP). Зацікавленість України щодо участі в цій програмі взято до відома, заявку нашої держави буде розглянуто, як це зафіксовано в офіційній Декларації Брюссельського саміту НАТО 2018 р. Програма розширених можливостей є для НАТО новою ініціативою, започаткованою після саміту в Уельсі 2014 р., чіткий формат програми остаточно не визначений, навіть для тих країн-партнерів, що є її учасниками. Наразі до неї входять Швеція, Фінляндія, Австралія, Йорданія, Грузія – країни з різних регіонів та з різними цілями щодо подальших відносин з Альянсом (лише Грузія має на меті стати членом НАТО, усі інші продовжуватимуть співпрацювати з Альянсом як партнери). Отже, за умови позитивного рішення країн – членів Альянсу щодо участі України в цій ініціативі, вона становитиме лише один додатковий інструмент у рамках наявної широкої взаємодії з НАТО.

Пріоритетним напрямом активізації партнерства є встановлення та налагодження механізму «кризових консультацій». У рамках зміцнення міжнародної підтримки процесів оборонної реформи поглиблено практичну співпрацю з Альянсом. До роботи в Міністерстві оборони та Збройних Силах України залучено іноземних радників від держав – членів НАТО, серед них 6 стратегічних радників високого рівня. Організовано плідну співпрацю та діалог з іноземними радниками в рамках функціонування Комітету реформ Міністерства оборони України та Збройних Сил

України. Ключова для НАТО подія 2018 р. – саміт Альянсу, який відбувся 11–12 липня в Брюсселі. Порядок денний саміту включав питання реалізації політики стримування та колективної оборони, розвиток концепції впровадження (проектування) стабільності, політику «відкритих дверей», зміцнення ролі НАТО в боротьбі з тероризмом, відносини з Росією, відносини між НАТО і ЄС, а також модернізацію Альянсу. У Декларації за результатами саміту міститься чіткий сигнал щодо підтримки курсу нашої держави на членство в НАТО. У рамках саміту було проведено засідання Північноатлантичної ради – головного органу прийняття рішень НАТО, – на якому відбулася зустріч Президента України з лідерами країн – членів Альянсу. Під час зустрічі обговорювалися актуальні безпекові питання в контексті тривалої російської агресії проти України, яка становить величезний виклик для Євроатлантичної безпеки. Окрему увагу було приділено аспектам практичної взаємодії України та НАТО. За результатами зустрічі було оприлюднено заяву, у якій підтверджено неухильну підтримку суверенітету України та визнання її євроатлантичних прагнень.

У 2019 р. НАТО відзначає 70-річчя підписання Вашингтонського договору 1949 р., а на саміті НАТО 2020 р., як очікується, може бути оновлена чинна Стратегічна концепція НАТО, яку було ухвалено у Лісабоні у 2010 р. зовсім в іншому безпековому контексті.

Крім того, 2020 рік – це термін, який визначено для виконання цілої низки чинних державних програм України в оборонній і безпековій сферах, що мають забезпечити досягнення запланованих цілей, насамперед, щодо набуття стандартів НАТО.

Отже, Україна сьогодні зосереджена на домашній роботі. А формування консенсусу серед країн – членів Альянсу щодо євроатлантичних прагнень нашої держави залишається перспективним завданням.

Висновки та рекомендації.

Слід прискорити запровадження у Збройних Силах України та інших складових сил оборони відповідних стандартів НАТО задля досягнення Україною критеріїв, необхідних для набуття членства в Альянсі. Підвищення рівня воєнної безпеки нашої держави значною мірою залежить від здатності Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони та інших центральних органів виконавчої влади реалізувати рішення на виконання положень Закону України «Про національну безпеку України». Це передбачає внесення змін до законодавства у сфері оборони, оновлення положень Мобілізаційного плану України на особливий період, Стратегічного

плану застосування Збройних Сил України та інших складових сил оборони, Доктрини застосування сил оборони України тощо.

Крім того, Міністерство оборони України має розпочати процес проведення в державі чергового циклу оборонного планування. Міністерство оборони України одночасно із проведенням Операції Об'єднаних сил на Донбасі має вдосконалити систему управління силами оборони та прискорити її перехід на стандарти НАТО. Також необхідно запровадити процедури оборонного планування на основі спроможностей сил оборони; збільшити кількість і масштаб проведення заходів їхньої спільної підготовки та адаптувати її до євроатлантичних стандартів; створити регіональні центри захисту інформації та кібербезпеки; сформувавши єдину систему підготовки кадрів; запровадити стандарти НАТО в галузі розвідки й досягти обоюдної сумісності з іноземними партнерами та системами розвідки складових наших Збройних Силах.

Міністерство оборони має здійснювати відновлення і розвиток оборонної інфраструктури. Зокрема, слід будувати обси́пні сховища для забезпечення живучості арсеналів, баз та складів озброєння, ракет, боеприпасів і компонентів ракетного пального. Крім того, варто створити автономні військові бази на території військових полігонів.

У цілому заходи з модернізації технічного оснащення усіх сил оборони передбачені новою редакцією Державної цільової оборонної програми розвитку озброєння та військової техніки на період до 2022 р. та Державною цільовою програмою реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу України до 2021 р. Положення цих програмних документів мають обов'язково враховуватися під час підготовки законів у Верховній Раді України та рішень Кабінету Міністрів України. Критичного значення для переозброєння української армії набуває співробітництво в оборонно-промисловій сфері з країнами ЄС та НАТО.

Перед Верховною Радою та Урядом стоїть завдання створити сприятливі умови для залучення іноземних оборонних компаній, розвитку державно-приватного партнерства у виробництві озброєнь, військової техніки та боеприпасів, а також трансферу сучасних технологій. Першим кроком до цього є лібералізація умов зовнішньоекономічної діяльності для підприємств оборонної галузі. **Важливі напрями реформування сектора безпеки, які мають бути здійснені найближчим часом:**

- посилення інституційних спроможностей і координуючої ролі Служби безпеки України як спеціально уповноваженого органу державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності, голов-

ного органу у загальнодержавній системі боротьби з терористичною діяльністю, а також спеціально уповноваженого державного органу у сфері забезпечення охорони державної таємниці;

– створення ефективного розвідувального співтовариства.

Україна потребує сучасної системи кібернавчань усіх рівнів і різного формату залучення учасників, починаючи від командно-штабних навчань суб'єктів сектора безпеки і оборони та закінчуючи змішаними навчаннями із залученням науковців, бізнесу, неурядових структур, представників інших країн. Завдання Уряду – забезпечити загальноукраїнські кібернавчання та їх інформаційний супровід для формування довіри між державою, бізнесом і громадським сектором і їх співпрацю щодо протидії діяльності з попередження агресії в кіберпросторі. Внутрішня стійкість держави залежить від реформування ВПК, подолання структурних вад вітчизняної економіки, які перешкоджають його розвитку.

3.2. Рудяков П.М. Основні напрями подолання суперечностей у позиції ЄС щодо інтеграції України

Після періоду підвищеної динаміки в ході підготовки до підписання й підписання «Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом» (далі – Угода) взаємини України та ЄС, стабілізувавшись, перебувають нині у стадії статичної рівноваги. Ратифікація і введення до дії Угоди формально завершили певний етап українського євроінтеграційного проекту.

Рівень асоціації, якого прагнула українська сторона, й в якому бачила інтерес сторона європейська, досягнуто, зафіксовано в Угоді. Просування до наступного рівня, який передбачає вступ України до ЄС, не стоїть на порядку дня через чітке й послідовне несприйняття цієї опції Брюсселем. Можливість вступу декларується Києвом, є реалією української політики, її закріплено як стратегічну мету держави у Конституції України. У царині ж двосторонніх українсько-європейських відносин перспектива українського членства в ЄС позбавлена конкретного змісту. До її документальної фіксації, так само як до розробки і прийняття до виконання «дорожніх карт» досягнення членства справа так і не дійшла. Без цього забезпечити поступ євроінтеграції важко.

Щодо того, що робити, куди й як рухатися далі, єдності поглядів у партнерів немає, звідки й виникає проблема подолання суперечностей у позиції ЄС. Підходи до алгоритму розвитку двосторонніх відносин і цілей, на які їх слід спрямувати, у Києва і Брюсселя

різні, й ця різниця є глибшою, ніж це може видатися на перший погляд, особливо якщо спиратися на публічну риторику сторін із наголосом на приналежності сучасної України до Європи. Вона має історичне й світоглядне коріння, а в її підґрунті лежить системна невідповідність України Європі практично в усіх сферах і на всіх рівнях.

Київ, вважаючи асоціацію етапом на шляху до повноцінного членства, не бачить інших варіантів, окрім руху у напрямку вступу до ЄС. Брюссель про це не думає, чекаючи від Києва передусім повного виконання чинної Угоди й воліючи зосередити співпрацю на організації виконання Угоди і контролі над ходом цієї роботи. Об'єктивно тут є над чим працювати. За підсумками 2017 р. рівень виконання Україною річного плану з імплементації Угоди становив 41% (цифра є оцінкою Кабміну, реально – менше). 2016 р. ситуація була ще гіршою: із 126 директив, які мали бути втілені в національне законодавство України, імплементовано 36, з них повністю – 23.

Зосередження на виконанні Угоди є офіційною позицією Євросоюзу та Європейської комісії (ЕК). На рівні внутрішніх дискусій в ЄС обговорюються ще, як мінімум, два можливі варіанти дальшого розвитку відносин з Україною. Перший (його озвучив президент Словенії Б. Пахор) передбачає можливість надання Україні замість статусу члена в ЄС «особливого статусу». Другий – розвиток співпраці з Києвом у режимі «прискореної асоціації», доповненому поглибленням секторальної співпраці і створенням «всеосяжної» зони вільної торгівлі (за це ратує нова голова ЄК Урсула фон дер Ляйен).

Кардинальних змін у позиції Брюсселя щодо членства України в ЄС не слід очікувати ані в коротко-, ані в середньостроковій перспективі.

Окрім усього іншого, до такого висновку підштовхують обставини контекстуальної природи. Такі, зокрема, як ініціатива Франції й Е. Макрона з реформування ЄС і постановки на паузу процесу його розширення доти, доки це реформування не буде здійснено; криза політики розширення як один з елементів загальної кризи ЄС; врахування Європою позиції Росії, небажання ускладнювати європейсько-російські відносини через «українське питання».

Кардинальні зміни у позиції Києва також малоімовірні, навіть всупереч тому, що майбутнє самого Євросоюзу виглядає проблематично. Незважаючи на наявні кризові явища й тенденції і критичне загострення деяких з них, найбільш вірогідним видається прогноз, згідно з яким ЄС рухатиметься в бік консолідації

лав і поглиблення інтеграційних зв'язків. Європейський Союз, швидше за все, чекають серйозні внутрішні зміни. Серед сценаріїв його реформування називають такі, як: фронтальний рух уперед у повному складі, перехід до «Європи двох швидкостей», диференційована, компенсаторна інтеграція.

Слід звернути увагу на висловлену на саміті лідерів ЄС у жовтні 2019 р. президентом Франції Е. Макроном після рішення Парижу блокувати початок переговорів щодо вступу до ЄС Албанії і Північної Македонії пропозицію щодо запровадження нового – поетапного порядку включення кандидатів на вступ до ЄС до інститутів, органів, програм і проектів Євросоюзу. Для країн Західних Балкан це – погана новина, для України вона за певних умов могла б виявитися доброю. Перехід до поетапності міг б підштовхнути Брюссель до переведення Києва до одного «пакету» з країнами Західних Балкан. Підсумки цього підходу, скажімо, включення до «Євроюсту» можна було б презентувати населенню не менш вигідно, ніж «безвіз».

Європейська інтеграція України для Києва це – результат у вигляді «Угоди про асоціацію» і зони вільної торгівлі на даному етапі і визнання перспективи українського членства в ЄС у майбутньому. Для Брюсселя це – процес, тривалість якого необмежена, ефективність визначається не кінцевим підсумком, а проміжними здобутками, й у рамках якого ЄС, вимагаючи від України перетворень і реформ, дозовано виділяє для Києва фінансову й іншу допомогу, кредити, встановлюючи над ним свій контроль.

Причини виникнення і консервації ситуації, яка склалася, різнопланові, пов'язані з різними суб'єктами. Не всі з них лежать у царині двосторонніх відносин України з ЄС і НАТО. На перебіг подій у ході реалізації української європейської та євроатлантичної стратегій, які мають на меті вступ до ЄС і НАТО, здійснюють помітний (інколи вирішальний) вплив не лише внутрішні мотиви цих організацій, а й різноманітні фактори контекстуальної природи, включаючи відносини ЄС і НАТО з Росією, США та Росії, Європи та Росії, глобалізацію й її наслідки, геополітичні та гео економічні розклади та ін.

Дальше просування України шляхом євроінтеграції, яке б могло завершитися вступом до ЄС, вимагає досягнення трьох взаємопов'язаних, залежних одна від одної цілей. Перша – зміна погляду Європи на Україну із «сусіда», «східного партнера», «асоційовану країну» на потенційного члена. Друга – формальна фіксація цієї зміни. Третя – створення передумов для початку переговорів між Києвом і Брюсселем щодо вступу України до ЄС. Про завершення таких переговорів думати поки що передчасно.

Подолання суперечностей у позиції ЄС щодо європейської перспективи України, яке б призвело до переведення українсько-європейських відносин у площину спільної підготовки до членства України в ЄС, передбачає зміну формату відносин, наповнення їх після переформатування новим змістом. Надії на те, що це можливе з ініціативи Києва, марні. Україна у відносинах з ЄС є «молодшим» партнером, її права і компетенції обмежені. Усі попередні спроби «лобової» атаки на європейських партнерів з метою добитися від них згоди на документальне закріплення перспективи членства України в ЄС ні до чого не привели. Тож новації мають вписуватися до існуючих проектів, які реалізує Брюссель. З тих, до яких причетна Україна, це – Європейська політика сусідства, «Східне партнерство (СП)», ГУАМ, «Ініціатива трьох морів» (умовно), – найбільш перспективним видається «Східне партнерство».

Цю програму ЄС для шести пострадянських країн, включаючи Україну, було ініційовано у травні 2008 р., а у грудні того ж року схвалено лідерами країн Євросоюзу. Основні завдання «Східного партнерства»: поглиблення співпраці країн Східної Європи та Південного Кавказу з ЄС, створення умов для політичної асоціації та дальшої економічної інтеграції як між ЄС та учасниками «СП», так і між самими цими учасниками.

На початковому етапі дії програми Брюссель визначив три напрями роботи: підготовку до запровадження лібералізованого візового режиму («безвіз»), створення зон вільної торгівлі з кожною із країн, включення цих країн до європейської енергетичної системи. Із цього випливає одна з переваг програми: вона має переважно не політичний, а соціально-економічний зміст. Планується підключити країни-учасниці «СП» до перспективного проекту ЄС «Трансєвропейська транспортна мережа», у рамках якого передбачено об'єднання в єдине ціле шляхів, залізниць, водних і повітряних маршрутів Європейського Союзу. Рішення про це вже ухвалено.

Вищим органом «СП» є зустрічі голів держав і урядів, які проводяться раз на два роки. Перший саміт прийняла Прага у травні 2009 р., другий відбувся у вересні 2011 р. у Варшаві, третій – у листопаді 2013 р. у Вільнюсі, четвертий – у травні 2015 р. у Ризі, п'ятий – у листопаді 2017 р. у Брюсселі. У 2019 р. саміт «СП» не проводився.

На Брюссельському саміті 2017 р. було схвалено проект «20 задач до 2020 р.», на реалізацію якого виділено 1,5 млрд. євро. Проект включає в себе адресну підтримку секторальних проектів, підтримку бізнесу, кредитування, стимулювання взаємної торгівлі,

підтримку молоді, освіти та ін. Документ є оновленою й удосконаленою версією Загального робочого документу EEAS-NEAR SWD про «20 результатів до 2020 р.» від 15 грудня 2016 р.

Фінансова підтримка і допомога країнам «СП» здійснюється у рамках Європейської політики сусідства. Основним фінансовим інструментом співпраці є Європейський інструмент сусідства. Її загальний бюджет на 2014–2020 рр. становить 15,4 млрд. євро. Це – один з найбільших фінансових пакетів – 24% витрат ЄС на зовнішні цілі. У період 2014–2017 рр. країни-партнери скористалися коштами ЄС на загальну суму 2,8 млрд. євро. Кошти реалізуються через двосторонні програми, програми за участі кількох країн і програми транскордонної співпраці.

Виділяючи фінансові ресурси, Брюссель прагне забезпечити їх максимально ефективне використання завдяки застосуванню інноваційних фінансових інструментів з ефектом «кредитного плеча». Крім усього іншого, важливим є те, що ЄС пропонує сусідам Інвестиційний фонд сусідства. Цей факт набуває особливої ваги у світлі заявленої Президентом і урядом України політики залучення іноземних інвестицій як пріоритету державної політики.

Ряд європейських експертів і політиків високого рангу звертають увагу на те, що міжнародні відносини, опинившись у стані підвищеної динаміки, стали значною мірою «трансакційними»: ситуативні домовленості прийшли на зміну рішенням, які ухвалюються у традиційний спосіб, через тривалі переговори та поступовий розвиток і зміцнення співпраці. В такій ситуації формат «Східного партнерства» міг би за певних умов і обставин принести Києву більш вагомі результати, ніж «Угода про асоціацію» та зусилля, спрямовані на забезпечення переходу від неї до переговорів про вступ до Європейського Союзу.

Висновки та рекомендації.

1. Ініціювати проведення чергового саміту «Східного партнерства» в Україні у 2020 р.
2. Здійснити аналіз реалізації Україною програми «20 результатів до 2020 року».
3. Активізувати обговорення тематики «Східного партнерства» в інформаційному просторі.
4. Започаткувати серію двосторонніх і багатосторонніх консультацій із країнами-партнерами по «Східному партнерству».
5. Провести у 2020 р. у Києві на базі Національної академії наук України міжнародну конференцію, присвячену аналізу підсумків 10-ти років функціонування «Східного партнерства».

6. Підготувати національну програму залучення інвестицій через Інвестиційний фонд сусідства ЄС.

3.3. Толстов С.В. Проблемні аспекти сучасних військових і військово-технічних відносин між Україною і НАТО

У контексті відносин з НАТО основні завдання органів державної влади України визначаються потребами вдосконалення державної політики та уточнення напрямів і цілей практичної співпраці. Основні проблемні аспекти стосуються чіткого цілепокладання, вдосконалення законодавства та нормативної бази, врахування політичних чинників, уникнення зовнішньополітичних перешкод, а також прискорення адаптації до стандартів НАТО у тих сферах, де це видається доцільним і корисним з точки зору зміцнення оборонного потенціалу держави.

Сама проблема адаптації до стандартів НАТО потребує вивчення під кутом зору доцільності та практичної користі (за умов звільнення від гасел і звичок суто імітаційної кампанії), адже неможливо і безглуздо намагатися опанувати все. Треба визначити, що насправді потрібно, і що може принести максимальний позитивний ефект і практичний результат.

1. У рамках коригування нормативної бази доцільно звернути увагу на вдосконалення змістовного наповнення Річних національних програм під егідою Комісії Україна-НАТО. Видається доцільною максимальна конкретизація змісту заходів, які спрямовані на підвищення відповідності різних напрямків діяльності державних структур політичним стандартам НАТО (в тих сферах, де це поліпшує стан державного управління і державно-суспільних відносин).

2. Політична підтримка з боку НАТО має велике значення для забезпечення суверенітету і територіальної цілісності України. Проте найбільш надійним способом гарантування безпеки країни, принаймні доти, доки країна не матиме гарантій колективної оборони, залишатиметься зміцнення обороноздатності країни по пріоритетних напрямках, таких як зміцнення ППО/ПРО, модернізація та переозброєння авіації, модернізація бронетехніки, організація оборони морського узбережжя, виробництво оперативно-тактичних та зенітних ракетних комплексів.

3. Співпраця у військовій сфері посідає провідне місце у відносинах України з НАТО і має бути головним об'єктом консультативної підтримки з боку Альянсу. Суттєву роль в організації

військового співробітництва відіграє розподіл компетенції між механізмами співробітництва, перелік і номенклатура яких збільшуються внаслідок розгалуження сфер і напрямів взаємодії.

4. Видається доцільним визначення переліку раціональних пріоритетів у сфері планування військових операцій, навчань та продовження переговорів про надання доступу до оборонних технологій, які спроможні забезпечити реальне підвищення обороноздатності держави з урахуванням потенційних загроз і виникнення небезпечних ситуацій воєнного характеру. Перелік пріоритетних потреб має бути врахований в роботі спільних робочих груп Україна-НАТО з питань воєнної реформи (СРГ ВР) та оборонно-технічного співробітництва (СРГО) і становити основу при формуванні замовлення в межах програм військової допомоги.

5. Ситуація всередині НАТО та комплексу західних інституцій свідчить про загострення як внутрішніх проблем і протиріч у США та переважній більшості країн ЄС, так і в відносинах між США та ЄС і його провідними країнами-членами. Стрімке загострення міжнародної економічної конкуренції, внутрішні кризові процеси всередині ЄС, виснажливі переговори довкола Брекзиту та суперечки всередині НАТО визначають негативний контур для українських прагнень здобути рівноправний статус в євроатлантичних структурах безпеки.

6. В оцінці досягнень у контексті співпраці України з НАТО у військовій сфері виглядає доцільним чітко розрізняти відповідні рівні та сектори взаємовідносин попри переплетіння різних цілей та паралельне виконання низки проектів внутрішнього та взаємного характеру. Потребує уваги чітке визначення переліку стандартів НАТО у сфері озброєння та військової техніки, які впроваджуються у Збройних Силах України з цілковитим дотриманням критеріїв доцільності та підвищення обороноздатності.

Оборонно-технічна сфера. З точки зору національного планування зміст оборонно-технічного співробітництва (ОТС) становить прагматичне використання можливостей міжнародної кооперації в інтересах розвитку озброєння, військової техніки та національного оборонно-промислового комплексу.

1. В сфері оборонно-технічного співробітництва з НАТО та його країнами-членами основним завданням залишається визначення раціонального співвідношення між використанням можливостей внутрішнього виробництва продукції ОВТ і залученням імпорту озброєнь і технологій, включно зі створенням спільних підприємств. Відсутність низки видів виробництва та оборонних технологій в ОПК України диктує потребу в уточненні переліку озброєнь і військової техніки, які на достатньому конкурентному

рівні можуть виробляти внутрішні виробники, а також номенклатури використання зарубіжних зразків, потрібних для забезпечення слабких ланок національної оборони.

Підприємства оборонно-промислового комплексу (ОПК) України здатні випускати (у грошовому еквіваленті) лише близько третини найважливішої номенклатури, якої потребують Збройні Сили. ОПК України не виробляє бойових літаків, комплексів протиповітряної оборони, корабельного озброєння, бойових вертольотів тощо. Структура ОПК України зорієнтована переважно на експорт, який забезпечує 80-85% загального надходження коштів.

2. В межах військово-технічної співпраці з НАТО доцільно провести об'єктивну експертну ревізію результатів і надбань участі представників Міністерства оборони і Збройних Сил України в засіданнях Конференції національних директорів з озброєння НАТО та її робочих груп/підгруп, діяльності Комітету НАТО з стандартизації, підгруп Ради НАТО з питань консультацій, командування та управління, багатонаціональних проектах концепції «Розумна оборона», дослідженнях Промислово-дорадчої групи (NIAG) та Організації НАТО з науки та технологій (STO). Одним з результатів такої ревізії має стати складання трьох списків стандартів НАТО у сфері озброєння та військової техніки, включаючи:

- пріоритетний перелік стандартів НАТО, які потребують термінового впровадження у ЗСУ (з визначенням термінів, обсягів витрат і описанням очікуваних результатів);

- середньотерміновий та довготерміновий перелік стандартів НАТО, впровадження яких видається корисним і доцільним;

- перелік стандартів НАТО, впровадження яких видається недоцільним, неможливим (з позначенням причин), або нераціональним з точки зору співвідношення між витратами та очікуваними результатами.

3. Поки що залишається не врегульованим питання про координаційний орган, відповідальний за державну військово-технічну і військово-промислову політику, та його повноваження.

До останнього часу ці функції покладалися на Міжвідомчу комісію з питань оборонно-промислового комплексу, яка мала статус робочого органу РНБО, попри те, що в останньому році її очолював заступник міністра економіки. В зв'язку з реорганізацією комісії, в листопаді 2019 р. Президент України доручив формування її нового складу Кабінету Міністрів.

Голова Міжвідомчої комісії з питань оборонно-промислового комплексу України виконує функції співголови робочої групи Україна-НАТО з оборонно-технічного співробітництва (СРГО).

Остаточне рішення про місце Міжвідомчої комісії з питань оборонно-промислового комплексу в системі органів влади поки що не відомо. Висловлювалися припущення, що в адміністративному відношенні комісія може бути виведена з системи органів президентської вертикалі.

Водночас залишається не зрозумілим, якими будуть зміни в режимі підпорядкування підприємств ОПК. Основні виробничі потужності або зосереджуються в державному концерні «Укроборонпром», або перебувають у приватній власності. Частина підприємств з ремонту та обслуговування перебуває в підпорядкуванні Міністерства оборони України.

4. Важлива проблема військово-промислової політики пов'язана з реформуванням державного концерну «Укроборонпром», який контролює імпорту зброї та техніки через спеціальних експортерів, а також здійснює розподіл державних замовлень на виробництво військової техніки між підпорядкованими йому підприємствами державної форми власності. Участь ДК «Укроборонпром» в якості посередника викликала заперечення з боку США та деяких інших країн, які заперечують укладання контрактів з посередником між постачальником і кінцевими отримувачами продукції оборонного призначення (відповідними структурами Міністерства оборони та підрозділами ЗСУ).

5. В ході фахової дискусії висловлювалися пропозиції щодо надання Міноборони та іншим силовим органам повноважень для здійснення прямих закупівель за імпортом товарів військового та подвійного призначення, реорганізації ДК «Укроборонпром» шляхом корпоратизації оборонно-промислових підприємств та створення незалежних наглядових рад, передачі координуючих і наглядових функцій у галузі ОПК окремому центральному органу виконавчої влади у формі державного агентства, підпорядкованого профільному віце-прем'єр-міністру.

Питання про підпорядкування підприємств ОПК залишається відкритим:

- потребує експертно-аналітичного з'ясування доцільності підпорядкування Міністерству оборони підприємств, що входять до структури ДК «Укроборонпром». Таке підпорядкування означало б фактичну передачу формування та реалізації військово-промислової політики від Мінекономіки до Міністерства оборони;

- враховуючи відсутність публічної інформації, оцінити ступінь готовності Міністерства оборони до виконання цієї функції не видається можливим;

- позиція керівництва Мінекономіки щодо ролі й важливості військово-технічної політики на разі не відома. У цьому важко оцінювати зацікавленість керівництва Мінекономіки зберегти роль розробника і координатора військово-технічної політики.

6. Загалом оцінка ситуації в ОПК свідчить про невизначеність перспектив розвитку галузі та непрогнозованість результатів стихійної приватизації військово-технічних підприємств. Можна зробити припущення, що за теперішніх обставин саме апарат РНБО України має провести експертно-аналітичну оцінку стану справ в ОПК і надати Президенту України відповідні рекомендації, які передбачатимуть конкретні відповіді на три головних питання:

- який орган державної влади має займатися розробкою та впровадженням військово-технічної політики України та виступати координатором в галузі ОПК?

- яким має бути підпорядкування підприємств ОПК та якою має бути форма власності державних підприємств, які поки що входять до ДК «Укроборонпром»?

- хто і як має забезпечувати розподіл державного оборонного замовлення між підприємствами ОПК?

7. Доцільно провести (з залученням профільних міністерств та відомств включно з органами розвідки та підприємств ОПК) ретельний аналіз стану справ у сфері військово-технічних відносин України з країнами-членами НАТО. Сукупний обсяг зовнішнього постачання озброєнь і техніки з країн-членів НАТО залишається відносно незначним. Після 2014 р. у спробах закупівлі технологічно складного обладнання та засобів ураження (головно – боеприпасів) Україна не мала від більшості країн НАТО жодних преференцій. З боку європейських країн траплялися непоодинокі приклади відмови від надання дозволів на закупівлю озброєння та військової техніки. З 2015 р. простежувалися перешкоди в поставках Україні елементної бази електроніки, вузлів та агрегатів для виготовлення військової техніки і навіть певних видів напівфабрикатів, наприклад товстої броньованої сталі. Ці обмеження не дозволяють забезпечити достатній конкурентний рівень новим зразкам техніки та озброєння, що розробляються та виготовляються в Україні. Така ситуація обумовлює доцільність створення спільних підприємств з виробництва елементної бази на території України.

8. Більшість країн-членів НАТО (за винятком Польщі, Литви, США, Канади, Великої Британії, Чехії та Туреччини) продовжують дотримуватися неафішованого ембарго на постачання Україні ле-

тальних видів озброєнь. Єдиним прикладом прямої передачі військової допомоги для ЗСУ безпосередньо від НАТО стала передача пристроїв закодованого радіозв'язку та портативних GPS-трекерів у грудні 2018 р.

9. Найбільш успішно українські підприємства розвивають військово-технічне співробітництво з Польщею та Туреччиною. З цими країнами укладено повноцінні угоди про співпрацю у військово-технічній галузі, зокрема Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про оборонно-промислове співробітництво від 17.01.2007 р. (набула чинності 18.09.2008 р.) та Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері оборони від 2 грудня 2016 р. (набула чинності 17.11.2018 р.). Враховуючи наявні можливості, уряд України, Міноборони і Мінекономіки мають забезпечити усунення перешкод для виробничої кооперації українських підприємств та створення СП з турецькими і польськими партнерами.

Висновки та рекомендації.

1. Оборонно-технічна співпраця з НАТО відкриває певні можливості для ознайомлення з сучасними технологіями ОВТ, застосування новітнього обладнання при модернізації озброєнь Збройних Сил України та сприяє досягненню взаємосумісності з НАТО в питаннях стандартизації. Проте стан обороноздатності України залежить насамперед від розвитку національного ОПК.

2. Залишається актуальним визначення раціонального співвідношення між використанням можливостей внутрішнього виробництва продукції ОВТ і залученням імпорту озброєнь і технологій, включно зі створенням спільних підприємств. За відсутності низки видів виробництва та оборонних технологій в ОПК України видається необхідним уточнення переліку озброєнь і військової техніки, які на достатньому конкурентному рівні можуть виробляти внутрішні виробники, та номенклатури використання зарубіжних зразків.

3. Загалом для України можливі три варіанти військово-технічної політики та планування розвитку ОПК в цілому:

– перший варіант (ставка на вітчизняного виробника та прагнення максимальної незалежності від імпорту) потребує державної підтримки, сприяння оновленню виробництва та фінансування розробки нових технологій. Такий підхід видається найбільш корисним з точки зору гарантування безпеки і високого рівня технологічного розвитку країни в цілому;

- другий, змішаний варіант, полягає в досягненні певного балансу між імпортом і внутрішнім самозабезпеченням. При залученні іноземних інвестицій та технологій найбільш привабливим виглядає механізм офсетних (компенсаційних) договорів;

- третій варіант полягає в закупівлі ОВТ на зовнішніх ринках з урахуванням співвідношення ціна/якість, що потенційно веде до скорочення власного виробництва, відтоку кадрів і встановлення повної залежності від постачання озброєнь і політики урядів іноземних країн.

3.4. Вітер І.І. Європейські цінності та їх еволюція за умов глобалізації

Україна як молода держава шукає своє місце в глобальному світі. Для успішного вирішення цього завдання необхідний не лише ефективний економічний розвиток країни, її висока конкурентоспроможність. Не менш, а може й більш важливим питанням є визначення системи ціннісних орієнтирів українського суспільства. Як європейська країна Україна не може не поділяти європейських цінностей, хоча, безумовно, має свої особливості й ментальні пріоритети.

На особливу увагу заслуговує проблема еволюції цінностей під впливом глобалізації, адже глобалізація змінює й модифікує закони й закономірності людського розвитку. Найбільшого впливу глобалізації та четвертої промислової революції як її складової зазнає ринок праці та цінності, що з ним пов'язані. За цих умов завдання держави – забезпечити гармонійний розвиток особистості, сприяти збереженню традиційних та формуванню нових цінностей в українському суспільстві.

Європейський вибір нашої держави, підкріплений значним прогресом у взаємовідносинах України з ЄС, ставить перед суспільством завдання теоретичного осмислення сутності європейських цінностей, їх привабливості для населення країни та адаптації соціуму до європейських стандартів життя. Основними принципами і цінностями західного суспільства є: принцип свободи особистості та індивідуалізм, ліберальна демократія, науковий і культурний прогрес, непорушність права приватної власності, ринкова модель ліберальної економіки тощо. Самі по собі вони вкрай привабливі і, як показують результати соціологічних опитувань, вже знайшли широке визнання в Україні.

За умов зростання динамізму суспільного розвитку, посилення суперечливої дії всесвітньо-історичних процесів глобалізації та

інформатизації на ідентичність народів різних країн первинного значення набувають питання про суть і функції духовних цінностей. Однією з таких цінностей виступає справедливість. Наближення до справедливості в українському суспільстві полягає в скороченні бідності за рахунок встановлення гідної мінімальної годинної заробітної плати в усіх сферах діяльності та в зниженні податкового тиску на малий і середній бізнес. Дотримання жорстких меж децильного коефіцієнту (співвідношення 10% найбільш і 10% найменш забезпечених) є неодмінною умовою справедливості, стабільності суспільства і довіри до влади.

У структурі цінностей сучасного українського суспільства все більшого значення набуває така базова цінність, як сім'я. Інститут сім'ї забезпечує відтворення і збереження народу, збереження його фізичного, морального і інтелектуального здоров'я, гуманістичних традицій. Існує думка, що сім'я є найвеличнішим створінням культури, здатним відтворювати достовірно суспільні, соціалізовані особистості.

Історично для сучасного українського суспільства особливе значення має така цінність, як верховенство закону в силу традиційного втручання різного роду державних чиновників у правову систему. Базовими цінностями є культура, освіта, наука, реалізація яких необхідна для розвитку України за інноваційним шляхом. Є ще одна фундаментальна базова цінність, яка часто залишається без належної уваги, – це довіра до інститутів влади. Без наявності такої цінності у значної частини громадян неможлива стабільність суспільства.

Сьогодні світ увійшов в якісно нову історичну епоху – епоху глобалізму, коли традиційні способи роботи, виробництва, споживання і обміну незворотно змінилися. Глобальні процеси, охоплюючи економічне середовище, також стрімко розвиваються і в соціокультурній сфері. Зі зміною навколишнього світу, в самому широкому сенсі слова, змінюється особистість, трансформуються погляди та ідеї. Життя, спрямоване в майбутнє, примушує людину шукати і створювати нові форми застосування її інтелекту, втілює її найсміливіші задуми. Формується відносно нова група цінностей, яку зазвичай не відносять до базових. Це вимоги глобальної економіки, що розвивається: здатність адаптації до змін в умовах праці, до інформаційних потоків, інноваційна сприйнятливість, інноваційно-впровадницька орієнтація, володіння символічною мовою. Саме ці цінності великою мірою визначатимуть найближчим часом успіх будь-якої людини. Тому вдосконалення, оновлення базових та набуття нових цінностей є найважливішим

соціокультурним та соціоекономічним чинником формування громадянського суспільства і демократичної правової держави в Україні.

Глобалізація значною мірою вплинула на цінності та ідеали національних культур. Особливо це стосується тих цінностей та ідеалів, способу життя, які сформувалися в традиційному, переважно аграрному суспільстві. Ці перетворення стають ще більш кардинальними в епоху четвертої промислової революції, яка виступає одним з характерних проявів глобалізації. Про її (революції) початок було оголошено на міжнародному форумі в Давосі 2016 р. На ньому зазначалося, що людство стоїть на краю нової технологічної революції, яка кардинально змінить те, як ми живемо і працюємо, ставимось один до одного, й торкнеться всіх груп і верств населення, всіх професій тощо.

І дійсно, вибуховий розвиток і поширення нових технологій, їх прониикнення в усі сфери людської діяльності приводять сьогодні до швидких і глибоких змін глобальних ринків, структури і характеру сучасного промислового виробництва, економіки і соціальної сфери. Зміни, що відбуваються, настільки значні, що світ вступає, можливо, в найбільший за всю історію технологічний перехід, коли багатство природних ресурсів і дешевизна праці перестають бути основними чинниками зростання. В основі четвертої промислової революції лежить перехід від масового виробництва стандартизованої продукції до гнучкого високопродуктивного виробництва, що випускає індивідуалізовану продукцію. При цьому «наскрізними» технологічними процесами для усіх видів виробництв стають автоматизація і роботизація, а також інтелектуалізація виробничих процесів. Саме ці технології повинні забезпечити принципово іншу якість зростання.

Очевидно, що таке значне явище, як четверта промислова революція, впливає на всі сфери життя суспільства, але найбільшою мірою вона змінює ринок праці. Враховуючи ці зміни та беручи до уваги, що праця за умов глобалізації перетворюється на загальнолюдську цінність, можна стверджувати, що трудова сфера має стати предметом пильної уваги української держави.

Сьогодні на ринку праці можна спостерігати такі тенденції:

Замість менеджера – інженер. Штучний інтелект з успіхом витісняє фахівців, що займаються інтелектуальною рутиною. Найбільш затребувані кадри на ринку сьогодні – технологи, інженери, оператори і наладчики верстатів ЧПУ, програмісти, фахівці у сфері блокчейн. Тобто люди, здатні створювати нові високотехнологічні продукти. Навіть ті професії, які раніше не припускали

глибокого знання технологій, тепер зобов'язують до цього. Маркетолог повинен розуміти, як працюють алгоритми «Гугла», фінансист зобов'язаний розбиратися в ІТ, тому що нові інструменти, той же блокчейн, забезпечуються високотехнологічними рішеннями. Навіть операторам, працюючим в службі доставки піци, скоро доведеться розібратися в тому, як працюють дрони і як ними управляти. Технології так міцно увійшли до нашого життя, що ми усі повинні навчитися мислити як інженери.

Кар'єрний ріст не вгору, а вбік. Наступний тренд четвертої промислової революції – розвиток горизонтальної кар'єри. Інженеру-технологу, наприклад, окрім вузькопрофесійних вимог на зразок розробки складів і способів отримання композиційних матеріалів, треба вміти працювати з документацією і знати англійську мову, щоб читати профільну літературу і не відставати від світових розробок. До того ж сучасний технолог повинен постійно вчитися. І попрацювавши на одному підприємстві, він може піти в суміжну галузь, освоївши новий пласт знань.

Навчання як форма життя. Багато спеціальностей вже сьогодні вимагають, а ще більше спеціальностей зажадають в найближчому майбутньому комплексу особливих навичок – володіння технологіями, уміння вирішувати проблеми, критичного мислення, так само як і навичок міжособового спілкування, таких, як завзятість, готовність до співпраці та вміння співпереживати. Відходять у минуле часи, коли десятиліттями можна було працювати за однією і тією ж спеціальністю або в цій самій компанії. В умовах «економіки вільного заробітку» працівникам упродовж їх трудового життя прийдеється, очевидно, займатися різноманітними «підробітками», а це означає, що впродовж усього життя їм прийдеється навчатися.

Рання профорієнтація. Аудиторія претендентів молодіє. Віковий сегмент 18–20 приростає кожен місяць. Це говорить про те, що вчорашні школярі й студенти готові виходити на роботу і випробувати себе. Більшість з них рано чи пізно переросте вакансії офіціантів і операторів call-центрів, зате отримає досвід спілкування з працедавцем. Це поки що не досить очевидний тренд, але він є і теж сигналізує про настання промислової революції. Швидкий розвиток і зміна світу не залишають часу на довгі роздуми. Сучасним підліткам, якщо вони хочуть бути успішними, коли підروстуть, доводиться ще в школі думати про те, яку професію обрати.

Підбір персоналу. Четверта промислова революція змінює швидкість життя. Щоб залишатися на плаву, треба вміти швидко приймати рішення і виконувати поставлені завдання. Набір пер-

соналу – одне з таких завдань. Сучасні технології практично на 100% автоматизують підбір персоналу, роблячи його максимально простим і дешевим. Прості функції пошуку скоро перейдуть до автоматичних сервісів.

Важливою характеристикою праці за умов четвертої промислової революції є зростання значення цифрових технологій. Економічне зростання все більшою мірою базується на технологіях і знаннях, роблячи їх головною продуктивною силою. Передбачається, що цифрова економіка та її досягнення в перспективі стануть ключовим джерелом забезпечення добробуту держав. Важливо і те, що цифрові технології можуть використовуватися у тому числі найменш соціально захищеними групами населення.

Однією зі складових четвертої промислової революції виступає роботизація, яка значною мірою впливає на трансформацію ринку праці й визначає, які професії втратять актуальність, а які спеціальності з'являться. Сьогодні спостерігаються надзвичайні успіхи в розвитку штучного інтелекту. З'являються нові засоби обробки даних у фінансовій сфері, охороні здоров'я, юриспруденції, освіті та забезпеченні обороноздатності держав. Автоматизація, роботизація не є чимось новим – машини поступово замінюють людину з моменту промислової революції. Але сьогодні ці зміни кардинальні.

Зі зміною характеру праці все більша увага дослідників зосереджується на понятті компетентності. У загальному вигляді компетентність – це характеристика, що дається людині в результаті оцінки ефективності (результативності) її дій, спрямованих на вирішення певного кола значимих завдань (проблем). Знання, навички, здібності, мотиви, цінності й переконання розглядаються як можливі складові компетентності, але самі по собі ще не роблять людину компетентною. У цьому визначенні убачається два підходи до змісту поняття «компетенція». Одні дослідники роблять акцент на компетенції як інтегральній особовій якості людини (характеристиці людини), інші – на описі складових її діяльності, її різних аспектів, які і дозволяють їй успішно вирішувати певні проблеми.

Розглядаючи найближче майбутнє, з 2020 по 2035 рр., експерти припускають, що замість професії в сучасному розумінні людина володітиме набором різних компетенцій і навичок, таких як: *hard skills* – професійні навички, яких можна навчити і які можна виміряти: набір тексту на комп'ютері, керування автомобілем, читання, математика, знання іноземної мови, використання комп'ютерних програм (навички роботи переважно з машинами)

та soft skills – розумові й міжособові компетенції: соціальні, інтелектуальні та вольові: комунікабельність, уміння працювати в команді, креативність, пунктуальність тощо (навички роботи з людьми і паперами).

Професії-алгоритми (секретар, синоптик, бухгалтер, оператор call-центру, телефоніст, бібліотекар, таксист, операціоніст, страховий агент, лікар-діагност, листоноша), однотипні завдання яких можна автоматизувати, зникатимуть або трансформуватимуться. За останні 100 років більше 600 професій безслідно зникли, ще 1000 сильно змінилися (сьогодні мало хто згадає, якою престижною була праця пілота дирижабля: у Парижі перед початком Першої світової війни конкурс на цю посаду складав до 50 чоловік на місце). Апарат Nadrian X укладає 1000 шт. цегли на годину – це в 8–10 разів більше, ніж здатна зробити людина. Алгоритм британського медичного стартапа Babylon Health перевершив лікарів за точністю діагностики. Компанія CMR Surgical представила першого британського робота-хірурга Versius. Стартап May Mobility, за підтримки Toyota і BMW, запустив у Детройті першу невелику мережу безпілотного транспорту за фіксованим маршрутом.

На міжнародних форумах економісти говорять про те, що близько 5 млн. робочих місць буде загублено вже до 2020 р. – завдяки розвитку штучного інтелекту, робототехніки, нанотехнологій та інших соціально-економічних чинників. Так, з'являться нові 2,5 млн. робочих місць, але вони вимагатимуть тих нових навичок і умінь, до яких школи і ВНЗ доки готувати не вміють, зокрема, soft skills.

Однією з проблем, яка постає перед суспільством, є проблема еволюції цінності «гідна праця» під впливом інновацій і технологій. Роботи беруть на себе виконання тисяч рутинних операцій і можуть витіснити безліч низькокваліфікованих робочих місць у розвинених країнах і країнах, що розвиваються. Одночасно з цим передові технології відкривають нові можливості, створюючи умови для появи нових і модернізації існуючих робочих місць, нарощуючи продуктивність і підвищуючи ефективність надання громадських послуг.

За даними останнього обстеження «Євробарометру», три чверті громадян ЄС упевнені, що для їх робочих місць нові технології є благом. Дві третини стверджують, що нові технології сприятливо впливають на суспільство і ще більше покращують якість життя. Водночас, тривоги з приводу майбутнього зберігаються. Жителів розвинених країн турбує масштабний вплив нових технологій на зайнятість. Вони вважають, що зростання нерівності, яке поси-

люється формуванням «економіки вільного заробітку» (у рамках якої організації укладають короткострокові трудові договори із самостійно зайнятими працівниками), сприяє неухильному погіршенню умов праці.

Створення робочих місць в офіційному секторі економіки – це найбільш ефективна політика, яка відповідає здійснюваній Міжнародною організацією праці Програмі гідної праці й дозволяє користуватися перевагами технічного прогресу.

По-перше, нові технології розмивають межі компаній, підтвердженням чому служить швидкий розвиток торгових платформ. Цифрові платформи розширюють масштаби своєї діяльності швидше і з меншими витратами, ніж традиційні компанії. Проте з розвитком інтегрованих віртуальних торгових платформ виникають питання стратегічного характеру глобального масштабу, які стосуються конфіденційності, конкуренції і оподаткування.

По-друге, нові технології трансформують набір навичок, необхідних для роботи. Знижується попит на менш кваліфікованих працівників, функції яких можуть виконувати машини. Водночас, зростає попит на розвинені когнітивні навички, соціально-поведінкові навички, а також на поєднання навичок, які зумовлюють здатність до адаптації.

По-третє, картина робіт, що витісняють людей з робочих місць, пригнічує. Разом з тим, загроза, яку нові технології представляють для робочих місць, перебільшена – історія вже не раз давала такий урок.

По-четверте, у багатьох країнах, що розвиваються, велике число працівників, як і раніше, зайнято малопродуктивною працею, часто – в компаніях неформального сектора, доступ яких до нових технологій незначний. Показники неформальної зайнятості в останні два десятиліття залишаються високими, незважаючи на поліпшення нормативно-правових умов для ведення бізнесу. Так, частка працівників, зайнятих в неформальному секторі, досягає в деяких країнах з ринковою економікою, що формується, 90%. В цілому в цих країнах в неформальному секторі економіки зайняті приблизно дві третини робочої сили. Показники неформальної зайнятості залишаються на подив стабільними, незважаючи на зростання економіки і зміну характеру праці.

По-п'яте, технології і, зокрема, соціальні мережі впливають у багатьох країнах на сприйняття нерівності, що посилюється. Люди завжди прагнули підвищувати якість свого життя і брати участь в економічному зростанні, свідками якого вони є. Можливість зіткнутися завдяки соціальним мережам і іншим цифровим

засобам зв'язку з різними, часто принципово різними стилями життя й можливостями тільки посилює це почуття. Там, де спрямування поєднуються з можливостями, складаються сприятливі умови для стійкого економічного зростання в інтересах усіх верств населення. Але в умовах нерівності можливостей або невідповідності існуючих робочих місць набутих навичкам наслідком розчарування можуть стати міграція або фрагментація суспільства. Кризові ситуації з біженцями в Європі, мігранти, що біжать від війни, з Сирійської Арабської Республіки і «арабська весна» – усе це очевидні прояви такого сприйняття.

Як зазначалося вище, у країнах з розвиненою ринковою економікою, автоматизація підвищує цінність когнітивних навичок вищого порядку. Для формування таких навичок потрібні міцний фундамент у вигляді людського капіталу і навчання упродовж всього життя. Аналіз показує, що в країнах з найнижчими на даний момент рівнями інвестицій в людський капітал продуктивність працівників майбутнього покоління буде на третину або навіть наполовину нижча, ніж могла би бути, якби люди були абсолютно здорові й здобували якісну освіту.

Темпи впровадження інновацій будуть і далі наростати. І Україні для забезпечення своєї конкурентоспроможності в економіці майбутнього необхідно буде діяти швидко. Щоб використати переваги нових технологій і пом'якшити найбільш гострі з породжуваних ними проблем, необхідно здійснювати інвестиції у своїх громадян – перш за все, в освіту і охорону здоров'я, які є наріжним каменем людського капіталу. Тож можна стверджувати, що за умов глобалізації і, особливо, – четвертої промислової революції – категорія «гідна праця» набуває нового сенсу та особливої цінності.

Висновки та рекомендації.

1. Для подальшого успішного розвитку України необхідне визначення системи ціннісних орієнтирів українського суспільства, яка зазнає еволюції за умов глобалізації. Держава має сприяти всебічному розвитку особистості, інвестуючи у людський капітал, та пропагувати у суспільстві європейські цінності за умов збереження національного культурно-історичного ландшафту.

2. На цінності та ідеали української культури значною мірою вплинули глобалізація та четверта промислова революція. Глобалізація не тільки змінила традиційні цінності, а й сформувала відносно нову групу цінностей, як то: здатність адаптації до змін в умовах праці, до інформаційних потоків, інноваційна сприйнятливість, інноваційно-впровадницька орієнтація, володіння сим-

волічною мовою тощо. Саме ці цінності великою мірою визначатимуть найближчим часом успіх в глобальному світі.

3. Глобалізація й четверта промислова революція значною мірою змінюють ринок праці, основними тенденціями на якому виступають: розвиток штучного інтелекту та витіснення ним фахівців, що займаються інтелектуальною рутиною; розвиток горизонтальної кар'єри; необхідність навчатися все життя; рання профорієнтація; автоматизація підбору персоналу, роботизація тощо. Четверта промислова революція вплине на ринок праці за такими трендами: збільшить кількість робочих місць кращої якості, забезпечених соціальним пакетом; поширить безробіття, викликає технологічними змінами в структурі виробництва; приведе до ліквідації багатьох існуючих спеціальностей; підвищить вимоги до рівня кваліфікації працюючих на нових робочих місцях; потребуватиме перепідготовки працюючих за новими професіями; збільшить розміри інвестицій для створення нових робочих місць; посилить вимоги адаптації системи освіти до потреб глобалізованого ринку праці; підвищить залежність зростання заробітної плати від росту продуктивності праці; посилить соціальний захист працюючих та дотримання їх соціальних прав. Всі ці зміни на ринку праці створять нові можливості для людини, що, своєю чергою, позитивно вплине на соціально-економічний розвиток людства за умов глобалізації.

4. Зі зміною характеру праці все більша увага дослідників зосереджується на понятті компетентності, компетенцій. Передбачається, що замість професії в сучасному розумінні людина володітиме набором різних компетенцій і навичок, таких як *hard skills* (навички роботи переважно з машинами) та *soft skills* (навички роботи з людьми і паперами). Нового сенсу набуває категорія «ціннісно-сміслові компетенції» як компетенції, пов'язані з ціннісними орієнтирами учня, його здатністю бачити і розуміти навколишній світ, орієнтуватися в ньому, усвідомлювати свою роль і призначення, уміти обирати цільові та смислові установки для своїх дій і вчинків, приймати рішення.

5. За умов глобалізації і, особливо, – четвертої промислової революції – категорія «гідна праця» зазнає еволюції під впливом інновацій і технологій. Роботи беруть на себе виконання тисяч рутинних операцій і можуть витіснити безліч низькокваліфікованих робочих місць у розвинених країнах і країнах, що розвиваються. Одночасно з цим передові технології відкривають нові можливості, створюючи умови для появи нових і трансформації існуючих робочих місць, нарощуючи продуктивність і підвищу-

ючи ефективність надання громадських послуг. Тобто «гідна праця» набуває особливої цінності.

6. Основними пріоритетами Української держави для подальшого ефективного розвитку за умов глобалізації виступають:

здійснення інвестицій у людський капітал, передусім, у навчання дітей дошкільного віку, щоб сформувати у них, на додаток до основних, когнітивні й соціально-поведінкові навички більш високого порядку;

підвищення ефективності соціального захисту (встановлення гарантованого мінімального рівня надійного соціального захисту; зміцнення системи соціального страхування, доповнене реформою нормативної бази ринку праці);

створення робочих місць в офіційному секторі економіки (найбільш ефективна політика, яка відповідає здійснюваній Міжнародною організацією праці Програмі гідної праці й дозволяє користуватися перевагами технічного прогресу);

моніторинг світових тенденцій в науці і техніці; державне регулювання й інституціональне оформлення розвитку цифрової економіки;

забезпечення розширення та урізноманітнення інженерних спеціальностей у ВНЗ України, розробка програм заохочення абітурієнтів до набуття технічної освіти;

розробка програм навчання (перепідготовки) трудових кадрів новим технологіям, організація навчальних курсів, тренінгів, коучингів, курсів профорієнтації в технопарках і технополісах для дітей і молоді;

організація освіти впродовж життя з можливістю для людини будь-якого віку та рівня освіти опанувати суміжну або навіть зовсім нову для неї спеціальність (базою для такої діяльності можуть виступити вже існуючі курси при центрах зайнятості).

3.5. Ветринський І.М. Трансформація Європейського Союзу: передумови і перспективи

Більше ніж два десятиліття тому, 11 червня 1998 року, указом Президента України Л. Кучми було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. З того часу вона залишається одним з провідних елементів та орієнтирів зовнішньої політики нашої держави.

На жаль, багато задекларованих планів і намірів тривалий час існували лише на папері, проте Революція гідності дала новий

потужний поштовх до втілення їх у життя. Сьогодні, нарешті ми можемо не тільки чути про євроінтеграцію, а й на практиці скористатися її результатами: запровадження у червні 2017 р. візової лібералізації з ЄС дає змогу кожному громадянину України вільно подорожувати Шенгенською зоною, що є найбільш відчутним наслідком просування держави й суспільства в напрямі ЄС.

Разом з тим сьогодні ситуація всередині самого Європейського Союзу далека від стабільності, політичні процеси в ЄС характеризуються турбулентністю, що межує з кризою. Найбільш яскраво це проявилось на тлі міграційної кризи та «Брекзиту» – процесу виходу Великої Британії зі складу Союзу. Наростаючі суперечності між країнами-членами демонструють, що ідея спільних цивілізаційних цінностей починає програвати вузьким національним інтересам, а це, своєю чергою, цілком здатне докорінно змінити міжнародно-політичний ландшафт на континенті.

Історія створення ЄС цікава, насамперед, тим, що рушійною силою цього процесу стало поєднання двох головних мотивацій – ціннісної (ідеалістичної) та прагматичної (реалістичної), для усвідомлення яких знадобилися кілька сторіч тяжких військових конфліктів з кульмінацією у вигляді Першої та Другої світових воєн. Ідеалістичні уявлення про те, що існують цінності, які можуть стати спільними для всіх народів та держав континенту, почали втілюватись у життя лише тоді, коли в середині ХХ ст. стало зрозуміло, що альтернативою є неодмінне взаємне знищення. З цього моменту починається сорокарічний шлях пошуків спільних економічних інтересів та ціннісних орієнтирів, результатом якого і стало створення ЄС. Сьогодні можна констатувати початок зворотних процесів: нові покоління виросли в мирну для Європи епоху і жахи Другої світової вже є надто далекими для того, щоб здійснювати суттєвий вплив на формування зовнішньої політики країн-членів.

ЄС формувався в умовах Холодної війни, коли взаємна євроатлантична солідарність і підтримка були запорукою економічного виживання та збереження державності для більшості країн Європи. У сучасній мирній Європі панує підсвідома впевненість, що такий стан речей є безальтернативним і загроз для нього не має (тероризм не розглядається в ролі такої, бо є явищем глобальним, а не регіональним), тож на цьому тлі починають посилюватися націоналістичні настрої та відроджуються старі територіальні проблеми. Ці процеси впливають і на ситуацію всередині держав ЄС, і на відносини між ними. Свого часу саме підйом націоналізму в країнах Європи призвів до падіння великих імперій та ство-

рення на їх руїнах держав-націй. Проте згодом лише послаблення націоналістичних тенденцій на тлі розуміння спільних інтересів, цінностей та загроз зробили можливим створення спільного європейського простору.

Хоча погляд на ЄС як неоімперське формування має своїх прибічників, об'єктивних підстав для нього не існує: ціннісні й світоглядні засади формування та існування Союзу є антиімперськими за своєю природою. Водночас підйом націоналістичних настроїв та їх відображення на рівні зовнішньої політики так само є руйнівним для ЄС, як свого часу для класичних імперій. Тривалий час мирного співіснування, невизначеність перспектив подальшого розвитку Союзу, розширення бюрократичного апарату ЄС, боротьба за вплив всередині організації тощо зумовили зростання популярності праворадикальних політичних проектів (так, зокрема, на минулих президентських виборах у Франції одним з лідерів перегонів була представниця крайніх правих сил – Марін Ле Пен, на парламентських виборах в Італії 2018 р. перемогу отримали також націоналістично та євроскептично орієнтовані сили – перелік країн, де праві й праворадикальні сили істотно розширили соціальну базу свої підтримки, можна продовжувати). Однією з причин виникнення подібної ситуації є недалекоглядність багатьох політиків та громадських об'єднань лівого спрямування, діяльність яких сприяє непопулярним у суспільстві явищам на кшталт продовження політики мультикультуралізму на тлі посилення міграційної кризи.

Великий внесок у поглиблення проблем всередині ЄС зробила РФ шляхом цілеспрямованого поглиблення існуючих суперечностей між країнами-членами та створення нових. Головними інструментами в цій діяльності стають економічне заохочення (вигідні контракти), корупційні зв'язки та схеми, лобісти та інші агенти впливу і найголовніше – масштабні інформаційно-пропагандистські кампанії, які можна порівняти зі спецопераціями. Кремль вдало використовує «пастку демократії», розуміючи, що громадянське суспільство має реальний вплив на центральну владу (чого не існує в РФ). Москва спрямовує зусилля на створення вигідної для себе громадської думки, доповнюючи, таким чином, зовнішній тиск на європейські уряди внутрішнім.

Для Кремля розпад ЄС є бажаним і більш ніж вигідним сценарієм, оскільки в разі реалізації такого сценарію авторитарний російський режим зможе отримати значний економічний та політичний зиск, граючи на різниці цілей та інтересів країн-членів. Протистояти такому геоекономічному гігантові, як об'єднаний

Європейський Союз РФ просто не може (хіба що за допомогою військової сили), тому головні зусилля спрямовані на підтримку усіх існуючих євроскептичних проектів та створення нових.

Висновки та рекомендації.

1. Не зважаючи на об'єктивний успіх проекту об'єднаної Європи, сучасний ЄС стоїть на порозі кризи, що зумовлена, по-перше, внутрішніми чинниками: відсутністю консенсусу щодо стратегії розвитку Союзу, відродженням та розвитком націоналістичних ідей і проектів, зростанням популярності право-популістських політичних проектів тощо; по-друге, зовнішніми впливами: РФ використовує всі наявні економічні, політичні, інформаційні та геополітичні засоби для торпедування існуючої єдності ЄС. Саме активізація бойових дій у Сирії та їх прихована організаційна і технічна підтримка з боку РФ зумовили значну інтенсифікацію нелегальних міграційних потоків до ЄС, спричинивши міграційну кризу.

2. Окремим зовнішнім чинником, що впливає на поглиблення кризи ЄС, є наростання конфліктного потенціалу у відносинах зі США: політику Д. Трампа щодо митного тиску на європейських виробників вже все частіше починають називати торгівельною війною. За цих умов країни-члени Союзу починають шукати компенсатори економічних втрат, що також сприяє диференціації інтересів і позицій, спершу економічних, а потім і політичних.

3. Посилення нелегальної міграції несе з собою низку ризиків для ЄС: підвищення терористичної загрози, тиск на економіку «країн-реципієнтів» через значне зростання кількості отримувачів соціальної допомоги, трансформація культурного і релігійного ландшафту через небажання біженців асимілюватись у країні перебування.

4. Євросоюз у доступній перспективі безумовно чекають зміни. Оптимістичний сценарій передбачатиме поступове усвідомлення викликів та знаходження консолідованої позиції щодо поглиблення інтеграції з появою нових інститутів ЄС (загальноєвропейської Конституції та/або інших атрибутів державності). Однак більш реалістичним виглядає продовження процесу фрагментації ЄС у рамках існуючої структури, що може включати: 1) посилення прикордонного контролю та введення інших внутрішніх обмежень, принципові відмінності в позиціях з економічних чи політичних питань (як у випадку з мігрантами чи Північним потоком II), 2) вихід окремих країн-членів зі складу Союзу тощо. Найбільш песимістичним є сценарій швидкого поглиблення кри-

зи та виникнення «ланцюгової реакції» виходу держав з ЄС, проте враховуючи надзвичайний рівень взаємозалежності країн-членів навряд чи дезінтеграційні процеси будуть швидкими.

5. Продовжуючи реалізацію власної євроінтеграційної стратегії, Україна має бути готова до різних варіантів трансформації ЄС. За будь-якого сценарію ключовим завданням нашої держави є визначення та реалізація власних національних інтересів та пріоритетів. Дуже важливо, щоб інтеграція до ЄС була саме інструментом на шляху розбудови сильної та самодостатньої держави, а не зміною однієї залежності на іншу.

3.6. Перга Т.Ю. Досвід країн Європейського Союзу у впровадженні екологічної освіти в систему початкової і загальної середньої освіти

Ефективна система екологічної освіти є одним із основних інструментів забезпечення сталого розвитку економіки та суспільства. Розвиток концепції екологічної освіти розпочався у 1970-х рр. і був пов'язаний із стурбованістю міжнародної спільноти станом довкілля. Європейський Союз вважає екологічну освіту важливою складовою екологічної політики. У 1988 р. у резолюції Ради Міністрів ЄС було взято курс на розвиток екологічної освіти в державах-членах Євросоюзу й окреслено її завдання, а саме: підвищення обізнаності громадян щодо екологічних проблем і можливих рішень у цій сфері; закладення підвалин їх повного інформування стосовно охорони довкілля і раціонального використання природних ресурсів; залучення до цієї діяльності широких верств населення.

У 1993 р. Європейський Парламент закріпив цей підхід у відповідній Резолюції, яка закликала держави-члени ЄС та Європейську комісію включати екологічну проблематику у всі аспекти освіти та підкреслила фундаментальну роль шкіл та вчителів у розвитку й реалізації відповідної політики.

Вказані рішення дали старт запровадженню екологічної освіти в навчальні плани середніх загальноосвітніх шкіл в державах-членах ЄС.

Двадцятирічний досвід цієї політики вказує на значні здобутки впровадження екологічної освіти. Хоча у всіх країнах Європейського Союзу включення екологічної освіти до навчального процесу забезпечується різними шляхами, можна виділити **три головні моделі**:

1. Екологічна освіта є самостійним предметом.
Поширення цієї моделі:

Початкова школа	Фінляндія, Бельгія, Франція, Велика Британія, Естонія
Середня школа	Данія, Ірландія, Велика Британія (Шотландія)

Головними завданнями цієї моделі є: розвиток в учнів поваги до місцевого, національного та глобального навколишнього середовища; надання та узагальнення знань з питань, що стосуються світових природних ресурсів та їх охорони, а також інших сучасних соціальних, культурних, екологічних та економічних питань.

2. Елементи екологічної освіти викладаються у рамках певних предметів навчального плану.
Поширення цієї моделі:

Початкова школа	Бельгія, Естонія, Франція, Велика Британія, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Швеція
Середня школа	Бельгія, Естонія, Франція, Велика Британія, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Швеція

Найчастіше екологічна освіта включається до навчальних програм з географії та біології, однак її елементи також можуть бути присутні в програмах з інших предметів, зокрема вітчизняної історії, історії науки і техніки, суспільних наук, громадянської освіти. Ця модель є найбільш поширеною у неповній середній школі в державах-членах ЄС, хоча в деяких країнах, наприклад у Данії, існують усі вищевказані моделі.

3. Екологічна освіта здійснюється через міждисциплінарний підхід і представлена у вигляді тем у навчальній програмі.
Поширення цієї моделі:

Початкова школа	Австрія, Німеччина, Данія, Фінляндія
Середня школа	Австрія, Бельгія, Данія, Німеччина, Естонія, Фінляндія, Бельгія

У цій моделі екологічна освіта інтегрована в широку низку предметів початкової і середньої школи та включає, крім природознавства, географії, біології і хімії, предмети суспільно-гуманітарного циклу, спецкурси із вивчення історії науки і техніки цих країн. У більшості випадків теми формуються у рамках блоків «цінності, етика, відношення, поведінка» та «екологічні проблеми» і мають сприяти розвитку в учнів відповідальності за навколишнє середовище.

Ця модель впровадження екологічної освіти вбачається найбільш перспективною з огляду на те, що в ній екологічний зміст представлено поаспектно в кожному навчальному предметі і цілісно в спеціальних інтегрованих курсах, передбачених кожним етапом навчання.

Цікавим та важливим для України видається досвід Німеччини. Протягом останніх десятиліть у цій країні екологічна освіта перетворилась на одне з пріоритетних завдань національного розвитку. Її метою є формування у школярів індивідуальної і колективної екологічної свідомості; одержання теоретичних знань, досвіду, компетентності і різноманітних практичних навичок з охорони довкілля свого регіону; формування активної громадянської позиції і участь у вирішенні екологічних проблем на всіх рівнях.

Впровадження екологічної освіти в навчальні заклади країни координується за допомогою земельних міністерств культури і освіти. Відповідно до вказаної вище типології, в Німеччині у систему початкової і середньої освіти впроваджується третя модель екологічної освіти. Разом з тим, у кожній землі прийняті моделі стандартизації екологічного змісту із урахуванням рекомендацій федерального рівня і специфіки регіонів. На даний час багато федеральних земель розробили освітні стандарти з екологічної освіти. Наприклад, у Баварії на основі закону «Про освіту в школах землі Баварії» у 1980 р. був розроблений «Освітній стандарт з екологічного виховання для баварських шкіл» (протягом 2008-2018 рр. він зазнав низку доповнень).

Документ визначає основні завдання екологічної освіти, які формуються відповідно до завдань освіти, закріплених у Конституції цієї федеральної землі. **Головними з них є наступні:**

1. Виховання у молодих людей любові до природи та її розуміння;
2. Навчання розумінню різноманітності та взаємозалежності між природою, людиною і довкіллям;
3. Формування відповідальності за навколишнє середовище кожної окремої людини і суспільства в цілому;

4. Розвиток готовності молоді до вирішення існуючих проблем довкілля;

5. Підготовка школярів до необхідної екологічної діяльності індивідуального і суспільного значення.

У цьому освітньому стандарті передбачена можливість отримувати екологічні знання не за чітко структурованим тематичним планом, а за конкретними тематичними блоками. Документ пропонує дев'ять таких блоків: «Різноманітність, неповторність і краса природи»; «Значення культурних ландшафтів, цивілізація як фактор навколишнього середовища»; «Засади екології»; «Взаємовідносини: навколишнє середовище – суспільство – держава – економіка»; «Види і наслідки забруднення навколишнього середовища»; «Екологічні проблеми як виклик науці і техніці»; «Взаємовідносини: людина – навколишнє середовище як етичний виклик»; «Життєдіяльність особистості (споживання) і навколишнє середовище»; «Історія екологічних проблем (аналіз ідеології прогресу, поведінка у навколишньому середовищі в історичному аспекті)». У кожному блоці акцентовано увагу на основних темах, які підлягають вивченню.

З огляду на рекомендаційний характер цього стандарту з екологічної освіти, конкретне тематичне планування здійснюється безпосередньо у навчальних закладах. В основному це відбувається під час піврічних або річних зборів учителів-предметників або зборів усього викладацького колективу навчального закладу. В основі вибору тем лежить краєзнавчий принцип. Також стандарт містить низку рекомендацій щодо викладання окремих тем у залежності від вікових особливостей школярів, різних типів і ступенів навчальних закладів.

Крім того, стандарт визначає основні методологічні підходи до реалізації екологічної освіти, головними з яких є: ціннісно-орієнтоване виховання; ситуативний підхід до навчання з урахуванням актуальності інформації на основі краєзнавчого потенціалу; діяльнісний підхід, визначення перспективних сфер діяльності; міждисциплінарний підхід.

Стандарт визначає також відповідальність вчителів, директорів шкіл, обслуговуючого персоналу за надання школярам якісних екологічних знань.

Попри рекомендаційний характер, цей стандарт має статус директиви Міністерства освіти і культури землі Баварії, положення якої мають бути враховані при розробці навчальних програм зі шкільних предметів і при підвищенні кваліфікації вчителів в галузі екологічної освіти.

В Україні у закладах загальної середньої освіти I–III ступенів (1–11 класи) екологічна освіта реалізується переважно через освітню галузь «Природознавство» (предмети «природознавство», «біологія», «біологія і екологія», «географія», «хімія», «фізика»). Вона сприяє формуванню такої ключової компетентності, як «екологічна грамотність і здорове життя».

Згідно із вказаною вище класифікацією європейських моделей екологічної освіти в початковій і середній школі, український варіант найбільше відповідає другій моделі, хоча прийнята у 2001 р. Концепція екологічної освіти в Україні надає можливості для розвитку однопредметної, багатопредметної та змішаної моделі. Найбільший ступінь інтеграції елементів екологічної освіти спостерігається в предметах природничого профілю.

Висновки та рекомендації.

Враховуючи загострення екологічних проблем у сучасному світі й актуалізацію питання щодо формування екологічної освіти і культури, а також спираючись на досвід європейських країн-лідерів екологічної політики, вважаємо доцільним:

1. Інтегрувати елементи екологічної освіти у ширше коло навчальних предметів початкової і середньої освіти, включити їх не лише в предмети природничо-математичного циклу («природознавство», «біологія», «географія», «хімія», «фізика», «технології»), а й у предмети суспільно-гуманітарного циклу (освітні галузі «суспільствознавство», «мистецтво», «здоров'я і фізична культура»).

2. Ширше впроваджувати міждисциплінарний підхід до екологічної освіти, що створить умови для поступового впровадження елементів третьої моделі екологічної освіти (відповідно з вказаною вище класифікацією екологічної освіти у країнах ЄС) у загальноосвітніх навчальних закладах I–III типів в Україні.

3. Розробити Державний стандарт екологічної освіти рекомендаційного характеру, який буде включати такі складові: мета, завдання, принципи, зміст, короткі методичні рекомендації щодо вибору тем з огляду на профіль навчального закладу, методів навчання та вікових особливостей учнів з урахуванням краєзнавчого принципу.

4. Після прийняття стандарту враховувати дотримання його рекомендацій при державній атестації вчителів та складанні рейтингів загальноосвітніх навчальних закладів.

3.7. Чекаленко Л.Д. Європейський Союз: «гарячі» проблеми спекотного літа 2018 року

Європейський Союз важко «перетравлює» гарячі проблеми спекотного літа 2018 р. У британських урядових колах поширена думка про неможливість вкластись у часові рамки врегулювання відносин з іншими учасниками ЄС щодо Brexit, йдеться про «стихийний» вихід з ЄС, про неготовність ЄС до практичного розгляду нової британської заяви, про можливі варіанти відтермінування зазначеного процесу тощо.

Ситуація, що склалася, непокоїть провідних європейських політиків. Канцлер Німеччини А. Меркель підкреслює: «Сподіваюся, що нинішня ситуація призведе не до неврегульованого Brexit, а до розумного узгодженого договору... Угода про вихід не може бути нестабільною. Якщо Британія хоче отримати користь від ЄС у майбутньому, вона повинна взяти на себе зобов'язання знову прийняти правила ЄС». Водночас німецький лідер згадує про приховування Європейською комісією тексту угоди з Великою Британією і наполягає на необхідності відкритості і прозорості документу, що має бути доступним до коригування іншими учасниками європейської спільноти.

Занепокоєння канцлера ФРН зрозумілі. На тлі загальноєвропейських проблем у німецькій економіці також спостерігається певна напруга: виявляються негативні ознаки скорочення промислових замовлень. Федеральне відомство з питань статистики заявило, що контракти на товари «Made in Germany» скоротились на 4% на місяць у червні 2018 р. після зростання на 2,6% у травні, – повідомляє Reuters. Міжнародний валютний фонд (МВФ) прокоментував ситуацію наступним чином: небажання Німеччини скоротити свій торговий профіцит збільшило ризики, які можуть підірвати глобальну фінансову стабільність. МВФ і раніше закликав Німеччину підвищити внутрішній попит, піднявши зарплати, та збільшити інвестиції, аби зменшити економічний дисбаланс, а американський президент Д. Трамп неодноразово критикував експортну політику Німеччини.

На тлі європейської кризи сценарії про негативні економічні наслідки Brexit для Великої Британії не підтвердилися. За попередніми прогнозами експертів з економічного аналітичного Центру економіки та бізнес-досліджень (CEBR) розвиток економіки Сполученого Королівства в результаті Brexit сповільниться через зменшення споживчих витрат та інвестицій. Експерти орієнтувалися на показники 2016 р., коли Велика Британія стала відставати

від Франції, оскільки ціна фунта впала після голосування Brexit. Однак валюта подорожчала швидше, ніж очікувалось. У результаті низка передбачень виявилася хибною. Доволі скоро самі експерти визнали, що оприлюднили неправильні результати. І чимало прогнозів щодо Brexit були політично вмотивованими і тим самим підірвали довіру до неупередженості їх авторів.

Міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Хант вже натякав на «вірогідності хаотичного проведення Brexit». На його думку, ризик відсутності угоди з виходу зростає, тому Комісія Європейського Союзу має піти на поступки. «Кожен має підготуватися до можливості хаотичної реалізації угоди з Brexit», – заявив він журналістам 14 серпня 2018 р., перебуваючи з візитом у Фінляндії. «Отже, на сьогодні немає абсолютно жодної гарантії, що ми матимемо угоду», – сказав Хант після зустрічі з його фінським колегою Т. Соїні.

Обидві сторони – ЄС і Велику Британію – непокоїть нестача часу на узгодження і доопрацювання угоди. Залишилось кілька місяців до Brexit, а уряд Великої Британії все ще не узгодив з Брюсселем положення «про розірвання шлюбу» і в переговорах активізував плани щодо можливості залишити ЄС без будь-якої офіційної угоди. Отже, і Лондон, і Брюссель запевняють, що прагнуть отримати угоду про вихід Великої Британії на засіданні Ради ЄС, призначеної на 18 жовтня, але багато хто вважає, що ця цільова дата є надто оптимістичною. Оскільки переговорник від ЄС – Мішель Барньє в травні відхилив ключові елементи прем'єр-міністра ВБ Терези Мей щодо нових британських торговельних пропозицій.

Поки переговорний процес Великої Британії та ЄС триває, ця країна чітко захищає свою позицію вже з погляду майбутнього вивільнення з-під ЄС-івських обмежень. Так, Британія перекреслила документ європейської комісії щодо проблеми з мігрантами. Координатор Європейського Парламенту з Brexit Г. Верхофстад після витоку проекту документа про міграцію на загал звинуватив у цьому прем'єр-міністра Великої Британії Т. Мей, назвавши таке неетичним кроком, який для закритої дипломатії Британії є неприпустимим і є «отруєнням дипломатичного колодязя».

Основні пропозиції Т. Мей стосуються наступних положень:

1) відтермінування на два роки набуття чинності угоди про Brexit – перехідний період, протягом якого торгівля відбуватиметься за нинішніх умов. При цьому британська прем'єрка сподівається побудувати «всеосяжне і амбіційне» нове економічне партнерство з ЄС на довгострокову перспективу;

2) збереження прав працюючих мігрантів – громадян ЄС, які продовжуватимуть жити та працювати у Великій Британії після Brexit за умов реєстрації в британських органах влади. При цьому пропонується обмежити кількість некваліфікованих мігрантів, що працюють у Великій Британії. Також передбачається введення правила обмеження термінів дозволу на роботу від трьох до п'яти років для кваліфікованих працівників та надання пріоритетності британським працівникам над мігрантами;

3) Велика Британія сплачуватиме свої внески до бюджету ЄС, тому держави-члени не залишаться напризволяще. Т. Мей не згадувала, як довго Британія продовжуватиме сплачувати в ЄС після того, як вийде в березні 2019 р., але загальна сума оцінюється як мінімум у 20 млрд євро (близько 18 млрд фунтів);

4) Британія продовжуватиме брати участь в існуючих заходах безпеки ЄС тощо.

Водночас команда ЄС, яка веде переговори, виявляє жорсткість і відмовляється розширювати перелік переговорних питань, виносити деякі за рамки попередньо обговореного проекту про розлучення, а саме про права громадян ЄС у Великій Британії і питання про британсько-ірландський кордон, яке не може бути адекватно розглянуто без узгоджень щодо майбутніх митних відносин між сторонами. Моніторинг обох сторін закидів європейських чиновників схиляє до думки, що за лаштунками критики з приводу Brexit приховується намагання обох сторін особливо не перейматися всією глибиною проблем, що загострилися перед розлученням, хоча така ситуація і розхитує союз європейських держав.

Проблема мігрантів. У будь-якому випадку Brexit розв'яже руки Британії щодо проблеми нових мігрантів. У доповіді ЄС з міграції 2018 р. йдеться про поступове зменшення кількості заявок на отримання статусу біженця в ЄС. Так, у середині 2018 р. в країнах-членах ЄС, Норвегії та Швейцарії було подано близько 301390 заяв – це скорочення на 15% у порівнянні з першою половиною 2017 р. Протягом червня було зареєстровано менше 1600 заяв, порівняно з травневими показниками. Після різкого скорочення кількості заяв на 43% у 2017 р. загальні тенденції залишаються сталими. Основними країнами походження заявників є Сирія, Афганістан, Ірак, Пакистан та Нігерія. До цього списку додалися заяви громадян з Венесуели, кількість яких є стабільно високою.

Найактивнішу позицію в розв'язанні проблеми мігрантів посідає Греція, яка є найбільш постраждалою в результаті прибуття мігрантів з північної частини Африки до Європи. У питанні мі-

грантів ЄС активно підтримує Грецію, яка регулярно отримує 31,1 млн євро на надання тимчасових послуг мігрантам, що включають охорону здоров'я, адаптацію та харчування, а також поліпшення інфраструктури Центру прийому та ідентифікації у Північній Греції. Ще 6,4 млн євро надала Міжнародна організація з міграції (МОМ) з метою поліпшення роботи та підтримки управління сайтом, що обслуговує мігрантів. У цілому фінансування, призначене Європейською комісією для Греції, сягає понад 1,6 млрд євро, а програми Притулок, міграція та інтеграція (AMIF) та Фонду внутрішньої безпеки (ІСФ) розраховано на 2014–2020 рр.

Загострення проблем в європейському домі активізувало діяльність Росії, яка не може спокійно спостерігати за розширенням ЄС і приєднанням нових і нових учасників. Тим більше, що в цих учасників доволі великою є частка російського капіталу, тобто власності. У відповідь Росія активізувала власне лобі, щоби перешкодити країнам Балкан в їхньому просуванні до ЄС і НАТО. Тільки-но Греція і Македонія нарешті дійшли згоди щодо назви держави Македонія, як у Греції шпигунський скандал призвів до оголошення особами *non grata* двох російських дипломатів, а двом росіянам було заборонено відвідувати цю країну. Зазначимо, що відповідно до договору країна називатиметься Республікою Північна Македонія і документ відкриває шлях колишній Югославській республіці для приєднання до ЄС та НАТО.

Причиною висилки російських дипломатів поза намаганням зірвати укладання згаданого документу названо: збирання шпигунської інформації і відвертий підкуп грецьких чиновників. У зв'язку із зазначеним до уваги грецьких спецслужб потрапила російська неурядова організація «Імператорське православне палестинське товариство» (голова Степашин), що об'єднує росіян Греції та представників російського бізнесу (Іван Ігнатович Саввіді, один з найбагатших людей Росії). Обробці російських спецслужб підлягали провідні державні чиновники та мери головних міст північної Греції, священники грецької православної церкви та ченці Святої гори (Афон).

Основні види діяльності російського лобі включали: фінансування протестів проти договору з Республікою Македонія, фінансування церков, підкуп державних службовців та місцевих лідерів, фінансову та організаційну підтримку радикальних націоналістичних рухів тощо. Прем'єр-міністр Республіки Македонія 16 липня 2018 р. повідомив, що відповідні підрозділи Міністерства внутрішніх справ розслідують випадки виплат чималих грошових сум учасникам антиурядових мітингів. Російські бізнесмени

в Республіці Македонія фінансували акції протесту, а представники російського бізнесу в Греції надали від 13000 до 21000 доларів на фінансування штучно роздмуханого «незадоволення».

Протидія Росії врегулюванню питання щодо договору між Грецією та Македонією є лише верхівкою айсберга російських підприємних дій у Греції та на Балканах. Російське лобі за сприяння дипломатів активно використовує фінансову та організаційну підтримку російського бізнесу в Македонії в особі «Лукойл», мідної шахти «Бучім», «Стройтрансгаз», «ТО-ТО», Термоелектричної електростанції Скоп'є тощо.

Особлива увага приділяється церкві. Як грецькі митрополити, так і російський монастир святого Пантелеймона, який вважається центром російських спецслужб, активно підтримують і організують протестні акції. Російські представники активізували свою діяльність на Афоні у зв'язку з зусиллями Української православної церкви Київського патріархату та Македонської православної церкви в Охридському патріархаті на отримання Томосу автокефалії, що значно послабить Московський та Сербський патріархати.

Таким чином, останні кроки Греції та Македонії, які отримали повну підтримку з боку Сполучених Штатів, Європейського Союзу та НАТО, призвели до посилення контрзаходів Російської Федерації на Балканському півострові. Позиція властей Греції і Македонії є однозначною: країни не дозволять іншій державі втручатися у свої національні інтереси, навіть якщо ця держава буде сильнішою.

Китай – рятівник ЄС (?). На тлі «класичних схем» роботи російських спецслужб вирізняється діяльність Китаю в ЄС. На липнево-му 2018 р. саміті ЄС – Китай у Пекіні сторони підписали Меморандум про взаєморозуміння щодо підтвердження першого спільного значного інвестування: закладання Фонду Cathay Midcap на підтримку компаній з високим потенціалом зростання в Європі та Китаї в таких сферах, як охорона здоров'я, високотехнічні галузі, товари народного споживання та бізнес-послуги. Ідеться, зокрема, про технічне устаткування для аерофотозйомки, 3-D вимірювальне програмне забезпечення, аналіз даних та географічну інформаційну систему GIS для широкого кола користувачів, включаючи уряди, страхові компанії тощо. Перший інвестиційний фонд ЄС – Китай, підтриманий Планом Юнкера, надає 600 млн євро для середніх компаній. Фонд фінансується Європейським інвестиційним фондом у рамках Європейського фонду стратегічних інвестицій (EFSD) Плану Юнкера, а також Китайським банком розвитку,

французьким національним рекламним банком VriFrance, Китайським фондом «Шовковий шлях», суверенними фондами, інституційними та іншими приватними інвесторами.

Посилення економічних, а в майбутньому і політичних позицій Китаю в ЄС привернуло увагу освітянських центрів в європейських країнах. Навіть у Великій Британії китайська мова за попитом перемістилася на третє місце, обійшовши німецьку. У 2018 р. на вивчення китайської мови вищого рівня (А) в країні записались 3344 учні: цей показник зріс на 8,6%, порівняно з минулим роком, а число бажаючих вивчати німецьку скоротилося на 16,5%. Французька мова традиційно є найпопулярнішою в Британії, на другій позиції – іспанська, а на третій – китайська. Водночас учням настійно рекомендують вивчати німецьку мову через «важливість німецької економіки». Хоча німецька і користується попитом, однак цей аргумент уже не спрацьовує, а Китай за 25 років перетворився на найбільш зростаючу економіку у світі. «Глобальна нація, – запевняють у Великій Британії, – потребує нової генерації молодих людей, що опановують мову й культуру наших зарубіжних торговельних партнерів».

Висновки та рекомендації.

Німецькі компанії зазнали певних проблем унаслідок торговельного конфлікту між Сполученими Штатами та Китаєм. Сполучені Штати – найбільший експортний ринок Німеччини, а Китай – найважливіший торговий партнер. Торговельна напруженість, спричинена тарифною політикою президента США Дональда Трампа, загрожуює певними проблемами і може призвести до скорочення зростання найбільшої економіки в Європі.

Європейських лідерів турбують можливі негативні наслідки Brexit для ЄС: у першу чергу, розхитування ринку, що склався роками. Велика Британія посідає важливе місце в економічній системі ЄС, її вихід завдасть серйозної шкоди всій економіці системи, оскільки все британське підпадатиме під тарифікацію.

Британська сторона та її «домашні» експерти з виходу, захищаючи інтереси Великої Британії, не погоджуються з Європейською комісією, оскільки намагаються зберегти всі наявні привілеї й вигоди та ще й додати своїй країні додаткових преференцій в офіційному оформленні «розлучення». Однак, таке не влаштовує донорів ЄС, якими є Німеччина та Франція.

У переліку наново обговорюваних питань найбільший спротив викликав британський підхід до необхідної реєстрації працюючих у Великій Британії громадян ЄС, а також виокремлення

кваліфікованих працівників, що з погляду ЄС є особливо неприйнятним і розглядається як дискримінація.

За певними припущеннями, сторони дійдуть згоди щодо позицій прем'єр-міністра Великої Британії Т. Мей, які не принципово відрізняються від попередніх положень. При тому, що відтермінування набуття чинності договором на два роки позитивно сприймають обидві сторони і в цілому схвалює команда переговорників. Хоча британський парламент може бути незадоволений таким поворотом справи, однак його представники в комісії з Врехіт скоріш за все обернуть конструктивний підхід для розв'язання цього наболілого питання.

Загострення проблем в європейському домі активізувало діяльність Росії, метою якої є не допустити розширення НАТО та ЄС, а саме, заблокувати набуття членства в ЄС і НАТО країнами колишньої Югославії. Задля цього російське лобі через дипломатичну службу вкладає шалені кошти в розхитування перших ознак стабілізації на Балканах. При цьому, не гидуючи жодними засобами для досягнення мети, зокрема підкупом, шантажем і навіть використанням конфесійного чинника.

Останнє особливо яскраво виявилось у зв'язку з зусиллями Української православної церкви Київського патріархату та Македонської православної церкви в Охридському патріархаті на отримання Томосу автокефалії, що значно послабить Московський та Сербський патріархати.

Сприяючи ескаляції напруженості в багатьох «слабких місцях» на території колишньої Югославії, Росія намагається відвернути увагу від своїх злочинних дій проти України, Грузії та Молдови.

Голосно не афішуючи власних дій, кризову ситуацію ЄС у своїх інтересах використовує також і Китай, який реалізував черговий інвестиційний проект – перший фонд ЄС – КНР, створений з метою розвитку синергії між ініціативою Belt and Road і Планом Юнкера.

Про необхідність посилення співпраці з Китаєм говорив і міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Хант. Водночас, на переконання Великої Британії, КНР має нести і політичну відповідальність, а саме – відмовитись від займаної позиції щодо приєднання Криму до Росії та посилити міжнародну заборону хімічної зброї.

Посилення ролі Китаю у світі та, зокрема, на економічному небосхилі ЄС привернуло увагу британських освітянських установ, які збільшили кількісний набір учнів до шкіл з викладанням китайської мови. Такий крок пояснюється зростанням кількості

британців, бажаючих вивчати китайську мову. Однак це явище необхідно розглядати і з іншої сторони: пояснювати не тільки бізнесовими інтересами, а також кількісним збільшенням китайського населення в самій Великій Британії, де на китайські кошти відкриваються приватні школи з китайською мовою викладання.

3.8. Стельмах В.О. Пострадянський розвиток країн Балтії: досвід реформування

Успішний досвід пострадянської трансформації і подальше функціонування у якості членів Європейського Союзу та НАТО країн Балтії може становити інтерес для органів державної влади України.

Реформування державних систем Латвії, Литви та Естонії після відновлення у 1990–1991 рр. незалежності відбувалося одразу у кількох напрямках. З одного боку необхідно було змінити внутрішні наративи, трансформувати внутрішньополітичні та соціально-економічні системи, а з іншого – визначити зовнішньополітичні орієнтації та способи включення до глобалізаційного дискурсу. І попри те, що ці процеси не є спільно направленими і не завжди відбуваються одночасно, у випадку країн Балтії вони виявилися взаємообумовленими. Реформи відбувалися одразу в усіх важливих сферах життя суспільства – політико-правовій, економіко-соціальній, інтеграційній. Вступ до ЄС та НАТО став ключовим пріоритетом, який підпорядковував собі дії Латвії, Литви та Естонії на міжнародній арені, але також багато у чому визначав внутрішній політичний процес. Найголовнішим виявився сформований до моменту відновлення незалежності Литви, Латвії та Естонії консенсус серед політичних еліт щодо пріоритетів у зовнішній політиці цих країн – незалежно від того, які політичні сили приходили до влади в ході чергових (а іноді і позачергових) виборів, курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію залишався незмінним.

Реформування політичної системи насамперед передбачало вибір форми правління та оптимальної моделі виборчої системи, а також формування на її основі представницької влади з цінностями західної демократії.

Першочергово країни визначилися із формою правління: Латвія та Естонія стали парламентськими республіками, а Литва – президентсько-парламентською республікою. Надалі визначилися із складом парламентів: Латвійський парламент – Сейм (100

членів), Естонський парламент – Рійгікогу (101 член) і Литовський парламент – Сейм (141 член). Усі однопалатні.

Наступним кроком став перехід до пропорційної (Латвія, Естонія) або змішаної виборчої системи (Литва) із дотриманням відповідних міжнародних виборчих стандартів, що свідчило про перехід до багатопартійної системи і становлення демократичного режиму.

Однак у кожній країні були свої особливості. Аналізуючи трансформаційні зміни у Латвії підкреслимо, що тут використовується пропорційна система виборів із багатомандатними округами. Вибори, які відбулися 5-6 червня 1993 р., привели до скликання 5-ого Сейму (а не 1-го), продовживши таким чином історичний зв'язок з парламентськими органами довоєнної Латвії. Особливі вимоги латвійське законодавство висуває до пасивного виборчого права. Кандидати в депутати повинні відмежуватися від радянського минулого. Якщо вони раніше співпрацювали зі службами безпеки, розвідки або контррозвідки СРСР, Латвійської РСР або іноземної країни; після 13 січня 1991 р. були активними членами КППС (КП Латвії), міжнародного фронту робітників Латвійської РСР, Об'єднаної ради робітничих організацій, Організацій ветеранів війни та праці, Вселатвійського комітету порятунку або його регіональних організацій, то відповідно статті 5 Закону про вибори до Сейму вони не можуть бути внесені до списків кандидатів. Окрім цього, до них висуваються підвищені вимоги щодо психічного здоров'я. Особливо відзначимо вимогу володіння національною мовою на III (найвищому) рівні. Окрема спеціальна глава Закону найдетальніше з регламентує участь у виборах громадян Латвії, які проживають в іншій країні на час виборів.

Обравши парламентську форму правління, Естонія також надала перевагу пропорційній системі виборів до парламенту з багатомандатними округами. Кандидати в депутати висуваються виключно партіями або виборцями, а компенсаційні мандати розподіляються між партіями. Однак із часом відбулися певні зміни у виборчому законодавстві Естонії. Спочатку це були кроки у бік розширення обсягів виборчих прав (до 1999 р. в Естонії можна було агітувати навіть у день виборів, нині це заборонено), а потім – у зворотному напрямі: з 1998 р. були позбавлені права голосу засуджені, із 2001 р. відбулося підвищення вікового цензу для активного виборчого права до 21 року. Створення в Естонії національного реєстру виборців та запровадження карток виборців зменшили ймовірність порушень під час виборів. Вирішивши до

кінця 90-х років XX ст. проблему громадянства, Естонія не ставить володіння мовою перепорою для набуття активного виборчого права. І, безумовно, слід вказати на вирішальну новацію естонського виборчого законодавства – віддалене Інтернет-голосування на виборах до Рійгікогу у 2007 р. стало першим у світі випадком використання мережі Інтернет у загальнодержавному масштабі в якості способу голосування на парламентських виборах. Однак слід додати, що Інтернет-голосування є додатковим, а не обов'язковим способом голосування, хоча ним скористалась значна кількість виборців.

Парламентські вибори у Литві проводяться за змішаною виборчою системою: 71 член парламенту обирається за мажоритарною системою абсолютної більшості з голосуванням у 71 одномандатному виборчому окрузі; 70 членів парламенту обирається у єдиному загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за пропорційною системою з голосуванням за закриті списки. У 2000-му р. були внесені зміни до Закону про вибори до Сейму, що наблизило виборче законодавство Литви до міжнародних стандартів. Серед основних доповнень – вимога щодо забезпечення прозорості фінансування виборчих кампаній, були встановлені перепони використанню адміністративного ресурсу шляхом заборони передвиборної агітації із використанням службового становища, підвищився статус спостерігачів, заборонено використовувати компромат на учасників виборчих перегонів. Було внесено доповнення щодо проведення агітації по литовському радіо та на телебаченні виключно у формі дискусії, що примусило партії вести дебати або із суперниками по виборчих перегонах, або з ведучими. Закон забороняв Національному радіо та телебаченню проводити передвиборчу агітацію, окрім передач, спеціально визначених спільно із Головною виборчою комісією для ведення виборчої агітації, протягом однієї години на радіо і однієї години на телебаченні. Зміни також стосувались осіб, які проходять дійсну військову або альтернативну службу в органах національної безпеки, оборони, поліції й внутрішніх служб та ін., які за 65 днів до виборів не вийшли в запас – вони не мають права ставати парламентарями.

Загалом, можна стверджувати, що модернізація виборчих систем держав Балтії відбулася успішно, про що свідчать їх високі результати у рейтингу Freedom in the World.

Оцінка рівня свободи за останні 10 років

Країна/ рік	2008	2009	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
	Оцінка/статус									
Латвія	2,1/F	2,1/F	2,2/F	2,2/F	2,2/F	2,2/F	2,2/F	1,2/F	1,1/F	1,1/F
Литва	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F
Естонія	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F	1,1/F

(Примітка: Рейтинг формується на основі шкали від 1 до 7, де 1 – найвищий рівень свободи на основі сукупної оцінки політичних прав і громадянської свободи громадян; F – free.)

Розвиток політичних систем держав Балтії в першу чергу пов'язаний із оформленням їх конституційних засад. Прийняття у цих країнах новітніх, європейських за змістом конституцій (окрім Латвії, в якій поетапно модернізувались окремі положення Конституції 1922 р.), стало передумовою швидкої та ефективної перебудови політичних систем.

Після проголошення незалежності республіки у 1990 р. в Латвії поновлено дію Конституції 1922 р., яка нормативно формалізувала принципи парламентського республіканського правління, визначила соціальну направленість державної внутрішньої політики та встановила орієнтири розвитку політичної системи незалежної Латвійської республіки.

Конституція Естонської республіки була прийнята на референдумі 28 червня 1992 р. Частиною конституції є закон про особливості її застосування, прийнятий одночасно з самою Конституцією, а також Закон про доповнення до Конституції Естонської республіки, прийнятий на референдумі у 2003 р. Згідно з положеннями останнього, у разі якщо будь-які окремі приписи Основного Закону суперечать імперативним нормам Європейського Союзу, застосовується право ЄС. Тобто ще до вступу в Євросоюз Естонія задекларувала домінування європейських цінностей та принципів європейського права відносно основних засад національної правової системи. Конституція закріпила парламентську республіку як форму державного правління, нормативно визначила ознаки правової держави.

У Литві Конституція була прийнята на референдумі 25 жовтня 1992 р. За формою Конституція є некодифікованою, оскільки Основний Закон містить також Конституційний закон про Литовську державу від 11 лютого 1991 р. та Конституційний акт «Про неприєднання Литовської республіки до пострадянських східних союзів» від 8 липня 1992 р. У преамбулі Конституції зазначено, що правовий фундамент Литовської держави базується на Литовських Статутах (1529, 1566, 1588 рр.), кодексах феодального права Великого князівства Литовського, що зіграли особливу роль в історії європейського права.

Литва, Естонія Латвія (частково) здійснили значні перетворення у сфері місцевого самоврядування, орієнтуючись на досвід муніципальних реформ скандинавських країн та Німеччини. Успішне вирішення задач, що випливали із Європейської Хартії, дозволило країнам Балтії вже до середини 1990-х рр. створити демократичні системи місцевого самоврядування, які мали певні відмінності.

В Естонії та Литві статус місцевого самоврядування був одразу закріплений на конституційному рівні. Починаючи з 2002 р, в Естонії та Литві правом голосувати на муніципальних виборах володіють всі особи, які постійно проживають на території муніципального утворення. У Латвії таким правом наділені лише громадяни республіки, що призводить до дискримінації національних меншин. Вагомими для перебудови місцевого самоврядування у всіх трьох країнах стали адміністративно-територіальні реформи, викликані неефективністю колишньої системи адміністративно-територіального поділу. Особливо гостро така неефективність відчувалася в Естонії і Латвії. З кінця 1990-х рр. уряди цих країн почали розробляти плани територіальних реформ, які передбачали аналіз потенціалу муніципалітетів і реалізацію проєктів по їх збільшенню. Багато в чому вони ґрунтувалися на досвіді Литви, що здійснила подібну реформу в період з 1991 по 1993 рр., але при цьому враховувались недоліки останньої: слабкий зворотний зв'язок з населенням, дуже короткі терміни реалізації (менше трьох років), невиправдано великі розміри нових муніципалітетів. Не в останню чергу завдяки реформі децентралізації уже у 1995 р. Литва, а слідом за нею Латвія й Естонія підвищили рівень демократизації за версією Freedom House і країни Балтії перетнули рубіж у 3.00, який використовується для позначення «консолідованих демократій».

Попри занепокоєння багатьох єврокритиків і євроскептиків, Балтійські країни на сьогоднішній день зберігають розпочатий

на початку 1990-х рр. курс на максимальну євроінтеграцію у якості головного вектора своєї політики. І тут можна виділити кілька рівнів. По-перше, Латвія, Литва та Естонія розпочали із найпростішого – вузькорегіонального співробітництва. Із моменту набуття суверенітету вони створили ряд форматів регіонального співробітництва. Першим була Балтійська рада, потім – Балтійська асамблея, а з 1994 р. працює Балтійська рада міністрів. У 1993 р. країни домовилися про створення Балтійської зони вільної торгівлі (втратила чинність у 2004 р., з дня вступу країн до ЄС).

Наступний, більш високий рівень регіональної інтеграції пов'язаний із участю балтійських республік у міжнародних організаціях. У 1992 р. за ініціативи Німеччини та Данії було створено Раду країн Балтійського моря (РКБМ). У контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів вагомим досягненням діяльності РКБМ стало прийняття Європейською Комісією Балтійської ініціативи від 10 квітня 1996 р. «Орієнтири для зближення ЄС із Балтійським регіоном». Також було досягнуто згоди про співпрацю Балтійської Асамблеї із Північною радою і Північною радою міністрів.

На сучасному етапі різноманіття інститутів і форматів співпраці дозволяє країнам Балтії шукати власну зовнішньополітичну нішу у регіональній співпраці. Неформальні регіональні об'єднання Балтійських держав і Північних країн – формат North Baltic (NB6); таке ж об'єднання, але за участю Польщі та Німеччини – NB6 + 2; Рада держав Балтійського моря; країни Балтії і Німеччина – так званий формат «3 + 1», країни Балтії і Німеччина, Данія, Швеція, Польща, Фінляндія – так званий формат «3 + 5» та ін.) систематично проводять консультації, які стали одним з інструментів європейської інтеграції. Вони дозволяють Латвії, Литві та Естонії узгоджувати свої інтереси на рівні регіональної політики ЄС.

Економічна складова європейської та євроатлантичної інтеграції країн Балтії полягала у ліквідації односторонньої залежності економік Латвії, Литви та Естонії від Росії та переорієнтацію їх експорту на Європу, обмеження російського капіталу в національних економіках і продаж членам ЄС стратегічних об'єктів.

Окреме питання, яке гостро стояло на порядку денному, – енергетична безпека. Це було складне і комплексне завдання, адже значна енергетична і сировинна залежність країн Балтії від поставок із Росії дозволяли уряду РФ проводити ефективну політику економічного тиску. Радянська індустріалізація та створений нею виробничий комплекс включили країни Балтії до єдиної замкненої енергосистеми. Питання відмови від російських енергоносіїв

не було вирішене до вступу країн до ЄС. Нова стратегія енергетичної безпеки ЄС була опублікована 28 травня 2014 р. Мова йшла про план створення європейського енергетичного союзу, у який входили країни Балтії. Значним проривом у питанні енергобезпеки наприкінці 2014 р. став перший етап реалізації проекту по встановленню у порту м. Клайпеди (Литва) плаваючого сховища газу – терміналу «Незалежність» (Independence). Перша партія скрапленого газу зі США до завершеного ЛПГ-терміналу надійшла у серпні 2017 р. І лише на початку 2019 р. почалася технічна фаза програми об'єднання електроенергетичних систем Литви, Латвії та Естонії з європейською системою, що відбувається через Польщу.

Ще одним інструментом тиску РФ на країни Балтії була кампанія за права «співвітчизників», тобто російськомовних громадян, а у випадку із Латвією – «негромадян». Починаючи із 1994 р., коли були підписані двосторонні угоди про асоціацію з ЄС, балтійсько-російські відносини розвивалися під впливом цієї проблеми і мали періоди загострення політичного тиску. Беручи до уваги негативні наслідки цієї ситуації, а також зауваження Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин, латвійський Сейм ще до вступу країни до ЄС з третьої спроби вніс зміни до Закону про громадянство, який скасував обмеження (так зване «вікно натуралізації») на громадянство, а також було скасовано ряд обмежень на використання російської мови.

Питання національної безпеки і оборони розпочало своє вирішення країнами регіону ще у середині 1990-х рр. Змусивши Росію під міжнародним тиском вивести свої війська з території нових незалежних балтійських держав, вони почали співпрацю у військовій царині. Створення Baltbat, трінаціонального миротворчого підрозділу, розпочалося наприкінці 1994 р. Об'єднаний Балтійський військово-морський ескадрон (Baltron) було створено в 1997 р. для розширення можливостей Балтійських військово-морських сил та координації виконання різних морських завдань. Штаб-квартира Baltron знаходиться в Естонії. Балтійська мережа повітряного нагляду (Baltnet) була створена у 1996 р. для збору та координації інформації про нагляд за повітряним простором. Балтійський коледж оборони (Baltdefcol) був заснований у 1998 р. для підготовки військових кадрів та цивільних осіб. Коледж знаходиться в м. Тарту, Естонія. Усі ці підрозділи із самого початку формувалися за відповідними стандартами НАТО і повсякчас підкреслювали прагнення членства, що і відбулося 2004 р.

Членство в НАТО для балтійських держав – це не тільки питання забезпечення безпеки, воно надає можливість ефективно

брати участь у міжнародному військовому співробітництві, що було і залишається довгостроковим стратегічним пріоритетом національної оборонної політики країн Балтії. Зокрема, у Таллінні розташовується Центр компетенції кіберзахисту НАТО, який на сьогоднішній день об'єднує 8 країн. На початку 2012 р. у Литві відбулася установча конференція Центру енергетичної безпеки НАТО.

Висновки та рекомендації.

З огляду на досвід пострадянського реформування країн Балтії, в Україні відсутні ряд чинників, які покращили б якість реформ. В першу чергу це відсутність тривалий час консолідації політичних еліт щодо європейської інтеграції попри те, що Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами була підписана ще у 1994 р., Указ Президента України Про затвердження Стратегії інтеграції України до ЄС – у 1998 р. Про вступ до НАТО тривалий час взагалі не було мови, хоча Україна, як і країни Балтії, 1994 р. приєдналася до програми «Партнерство заради миру». Лише російська агресія 2014 р. суттєво змінила суспільні настрої, однак і зараз у країні відсутній остаточний консенсус із цього стратегічного питання. Це вимагає від органів державної влади України необхідності проведення широкомасштабної роз'яснювальної кампанії.

На відміну від розглянутих країн, Україна не наполягала на повному виведенні російських військ із своєї території, що сприяло анексії Криму, яку забезпечили сили та інфраструктура російських військ у Криму.

Україні не вдалося утворити дієве регіональне об'єднання на зразок Балтійської асамблеї або Вишеградської групи, яке посилює співробітництво у регіоні задля досягнення спільної мети. Подібна спроба у вигляді Організації ГУАМ (ГУУАМ, ОДЕР-ГУАМ) виявилася малоефективною. На нашу думку, доцільно розглянути можливість переформатування ГУАМ з метою просування спільних з партнерами інтересів перед ЄС, або розглянути інший стратегічний формат співробітництва.

Досвід країн Балтії показує, що перехід на стандарти ЄС у всіх сферах життя є потужним чинником модернізації країни. Україна на сьогодні суттєво відстає у цій роботі. Тому державні інституції мають зосередити увагу на змінах українського законодавства, приводячи його у відповідність до ключових стандартів ЄС.

РОЗДІЛ 4.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

4.1. Васильєв О.А. Перспективи Росії, США і Китаю бути глобальними лідерами

Характерною ознакою сьогоденного світу є його складність і швидкі зміни завдяки глобалізації, розповсюдженню технологій і демографічним зсувам. Глобалізація впливає практично на всі аспекти людської діяльності. Люди, продукти та інформація перетинають кордони з безпрецедентною швидкістю у величезній кількості, діючи як каталізатор економічного розвитку, і в той же час, підсилюючи напругу в суспільстві, боротьбу за ресурси і політичну нестабільність. Головним для глобалізації є розповсюдження нових технологій, що дозволяє розвивати світове інформаційне середовище і надає можливість обмінюватись інформацією і знаннями.

Сучасні тенденції глобалізації та інтеграції світової економіки характеризуються формуванням інноваційної економіки, загостренням глобальної конкуренції на світових ринках інвестицій, наукомістких товарів і послуг. Окреслюється тісний взаємозв'язок науково-технологічної, зовнішньої та торговельно-економічної політики для забезпечення зростання економіки і підвищення соціальних стандартів населення. Майбутній розвиток світової економіки пов'язаний із хвилею нововведень, що прокладають шлях становленню нових технологій з перетіканням наявного капіталу до виробництва нового технологічного укладу.

Ключову роль у модернізації і розвитку економіки грає різке підвищення інноваційної активності. У сучасній економіці на частку НТП припадає до 90% від сукупного внеску всіх факторів приросту. З урахуванням критичного значення і високої невизначеності результатів наукових досліджень держава бере на себе функції інтелектуально-інформаційного центру регулювання і стратегічного планування розвитку економіки, підтримки відповідного науково-технологічного середовища, яке включає в себе розвинену базу фундаментальних знань і пошукових досліджень,

інститути прикладних досліджень і дослідно-конструкторських розробок, систему стимулювання освоєння і розповсюдження нових технологій. У всіх країнах світу послідовно збільшується фінансування НДДКР, частка яких у ВВП досягає 4%.

Намагання США, Росії і Китаю займати місце глобальних лідерів доцільно розглядати в контексті глобалізації світової економіки та інтегральних об'єднань. Місце Росії, США і Китаю у світовій економіці згідно з валовим внутрішнім продуктом відображено в табл. 1. У 2014 р. Китай випередив США за обсягом ВВП з урахуванням паритету купівельної спроможності (ПКС), але сьогодні США залишаються найбільшою економікою світу на номінальній базі (\$18 569 млн), Китай – другий (\$11 199 млн), а Росія займає дванадцяте місце (\$1 283 млн) зі значним відставанням від обох країн. У 2016 р. Китай займав перше місце у світі з часткою ВВП (ПКС) 17,71 %, США – друге (15,50 %), а Росія тільки – шосте (3,21 %). За збереження теперішніх темпів зростання економіки Китай зможе випередити США за обома методиками розрахунку ВВП приблизно у 2030 р. Сьогодні Китай значно відстає від США, а також від Росії з обсягів ВВП (ПКС) на одну особу. США займають десяте місце (\$54 597), Росія – сорок дев'яте (\$24 805), а Китай – вісімдесят дев'яте (12 880), відстаючи від загальносвітового показника (\$15 147).

За даними Стокгольмського інституту досліджень проблем світу (2016 р.), за витратами на оборону на першому місці у світі перебуває США (\$611 млрд), Китай займає друге місце (\$215 млрд), на третьому – Росія (\$69,2 млрд).

Росія займає 16-ту позицію серед найбільших експортних економік світу. У 2016 р. вона експортувала товарів на \$282 млрд, а імпортувала на \$180 млрд, маючи позитивний торговельний баланс у \$102 млрд. У 2016 р. ВВП Росії (номінальний) складав \$1,28 трлн, ВВП на одну особу дорівнював \$23,2 тис. Найбільші отримувачі експорту з Росії: Нідерланди (\$29,3 млрд), Китай (\$28 млрд), Німеччина (\$21,3 млрд), Білорусь (\$10,9 млрд), Туреччина (\$13,7 млрд). Протягом останніх п'яти років російський експорт зменшився з \$506 млрд у 2011 р. до \$282 млрд у 2016 р. Найбільші постачальники російського імпорту: Китай (\$37,3 млрд), Німеччина (\$23,6 млрд), Білорусь (\$10,9 млрд), Італія (\$7,44 млрд) і США (\$5,79 млрд). Експортні товари РФ: сира нафта (\$73,7 млрд), неспецифіковані товари (\$45,3 млрд), рафінована нафта (\$45,1 млрд), вугільні брикети (\$8,51 млрд), алюміній (\$4,89 млрд). Найбільш поширені імпортні товари: медикаменти (\$6,94 млрд), неспецифіковані товари (\$6,6 млрд), автомобілі (\$6,03 млрд), вироби машинобудування і обладнання (\$5,96 млрд), комплектні частини для транспорту (\$5,68 млрд).

Протягом останнього десятиліття зростання зовнішньої торгівлі Росії відставало від країн з аналогічним рівнем економічного розвитку. Частка експорту у ВВП Росії складає менше третини. У Російській Федерації продовжується деградація науково-технологічної сфери. Сьогодні в країні ще збереглося досить потужне наукове співтовариство. За кількістю вчених Росія обіймає п'яте місце у світі після США, ЄС, Японії, Китаю. Однак РФ фактично є єдиною країною у світі, де кількість вчених постійно скорочується. За рівнем частки витрат на НДДКР у ВВП Росія опинилася на рівні країн третього світу (США – 2,77%, Китай – 1,84%, РФ – 1,12%). За сучасного стану і тенденцій трансформації науково-технічного комплексу РФ країна не зможе вийти на рівень розвинених держав, бути лідером глобальних і регіональних інтеграцій.

Економічні санкції, введені США і ЄС після анексії Криму і агресії на Донбасі, призвели до значної ізоляції Росії від доступу до нових технологій. Якщо не буде знайдено вихід із цієї ситуації, через кілька років російська економіка опиниться у стані незворотного відставання та освоєння нового технологічного укладу. Продовження санкцій може призвести до руйнування багатьох виробничих циклів у різних секторах економіки, зупинки виробництва і банкрутства низки підприємств, суттєвого падіння рівня життя населення. Без реалізації курсу на суверенний розвиток на передовій технологічній основі забезпечити стійкість внутрішнього соціального й економічного порядку в РФ неможливо. Збереження залежного становища економіки від західного ядра світової фінансово-економічної системи веде до подовження і поглиблення кризи. Поліпшення ситуації неможливо без зміни теперішньої сировинної моделі вбудови Росії до світової економіки.

США є другою експортною економікою світу. У 2016 р. експорт США дорівнював \$1,42 трлн, а імпорт – \$2,21 трлн, дефіцит торгового балансу склав \$783 млрд. США є країною з найбільшим імпортом у світі. У 2016 р. ВВП США (номінальний) становив \$18,6 трлн, а ВВП на душу населення – \$57,5 тис. Основний експорт США складається з неспецифікованої продукції (\$157 млрд), автомобілів (\$53,6 млрд), складових транспортних устаткувань (\$43 млрд), інтегральних схем (\$31,9 млрд). Серед імпорту головне місце посідають автомобілі (\$173 млрд), сира нафта (\$108 млрд), комп'ютери (\$84,8 млрд), неспецифіковані товари (\$84,8 млрд), медикаменти (\$67,5 млрд). Основними країнами для експорту США є Канада (\$266 млрд), Мексика (\$229 млрд), Китай (\$115 млрд), Японія (\$63,2 млрд), Велика Британія (\$55,3 млрд). Найбільше продукції США імпортують з Китаю (\$385 млрд), Мексики (\$302 млрд), Канади (\$296 млрд), Японії (\$130 млрд) і Німеччини (\$118 млрд).

Щоб краще конкурувати на світовій арені, керівництво США сьогодні фокусує свою увагу на таких життєво важливих інтересах, як захист країни, сприяння її процвітання, збереження миру за допомогою сили і підсилення впливу США. Сполучені Штати Америки сьогодні – найпотужніша держава у світі, яка володіє унікальними перевагами в технологіях, енергетиці, в питаннях альянсів і партнерств. Керівництво країни робить ставку на втілення технологічних нововведень у військовій структурі, на проривні науково-технічні досягнення. Стратегія національної безпеки США відносить до постійних національних інтересів такі: безпека США, їх громадян, американських союзників і партнерів; сильна, інноваційна, розвинута американська економіка, що сприяє створенню сприятливих можливостей і процвітання; дотримання універсальних цінностей у себе вдома і у всьому світі; заснований на правилах міжнародний порядок, який підтримується під керівництвом США і направлений на укріплення миру і безпеки; створення сприятливих умов для протистояння глобальним викликам.

Китай – найбільша експортна економіка світу. У 2016 р. КНР експортувала товарів на \$2,06 трлн і імпортувала на \$1,32 трлн, маючи позитивний торговий баланс у \$736 млрд. У 2016 р. ВВП Китаю (номінальний) дорівнював \$11,2 трлн, а ВВП на одну особу – \$15,5 тис. Найпоширеніші китайські експортні товари: комп'ютери (\$136 млрд), радіо-теле обладнання (\$115 млрд), телефони (\$84,3 млрд), інтегральні схеми (\$54,8 млрд), світлові прилади (\$29,7 млрд). Головний імпорт складається з інтегральних схем (\$128 млрд), сировини нафти (\$116 млрд), золота (\$62,6 млрд), залізної руди (\$58 млрд), автомобілів (\$44 млрд). Країни отримувачі китайського експорту: США (\$385 млрд), Гонконг (\$287 млрд), Японія (\$129 млрд), Республіка Корея (\$93,7 млрд) і Німеччина (\$65,2 млрд). Найбільші країни-експортери до Китаю: Гонконг (\$285 млрд), Республіка Корея (\$124 млрд), США (\$115 млрд), Японія (\$113 млрд) і Німеччина (\$85,4 млрд).

Китайська грошова одиниця «юань» має статус міжнародної резервної валюти з 10,92% «валютного кошика» МВФ, залишивши позаду японську єну і британський фунт стерлінгів. У фінансових транзакціях її частка складає зараз 2,3%, але вона зросла приблизно у чотири рази в порівнянні з 2013 р. (зараз частка долара – 72%, євро – 19,95%). Китай є експортною економікою з позитивним платіжним балансом і має цінні папери США на суму понад трильйон доларів.

Прогнозується, що у 2024 р. кількість вчених і дослідників у Китаї буде більша, ніж у США, ЄС і Японії разом узятих. Уже у 2013 р., за даними Світового Банку, Китай вийшов на перше місце у світі

за кількістю науково-технічних працівників. Кількість вчених із загальної кількості людей, зайнятих у виробництві, в ЄС складає 22%, у Китаї – 19%, в США – 17%, у РФ – 6%.

Чверть світового високотехнологічного експорту, який складає понад 2,5 трлн дол., належить Китаю. У 2014 р. Китай досяг паритету з США з частки доданої вартості у високотехнологічному виробництві, де у США – 29%, а у Китаю – 27%, при чому за десять років його частка виросла в 10 разів. За прогнозами, до 2020 р. Китай випередить США з інвестицій у дослідження і розробки, накопичить аналітичну масу знань та результатів наукових експериментів, що сприятиме науково-технологічному прориву.

Завдяки великим досягненням в економіці Китай обіймає провідні позиції в глобальних інтеграційних проектах, зокрема, «Один пояс – один шлях», на маршрутах якого протягом наступних десятиліть може виникнути нова структура економіки. Дієвим інструментом Китаю є інвестиції в реальний сектор економіки партнерів, головним чином – в транспортну інфраструктуру і супроводжуючі виробництва.

Табл. 1

Валовий внутрішній продукт (номінальний) найкрупніших економік 15 країн у доларах США за даними Світового Банку (2016 р.)

Місце у світі	Країна	Млрд. дол. США	Місце у світі	Країна	Млрд. дол. США
1	США	18 569	9	Бразилія	1 796
2	Китай	11 199	10	Канада	1 530
3	Японія	4 939	11	Республіка Корея	1 411
4	Німеччина	3 694	12	Росія	1 283
5	Велика Британія	2 619	13	Іспанія	1 232
6	Франція	2 465	14	Австралія	1 205
7	Індія	2 264	15	Мексика	1 046
8	Італія	1 850	–	Усього у світі	75 000

Сьогоднішній етап модернізації цивілізації отримав назву постіндустріального або постмодерністського. Його основою є пріоритетна роль науки як стрижня, навколо якого створюються нові технології, відбуваються економічний і соціальний прогрес суспільства. Сучасні тенденції глобалізації та інтеграції світової економіки характеризуються широким використанням інформаційних технологій, формуванням інноваційної економіки, інтернаціоналізацією досліджень, розробок і наукомісткого виробництва.

Умова, необхідна для успішної реалізації стратегії розвитку, полягає у випереджаючому становленні базисних виробництв нового технологічного укладу і виводі економіки на пов'язану з ним нову довгу хвилю зростання. Для цього необхідна концентрація ресурсів для створення ядра нового технологічного укладу і досягнення синергетичного ефекту формування кластерів нових виробництв, що передбачає узгодженість макроекономічної політики з пріоритетами довгострокового техніко-економічного розвитку країни.

Висновки та рекомендації.

1. Історичний досвід свідчить, що світовим лідером і центром тяжіння може бути тільки держава з розвинутою економікою на основі інноваційних досягнень науки і техніки, значним внеском у світову торгівлю високотехнологічною продукцією, високим рівнем гуманітарних і соціальних стандартів населення, а не тільки з потужним військово-промисловим комплексом. Аналіз внеску номінального валового внутрішнього продукту країн у світову економіку доводить, що тільки США і Китай сьогодні можуть грати роль лідерів глобального розвитку і бути центрами інтеграції. США і Китай обіймають першочергові позиції у взаємних обсягах експорту та імпорту і глибоко зацікавлені в стабільних економічних відносинах на майбутнє. Протягом ХХ ст. США були безперечним лідером світового прогресу, є їм сьогодні і залишаться таким на доволі довгу перспективу.

2. Сьогодні Росія посідає другорядні позиції у світовому експорті й імпорті, рівні життя населення. Аналіз міжнародних торгово-економічних відносин свідчить, що Росія фактично є сировинною складовою світового ринку. Основними статтями її експорту є сировинні товари з малою доданою вартістю, а імпорту – товари промислового виробництва. Реальної економічної основи для підвищення ВВП і товарообігу немає через низький темп зростання російської економіки і її застарілу структуру. У зовнішній політиці сьогодні і в найближчому майбутньому у Росії немає реального

підґрунтя грати роль одного з лідерів прогресу й ефективного центру інтеграції, навіть на пострадянському просторі.

3. У зовнішній політиці Україна має орієнтуватися на США як економічного і політичного лідера світу, та враховувати, що санкції Заходу погіршують економічну і соціально-політичну ситуацію в Росії, послаблюють її військово-промисловий комплекс і дають можливість Україні сподіватися на поступки російського керівництва в позитивному вирішенні питання тимчасово окупованих українських територій.

4.2. Потехін О.В., Ялі М.Х. Підсумки та наслідки зустрічі Д. Трампа з В. Путіним в Гельсінкі

16 липня 2018 р. у столиці Фінляндії м. Гельсінкі відбулася перша повноформатна двостороння зустріч президента США Дональда Трампа з президентом РФ Володимиром Путіним. Це була довгоочікувана подія, проте в результаті її не було підписано жодного офіційного документу і лише зроблені відповідні підсумки та оцінки зустрічі перших осіб двох держав на їх спільній прес-конференції за підсумками переговорів. Водночас прес-конференція справила неоднозначне враження на політичний істеблішмент США, держав Заходу та інших регіонів світу. За оцінками оглядачів авторитетних часописів, лінія президент США була провальною, він значно поступався своєму партнеру. Підтвердженням цього стало й те, що по поверненню до Вашингтона Д. Трамп змушений був виправдовуватися та спростовувати окремі свої заяви й оцінки, зроблені за підсумками переговорів на спільній прес-конференції.

Слід зазначити, що в Україні з певними застереженнями очікували підсумків цього саміту, особливо на тлі недавніх заяв Д. Трампа, які можна було трактувати як загрозу визнання ним російського статусу Криму. Проте головні побоювання стосувалися зовнішньополітичних кроків, що здійснив Трамп протягом кількох останніх місяців, які передували зустрічі в Гельсінкі. Вони відповідали авантюрним намірам Кремля з руйнації ліберального світового порядку та зміцнювали економічне підґрунтя його політики.

Після одностороннього рішення Трампа про вихід з «ядерної угоди» із Іраном ціна на нафту вперше за останні кілька років перевищила і утвердилася на позначці вище 70 дол. за барель. Як відомо, Іран є одним з найбільших постачальників нафти на світовий ринок і, відповідно, прямим конкурентом РФ. Особливо це стосується європейського ринку, який після укладання

угоди з адміністрацією Б. Обама став пріоритетом для Тегерану. Тим паче, що метою «ядерної угоди» Б. Обама з Іраном (яку більшість американських експертів вважають його головним успіхом на зовнішній арені за дві каденції) було не тільки нівелювання загрози ядерній безпеці в регіоні та підтримка Режиму нерозповсюдження ЯЗ в цілому, але й підриг економічної могутності РФ, (для якої нафтодолари є основним джерелом доходу бюджету, включаючи оборонний) і, як наслідок – упокорення агресивної політики Кремля на міжнародній арені, включно щодо України.

Щодо «геополітичних дивідендів» останніх рішень Д. Трампа для Кремля, тут, безумовно, головним є істотний розкол в євроатлантичній єдності, що загрожує остаточно поховати ліберальний світовий порядок, який встановився в світі після закінчення Другої світової війни. Особливо це стосується відносин з «локомотивом» ЄС – Німеччиною та її багаторічним канцлером Ангелою Меркель, яка з 2014 року є головним архітектором і «охоронцем» антиросійських санкцій ЄС.

Починаючи з травня 2018 р., Трамп завдав фактично потрійний удар по євроатлантичній єдності. По-перше, це вже згадане рішення вийти з ядерної угоди з Іраном, проти якого виступали всі європейські учасники угоди, які зараз усіма силами намагаються її врятувати.

Другим істотним ударом було введення мит на європейську та канадську сталь і алюміній, починаючи з 1 червня, які загрожують повномасштабною торгівельною війною з найближчими партнерами по НАТО (щоправда, тут розпочалися зустрічні процеси, які можуть її загальмувати).

Але головне для України те, що політика Д. Трампа спровокувала Францію і Німеччину – учасників Нормандського формату, підписантів й гарантів виконання Мінських угод на маневри й «загравання» з В. Путіним. Наочним прикладом цього став, зокрема, виступ президента Франції Е. Макрона на міжнародному економічному форумі в Санкт-Петербурзі в травні 2018 р.

Третій удар стосується жорстких вимог Д. Трампа значно підвищити військові витрати партнерів США по НАТО на саміті G-7 в червні у Канаді (що завершився скандалом із відкликанням підпису Д. Трампа під підсумковим комюніке, де, зокрема, йшлося і про подальшу підтримку Києва у протистоянні з російською агресією проти України) та липневому саміті НАТО у Брюсселі, що передував зустрічі з В. Путіним у Фінляндії. Європейських партнерів США стурбувала загрозлива риторика американського пре-

зидента, яка аж ніяк не відповідає традиціям євроатлантичного співробітництва.

Не дивно, що на саміті в Брюсселі Д. Трамп найбільше говорив про «Північний потік» і Німеччину як його головного бенефіціара, назвавши її «заручником Кремля», який використовує військовий захист США від Росії, одночасно зміцнюючи останню економічно. Така жорстка риторика пояснюється курсом Д. Трампа на здобуття частини європейського газового ринку, зокрема в країнах Балтії та Польщі, де вже є інфраструктура для прийняття американського скрапленого газу. І саме ці країни ЄС, разом з Україною, виступають за скасування спорудження другої «нитки» газопроводу «Північний потік». Європейським компаніям, які братимуть участь у будівництві газогіну, США загрожують економічними санкціями. Американський президент, певно, що навмисно заговорив відносини з союзниками в Брюсселі, але немає достовірної інформації про його позицію у енергетичних питаннях на переговорах з Путіним – чи взагалі згадувався «Північний потік-2». Складається враження, що у газопроводу є тільки один кінець – в країнах ЄС.

Відносно безпосередніх підсумків саміту Д. Трампа з В. Путіним для України зазначимо наступне. По-перше, на переговорах не йшлося про визнання російського статусу Криму. Про незмінність позиції адміністрації Д. Трампа з цього питання було зазначено ще заздалегідь прес-секретарем Білого дому С. Сандерс, а також радником з питань національної безпеки Дж. Болтоном.

Більше того, у Сполучених Штатах стався скандал, спричинений підтримкою Д. Трампом позиції В. Путіна щодо невтручання РФ в президентські вибори 2016 р. на підсумковій прес-конференції. Така позиція президента США суперечить відповідним висновкам американських спецслужб, тому Держдепартамент США за підписом його очільника Майка Помпео опублікував на своєму сайті так звану «Кримську декларацію».

«Як ми зробили у випадку з Декларацією Веллеса 1940 р. (про невизнання анексії Радянським Союзом Латвії, Литви та Естонії), США підтверджують, що їхньою політикою є відмова від визнання претензій Кремля на суверенітет над територією Криму», – йдеться в декларації. Укладачі документа відзначили, що Крим був «захоплений силою, що суперечить міжнародному праву». Також американська влада закликала Росію припинити окупацію Криму і «поважати» принципи міжнародного права.

Загалом на підсумковій прес-конференції двох президентів у Фінляндії питання України не лунало зовсім, що пояснюється

«токсичністю» цього питання для Д. Трампа в контексті розслідування спецпрокурора Р. Мюллера про можливе втручання РФ у вибори 2016 р.

Проте головні побоювання експертів стосувалися закулісних переговорів Д. Трампа з В. Путіним в режимі «тет-а-тет» щодо варіантів врегулювання конфлікту на Донбасі. Зокрема, можливих усних запевнень Д. Трампом В. Путіна щодо посилення ним тиску на керівництво України з виконання політичної частини Мінських угод України без повної реалізації російською стороною і підконтрольними їй місцевими бойовиками питань безпеки. Або ж інших ініціатив з боку Кремля на Донбасі, вигідних для Кремля.

Вже через декілька днів по завершенню саміту російська сторона організувала «витік інформації» з цього приводу. На сайті авторитетного американського видання Блумберг з'явилася стаття, згідно з якою В. Путін нібито сказав російським дипломатам на закритій зустрічі, що він зробив пропозицію Д. Трампу в Гельсінкі провести референдум на Донбасі під міжнародним контролем. Мета – «допомогти розв'язати конфлікт на сході України». Але вирішив не афішувати цей план, щоб президент США мав можливість його розглянути. Незабаром інформація про новий «план Путіна» підтвердилася і офіційними джерелами російського МЗС.

Тобто В. Путін фактично запропонував повторити на окупованих територіях «плебісцит» зразка 2014-го р., але вже під міжнародним контролем. Відразу після появи «плану», було зрозуміло, що цей варіант не може бути реалізованим з багатьох причин. Головна з них – про такий варіант не має жодного слова у мінських домовленостях від 2015 р., на необхідності виконання яких постійно твердить сама Росія, звинувачуючи Україну в небажанні їх реалізовувати.

Тим не менш, варто визнати, що певних оперативних цілей ця «нова ініціатива» В. Путіна зуміла досягти. По-перше, вона викликала жваве обговорення серед експертів, політиків і журналістів не тільки в Україні та РФ, але й в заокеанських ЗМІ. Тим самим переключивши на певний час увагу американців з обговорення скандальної прес-конференції Д. Трампа з В. Путіним, на якій той дав двояку відповідь щодо російського втручання в президентські вибори в 2016 р. З якого не лише американські ліберальні ЗМІ, які традиційно ворожо ставляться до політики Д. Трампа в цілому, але й навіть багато політиків-республіканців в Конгресі зробили висновок: Д. Трамп довіряє В. Путіну в цьому гострому питанні більше, ніж спецслужбам США. Це викликало вкрай негативну реакцію і змусило Д. Трампа шукати виправдання своїх слів. І тут дуже вчас-

но для американського президента з'являється «витік» з російського МЗС інформації про «план Путіна» щодо референдуму на Донбасі.

По-друге, таким чином Кремлем було надано старт обговоренню в ЗМІ та експертному середовищі можливих альтернативних варіантів вирішення конфлікту на Донбасі, на більш вигідних для Кремля умовах. На тлі яких реалізація «Мінська-2» здається ще цілком прийнятним варіантом.

У цій ситуації можна провести паралелі з тактикою самого Д. Трампа – бізнесмена, який спочатку озвучує свідомо завищені очікування, щоб в результаті отримати цілком прийнятний варіант. При цьому залишивши сторону, що пішла на поступки, з відчуттям, що і вона залишилася у вигапі.

Останній наочний приклад – вимоги Д. Трампа на саміті НАТО в Брюсселі підняти витрати на оборону союзниками вже не до 2%, а до 4% від ВВП. Всім зрозуміло, що це неможливо реалізувати. Але 2% на такому тлі виглядають навіть привабливими.

Отже, Кремль намагається захопити ініціативу в обговоренні можливих варіантів вирішення конфлікту на Донбасі, створювати порядок денний, як він це вже зробив раніше з пропозицією про миротворчу місію ООН, розміщену по лінії розмежування на Донбасі.

Нахнений значною підтримкою виборців-республіканців підсумками його зустрічі в Гельсінкі (79%), Д. Трамп доручив своєму раднику з національної безпеки Дж. Болтону запросити В. Путіна на зустріч до Вашингтону. Де, як передбачалося, будуть досягнуті вже конкретні домовленості. У тому числі, ймовірно, і по Україні без її участі. В американських ЗМІ називалися навіть можливі терміни наступної зустрічі лідерів США та РФ – вересень-жовтень 2018 р. Але тут оперативно втрутився Конгрес. У його нижню палату був негайно внесений законопроект, поданий представниками обох партій про посилення санкцій проти РФ у разі, якщо її втручання у вибори 2016 р. буде доведено.

Судячи з усього, в оточенні Д. Трампа знайшлися радники, які пояснили йому несвоечасність візиту В. Путіна напередодні проміжних виборів до Конгресу в листопаді 2018 р., а головне – незавершеного розслідування спецпрокурора Р. Мюллера, який буквально за день до саміту в Гельсінкі висунув звинувачення 12 офіцерам російських спецслужб у втручанні в президентські вибори в США.

Проте одним з головних аргументів для республіканців в тому, щоб змусити Д. Трампа пригальмувати діалог з В. Путіним, мала стати негативна реакція (більш ніж 60%) тих виборців, які не є

прихильниками двох головних партій на результати зустрічі з російським лідером у Гельсінкі. Слід зазначити, що саме ці голоси зіграли вирішальну роль у перемозі Д. Трампа над Х. Клінтон у 2016 р. І підтримка саме цієї електоральної групи буде вирішальною й на прийдешніх «проміжних» виборах до Конгресу в листопаді. Від результатів яких, зокрема, багато в чому буде вирішуватися й доля перспектив Д. Трампа бути переобраним у 2020 році.

Д. Трамп почав дещо здавати назад. Спершу Держдеп США оприлюднив вже згадану вище «Кримську декларацію», для того щоб закрити тему з двозначним висловом «Подивимося!» від Д. Трампа щодо можливості визнання російського статусу Криму. Потім радник з національної безпеки Дж. Болтон заявив, що зустріч Д. Трампа з В. Путіним у Вашингтоні відбудеться у 2019 р. після того, як буде завершено розслідування спецпрокурора Р. Мюллера про втручання РФ у американські вибори 2016 р. У Москві відреагували швидко і запросили президента США до себе. Він вустами прес-секретаря Білого дому С. Сандерс заявив, що «відкритий для відвідування Москви після отримання офіційного запрошення». Ясно, що якщо Д. Трамп вирішить відвідати Москву, Кремль не забариться з офіційним запрошенням.

Висновки та рекомендації.

Підводячи підсумки слід зазначити, що ситуація для України, насамперед завдяки скандалу в США через підтримку позиції В. Путіна Д. Трампом щодо невтручання у вибори 2016 р. на підсумковій прес-конференції в Гельсінкі стабілізувалася.

У той же час стало зрозумілим, що тема врегулювання конфлікту на Донбасі на зустрічі в Гельсінкі насправді була однією з основних. І головне – Д. Трамп продемонстрував свою готовність розглядати альтернативні варіанти, які Кремль йому надав. Це була чергова спроба Москви запропонувати вирішення конфлікту на Донбасі в обхід України і європейських акторів, чії позиції Кремль досі не влаштовують.

Не виключено, що незабаром можна буде почути і нові варіанти, особливо якщо Д. Трамп погодиться на зустріч з В. Путіним у Москві. Проте, враховуючи жорстку реакцію в Республіканській партії і Конгресі у цілому на саміт в Гельсінкі, скоріш за все, якоїсь згоди по Україні між Д. Трампом і В. Путіним до проміжних виборів в США ми не побачимо.

Водночас Українській державі, насамперед вітчизняному МЗС, слід не лише, так би мовити, постійно тримати ситуацію в полі зору, але й докладати потужних зусиль щодо зміцнення заанга-

жованості істеблїшменту США на підтримку України у її проти-стоянні із Росією. Головною стратегічною метою офіційного Києва була і залишається лінія щодо відновлення суверенітету на всій території держави та досягнення миру на Донбасі. І підтримка цього імперативу з боку США, її президента – це досить значущий реальний чинник, який має бути завжди на нашому боці.

4.3. Зернецька О.В. Переосмислення місця і ролі Великої Британії: від світової імперії до національної держави

Історія людства протягом тисячоліть знала багато імперій, але наймогутнішою серед усіх була Британська імперія. До 1919 р. вона мала площу, яка дорівнювала 22% земної суші та включала майже 24% кількості населення Землі.

Історію Британської імперії поділяють на чотири періоди. Історик Е. Джексон відзначав, що Перша Британська імперія була великою мірою зруйнована тим, що втратила американські колонії і перенесла свій інтерес на Схід. Друга Британська імперія починається тоді, коли Британія здійснила торгівельну та територіальну експансію до Південної Азії. Третя Британська імперія – це будівництво блоку влади білих домініонів, створення міжнародної системи відносин Британії з Австралією, Канадою, Новою Зеландією та Південною Африкою. Четверта Британська імперія – це назва, яка використовується, щоб позначити поновлений інтерес Британії до Африки і Південно-Західної Азії після закінчення Другої світової війни, коли імперія стала життєво важливою для допомоги у відродженні британської економіки.

Початок Британської імперії можна віднести до середини XVI ст., коли Англія розпочала загарбницькі дії проти Ірландії і на початку XVII ст. зробила з неї свою колонію. Першим заморським володінням Англії став острів Ньюфаундленд, який протягом століть слугував їй базою для завоювань у Новому Світі. Велика Британія поставила собі за мету стати наймогутнішою морською державою. Постійно нарощуючи свій морський флот, вона веде гостру боротьбу з Іспанією за її колонії у XVI–XVIII ст., з Португалією у XVII ст. та з Нідерландами у XVII–XVIII ст.

Протягом 1701–1714 рр. Велика Британія перебрала на себе монопольне право на торгівлю рабами, захопила острів Гібралтар (1704 р.), а невдовзі й острів Менорку (1708 р.), а також захопила колоніальні володіння Португалії та у такий спосіб стала домінувати у так званому «атлантичному трикутнику»: Велика Британія – Вест Індія – Західна Африка.

До скасування торгівлі рабами у 1807 р. Британія несла відповідальність за перевезення 3,5 млн. африканських рабів, третина з яких була транспортована через Атлантичний океан.

Війна за незалежність у Північній Америці (1755-1783 рр.) й створення Сполучених Штатів Америки можна вважати подією, яка підвела ризик і завершила існування Першої Британської імперії.

Дотримуючись теорії чотирьох Британських імперій, яка була розроблена в 90-х рр. XX ст., варто підкреслити, що цей поділ дещо умовний. Про це свідчить той факт, що кінець першої Британської імперії відбувся тоді, коли метрополія вже виявляла неабиякий інтерес до Індії, з підкорення якої розпочинається історія «Другої Британської імперії».

Механізм створення колоній можна проілюструвати на прикладі Індії. Активна організація факторій, будівництво міста Калькутта, залучення індійської еліти до підписання кабальних торговельних договорів, натомість залишаючи їй правління у місцевих осередках, заборона індійським купцям торгувати або проводити товарообмін з іншими купцями, крім британських представників Ост-Індських компаній та ще безліч інших заходів сприяли витісненню французів із території Індії. Це робилося в різні способи, де війни також мали місце. Так, поразка Франції у семирічній війні з Британією у боротьбі за Індію у 1756-1763 рр. призвела до повної колонізації Індії Британською імперією. Недарма Індію називають «діамантом у короні Британської імперії».

Про третю і четверту Британські імперії почали говорити і писати наприкінці XIX ст. За свідченням англійського історика Е. Джексона, «Третя Британська імперія» була побудована як «білий» силовий блок домініонів у міжнародній системі, підґрунтям якого були відносини Британії з такими поселеннями як Австралія, Канада, Нова Зеландія та Південна Африка. Назва «Четверта Британська імперія» використовується для позначення поновленого імперського інтересу Британії до Африки та Південно-Східної Азії слідом за подіями Другої світової війни та отриманням незалежності у 1947-1948 рр. колишніх залежних від неї територій у Південній Азії, коли Імперія стала життєво важливою «милицею» у британському економічному одужанні.

Після Другої світової війни Британія опинилася знесиленою, в руїнах і боргах. Наприклад, свій борг Сполученим Штатам Америки вона закінчила сплачувати тільки 2006 р. У післявоєнні роки їй було не до підтримки порядку у власних колоніях. У Великій Британії не було ані фінансів, ані людських ресурсів, ані моральних сил.

У цей час в колоніях нарастають рухи за незалежність та деколонізацію. Приклад, який подала Індія 1947 р. на чолі з Махатмою Ганді, надихнув колонії Британської імперії на визволення від її ярма. 1960-ті рр. стали роками національно-визвольного руху народів Азії, Африки, Латинської Америки.

Остаточного домінування Британської імперії було підірвано Суецькою кризою. Президент Єгипту Гамаль Абдель Насер націоналізував Суецький канал 1956 р. Не входячи у подробиці цієї кризи, в якій велику участь взяла й Британія, врешті-решт після воєнних дій і реставрації каналу з 1976 р. він перебуває у робочому стані і приносить Єгипту величезний прибуток, другий після туризму.

Втрата Суецького каналу була важким ударом для Великої Британії. Адаже йшлося не тільки про величезні фінансові прибутки, але й про домінування у світі. У такий спосіб було поставлено крапку в історії Британської імперії.

Ще у 1884 р. у метрополії окреслились дві політичні лінії. Одна з них передбачала орієнтацію на розширення британського впливу в Індії та на Далекому Сході, тоді як друга припускала розвиток в колоніях самостійного правління.

Саме тому 1884 р. був введений термін «Британська співдружність націй», який завдячує своєму походженню британському прем'єр-міністру лорду Розберрі. У такий спосіб утвердження цієї Співдружності відбулося в Лондоні 1887 р. на колоніальній конференції, де були закріплені основи нової колоніальної політики, завдяки якій найбільш розвинуті колонії стали отримувати статус домініонів, тобто квазідержавних суб'єктів, а пізніше фактично незалежних держав. При цьому всі вони ставали частиною Британської Співдружності націй – об'єднання, метою якого було згуртування величезної Британської імперії.

Після Другої світової війни у 1946 р. ця організація стала називатися «Співдружність» (Commonwealths). Прикметно, що коли йдеться про Міністерство закордонних справ Великої Британії, його практично завжди називають «Форін офіс», опускаючи при цьому повну назву: «Foreign and Commonwealth Office», тобто «Міністерство закордонних справ та у справах Співдружності». У цій назві закарбована та велика політична роль, яку Британія покладала й покладає на Співдружність. Хоча пріоритетними цілями її діяльності стали саме гуманітарні місії та просвітницька діяльність, Співдружність розглядається насамперед як організація, в рамках якої держави із різним рівнем розвитку і характером економіки мають можливість вступати в тісну і рівноправну взаємодію. Проте *de facto* Велика Британія виступає «рівнішою між

рівними» у цій міжнародній міжурядовій організації, оскільки її керівні органи знаходяться у Вестмінстері (Лондон), а королева Єлизавета II є Головою Співдружності.

До Співдружності входять такі держави як Австралія, Антигуа і Барбуда, Багами, Бангладеш, Барбадос, Беліз, Ботсвана, Бруней, Велика Британія, Гайана, Гамбія, Гренада, Домініка, Гвіана, Західне Самоа, Індія, Камерун, Канада, Кенія, Кіпр, Кірибаті, Лесото, Маврикій, Малаві, Малайзія, Мальта, Мозамбік, Намібія, Науру, Нігерія, Нова Зеландія, Пакистан, Папуа Нова Гвінея, Свазіленд, Сейшельські острови, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Крістофер і Невіс, Сент-Люсія, Сінгапур, Соломонові острови, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Тонга, Тринідад і Тобаго, Тувалу, Уганда, Фіджі, Шрі-Ланка, ПАР, Ямайка.

Держави Співдружності розташовані на 31 500 000 квадратних кілометрах, що становить 20% земної суші із населенням 2 418 964 000 осіб.

Прем'єр-міністр Великої Британії з 1945 по 1951 рр. лейборист Клемент Еттл ще у 1960 р. зробив таку заяву: «Існує лише одна імперія, де ті люди, хто перебували при владі, добровільно відмовилися від гегемонії над підлеглими їм народами і дарували їм свободу, не відчуваючи ані зовнішнього тиску, ані стомленості від тягара правління». Але, як пише відома британська письменниця і телеведуча Ауфа Гірш, «це чисто британська, унікальна оцінка власної ролі у світовій історії, коли створення Британської імперії позиціонується як велике моральне досягнення, а крах цієї імперії – як велика добровільна щедрість. Впевненість у своїй непогрішимості, – і жодного натяку на те, що ці поняття просто несумісні». Письменниця відзначає, що на тлі розповсюдженої історії у Великій Британії щодо періоду Британської імперії, губляться багато незручних фактів щодо неї, список яких такий величезний, що навіть поверхове ознайомлення з ним забере багато часу.

Наприклад, у Великій Британії замість того, щоб розглядати і засуджувати неприємну правду про рабство, фокус перемістився на підтримку аболіціонізму. А. Гірш наголошує, як мало британців розуміють, наскільки торгівля рабами була фундаментальною для процвітання Британської імперії, а також уявляють, яка частина історії імперії є історією Британії. Про це переконливо йдеться у монографії Волтера Родні «Як Європа недорозвинула Африку».

Хоча Велика Британія сьогодні цілком самостійна окремішня держава, втім ностальгія за глобальним світовим впливом у думках, діях її еліти залишається. Велика Британія не звикла комусь підкорятися, бути під чийось управлінням, звідси і Брекзйт, і мрії про глобальну державу.

Різні форми правління колоніальними територіями Британської імперії на різних етапах їх існування формували різне ставлення до них офіційного Лондона. Прикладами слугують війни за незалежність (перш за все США), повстання, протестні рухи (аболіціонізм) проти найганебнішого породження Британської імперії – рабства. Його скасування не зробило чорношкіре населення колишніх британських колоній цілком вільним і незалежним, про що говорить таке породження рабства в цих суспільствах, як сегрегація. Це відповідно впливало на ставлення колоніальних народів до Британської імперії і, навпаки, – ставлення британської імперської верхівки до підлеглих у різних своїх володіннях.

Визвольні рухи, починаючи з Індії і закінчуючи Африкою, підірвали колишню могутність Британської імперії, яка з низки окреслених причин не могла її втримати. Натомість, з'явилася спочатку Британська Співдружність націй, яка поступово перетворилася на Співдружність.

Висновки та рекомендації.

Це є підтвердженням, що імперський дух у вищих ешелонах британського суспільства не «вивітрився», що політична, фінансова, економічна еліти Британії бажають перетворення колишньої Британської імперії на глобальну державу, що ідея керування світом у багатьох з них у крові. Недарма залишається нескасованою й неперейменованою вища британська нагорода – Орден Британської імперії, хоча де юре і де факто цієї імперії давно вже не існує. Деякі видатні митці, представлені до цієї нагороди, відмовлялися від неї, але нагорода існує й нині. Все це дає змогу зробити висновок, що британський суспільний ідеал у різних верств населення різний, і стверджувати, що імперський дух живий у Великій Британії у трансформованому вигляді глобальної держави із підтримкою Співдружності.

Наші дипломати повинні взяти до уваги, що Велика Британія, незважаючи на те, що вона стала окремою національною державою, все ж продовжує мислити як імперія. Про це, зокрема, свідчать такі політичні феномени як Співдружність та Брекзїт.

4.4. Рудяков П.М. Трансформаційні процеси у країнах Західних Балкан: здобутки і втрати

Кардинальна трансформація державного ладу, суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного буття у субрегіоні Західних Балкан розпочинається в той самий час, що й на просто-

рі СРСР й у Центральній Європі: на рубежі 1980-1990-х рр. Рушійні сили процесу є аналогічними з тими, які мали місце на пострадянському й постсоціалістичному просторі: поєднання внутрішніх проблем і негараздів із зовнішніми впливами. Балкани традиційно привертали увагу «великих» держав, протягом XIX – XXI ст. тут постійно стикалися інтереси різних міжнародних акторів. Після розпаду СФР Югославії така увага посилилася, а її наслідки набули особливої ваги.

Перехід від соціалізму, планової економіки, демократії радянського зразка до капіталізму, ринку, європейської демократії на Західних Балканах відбувався загалом тим самим шляхом, що й у Центральній Європі й Балтії. Вагомий вплив на процес здійснила «югославська» криза 1990-2000-х рр., пов'язана з розпадом СФР Югославії, виникненням і становленням на її місці нових незалежних держав. Наслідки цієї кризи даються взнаки досі. Словенія є єдиною постюгославською країною, яка вже подолала їх, увійшовши до фази стабільності та поступального розвитку. Частково це твердження можна поширити й на Хорватію. В інших країнах кризи не подолано, вірогідність її рецидивів у тих чи тих формах, не виключаючи силові, зберігається.

Нині майже всі країни Західних Балкан чи то є членами ЄС (Словенія, Хорватія), чи, маючи статус кандидата в члени, рахують набути членство в середньостроковій перспективі – до 2025 р. (Сербія, Чорногорія, Північна Македонія, Албанія). До організаційної програми розширення Євросоюзу входять Боснія і Герцеговина (БіГ) та Косово, хоча незалежність останнього визнали не всі члени ЄС. Аналогічна ситуація з НАТО: членами є Словенія, Хорватія, Північна Македонія, Албанія; Плани дій щодо членства мають Чорногорія, БіГ; Сербія співпрацює. Втім, проблеми зберігаються, до подолання міжбалканських суперечностей у рамках спільних політичного і безпекового проєктів далеко. Ані ЄС, ані НАТО не винайшли універсального рецепту миру, стабільності, добросусідства для Західних Балкан. До того ж, з євроатлантичною ідеєю у субрегіоні з більшим чи меншим успіхом конкурують інші, такі, як слов'янська, яка нині відійшла в тінь, але не зникла, або ідея Великого Турана як елемент більш глобальної ісламської ідеї, яка, навпаки, набирає сили. Це ускладнює ситуацію, привносячи до неї додаткові моменти.

Новий геополітичний вибір країн субрегіону, співпраця і зближення з ЄС і НАТО, створивши сприятливий контекст для поступу, не забезпечили самий поступ, не призвели до різкого покращення соціально-економічного і внутрішньополітичного стану, до

стійкого зростання рівня й якості життя. Перетворити свої країни на повноцінну Європу з притаманними для неї демократичними принципами, нормами, практиками, високими соціальними стандартами і верховенством права балканцям не вдалося.

У лютому 2019 р. британська «Таймс» зазначала, що «розширення НАТО не становить собою перешкоду для нової кризи на Балканах», оцінюючи, що «вогонь розпалюють тут Туреччина, Китай, країни (Перської) Затоки і, що найважливіше, Росія». На думку видання, «вступ Македонії до НАТО означає кінець тривалої битви, але перерозподіл карт у регіоні у спосіб, який би задовільнив усіх акторів, і далі залишається практично неможливим завданням».

З огляду на специфіку системи «ринкового соціалізму», яка мала місце у СФРЮ, трансформаційні процеси у сферах економіки, фінансів, власності протікали по-іншому, ніж в інших пострадянських і постсоціалістичних країнах. Перехід від соціалізму до ліберального капіталізму, побудованого на ринкових відносинах, виявився менш складним і болісним. Утім, економіка відійшла на другий план під тиском обставин, зумовлених гостротою збройних конфліктів, які супроводжували розпад СФРЮ, особливо, громадянської війни у Боснії і Герцеговині (1992–1995 рр.), а також прямих та опосередкованих наслідків цих подій.

На загальному рівні постюгославський транзит Західних Балкан виявився у трьох головних вимірах: 1) появі низки нових незалежних держав з числа колишніх республік СФРЮ, 2) суттєвій зміні зовнішньополітичного та геополітичного вектору розвитку країн Західних Балкан, 3) помітній еволюції контекстуальних факторів впливу на буття субрегіону. Підсумкова оцінка наслідків транзиту коливається у досить широкому діапазоні, проте значна частина політиків, експертів схильна вважати, що втрат тут виявилось більше, ніж здобутків, для всіх суб'єктів, окрім Словенії. Загалом субрегіон перетворився з успішного й благополучного, яким він був протягом 1960–1980-х рр., на проблемний і, до того ж, депресивний, вибухонебезпечний, а також на зону конкуренції зовнішніх сил.

Конфліктогенні тенденції та процеси зберігаються на всій території Західних Балкан, окрім Словенії. Словенія є єдиною країною на території колишньої СФРЮ, якій вдалося, подолавши негативні наслідки югославської кризи 1990–2000 рр., досягти внутрішньої і зовнішньої стабільності та міцно стати на траєкторію сталого розвитку. Частково це твердження стосується ще й Хорватії, проте ситуація в цій країні не виглядає однозначно.

Далекими від стабільності лишаються Сербія, Чорногорія, Північна Македонія. Боснія та Герцеговина перебуває під іноземним військовим і цивільним контролем, досягти єдності її частин не вдається. У Косово тривають процеси утвердження державності та її повноцінного міжнародного визнання, супроводжувані різними складнощами. Серйозні проблеми зберігаються як всередині окремих країн, так і в двосторонніх стосунках між деякими з них.

Одним з вагомих джерел підвищеної конфліктності у країнах Західних Балкан і у субрегіоні загалом лишається національна ідентичність, заснована на етнічній самосвідомості та історичній міфології. Якщо у «старій» Європі сформовані й закріплені на практиці політичні нації, то балканські нації ґрунтуються на етнокультурній близькості. Балканці не відмовляються від погляду на етнічність як на фундаментальну основу нації, й за чинних тут конкретно-історичних обставин це зумовлює архаїзацію політичних й інших процесів. Національне питання лишається нерозв'язаним у сербів, албанців, чорногорців, македонців, боснійців. Акцент на моноетнічності, наявний на Балканах, суперечить етнонаціональним тенденціям в Європі, де, як відомо, домінують мультиетнічність та мультикультуралізм.

Найменш болісно постсоціалістичний транзит минув у Словенії. Країна є єдиною серед інших республік СФРЮ, яка після здобуття незалежності не зменшила, а, навпаки, збільшила рівень економічного розвитку та стандартів життя. 2004 р. Всесвітній банк визнав її першою на постсоціалістичному просторі розвинутою країною. Особливістю словенських реформ в економіці є поступовість. Відмовившись від шокової терапії, уряди реалізовували таку стратегію, уникаючи надмірної соціальної напруги, посилення протестної активності. Запорукою економічного росту стало збереження традиційного для низки словенських виробників німецького ринку. Політична система Словенії з перших років незалежності працювала за європейськими моделями і принципами. Це забезпечувало спадкоємність влади, її безконфліктну передачу від лівоцентристської коаліції до сил «правого» центру і навпаки.

Хорватія за часів незалежності просунулася далі від інших країн Західних Балкан, крім Словенії, на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції, проте прогрес на цьому напрямі державного розвитку поєднувався з негативними явищами і тенденціями на інших. Не вдалося переорієнтувати і зберегти більшу частину промисловості, від цього «упала» національна економіка. Надходження із «солідарних» фондів ЄС підтримують, але не покривають всіх

потреб. Соціальна ситуація залишається хиткою. Режим особистої влади першого президента Хорватії Ф. Туджмана з виразним акцентом на авторитаризмі призвів до дисбалансу в системі держуправління, до посилення внутріполітичної конфліктності. Перехід від президентської до парламентської форми правління після смерті Ф. Туджмана сприяв покращенню ситуації. Зберігає актуальність і гостроту проблема повернення сербських біженців у місця їх постійного перебування, які вони залишили під час військових дій 1995 р. Забезпечити це вимагає від Загреба ЄС. Триває територіальна суперечка зі Словенією, за якою уважно стежать у Брюсселі. Влада БiГ звинувачує Загреб у втручанні у справи своєї країни через цілеспрямований вплив на «герцеговинських» хорватів.

Трансформаційні процеси у Сербії виявилися найбільш складними серед країн Західних Балкан і, до того ж, суперечливими, неоднозначними за їхніми наслідками. Це зумовлено особливою складністю сербського транзиту від стану, який мав місце на початку 1990-х рр., до ситуації зразка останніх років правління С. Мілошевича (1998–2000 рр.) і далі – до роз'єднання з Чорногорією (2003 р.), одностороннього проголошення незалежності Косово (2008 р.), кризи 2017–2019 рр., зумовленої, передусім, потребою визнання Косово як суверенної держави. За роки, що минули після розпаду СФРЮ, Сербія втричі зменшила свій промисловий потенціал, істотно знизився ВВП та інші макроекономічні показники, помітно впав рівень життя. Негативним явищем постюгославського транзиту стало перетворення Сербії на «поганого хлопця» Європи, значне погіршення міжнародної репутації країни і сербської нації загалом. Нині ситуація в країні й навколо неї залишається у практично законсервованому стані з чітко негативним забарвленням. Питанням «номер один» є проблема Косово. Захід тисне на сербську владу, вимагаючи визнати незалежність колишньої автономії. Белград чинить опір, намагаючись тримати свої позиції за рахунок загравання з Росією. На цьому тлі обіцянки Європи прийняти Сербію до ЄС до 2025 р. виглядають надто оптимістично.

Вести мову про трансформацію у Чорногорії, Боснії та Герцеговині, Північній Македонії некоректно. Стан справ у кожній з них має специфіку, але спільним є державно-політичний, соціально-економічний, культурний застій, зумовлений зовнішнім контролем та/або управлінням, аморфністю державності, невідзначеністю перспектив. Усі ресурси й зусилля міжнародних партнерів, насамперед, в особі Євросоюзу, витрачаються на фіксації статус-кво. Перейти до створення умов для початку руху вперед поки не вдається.

Висновки та рекомендації.

Загалом Західні Балкани залишаються проблемною територією Європи. Якщо не брати Словенію, негативні явища, процеси, тенденції, як і раніше, помітно переважають тут явища і процеси позитивного сенсу й спрямування. Субрегіон продовжує перебувати у стані підвищеної динаміки. Проблеми й гострі питання у ньому й в окремих країнах, до нього належних, не зникають, тоді як деякі з них виявляють навіть здатність до посилення конфліктності.

1. Трансформаційні процеси на Західних Балканах на рубежі XX – XXI ст. варто було б вивчати під кутом зору досвіду становлення нових держав на місці колишніх суб'єктів федеративної держави та врегулювання збройних конфліктів, міжнаціональних і міжетнічних суперечок.

2. Національна академія наук України могла б підготувати спеціальну Національну доповідь з проблематики демократичного транзиту країн, які виникли після розпаду СФР Югославії у контексті розширення ЄС і НАТО та спроб Росії знову повернутися на Балкани.

4.5. Бессонова М.М. Специфіка сучасних інтеграційних процесів у північноамериканському регіоні: перегляд угоди про НАФТА

США, Канада і Мексика співпрацюють у низці організацій та об'єднань, серед яких Організація американських держав, Велика двадцятка (G20), Організація економічного співробітництва та розвитку, Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС).

Тристоронні економічні зв'язки трьох країн упродовж майже 25 років визначала Північноамериканська угода про вільну торгівлю за участі Канади, Мексики та США (North Atlantic Free Trade Agreement, далі – НАФТА). Її результатом стало створення Північноамериканської зони вільної торгівлі.

Угода набула чинності з 1 січня 1994 р. і була націлена не тільки на лібералізацію торгівлі, а саме скорочення та поступове скасування тарифних і нетарифних бар'єрів, вона охоплювала й такі питання, як інвестування, лібералізація сфери послуг, права на інтелектуальну власність тощо.

Положення угоди передбачали:

- скасування до 2010 р. всіх мит на товари, якими торгують між собою США, Канада та Мексика;

- поетапне скасування значного числа нетарифних бар'єрів у торгівлі товарами і послугами;
- пом'якшення режиму для північноамериканських капіталовкладень у Мексиці;
- лібералізацію діяльності американських і канадських банків на фінансовому ринку Мексики;
- захист північноамериканського ринку від експансії азійських і європейських компаній, що прагнули уникнути американських мит шляхом реекспорту своїх товарів у США через Мексику;
- створення американсько-канадської арбітражної комісії тощо.

Угода про НАФТА не передбачала різких змін в економічних відносинах США і Канади, оскільки між обома країнами вже існувала угода про вільну торгівлю та застосовувалися порівняно незначні обмеження у торгівлі та щодо руху транскордонних інвестицій. Передбачалося, що найбільші переваги отримає Мексика, адже впровадження угоди мало прискорити проведення економічних реформ у цій країні з метою створення сприятливого підприємницького клімату для американських і канадських експортерів та інвесторів. Окрім цього, очікувалися приплив капіталів, збільшення зайнятості у самій Мексиці, розширення експорту до США і Канади, а також отримання доступу до нових технологій і природних ресурсів.

Особливістю інтеграційної взаємодії США, Канади й Мексики було те, що НАФТА стосувалася не тільки торговельних питань. Серйозне значення як під час переговорів щодо проекту угоди, так і з початком її реалізації мали питання регулювання ринку праці та співпраця в екологічній сфері. З цього приводу в 1993 р. були проведені окремі переговори, наслідком чого стало підписання двох додаткових угод, які набули чинності водночас із НАФТА (з 1 січня 1994 р.). Додаткові угоди з екологічної та трудової співпраці розширили коло домовленостей між трьома країнами та вивели інтеграційний процес за межі власне економічних і виробничих аспектів.

Екологічна співпраця передбачалася в рамках Північноамериканської угоди про екологічне співробітництво (North American Agreement on Environmental Cooperation). Серед важливих напрямів співпраці у природоохоронній сфері між США, Канадою та Мексикою варто назвати наступні: контроль за зміною клімату, підтримку локальних екосистем, впровадження «зеленої економіки», контроль за забрудненням довкілля, дотримання екологічного права. В рамках означеної угоди передбачалися такі складові партнерства Канади, Мексики та США: налагодження зв'язків з

місцевими громадами та залучення їх до співпраці з міжурядовими органами; орієнтація на екологічні освітні цілі та відкритість для громадськості.

Іншою додатковою домовленістю було підписання Північноамериканської угоди про трудову співпрацю (North American Agreement on Labor Cooperation) та створення Комісії з охорони праці, діяльність якої спрямовувалась на вирішення трудових питань між членами НАФТА та ефективне виконання національного трудового законодавства. В рамках партнерства з питань охорони праці були заплановані та здійснені відповідні зміни у трудовому законодавстві Канади, Мексики та США в галузі виробничих відносин (з питань свободи асоціацій та прав на участь в організаціях, права на колективний захист власних інтересів та право на страйки).

На відміну від європейського інтеграційного проекту, розпочатого здебільшого «згори» завдяки політичній волі керівників західноєвропейських країн, формування північноамериканського господарського комплексу здійснювалося переважно «знизу». Рушійною силою інтеграційних процесів на просторі Північної Америки виступили транснаціональні корпорації (ТНК), переважно американські, які прагнули перетворити весь регіон на єдиний виробничий і торговельний простір. Що стосується урядів північноамериканських держав, то вони підключалися до об'єднавчих проектів з метою вироблення та затвердження системних норм і правил регіональної економічної гри, а також, за необхідності, для захисту комерційних та фінансових інтересів «своїх» ТНК.

Після понад двох десятиліть дії угоди про НАФТА відносини між країнами Північної Америки оцінюються як асиметричне партнерство. При цьому, якщо раніше мова велася передусім про США – Канаду та США – Мексику, то в 2010-х рр. – вже й про формування асиметричного партнерства між Канадою та Мексикою.

Від початку переговорів про створення Північноамериканської зони вільної торгівлі інтеграційні процеси привертали пильну увагу громадської думки всіх трьох країн. Попри наявність критичних і негативних оцінок, вже після першого десятиліття функціонування зони вільної торгівлі громадська думка у Мексиці, Канаді та США почала змінюватися в бік позитивних оцінок ролі НАФТА і перспектив розширення вільної торгівлі на всю західну півкулю. У Мексиці позитивна оцінка НАФТА становила 64% респондентів (2004 р.), в Канаді – 70% (2003 р.), у США – 47% (2004 р.).

Незважаючи на підтримку НАФТА, громадськість Канади та Мексики бачила свої країни як такі, що «прогнали» з підписанням НАФТА, і сприймала США як країну, яка «виграла». У США,

Канаді та Мексиці неодноразово поживлялися дискусії щодо необхідності перегляду умов НАФТА, внесення до угоди змін чи доповнень. Після підписання угоди в 1993 р. виникли нові специфічні види економічної діяльності (електронна торгівля, інформаційні технології, нові форми захисту інтелектуальної власності), які потребували додаткового договірно-правового врегулювання. Втім, спільним було те, що питання про необхідність скасування угоди не піднімалося.

Після приходу до влади президента Д. Трампа, який у своїх передвиборчих виступах наголошував на необхідності перегляду НАФТА, адміністрація США ініціювала підписання нової угоди. У 2017–2018 рр. відбулася низка переговорів між представниками США, Канади та Мексики. Найбільш інтенсивно процес узгодження нових параметрів економічних відносин відбувався між США та Мексикою. Фактично, переговори були зведені до двостороннього формату, тому уряд Канади був змушений приєднатися до перемовин, аби не залишитися осторонь нових домовленостей.

Переговори, що офіційно стартували 16 серпня 2017 р., завершилися 30 листопада 2018 р., коли під час саміту G20 у Буенос-Айресі була підписана нова угода. Під час переговорів канадська та мексиканська сторони часто виступали зі схожими позиціями й протидіяли політичному тиску з боку США. Кожна з країн-учасниць намагалася захистити свої інтереси, та в ході переговорів усі йшли на певні поступки заради досягнення взаємовигідних умов співпраці.

Нову «Угоду між США, Мексикою та Канадою» (у США використовується назва USMCA) експерти називають «НАФТА 2.0.» чи «Нова НАФТА». Офіційна назва угоди для кожної з країн-учасниць є різною. Так, для Канади це «Угода між Канадою, Сполученими Штатами та Мексикою» (CUSMA англ. мовою, та ACEUM французькою), для Мексики – «Угода між Мексикою, Сполученими Штатами та Канадою» (Т-МЕС). До моменту ратифікації нової угоди урядами трьох країн – попередня угода НАФТА залишається діючою.

Нова угода регулює відносин між трьома країнами у таких сферах як торгівля товарами, цифрова торгівля, сільське господарство, автомобілебудування та автомобільна торгівля, врегулювання трудових спорів, навколишнє середовище, культура, енергетика, сфера фінансових послуг, державні закупівлі, інтелектуальна власність, а також права корінних народів та гендерні права. У сфері торгівлі товарами мають зберігатися існуючі домовленості про зниження тарифів, визначені в угоді НАФТА. У сфері автомобілебудування та продажу авто досягнуто домовле-

ності, що торгівля по нульовому тарифу поширюється лише на автомобільну техніку, 75% компонентів якої вироблені у США, Канаді чи Мексиці. Раніше коефіцієнт локалізації виробництва у цій сфері становив 62,5%.

За новою угодою 40-45% експортної продукції автомобілебудування має виготовлятися на підприємствах, де заробітна платня робітників до 2023 р. має становити не менше 16 доларів за годину. Ця норма має змусити власників розташованих у Мексиці автомобілебудівних заводів підняти рівень оплати праці. Вважається, що це врівноважить умови конкурентоспроможності й сприятиме зменшенню потоку емігрантів з Мексики.

У сфері гендерної рівності передбачено зобов'язання роботодавців усунути дискримінацію за ознакою статі. Для корінних народів та підприємств, що належать їх представникам, передбачено застосування пільгового режиму в сфері послуг, інвестицій, державних закупівель тощо.

Передбачено, що після набуття чинності положення нової угоди підлягають офіційному перегляду кожні 6 років, аби вчасно реагувати на проблеми, які можуть виникнути в ході впровадження її умов. Термін дії угоди – 16 років, після завершення якого сторони після перегляду виконання її умов можуть погодитися на продовження угоди на наступні 16 років.

У день підписання нової торгівельної угоди (30 листопада 2018 р.) було остаточно узгоджено умови нової тристоронньої Угоди про екологічне співробітництво (Agreement on Environmental Cooperation), покликаної продовжити співпрацю у природоохоронній сфері, започатковану ще у 1994 р. Північноамериканська екологічна угода була підписана 18 грудня 2018 р. Вона має вступити в силу після ратифікації нової базової угоди про вільну торгівлю в усіх трьох країнах-учасниках. Окрім питань, що стосуються безпосередньо захисту навколишнього середовища (зменшення забруднення, збереження біологічного різноманіття, посилення управління у сфері екології та природних ресурсів), нова екологічна угода передбачає сприяння участі громадськості у розробці екологічних законів, правил, процедур, політики та практики.

Висновки та рекомендації.

Інтеграційна взаємодія країн Північної Америки має декілька виразних особливостей. Серед них варто відзначити найбільш показові:

1). Економічна і політична співпраця побудовані на договірно-правовій міждержавній основі. Постановка цілей, пов'язаних

зі створенням наддержавних органів чи інтеграційних структур координаційного типу, наразі відсутня й вважається потенційно неможливою.

2). Спостерігається тяглість і поступовість процесів і традицій у відносинах між країнами-партнерами. Попри виразну асиметрію існуючих відносин, вигоди від створення регіональної зони вільної торгівлі поділяються урядами всіх трьох країн. Хоча Д. Трамп надає очевидну перевагу двостороннім домовленостям, тристоронній характер угоди було збережено заради забезпечення ємності регіонального ринку й однорідності північноамериканського економічного простору.

3). Вимоги Д. Трампа щодо перегляду умов торгівлі у межах НАФТА були спричинені насамперед зростанням дисбалансів у торгівлі з Мексикою, що зумовлювало перенесення до цієї країни виробничих потужностей та деіндустріалізацію США.

4). Установчі угоди, які визначають параметри зони вільної торгівлі, мають комплексний характер. Це стосується як угоди про НАФТА, так і нових угод, підписаних 2018 р. Питання регулювання ринку праці, охорони праці, захисту навколишнього середовища, гендерної рівності, недискримінації розглядаються у якості невід'ємних супутніх чинників зони вільної торгівлі товарами та послугами.

5). Заохочується реалізація спільних проєктів, співробітництво на рівні громад та різноманітні місцеві ініціативи.

Успішний з точки зору адміністрації Д. Трампа перегляд умов Північноамериканської зони вільної торгівлі заохочує політичне керівництво США до перегляду торговельних умов з іншими провідними торговельними партнерами. Домінуючі позиції республіканців у Сенаті США дозволяють прогнозувати відсутність суттєвих перешкод при ратифікації нових тристоронніх угод з боку США.

Україна включена до переліку країн, яким відкрито доступ до Генералізованої системи преференцій США, що передбачає можливість безмитного ввезення на територію США понад 3800 видів товарів (система була переглянута у квітні 2018 р.). З 1 серпня 2017 р. діє угода про вільну торгівлю України з Канадою.

З огляду на вищенаведене, фахівцям відповідних вітчизняних державних структур та агенцій, що мають відношення до економічних, торговельних та інвестиційних питань, варто детально проаналізувати умови нових угод між країнами Північноамериканського континенту та виявити яким чином ці угоди можуть вплинути на реалізацію чинних двосторонніх угод США, Канади й Мексики з Україною.

4.6. Метельова Т.О. Боротьба з регіональним сепаратизмом в Італії: здобутки й уроки

Сьогодні для України аналіз і узагальнення накопиченого країнами світу досвіду боротьби з регіональним сепаратизмом, засобів і способів досягнення успіхів на тому шляху та врахування невдач є вкрай важливими для розробки й втілення стратегії мінімізації сепаратистських загроз та нейтралізації чинників, що їх спричиняють. І зумовлено це не лише відвертою російською агресією на Сході України та анексією Криму, здійсненою не без використання певних сепаратистськи орієнтованих верств та політичних сил, а й потенційною загрозою свідомого використання сепаратистського фактора в інших регіонах, зокрема, прикордонних.

Попри всі відмінності в історичному шляху України й Італії є в них і чимало спільного. Обидві країни впродовж своєї найновітнішої історії зазнавали (звісно, значно різною мірою і в дуже відмінних формах) впливу зовнішніх чинників на роздмухування сепаратистських настроїв в окремих регіонах, в обох (і це – в першу чергу), різні частини територій історично перебували під впливом протилежних культурно-цивілізаційних центрів тяжіння. Останнє й зумовило істотні відмінності всередині країн – між Сходом і Заходом в Україні та Північчю й Півднем в Італії й слугувало глибинною підставою для розвитку в них регіонального сепаратизму. Відтак досвід Італії в протидії регіональним сепаратистським інтенціям, його позитиви й негативи, варто враховувати й Україні.

З усіх європейських країн Італія не лише належить до тих, хто потерпає від цього явища чи не найбільше, а й з 1990 рр. найпоширеніше прямує шляхом регіоналізації країни як цілеспрямовано обраним способом приборкання й подолання сепаратизму й загрози територіальної цілісності держави. Серед причин розвитку сепаратизму в Італії, як і інших країнах сучасної Європи, можна виділити внутрішні і зовнішні. До внутрішніх слід віднести тривалий історичний досвід існування складових частин країни як незалежних суб'єктів політичної і геополітичної реальності; соціокультурні (етнічні, релігійні, мовні, ціннісні тощо), політичні, соціально-економічні відмінності регіонів у складі однієї держави; особливості державної культурної політики та політики історичної пам'яті в країні та, як наслідок, високий ступінь самоідентифікації місцевого населення окремих регіонів більшою мірою з регіоном, ніж із національною державою. До зовнішніх належать втручання інших держав з вимогами захисту свого етнічного на-

селення на території іншої країни, вплив політики ЄС, відображений в його актах і функціонуванні спеціальних органів, що сприяють розвитку регіоналізму, та останніми роками, в новій геополітичній реальності, елементи «гібридного впливу» з боку зацікавлених у дестабілізації ситуації в країні чи в Європі в цілому суб'єктів міжнародних відносин.

Від початку етногенезу на італійських землях спостерігаються спричинені внутрішніми процесами та зовнішніми історико-культурними впливами відмінності між Північною та Півднем. Історичною подією, що визначила їх поглиблення, був поділ Римської імперії на дві частини у 395 р. Столицею Західної Римської імперії стає Мілан, що на той час уже понад триста років мав досвід міського самоврядування, Східної – Константинополь. Тривалий історичний час північ і південь Італії перебували під переважним впливом двох світоглядно й ціннісно відмінних імперій, а в подальшому – їхніх культурно-світоглядних нащадків. Після розпаду Західної Римської Імперії північна Італія потрапила під контроль переважно німецьких етносів – остготів, лангобардів, франків, норманів. Натомість південь Італії, Венеція і Сицилія залишалися під впливом Східної Римської імперії – Візантійської.

Італійській півночі історично притаманні тривалі державницькі традиції (з VIII ст. до н.е.), традиції існування самоврядних міст. Упродовж архаїчного й античного часу, Середніх віків прогресивного значення і центру тяжіння на півночі Італії набувають Мілан і в цілому Паданія, де формуються основи північно-італійської ідентичності. Уже у VI-VIII ст. унаслідок завоювання північної Італії лангобардами суттєвих змін зазнали земельні відносини в регіоні – було ліквідовано великі латифундії.

Цей же регіон перетворюється на локомотив ранньоіндустріальних (капіталістичних) відносин, що є живильним комунікативним ґрунтом для формування особистісних і активістських цінностей. Відповідний ціннісний ландшафт сприяє активному цивілізаційному розвитку півночі і в модерну добу – зміцненню тут індустріального способу виробництва, а також процесам націєтворення та формування засад демократичної й правової державності. В XI-XII ст. на загальній площі італійських земель у 300 тис. кв км нараховувалось 278 міст, що виступали центрами адміністративних округів. У цей час більшість з них у північній та центральній частині країни являють собою незалежні міста-комуні. Уже в XIV ст. вони перетворюються на найбільші в Європі центри промисловості й торгівлі, тоді ж тут з'явилися перші елементи раннього капіталізму – виникають перші у світі мануфактури.

Більшість селян Північної і Центральної Італії вже в XIII – XIV ст. були особисто вільними, також саме на півночі Італії (у П'ємонті) в XIV ст. відбулося перше в історії велике антифеодальне й антицерковне селянське повстання в Європі (повстання Дольчино 1304–1307 рр.) і перші великі повстання найманих працівників (у 1371 р. та 1378 р.) з вимогами не лише економічних, а й політичних прав.

Натомість італійський південь модифікується згідно Візантійських, частково – арабських впливів з їх акцентованою ціннісною підпорядкованістю індивіда громаді, що в політичному плані перешкоджає формуванню демократизму й територіального самоврядування, а в економічному – слугує гальмом на шляху індустріальних перетворень. Візантійський вплив на півдні Італії в IX – X ст. поєднувався з консервацією архаїчних стосунків, експансією ісламу, а Сицилія була поступово підкорена арабами – в XI ст. іслам сповідували більше половини її жителів. Особливістю економічного розвитку Півдня в ранньомодерну добу була втрата містами прав самоврядування, швидке закріпачення селян, слабкий розвиток ремесел та консервація феодальних відносин. Унаслідок таких відмінностей в історичних долях італійській півночі по сьогодні властиві цінності громадянської культури, солідарної відповідальності, співпраці. В орієнтаціях жителів півдня переважають корпоративізм, безвідповідальність, авторитаризм.

А отже, тривалий час території Італії перебувають під переважним впливом двох різних культурно-цивілізаційних центрів тяжіння – світоглядно й ціннісно відмінних Західної та Східної Римських імперій та їхніх культурно-світоглядних нащадків.

В об'єднаній у 1861 р. Італії культурно-ціннісний розрив між північню й півднем не зменшується, а в дечому й посилюється, трансформуючись у виразний економічний вигляд: «багата Північ» і «бідний Південь». Він зберігається, а частково й посилюється у XX ст. і перетворюється на сталу ознаку економічного ландшафту країни. До сьогодні економіка півдня зберігає переважно аграрний характер, а латифундистське землеробство, що зародилося століття тому, було ліквідоване лише в середині XX ст. Спроби реформувати й трансформувати південь країни, пов'язані переважно з бюджетним перерозподілом коштів на користь останнього й амбітними проектами його індустріалізації та модернізації (також бюджетним коштом), що періодично здійснювалися з моменту виникнення єдиної Італії, до середини XX ст. не мали значного успіху. На заваді тривалий час ставала надмірна централізація у сфері взаємин регіонів і центру. Територіальний поділ новопосталої країни було здійснено значною

мірою штучно – так, що в межах утворених територіальних одиниць незрідка потрапляли інші за соціокультурними ознаками частини, які не мали досвіду співіснування в рамках однієї адміністративно-територіальної одиниці; законодавство в усіх регіонах було уніфіковано за зразком, властивим об'єднавчому центру – П'ємонту. І невдачі першої адміністративно-територіальної реформи 1880 рр., як, утім, і ліберально-демократично орієнтованих модернізаційних процесів початку ХХ ст. значною мірою пояснюються тим, що сфера відносин регіонів з центром майже не зазнала змін.

Додатковим чинником, що підживлював і підживлює сепаратистські настрої та дозволяє їх політичним виразникам апелювати до етнокультурної самотності регіонів, є етнічна і мовна структура країни. Італія є місцем проживання 14 лінгвістичних меншин, які складають 7% населення держави. У момент її об'єднання, в 1860 рр., лінгвістичне розмаїття було настільки велике, що, за різними даними, тільки від 2,5 до 10% всіх італійців говорили національною мовою. Італійська мова отримала статус офіційної в країні лише на підставі закону від 15.12.1999 р. «Про захист мовних історичних меншин». Тим же законом визначено, що під охорону держави потрапляють групи населення, що розмовляють албанською, німецькою, грецькою, словенською, хорватською, французькою, каталанською, франко-провансальською, фріульською, ладінською, окситанською й сардинською мовами. Разом з тим попри де-юре обов'язковість закону для всієї держави, після реформ середини – другої половини ХХ ст. мовні питання віднесено до компетенції регіональних, провінційних і муніципальних органів влади, а отже території, що потрапляють під його дію, визначають муніципалітети за бажанням не менше 15% жителів або однієї третини муніципальних радників тих же комун. На 2009 р. з 8101 муніципалітетів країни закон здійснювався на місцевому рівні в 1076 комунах, що становить близько 13% загального числа, на їх території проживає близько 4 млн осіб, тобто приблизно 7% від чисельності населення країни.

Переважання регіональних настроїв і ідентифікацій над загальнонаціональними спричинено ще низкою факторів, серед яких слід відзначити слабкість загальнонаціональної культурної політики, яка внаслідок адміністративно-політичних змін, розпочатих з середини минулого століття й продовжуваних до сьогодні, дедалі більше поступається регіональним культурним політикам. Слабкою є й державна політика історичної пам'яті, що також віддана регіонам, за якої загальнонаціональні історичні постаті

не пропагуються, а збереження культурних пам'яток хронічно недофінансується, оскільки доходи від туризму і туристичний збір залишаються в розпорядженні регіонів.

А отже апелювання сепаратистськи орієнтованих політичних сил регіонів півночі й півдня Італії до різного минулого, до етногенетичних та історико-культурних відмінностей має під собою певний ґрунт. І виведення їхнього родоводу лише з нерозв'язаних економічних потреб регіонів, як це часто трапляється в дослідженнях витоків італійського сепаратизму, є значним спрощенням.

У повоєнний час регіональні проблеми, жорстко придушені в період фашистської диктатури, постали перед країною з новою гостротою. Перші ж кроки Італійської Республіки були спрямовані на їх розв'язання – в першу чергу через істотну зміну моделі взаємин центру й регіонів на користь розширення можливостей останніх. Уже в цей час Італія поступово стає на шлях контролюваної регіоналізації як засобу боротьби із сепаратизмом. Конституцією 1947 р. гарантовано широкі самоврядні права комунам, провінціям і регіонам, а 5 з них – Фріулі-Венеція-Джулія, Трентіно-Альто-Адідже і Валле-д'Аоста (усі – північні), а також Сардинія і Сицилія (південні) отримали спеціальний статус, що передбачав розширені повноваження, закріплені Конституцією. Такий статус передбачав і те, що зібрані в регіонах податки переважною більшістю залишаються в їхньому розпорядженні: від 60% у Фріулі-Венеція-Джулія до 100% у Сицилії.

Регіон Фріулі-Венеція-Джулія виділяється своїм етнічним і мовним різнобарв'ям. До його складу входить і словенська меншість, яка з VI ст. становила тут автохтонне населення. Значну частину регіону після Другої світової війни передано Югославії. Узяті на себе Італією міжнародні зобов'язання з забезпечення прав словенців були основною підставою для визначення особливого статусу регіону в 1963 р. після врегулювання з Югославією питання про прикордонні території. Титульною групою є фріулі – носії фріульської мови, законодавчо визнаної і державою, і регіоном окремою мовою, що підлягає захисту і просуванню. За даними дослідження 2014 р., її використовує, в більшому чи меншому обсязі, 49% населення регіону. Словенську ж, за розрахунковими оцінками для всього регіону станом на 2017 р. використовують 3,7%.

Сильних регіональних партій, що поширювали б ідеї сепаратизму, у регіоні немає. Партія «Словенська Спілка», що репрезентує словенську меншину, посідає особливе місце через присутність у виборчому законодавстві норми, якою представникам цієї меншини гарантовано щонайменше одне місце в регіональній

радї за умов отримання не менше одного відсотка голосів у регіоні. Політична програма партії не містить положень, співмірних із сепаратистськими, її основна вимога – збереження національної ідентичності словенців у складі Італійської держави. Зовнішні впливи (з боку раніше Югославії, а тепер Словенії), що могли б призводити до загострення ситуації в регіоні та інспірацію етнічно зумовлених сепаратистських настроїв, відсутні.

Лише одна з трьох існуючих політичних сил – «Фронт Джулії» пропагує ідею відділення від Італії й відновлення вільної території Триєст, що існувала як підмандатна ООН. Заснована РБ ООН у 1947 р. з метою знизити ризик територіальних претензій між Італією і Югославією, територія була поділена на англо-американську і югославську зони. За умовами Лондонського договору 1954 р., першу зону приєднано до Італії, другу – до Югославії. За Озійського договором 1975 р. територію як окрему одиницю було скасовано. Положення Озійського договору й досі викликають незадоволення у регіонального політикуму, оскільки оговорена в ньому гарантія прав словенського населення в Італії не врівноважувалась аналогічною гарантією з боку Югославії прав італійського населення, що становило більшість в Істрії, колишній римській провінції.

Сепаратизм у регіоні підживлюється й політичними силами Півночі: в 1990 рр. тут було популярним і доволі успішним регіональне відгалуження партії «Ліга Півночі», під впливом якої 19.12.1990 р. регіональна рада округу ухвалила постанову про необхідність федеральної реформи італійської держави. Однак постанова не мала жодних практичних чи правових наслідків. На сьогодні вплив цієї партії в регіоні істотно зменшився.

У регіоні Трентіно-Альто-Адідже, що включає в себе автономні провінції Тренто і Больцано, понад 65% жителів складають етнічні німці, близько 30% – італійці та 4% – ладіни. З XIV ст. територія регіону була частиною Габсбурзької імперії. За Сен-Жерменським мирним договором (1919 р.) обидві частини регіону були передані зі складу колишньої Австро-Угорщини до Італії. Після приходу до влади фашистів німецькомовне населення зазнавало примусової італізації, поєднуваної з політикою заохочення міграції етнічних італійців з інших частин країни до цього регіону. На час звільнення Італії від фашизму етнічний склад регіону суттєво змінився на користь італійців. За умовами Паризької угоди між Австрією та Італією від 1946 р., Альто-Адідже (Південний Тіроль) набував мовної, культурної, політичної та економічної автономії в межах італійської держави. Однак і в нововиділеному регіоні італійці

становили більшість, що не дозволило забезпечити необхідні гарантії німецькомовного населення. Створена в травні 1945 р. партія німецькомовної меншини – «Південнотірольська народна партія», що до сьогодні залишається впливовою, в 1946 р. зібрала 155 тис. підписів під петицією з вимогою возз'єднання з Австрією, а в 1957 р. організувала марш протесту за участю близько 35 тис. осіб. Протягом 1960 рр. сепаратистські настрої цієї етнічної групи не лише призвели до гострого політико-правового конфлікту, а й вилилися в низку терористичних актів, спрямованих проти італійської державності та її інститутів, були й людські жертви. Найвідомішою серед виниклих тоді терористичних організацій був Комітет за звільнення Південного Тіролю, в діяльності якого брали участь не лише представники німецькомовної громади регіону, а й громадяни Австрії і Німеччини. У відповідь італійська держава вдалася до масованої військової присутності в регіоні. Водночас проблема Південного Тіролю перетворилася на провідну в зовнішній політиці Австрії. У 1959 р. її міністр закордонних справ виніс проблему італійського регіону на обговорення Генсамблеї ООН, яка ухвалила дві резолюції (1960 та 1961 рр.). Ними Австрію та Італію закликали «до переговорів з метою розв'язання всіх суперечностей, виниклих під час реалізації пунктів Паризької угоди».

У 1969 р. в Італії затверджено «Пакет заходів», яким детально регламентовано дії з забезпечення автономії провінцій – Больцано (або Південний Тіроль) та Тренто. Причому ратифікацію його було здійснено трьома повноважними зборами: земельними зборами провінції Больцано, Італійським парламентом і – нижньою палатою Австрійського парламенту (Національною радою). «Пакетом» було передбачено передачу законодавчих і адміністративних повноважень з компетенції загальнорегіонального уряду цим двом провінціям. Причому значну частину прав було надано саме населенню Больцано, дві третини якого складають німецькомовні громадяни. Однак знадобилися ще роки й тривалі переговори між німецькомовними південнотірольцями і центральним урядом Італії, а також урядами Італії та Австрії аби остаточно розв'язати конфлікт і розробити систему заходів, що регулюють співіснування етнічних груп у провінції. 1992 р. австрійський уряд ухвалив «Декларацію про вичерпання конфлікту», в якій констатовано усунення суперечностей між Австрією та Італією з приводу виконання рішень Паризької угоди. Тоді ж своє задоволення реалізацією Пакета реформ офіційно висловила (в тому числі – Австрії) й «Південнотірольська народна партія».

Конституційна реформа 2001 р. ще більше розширила вже наявні повноваження регіону. Нині обидві провінції – Тренто й Больцано – мають більші повноваження, ніж регіон, який виконує функцію формальної конституційної рамки для них обох (регіональний статут єдиний для двох провінцій), цілком самостійних у більшості питань. Статус провінцій сьогодні є фактично адекватним тому, що мають суб'єкти федерації.

Взаємини італійців і німецькомовних мешканців регіону у провінції Больцано регулюються низкою правил, які забезпечують етнічний паритет у всіх сферах суспільно-політичного життя. Серед них: обов'язкова етнічна кадрова ротація на всіх рівнях і у всіх владних структурах провінції та регіону; рівноправне функціонування німецької та італійської мов як офіційних (крім армії, де використовується лише італійська).

Попри отримані величезні регіональні повноваження й самостійність, попри високий рівень життя (валовий регіональний продукт на душу населення автономії станом на 2017 р. більш ніж у півтора рази перевищує ВВП на душу населення країни при тому, що кількість населення регіону складає менше 1% від населення країни), сепаратистські настрої тут залишаються сильними. У 2008 р. керівники 130 населених пунктів підписали звернення до уряду Австрії з проханням прийняти регіон до складу землі Тіроль. У 2010 р. партії «Свобода Південного Тіролю» і «Союз Тіролю» провели кампанію з надання мешканцям регіону подвійного громадянства, а також опитування, під час якого 95% респондентів заявили, що не відчують себе італійцями. У 2012 р. сукупний за результатами виборів рівень популярності радикалів сягнув 30%. Тоді «Південнотірольській союз стрільців» і рух «Геть від Риму» організували мирну демонстрацію (5 тис. учасників) з гаслами виходу зі складу Італії і приєднання до Австрії. За підтримкою сепаратисти звертаються й до уряду Австрії. Як правило, навіть такі відверто сепаратистські дії залишаються без наслідків – і з боку Австрії, і з боку Італії.

У регіоні Валле-д'Аоста, розташованому на півночі Італії на кордоні з Францією, рідною мовою корінного населення є арпітанська (франко-провансальська). Тут з 1948 р. офіційно запроваджено франко-італійський білінгвізм. Однак згідно з результатами соціологічних опитувань 2001 р., 71,58% респондентів своєю рідною мовою назвали італійську, 15,37% віддали перевагу різним діалектам, французька ж виявилася рідною для 0,99% опитаних. Політичні партії, що висувають вимоги більшої автономії регіону або ж федералізації Італії, існують, однак не мають значного впливу і

не присутні в інституціоналізованому політичному житті країни. Слід зазначити, що на відміну від Австрії, Франція не втручається у внутрішнє життя Італії з вимогами захисту прав франкомовного населення. Останній спалах напруженості в регіоні припав на кінець Другої світової війни, коли в березні 1945 р. французькі війська увійшли у Валле Д'Аоста. Тоді переговори італійського уряду з Шарлем де Голлем про їх виведення залишилися безрезультатними, й досягнути успіху вдалося лише завдяки втручанню США. У червні 1945 р. французькі війська було виведено, й Франція передала регіон Італії. Відтак і цей випадок є не виявом регіонального сепаратизму, а радше міждержавним конфліктом.

Етногенез автохтонного населення Сардинії досі дискусійний, а мова, якою вони розмовляють, незрозуміла для італійців, нею володіють (станом на середину 2000 рр.) близько 3% населення країни. Регіон традиційно відносять до найбільш економічно й соціально відсталих: офіційно визнаний рівень безробіття на острові перевищує 18%, а в соціальній структурі досі збереглися елементи докапіталістичних відносин. Протягом багатьох років тут існує рух за незалежність від Італії і будь-якої іншої держави – *Indipendentismu SARDU*. Основним аргументом на користь незалежності регіону є, проте, не економічний, а мовно-культурний. Як наполягають ідеологи незалежності острова, сардинська культура значно відрізняється від італійської, а сардинська мова перебуває під загрозою поступового зникнення. І хоча в 1999 р. сардинську мову законом визнано самостійною і такою, що охороняється, складне економічне становище регіону унеможливило ефективні заходи з її збереження. Економічне й мовне питання стабільно підживлюють тут сепаратистські настрої. Соціологічне опитування 2012 р. показало, що 40% жителів Сардинії проголосували б за відділення від Італії.

Попри некритично високий рівень підтримки населення, сепаратистські партії вирізняються своїм радикалізмом. Практично для всіх них досягнення островом принаймні повноцінної автономії розглядається як необхідний крок на шляху подолання його соціально-економічних проблем. Крім того, у соціальній мережі Facebook існує група «Canton Maritimo» («Приморський кантон»), що ставить за мету приєднання Сардинії до Швейцарії. Правових наслідків існування цієї групи не має. Ще одна доволі маргінальна, однак активна й рішуча група – «Партія незалежності Сардинії», відома спробою 2008 р. проголосити незалежну Республіку Малу-Венту на островці поблизу Сардинії, захопивши його і розпочавши виготовляти власну «валюту». Італійська центральна влада доволі мляво відреагувала на цю акцію: тільки че-

рез 5 місяців «засновники республіки» були видворенні з острова й општрафовані «за нанесення шкоди природі». І лише після багаторазових спроб з боку цієї групи знову захопити острів та відмови сплачувати податки «державі-загарбнику – Італії», у 2012 р. їх нарешті заарештували – однак не за сепаратизм, а «за незаконне захоплення землі».

Сицилія – острівний регіон, що вирізняється стійкими автономістськими традиціями. Колонізована греками у VIII ст. до н.е., Сицилія довгий час була осердям міст-держав, що відігравали значну роль в античній цивілізації. І хоча в подальшому, з III ст. до н.е. і впродовж 6 століть, вона перебувала під владою Римської республіки, романізованою не була, використовуючись римлянами як периферійне джерело сільськогосподарської продукції. Наслідком римської окупації стало створення великих землеволодінь – латифундій, що проіснували аж до нашого часу й були ліквідовані лише під час земельної реформи 1950–1960 рр. Крім економічних та історико-культурних причин збереження сепаратистських настроїв, вагомою досі залишається мовна: сицилійська мова не визнана законом самостійною, а її використання дедалі зменшується. Сьогодні з кількох регіональних політичних сил ідеї самовизначення й незалежності регіону обстоює лише партія «Рух за незалежність Сицилії», вплив якої в останні роки невеликий.

Слід зазначити, що спроби оголосити «незалежність» окремої території не завжди закінчувалися їх припиненням з боку центральної влади. Сардинія тут радше виняток, ніж правило. У 1963 р. в італійській провінції Лігурія жителі села Себорга, розташованого неподалік від французького кордону, оголосили свій населений пункт однойменним князівством. У 1994 р. Себорга почала карбувати власну монету, випускати поштові марки, водійські посвідчення і номерні знаки. У квітні 1995 р. на референдумі Себорги мешканці 304 голосами підтвердили статус самопроголошеного «князя». У 2006 р. було оголошено про намір створити власну пенсійну систему і систему охорони здоров'я. Італійська влада ставиться до таких прецедентів лояльно, тому що фактичний контроль Італії над територією не заперечується. Жителі «князівства» сплачують податки і беруть участь в італійських виборах. Конфлікт між Себоргою та Італією є лише декларативним, судових позовів чи силових зіткнень між сторонами не було.

З середини 1970 рр. і по сьогодні залишається актуальною й болючою проблема сепаратизму успішних північних регіонів країни, що дозволяє деяким аналітикам припускати можливість розколу

Італії і зникнення цієї держави з політичної карти Європи. Середина 1970 рр. стала часом виникнення (у формі обласних ліг на півночі країни) сепаратистських партій Італії, які з регіонального масштабу дій зрештою вишли на загальнодержавний. Соціальною опорою перших ліг були дрібні підприємці, фермери, безробітні та інші протестні суспільні верстви. Однак невдовзі ідеї сепаратизму знайшли підтримку на рівні великого бізнесу та політичних еліт регіонів, незадоволених корумпованістю центральної влади й особливо – значними відрахуваннями з бюджету північних регіонів на користь південних. Світоглядною основою дистанціювання регіонів півночі від національної італійської ідентичності слугує міф про «працьовитих кельтів», що протистоять «ледачому півдню» й «Риму-зłodієві», та використання привабливих історичних образів самоврядних міських республік Середньовіччя.

Виникла в 1978 р. «Ліга Венето» проголосила себе захисником місцевих традицій і мов, у подальшому вимагала перегляду системи оподаткування з метою скорочення відрахувань до загальнодержавного бюджету, а в найбільш радикальні періоди своєї діяльності висувала вимоги повного відділення від Італії і визнання існування окремої венетської (венеційської) нації. Підставою для відділення слугувало заперечення достовірності результатів референдуму, за якими Венето об'єдналася в 1866 р. з Італією. На сьогодні регіону вдалося домогтися визнання на своїй території венетської мови як офіційної поряд з італійською. Це, втім, не зменшило рівня сепаратистських настроїв у регіоні. Онлайн-опитування в березні 2014 р. (якраз під час «референдуму» в Криму та його анексії Росією) показало, що 89% з тих, хто голосував (участь склала 73% населення з правом голосу – понад 2 млн осіб), підтримали створення суверенної федеративної республіки Венето. Підсумки «електронного референдуму» не мають жодної правової чи політичної сили, а Конституція Італії не передбачає можливості виходу зі складу країни. Голосування не мало наслідків і у вигляді якихось дій населення, однак спроби сецесії цього разу не були залишені без реагування: організаторам пред'явлено звинувачення в підтасовці підсумків, а 24 активіста руху незабаром заарештовані за «акції, включно з насильницькими, на підтримку відділення Венето і інших частин італійської держави».

Водночас новий, значно масштабніший, ніж до того, формат акції змусив центральну владу в подальшому піти на ще більше розширення повноважень регіонів. За результатами легальних, погоджених з Римом, консультативних референдумів про розширення автономних прав, що 22.10.2017 р. відбулись у Венето та

Ломбардії, «за» висловилися переважна більшість з тих, хто прийшли на дільниці: у Венето – 98%, у Ломбардії – понад 95%. Наслідком стало чергове розширення повноважень місцевої влади (у питаннях імміграційної, соціальної політики, податкових надходжень тощо).

У 1980 р. засновано автономістський рух «Ломбардську Лігу», яка згодом стає ініціатором об'єднання локальних рухів в єдину «Лігу Півночі», метою якої було б і об'єднання усіх територій півночі країни з подальшим відділенням від Італії. У першій половині 1990 рр. «Ліга Півночі» стрімко набирає популярність. На загальних виборах 1992 р. вона отримує 8,7% голосів виборців, на виборах 1994 р. у блоці з «Полюсом Свобод» С. Берлусконі майже повторює успіх – 8,4%. Парламентські вибори 1996 р. принесли їй 10,4% – 59 депутатських крісел і 27 сенаторських. Після виборів Ліга активно просуває ідею створення з північних і центральних багатих регіонів Італії самостійну державу Паданія (зі столицею в Мілані), до якої разом з Ломбардією, Венето, П'ємонтто, Лігурією, Емілія-Романьєю її ідеологи відносили й Південний Тіроль. Восени 1997 р. пройшли вибори «парламенту» самопроголошеної Республіки Паданія. Голосування відбулося без пред'явлення «виборцями» документів. Цього разу сепаратистські дії через свою масштабність і залучення до них відомих постатей не залишилися проігнорованими: прокуратура Італії порушила кримінальну справу за фактом спроби зазіхання на державну цілісність. Однак справу традиційно було спущено «на гальмах». Загалом, реакція з боку італійської держави на сепаратистські заклики й дії в переважній більшості випадків залишається «доволі спокійною й іронічно-індиферентною».

У 1990 рр. здійснено низку реформ, знову спрямованих на посилення автономізації і самостійності регіонів. У червні 1990 р. прийнято новий закон про місцеве самоврядування, згідно з яким основною автономною ланкою визнано громади муніципалітетів і провінцій, життя яких регулюється ухваленими ними статутами. Законом посилено відповідальність місцевої влади перед виборцями шляхом залучення громадян до управління через референдуми, петиції, пропозиції тощо, запровадження прозорості в діяльності органів місцевих влад, розширення доступу до інформації. Закон також детально виписував відносини між центральним, регіональним і місцевим рівнями влади, надаючи регіонам значно більше права, ніж ті, що були зафіксовані в Конституції. Ним закладено й антикорупційні механізми у здійсненні влади на муніципальному, провінційному і регіональному рівнях. У тому ж ряду стоїть ухвалений 1999 р. Конституційний закон «Про

прямі вибори Президента регіональної джунти і про автономний статус регіонів», що вносить поправки до Конституції.

Найбільшим досягненням на шляху змін системи взаємин між регіонами і центром була Конституційна реформа 2001 р. Нею встановлено чотирирівневу структуру публічної влади: держава – регіони – провінції (поступово цей рівень де-факто скасовується без зміни конституції) – комуни й «столичні» міста. Нею також запроваджено автономію для всіх суб'єктів італійської країни з державою включно. У ст. 114 оновленого Основного закону зазначено, що «Республіка складається з муніципалітетів, провінцій, столичних міст, регіонів та держави. Муніципалітети, провінції, столичні міста та регіони є автономними суб'єктами, що мають власні статuti, повноваження та функції відповідно до принципів, викладених у Конституції». Водночас ст. 16 Конституції всім регіонам гарантує отримання прав, включно з бюджетно-фінансовими й податковими, аналогічних тим, що мають спеціальні – «після консультації з місцевою владою, відповідно до принципів, викладених у ст. 119». Відтак кордони між «простими» і «спеціальними» регіонами наразі стираються. Однією з небагатьох відмінностей між ними, що ще зберігаються, є закріплене за спеціальними регіонами право обговорювати з урядом можливість передачі регіону сфер відання, закріплених Конституцією виключно за державою, якого не мають ординарні регіони.

Слід відзначити, що під час реформи жодна сфера компетенції не була передана від регіонів державі, лише навпаки. Унаслідок реформи регіони отримали права й у сфері міжнародних відносин: право на встановлення власних міжнародних зв'язків під контролем з боку держави, прямих зв'язків регіонів з ЄС, зокрема й їх самостійної участі в підготовці нормативних актів ЄС, а також здійснення зовнішньої торгівлі. На сьогодні всі італійські регіони залучені в процес розширення міжнародних зв'язків. У результаті політичний устрій Італії отримав велику кількість практично федеративних рис.

Разом з тим за десятки років регіонального розвитку й політики, спрямованої на дедалі більше розширення самостійності регіонів, покладена понад століття тому мета розвитку півдня країни досягнута не була: він, звісно, став більш модернізованим, але не розвиненим. А отже економічна підстава збереження сепаратистських настроїв і потенційна загроза сецесії, при чому з боку як півдня, так і півночі країни, зберігаються.

Досягнутий на сьогодні масштаб регіоналізації країни, вихід регіонів на рівень самостійного міжнародного життя вплинув

на форми вияву сепаратизму, які зазнали істотної трансформації. З 2013 р. політичний курс «Ліги Півночі» зазнав кардинальних змін. Нинішній керівник партії, а разом міністр внутрішніх справ Італії і заступник прем'єр-міністра країни (з 1 червня 2018 р.) М. Сальвіні почав розбудовувати партійну структуру та змінив програмні цілі й гасла під загальнонаціональний формат. Відбувся перехід «Ліги Півночі» від регіонального автономізму й періодичних закликів до сецесії до радикального націоналізму (з наголосом на північноіталійській ідентичності) та євроскептицизму. Щоправда, євроскептицизм у її виконанні має специфічне забарвлення. По-перше, «Ліга» виступає не проти ЄС взагалі, а лише проти його нинішнього формату, акцентуючи потребу перетворення «Європи націй» на «Європу регіонів» (що дозволило б Північній Італії об'єднатися з її трансальпійськими сусідами). За великим рахунком, європейська інтеграція є для «Ліги Півночі» інструментом досягнення її сепаратистської мети. По-друге, яке впливає з першого, на тому шляху «Ліга» широко використовує можливості євроінтеграційних механізмів – нормативних документів і діючих органів.

У 2014 р. «Ліга» вступає в альянс з голландською «Партією Свободи» на чолі з Г. Віддерсом і французьким «Національним фронтом» на чолі з М. Ле Пен. Із початком війни на сході України та після анексії Криму М. Сальвіні неодноразово публічно висловлювався на підтримку Росії й скасування санкцій проти неї, відображаючи не державну, а власну партійно-політичну позицію. Під час виборчої кампанії, наприкінці 2017 р., з метою розширення свого електорального поля за рахунок виходу на виборців центральних і південних частин країни з логотипу та назви партії було вилучено слово «Північ». На виборах 04.03.2018 р. у Палату депутатів «Ліга» з 17,37% голосів виборців посіла третє місце в країні (73 депутати), поступившись лише «Руху 5 зірок» (32,66%) та Демократичній партії (18,72%), та отримала 37 місць у Сенаті (17,6% голосів). Загалом же правоцентристська коаліція, до якої, крім «Ліги» ввійшли очолювана С. Берлусконі «Вперед, Італія!», націоналістично консервативна партія «Брати Італії – Національний альянс» та ліберально-консервативна «Ми з Італією» отримали більшість голосів, достатню для створення парламентської коаліції.

У підсумку слід зазначити, що прямування країни шляхом цілеспрямованої і послідовної регіоналізації та практичне ігнорування нею політичних платформ, гасел і дій політичних сил, що містять очевидні ознаки сепаратистських, призвели в деяких

регіонах до маргіналізації останніх і втратою ними впливу, а на загальнонаціональному рівні – до значного переформатування регіонального сепаратизму в націоналістичний, переважно федералістськи орієнтований (що підсилило його політичний вплив у країні) і євроскептичний, спрямований на регіоналізацію не лише власної країни, а й Європи в цілому. Якщо на початку 1990 рр. кількість мешканців північних регіонів, які виступали за відділення від Італії в разі відсутності федеративної реформи, коливалася біля позначки у 20%, у 2010 р. 58% населення Італії виступило за федеративний державний устрій. У разі, якщо перехід до федеративної форми державного устрою не буде здійснено, 61% жителів північних регіонів висловилися за вихід зі складу Італії.

Однак трансформації від сепаратизму до його пом'якшеного варіанту федералізму були уможливлені лише в тих регіонах, які не зазнавали певного втручання з боку країн-сусідів. У разі такого втручання (хоч би в якій формі воно здійснювалося) за наявності мовних і етнічних підстав для існування сепаратистських настроїв у регіоні рівень сепаратизму не знижується і не корелює ані з рівнем економічного розвитку, ані з детальною регламентацією міжетнічних і міжкультурних відносин, що позитивно розв'язує етнокультурні проблеми. Навіть багаторічне регулювання питання на міждержавному рівні є ефективним лише за умов його розгляду на рівні ЄС.

З іншого боку, наголос у регіональній політиці ЄС на підтримці розвитку регіонів країн-членів, доволі широкі повноваження його інституціональних органів, компетенція яких передбачає регулювання регіональних питань, та наявність системної нормативної бази для посилення ролі і значущості регіонів у розвитку країн Євросоюзу, завданням яких є вирівнювання регіонального розвитку та зниження конфліктогенного потенціалу в країнах, мали зворотній ефект, дозволяючи використовувати і документи, і інституції ЄС для посилення регіоналізму і орієнтацій на федералізацію Італії.

Висновки та рекомендації.

Таким чином, досвід Італії демонструє, що:

1. Провідними причинами виникнення й підживлення сепаратизму є передусім нерівномірність економічного розвитку регіонів країни, незавершеність націєтворення в державі й відповідна слабкість національної ідентичності в порівнянні з регіональними та етнічними.

2. Економічні чинники сепаратизму є не єдиними і далеко не завжди визначальними в поширенні сепаратистських настроїв і

рівні підтримки сепаратистських сил. Їх поява й популярність не має прямої залежності від рівня економічного розвитку й добробуту населення регіону. Хоча нерівномірність економічного розвитку регіонів у межах однієї держави в цілому провокує й підживлює сепаратизм у регіонах.

3. Для поширення сепаратистських ідей і настроїв не меншими за значущістю, ніж економічні, є історико-культурні, ціннісно-світоглядні, етнічні й мовні чинники. Можливість мінімізації їх впливу пов'язана з культурною і мовною політикою держави і, певною мірою, з виваженою політикою історичної пам'яті, спрямованої на формування єдиної багатоетнічної нації. Мовна політика, як засвідчує італійський досвід, дає позитивні наслідки за умов законодавчої і фінансової підтримки функціонування локальних мов у регіонах, однак ця позитивність є обмеженою за відсутності відповідної культурної політики (та одного з її визначальних складників – політики історичної пам'яті) і цілеспрямованого формування спільних на всьому державному просторі ціннісних основ суспільного життя.

4. За наявності зовнішнього впливу з боку країн-сусідів на етнокультурні й мовні проблеми в регіоні сепаратистські настрої зберігаються тривалий час і можуть мати радикальні й екстремістські форми вияву. Міждержавне узгодження в такому разі є ефективним за умов впливу міжнародної спільноти, поєднаного з рівними умовами й вимогами обох сторін фактичного міждержавного конфлікту. Зокрема, вимогами законодавчого та інших форм паритетного захисту представників іншомовного населення в обох країнах.

5. Позірно антиукраїнська позиція окремих політичних сил Італії, представники яких, перебуваючи на державних посадах, висловлюють підтримку Росії й російській анексії Криму, є, по-перше, не державною, а партійно-політичною і, по-друге, пов'язана з тим, що ідеологія переважання регіональних прав над загальнодержавними доволі поширена і виплекана самою внутрішньополітичною стратегією розвитку італійської держави, спрямованою на максимальну регіоналізацію країни. Попри свою популярність у населення вона, тим не менш, не відображає зовнішньополітичну і політико-правову позицію держави, які мусять корелювати і корелюють із засадничими принципами існування ЄС.

6. За реформування відносин центру з регіонами і розширення їх прав у відповідності до європейського принципу субсидіарності культурна політика і політика історичної пам'яті як її невід'ємний складник повинна залишатися в ексклюзивному державному віданні.

7. У протидії регіональному сепаратизму ключовим завданням є налагодження у всіх регіонах країни потужної інформаційної політики і пропаганди, спрямованої на поширення і зміцнення європейської системи цінностей і формування загальнонаціональної (багатоетнічної) ідентичності засобами історичної просвіти з широким використанням символічних можливостей української національної культури.

8. У відносинах з країною-агресором – Російською Федерацією слід, окрім іншого, піднімати питання й висувати вимоги забезпечення мовних, культурних та інших прав українців, які проживають на території РФ, залучаючи до розгляду цієї проблеми міжнародних суб'єктів – ЄС, країни Європи, США, міжнародні структури та організації.

4.7. Толстов С.В. Сепаратизм і шляхи його подолання в Іспанії: міжнародний вимір

Потреба аналізу особливостей конституційного та політичного розвитку Іспанії обумовлена перебігом проблем, з якими стикається ця країна внаслідок наполегливих спроб лідерів каталонських націоналістів добитися відокремлення від Іспанії.

Серед країн-членів ЄС сепаратистські тенденції найбільш гостро виявляються лише в Іспанії, Великій Британії та дещо меншою мірою – в Бельгії. В ЄС існує лише одна країна – Кіпр, яка не контролює власну конституційно окреслену територію. Адже внаслідок міжетнічного конфлікту північна частина Кіпру (близько 37% території), яка в 1974 р. була окупована турецькими військами, заявила про відокремлення в формі Турецької республіки Північного Кіпру (1983 р.). У ряді інших країн ЄС проблеми етнопонаціональних меншин та пов'язаних з ними рухів, які претендують на представництво інтересів провінцій з іноетнічним чи змішаним населенням, виявляються насамперед у формі пропаганди ідей політичного та економічного партикуляризму. Припинення збройної терористичної кампанії баскської таємної організації ЕТА (2011 р.) та успішне запровадження процесу мирного врегулювання в Північній Ірландії (1998 р.) свідчать про подолання в Західній Європі етнічного екстремізму в насильницько-терористичній формі. Проте рухи за відокремлення Каталонії та Шотландії, що мають суто політичні форми прояву, розхитують політичні системи та конституційний устрій Іспанії та Великої Британії, а також становлять виклик стабільності Європейського Союзу.

1. Особливості конституційного устрою Іспанії.

За Конституцією 1978 р. Королівство Іспанія вважається уні-

тарною децентралізованою державою. На відміну від держав з федеративним устроєм, в Іспанії структура регіонального та місцевого самоврядування включає три рівні:

- автономні співтовариства чи спільноти (адміністративно-територіальні одиниці вищого рівня). Загалом таких утворень нараховується 17. Вони мають компактну територію та в багатьох випадках – спільні історичні та культурні традиції, і можуть включати одну чи декілька суміжних провінцій. Автономні спільноти мають свої органи самоврядування та користуються асиметричною фінансовою та адміністративною автономією, однак не мають права на відокремлення чи вихід зі складу Іспанії;

- провінції (адміністративно-територіальні одиниці середнього рівня), кількість яких дорівнює 50. Провінції поділяються на округи, а ті своєю чергою – на муніципалітети («муніципії»);

- муніципалітети – структури місцевого самоврядування низового рівня, аж до окремих селищ і навіть кварталів у межах великих населених пунктів.

Автономні спільноти мають неоднаковий статус, який може бути загальним, спеціальним чи «повним». Статус повної автономії мають Каталонія, Країна Басків, Галісія та Андалузія. Спеціальну автономію мають Наварра, Канарські острови, міста Сеута і Мелілья (іспанські анклав на узбережжі Марокко, в північній Африці). Згідно ст. 152.1 Конституції Іспанії, місцеві органи влади автономних співтовариств включають законодавчі збори (обираються на основі пропорційної системи представництва), урядову раду з виконавчими та адміністративними функціями та голову місцевого уряду. Голова уряду автономії обирається законодавчими зборами з числа його депутатів і призначається королем, керує урядовою радою, вважається найвищою посадовою особою в автономному співтоваристві і водночас представником держави в ньому. Голова і члени урядової ради несуть політичну відповідальність перед законодавчими зборами. Згідно ст. 152.2 Статуту автономних співтовариств можуть бути змінені лише у відповідності з прописаним у них порядком через референдум за участю виборців провінцій автономного регіону.

Конституція Іспанії передбачає вільне формування асиметричних автономій у якості адміністративних одиниць вищого рівня. З урахуванням історично обумовлених складних відносин між центром і регіонами, в ст. 2 Конституції Іспанії стверджується, що держава будується на основі «непорушної єдності іспанської Нації» та «спільної і неподільної Батьківщини усіх іспанців». Водночас документ визнає «право на автономію для національностей і

регіонів, котрі її (Іспанію) складають», а також передбачає «солідарність між ними». При цьому з метою обмеження автономних прав регіонів ст. 150.3 Конституції містить положення, що держава може приймати закони, які встановлюють необхідні принципи для узгодження нормативних положень автономних співтовариств «навіть стосовно предметів, віднесених до їх відання».

Ст. 138 наголошує на забезпеченні принципу солідарності, який передбачає «встановлення справедливої й адекватної економічної рівноваги між різними частинами іспанської території». При цьому розбіжності в Статутах різних автономних співтовариств «у жодному випадку не мають надавати їм економічних чи соціальних переваг». Надання автономного статусу окремим регіонам відбувається у формі ухвалення парламентом Іспанії «автономних Статутів» з подальшим їх затвердженням на місцевих референдумах. Процес автономізації розпочався в жовтні 1979 р. прийняттям Статутів Каталонії та Країни Басків. Згодом, в 1981 р. автономію одержали Андалузія, Галісія та Астурія, в 1982 р. – Валенсія, Кантабрія, Мурсія, Кастилія-Леон, Ла-Ріоха, Канарські острови, Арагон, Кастилія-Ла-Манча і провінція Наварра, і в 1983 р. – місто Мадрид, історична область Естремадура та Балеарські острови.

Неефективність іспанської моделі «країни автономій» полягає в тому, що на відміну від федеративного устрою (у ФРН, Австрії чи США), який чітко розгалужує сфери відповідальності центру та провінцій (земель, штатів) та рівність прав суб'єктів федерації, іспанська модель будується на асиметрії прав і повноважень автономій, а також дозволяє їх асиметричне розширення. Спосіб такого розширення автономних прав сам по собі містить механізм дестабілізації, адже спочатку автономний уряд і парламент пропонують розширення власних прав і узгоджують їх з центральним урядом, а потім новий автономний статут затверджує населення регіону на місцевому референдумі. У випадку Каталонії передумовою конституційної кризи стало те, що новий статут автономії 2006 р., який пройшов усі перелічені процедури, був заблокований Конституційним судом Іспанії, який розтягнув розгляд справи на 4 роки.

2. Причини кризи та вимоги сепаратистського руху.

У перші два десятиліття після адміністративно-територіальної реформи в Країні Басків та Каталонії при владі перебували помірковані націоналістичні партії – Баскська націоналістична партія (БНП) у Країні Басків та «Конвергенція і Союз» у Каталонії. У своїй програмі БНП висуває мету створення єдиної суверенної держави на територіях, населених басками, включаючи сусідню провін-

цію Наварра, частину провінцій Бургос і Кантабрія, а також французький департамент Атлантичні Піренеї. Втім, БНП не висувала іспанським урядам економічних претензій, адже Країні Басків і Наваррі вдалося зберегти традиційні податкові пільги (фуерос), надані ще в середні віки. Хоча Країна Басків займає лише 2% території Іспанії, вона забезпечує 6% ВВП країни. Наявні пільги надають автономному регіону Країна Басків можливість заощаджувати близько 2 млрд євро на рік і слугують предметом заздрощів з боку каталонських націоналістів. Натомість керівництво Каталонії, на яку припадає 18,9% ВВП Іспанії (2015 р.), таких пільг не має й звинувачує центральний уряд у тому, що він «грабує» Каталонію, перерозподіляючи податки на користь економічно менш розвинених територій. Доречно зауважити, що це гасло каталонських націоналістів запозичили в італійської «Північної ліги», яка пропагує відокремлення найбільш розвинених областей Північної Італії.

Економічні протиріччя суттєво посилилися у зв'язку з глобальною фінансово-економічною кризою 2008-2009 рр. та борговою кризою в ЄС. Станом на 2009 р. Каталонія перерахувала центральному уряду 19,49% бюджетних надходжень, отримавши від центру 14,3% від загальної суми видатків державного бюджету. Утім, її економіка зростає повільніше, ніж у регіоні Співтовариство Мадриду та деяких інших провінціях. За останні 20 років темпи зростання економіки Мадриду перевищували показники зростання економіки Каталонії майже в 5 разів (збільшення ВВП на 15% у Мадриді проти 3,2% в Каталонії). Так само, Мадрид і Країна Басків суттєво перевищують показники Каталонії і за рівнем ВВП на душу населення (в Мадриді цей показник перевищує середній по країні рівень на 8512 євро, а в Країні Басків – на 7159 євро).

Внаслідок висунення каталонськими націоналістами вимоги визнати право регіону на самовизначення в 2012–2017 рр. у Каталонії були проведені три позачергові виборчі кампанії (2012, 2015, 2017 рр.) та дві спроби проведення референдуму про незалежність (2014 та 2017 рр.). **Основними подіями у цей період стали:**

- ухвалення парламентом Каталонії Декларації про суверенітет і право народу Каталонії на самовизначення (23 січня 2013 р.);
- консультативний референдум про незалежність Каталонії (9 листопада 2014 р.);
- заборонений іспанською владою референдум про незалежність Каталонії (1 жовтня 2017 р.);
- підписання «декларації представників Каталонії» про відокремлення Каталонської Республіки від Іспанії (10 жовтня 2017 р.);

- затвердження парламентом Каталонії резолюції про проголошення незалежної республіки (27 жовтня 2017 р.);

- пряме правління іспанського уряду (жовтень 2017 р. – червень 2018 р.) та позачергові парламентські вибори 21 грудня 2017 р.

За цей час лідерам автономії жодного разу не вдалося домовитися з урядом і парламентом Іспанії про дозвіл на проведення референдуму про самовизначення. Оскільки всі спроби проголошення відокремлення від Іспанії відверто суперечили чинній Конституції держави, це дозволяло іспанським органам влади застосовувати до сепаратистів передбачені законодавством репресивні заходи, включно з кримінальним переслідуванням. Загострення протиріч між урядом Іспанії та каталонськими націоналістичними партіями супроводжувалося радикалізацією їх вимог. Однак, навіть проголосивши Каталонію незалежною, суверенною, демократичною, правовою та соціальною державою з республіканською формою правління (27 жовтня 2017 р.), лідер автономного уряду К. Пучдемон і його прибічники все ж намагалися уникнути реальної спроби «одностороннього» проголошення незалежності, й тим більше організації насильницького опору іспанській владі. Доцільно також відзначити, що жодна спроба проведення референдуму в Каталонії не відбувалася за участі абсолютної більшості зареєстрованих виборців, що ставить під сумнів легітимність їх результатів.

Іспанський уряд виходив із заперечення самої ідеї незалежності Каталонії. Іспанська Конституція не передбачає права регіонів на відокремлення і визначає державний устрій як унітарний. Реагуючи на акт каталонського парламенту про проголошення незалежності, уряд М. Рахоя (Народна партія) запровадив у Каталонії пряме правління. Уникаючи арешту по звинуваченню в заколоті, заворушеннях і зловживанні державними коштами (витрати на підготовку референдуму) К. Пучдемон та частина його міністрів емігрували до Бельгії. Проте після позачергових виборів до парламенту Каталонії (21 грудня 2017 р.) сепаратисти знову таки одержали більшість місць і відновили вимогу про проведення референдуму з питання про проголошення незалежності.

Аналіз діяльності каталонського сепаратистського руху свідчить про відхід його лідерів від прагматичних вимог. Для оптимальної реалізації початкових цілей національного руху його лідери мали б тяжіти до відновлення переговорів про розширення автономії, що дозволило б поєднати забезпечення потреб місцевої громади в соціокультурній сфері з розширенням фінансових повноважень, на шталт німецької практики фіксованих відраху-

вань частки ВВП на загальнонаціональні потреби. Водночас безкомпромісність лідерів націоналістичних партій значною мірою пояснювалася відмовою від переговорів з боку уряду іспанської Народної партії, лідери якої впродовж тривалого періоду нехтували можливостями конструктивного діалогу з керівництвом і лідерами автономії зокрема й тоді, коли вимоги націоналістів ще не набули непримиримого характеру.

Доцільно відзначити, що попри максималістський характер висунутих його лідерами вимог, як політична течія рух за суверенізацію аж до відокремлення від Іспанії залишається суто ненасильницьким політико-культурним і соціальним феноменом. З точки зору цілей каталонського сепаратизму, самовизначення Каталонії як окремої й унікальної нації виступає як догматичний політико-ідеологічний пріоритет. Лідерів руху за відокремлення не зупиняє навіть усвідомлення таких очевидних фактів, як неминучість суттєвих економічних втрат через ускладнення відносин з ЄС (пряма загроза припинення перебування в єдиному економічному просторі ЄС у разі проголошення незалежної держави) та перенесення штаб-квартир промислових і торговельних компаній до Мадриду та інших регіонів Іспанії. Лідери каталонських партій, які обстоюють ідею незалежності Каталонії, намагаються ігнорувати втечу капіталу з регіону, що триває. Адже на загал відтік капіталу поряд із небажанням значної частини населення Каталонії підтримувати відокремлення від Іспанії заганняють проблему в глухий кут.

У випадку з Каталонією європейські політичні інституції опинилися в складній ситуації, будучи змушені реагувати як на спроби вільного волевиявлення населення регіону, так і на заходи уряду Іспанії, який захищав право держави на збереження територіальної цілісності у відповідності до чітко окреслених вимог Конституції. З одного боку, право на самовизначення закріплене в Статуті ООН. З другого боку, в конституціях більшості багатоскладових держав воно або відсутнє, або обмежене необхідністю згоди уряду та більшості населення всієї держави, втіленого у рішеннях її парламенту та/або загальнонаціонального референдуму. Інакше кажучи, у державі федеративного чи квазіфедеративного типу відокремлення можливе, якщо місцева влада домовиться з загальнонаціональним урядом і парламентом про проведення референдуму про незалежність однієї з провінцій чи автономних областей, і ці результати будуть відповідним чином підтверджені та визнані. Такий характер мали референдуми про статус Квебека (1995 р.) та незалежність Шотландії (2014 г.), адже в обох випадках

з питань організації референдуму було досягнуто взаємної згоди і в обох випадках сепаратистам не вистачило голосів на підтримку відокремлення. Якщо уявити собі ситуацію, що уряду Каталонії раніше чи пізніше вдалося б провести повноцінний референдум і захиститися від репресій з боку іспанської влади через масову кампанію громадянської непокори, нову незалежну державу все одно б спіткали значні труднощі, такі як виключення зі спільного європейського економічного простру та єврозони, дипломатична ізоляція і навіть деформація структури торговельних зв'язків. Незалежність потребувала б створення власної фінансової системи та впровадження власної валюти. При цьому Мадрид, аби запобігти спробам відокремлення інших територій, напевно вдався б до санкцій і накладання вето на вступ Каталонії до ЄС.

На експертному рівні висловлюються припущення, що відносно поміркована тактика каталонських сепаратистів значною мірою обумовлена побоюваннями, що радикальний опір центральній владі позбавить їх співчуття з боку європейської громадської думки. Відзначимо, що застосування силових методів іспанської поліції проти прибічників каталонського референдуму восени 2017 р. викликало навіть певні симпатії до учасників сепаратистського руху навіть за відсутності однозначної підтримки на користь відокремлення з боку більшості населення Каталонії.

Загалом сучасний європейський політичний сепаратизм виступає як прибічник ідей європейського федералізму. Його ідеологи та активісти сподіваються на те, що посилення політичної інтеграції в ЄС дозволить послабити ланку державного управління на рівні національних держав-членів, або ж відкриє шлях до поступової суверенізації автономних регіонів у межах європейського інтеграційного проекту. Оскільки підтримка тих чи тих партій на виборах в органи влади автономних регіонів залежить від рівня популярності їх ідей та гасел, програма незалежності неминуче набирає ознак складного політтехнологічного проекту, включно з пропагандою захисту прав і гідності недержавної нації, апелюванням до історичної спадщини та традицій, показними оптимістичними розрахунками і проектами економічного характеру тощо.

У програмах сучасних європейських партій сепаратистської спрямованості у Каталонії, Країні Басків, Шотландії, Фландрії, «Паданії» (Північна Італія) центральним пунктом виступає створення нової незалежної держави у складі ЄС. Однак попри те, що сучасні європейські сепаратисти виступають більш послідовними прибічниками європейського проекту, ніж уряди значної

частини нинішніх держав-членів, європейські інституції не визнають за ними права на самовизначення без згоди загальнонаціональних урядів й не заохочують до відокремлення навіть за умов досягнення такої згоди. Втім у перспективі певним викликом для Європейської Ради та Європейської Комісії може стати проголошення незалежності Шотландії, якщо більшість її населення виявиться не задоволеною наслідками домовленостей, які регулюють умови виходу Об'єднаного Королівства зі складу ЄС. Адже в разі завершення «Брекзиту» європейські структури не матимуть формального зобов'язання дотримуватися принципу солідарності й гарантувати збереження територіальної цілісності Великої Британії.

Висновки та рекомендації.

1. В сучасній Європі явище сепаратизму виступає як загроза територіальній цілісності відносно небагатьох держав включаючи Іспанію, Велику Британію та меншою мірою – Бельгію. Проте лише в Іспанії каталонський рух за незалежність став причиною гострої й довготривалої конституційної кризи.

2. Мета лідерів сепаратистського руху Каталонії полягає в тому, аби за допомогою мирної агітації та різних протестних акцій змусити уряд Іспанії погодитися на проведення каталонського регіонального референдуму про незалежність. Головний політичний аргумент каталонських сепаратистів полягає в тому, що населення Каталонії впродовж декількох проведених поспіль у 2012, 2015 та 2017 рр. позачергових виборів до парламенту автономії висловлювало підтримку партіям, які виступають за незалежність автономії.

3. Головні аргументи центральної влади Іспанії ґрунтуються на положеннях іспанської конституції, яка заперечує можливість відокремлення провінцій чи автономних регіонів. Прибічники збереження єдності Іспанії апелюють до очевидного факту, що населення Каталонії не має єдності у питанні про відокремлення. Хоча на трьох останніх виборах до парламенту автономії сепаратисти діставали більшість депутатських місць, що давало їм змогу сформувати місцевий уряд, їм жодного разу не вдалося отримати абсолютну більшість (понад 50%) голосів на виборах, які проводяться за пропорційною виборчою системою.

4. Специфіка «правил гри» суттєво впливає на розстановку сил, зокрема на тактику і методи сторін. Адже допоки опоненти дотримуються мирних і ненасильницьких методів, уряд Іспанії не може застосувати проти діячів каталонського сепаратистського руху масштабні силові репресії на кшталт масових превентивних

арештів чи введення до автономії військових контингентів. Агітація за незалежність під кримінальну відповідальність не підпадає. Арешти мають виконуватися лише в суворій відповідності до судових приписів, так само як і висунення звинувачень проти конкретних осіб. Таким чином центральна влада може утримати автономію у складі держави суто мирними засобами, оскільки надмірне використання сили викличе осуд не тільки з боку правозахисників та європейської преси, але й може перехилити шальки терезів на користь прибічників відокремлення.

5. У політико-правовому просторі ЄС суттєве значення мають специфіка сучасної європейської ментальності та демократичної культури. Це дістає вияв у тому, що за проведення референдуму в Каталонії виступали не тільки сепаратисти, але й певна частина противників відокремлення, наприклад ліва партія «Подемос», що є третьою силою в іспанському парламенті. Прибічники демократичного розв'язання проблеми вважають, що при потужній агітації проти відокремлення та отримання від сепаратистів публічного зобов'язання припинити кампанію за вихід Каталонії зі складу Іспанії в разі програшу на «законному» референдумі, уряд має погодитися на його проведення.

6. Підхід до каталонської проблеми як до політичного конфлікту вимагає окреслення способів його розв'язання. Цьому могло б сприяти чітке визначення частки ВВП Каталонії, яка відраховується в формі фіксованих платежів і податків до державного бюджету та фондів, призначених для компенсації більш економічно відсталим регіонам та узгодження нової схеми відносин між центром і регіоном.

7. За відсутності взаємної довіри процес організації переговорів між центральним та автономним урядами потребує залучення зовнішнього посередництва та медіації, які могли б запропонувати Європейська Комісія, президент Європейської ради або країна, що виконує головуючу функцію в ЄС. Такі завдання європейського інтеграційного проекту, як створення політичного союзу, обумовлюють необхідність участі європейських інституцій у розв'язанні внутрішніх кризових ситуацій у країнах-членах навіть попри відсутність чітких положень з цього приводу в європейських установчих договорах. Адже уникнення реагування європейських структур на кризові ситуації лише ускладнить їх розв'язання та мінімізацію негативних наслідків.

8. З точки зору України ситуація в Каталонії підтверджує недоречність надання асиметричних прав окремим територіям та етнонаціональним громадам. Водночас у перспективі розвитку

самоврядування доцільно враховувати такий елемент регіональної політики, як встановлення фіксованої частки ВВП окремих областей, яка вилучається до державного бюджету на фінансування загальнонаціональних потреб. В умовах тривалої зовнішньополітичної кризи виглядає доцільним ширше використання такої платформи, як Рада регіонального розвитку при Президентіві України, в тому числі для підготовки пропозицій і рекомендацій з міжрегіональних відносин, дослідження потреб місцевих громад і превентивного реагування на ситуації конфліктного характеру.

4.8. Шморгун О.О. Міжнародні санкції як інструмент впливу на агресора: історія і сьогодення

Як відзначають дослідники історії міжнародних санкцій, визначення обсягу, спрямованості та часу реалізації цієї форми міжнародного примусу з метою досягнення бажаної мети є надзвичайно складною проблемою. Її успішне рішення ускладнюється тим, що, зазвичай, дуже важко провести межу між економічними санкціями та вкрай дотичними до них економічним бойкотом, блокадою, ембарго на поставку (в тому числі зброї), економічними обмеженнями, економічною дипломатією, економічним примусом тощо. Також вкрай важко провести розмежування між санкціями та протекціоністськими заходами, що, як відомо, можуть набувати характеру справжніх торгівельних війн.

Залишається не вирішеним і питання оцінки отриманого від застосування санкцій кінцевого ефекту. Також не можна ігнорувати небезпеку втручання країн – санкціонерів у внутрішні проблеми іншої держави без достатніх для цього підстав, а також скидати з рахунків і той факт, що в ідеалі санкції мають накладатись виключно на підставі відповідної резолюції ООН як ініціатора та, водночас, контролера цього виду покарання щодо порушника мирного співіснування. Проте, проблема легітимації будь-якого санкційного режиму у міжнародній політиці й досі залишається багато в чому нерозв'язаною, що може породжувати, і часто породжує, небезпеку зловживання країною (чи групою країн), що добровільно бере на себе роль міжнародного миротворця, своїми економічними та військовими перевагами, використання своєї геополітичної могутності у власних гегемоністських і, навіть, транснаціональних інтересах.

Адже, хоча формально санкції в особі ООН на державу накладає вся світова спільнота, насправді, за закладеними ще в Ялті, повоєнними принципами побудови системи міжнародної безпеки, для їх запровадження потрібна не просто відповідна резолю-

ція ООН, а й обов'язкове рішення Ради Безпеки ООН, яке до того ж має прийматися у консенсусному режимі постійними членами РБ ООН, тобто одностайно, чого в реальності домогтись вкрай важко. У повоєнний час другої половини ХХ ст. постійні члени Ради Безпеки нерідко блокували застосування санкцій до держав, що були і залишаються під їх патронатом.

Також нерідко не до кінця продумане застосування санкцій призводить до протилежних наслідків, а саме консолідації населення, для якого владою розігрується спектакль зовнішньої загрози тиранічному режиму (як це, зокрема, нещодавно відбулось у Росії), що породжує скепсис стосовно ефективності застосування, насамперед, економічних санкцій як таких.

Часто наслідки від застосування санкцій до одних держав, можуть негативно спрацювати зовсім в іншому регіоні, держави якого не причетні до порушення міжнародної безпеки. Нарешті, на міжнародному рівні члени Ради Безпеки, без погодження яких прийняття відповідної резолюції ООН неможливе, гарантовано мають можливість уникати освяченого всією міжнародною спільнотою покарання.

Говорячи про складності, які виникають в процесі запровадження санкційного режиму також слід зазначити, що ООН неодноразово стикалась із ситуацією, коли масштаб втрат, заподіяних санкціями іде врозріз з фундаментальною гуманітарною місією цієї організації. Тому зовсім не дивно, що в ООН протягом декількох десятиліть неодноразово проводились різноманітні заходи (семінари, конференції, наради) з метою розробки оптимальної моделі санкційної політики, яка з одного боку давала б очікувані світовою спільнотою позитивні результати.

Аналіз застосування різних санкцій щодо Югославії, низки країн Латинської Америки, Ірану, Іраку, Сирії, Судану, Китаю і, звичайно ж, Росії незаперечно свідчить про те, що, за великим рахунком, практично ніколи у попередній історії реалізація санкційної стратегії не була до кінця послідовною, через те, що цьому заважали бізнес-інтереси і саме тому видається цілком закономірним, що, зазвичай, лише пряме збройне втручання регіональних чи оонівських сил особливого призначення або його загроза, дозволяла досягти поставлених цілей, що так чи інакше є свідченням неефективності попереднього застосування санкцій. З іншого боку, в процесі накладання санкцій насамперед згідно відповідних резолюцій ООН, ця організація, так чи інакше, вимушена враховувати небезпеку гуманітарної катастрофи на підсанкційних територіях.

Ось чому про необхідність реформування ООН і Ради Безпеки в напрямі забезпечення можливості прийняття ефективних рішень в обхід блокади з боку членів Ради Безпеки, ведуться вже не одне десятиліття, – не випадково, багато членів ООН вже підписали декларацію про необхідність реформування цієї організації.

Необхідно підкреслити: відносно інших держав, які в історії ХХ ст. також підлягали санкційному покаранню, саме Росія є найбільш незручним об'єктом для застосування санкцій. Адже, насамперед, ця держава володіє успадкованим від СРСР, як мінімум, другим за потужністю ядерним потенціалом, відповідними технологіями виробництва ядерної зброї та засобів її доставки. Усвідомлюючи значущість вищезгаданого чинника для приборкання західних еліт, керівництво Росії витрачає велику частину бюджету на модернізацію своїх збройних сил, і, передусім, ядерної тріади.

Подібна ситуація диктує необхідність розробки механізму поступового введення санкцій для того, щоб не надто дестабілізувати ситуацію в країні та не спровокувати правлячий режим, з його прагненням до постійного «підвищення ставки», що робить В.Путін, до ескалації воєнних дій. Також важливим стримуючим чинником у застосуванні вкрай жорстких санкцій є те, що вони можуть стати потужним каталізатором катастрофічного занепаду російської економіки, небезпека якого цілком реальна.

Наступним важливим компонентом, що ускладнює розробку і успішне застосування санкцій, є величезні природні ресурси євразійської однієї восьмої суходолу планети. Саме завдяки розпродажу цих ресурсів за останній період путінського правління відбувається не тільки постійна модернізація ядерних і звичайних озброєнь та утримання хоча б відносно прийнятного рівня життя населення, а й підкуп західних політиків, бізнесменів та журналістів. Взагалі, при оцінці ефективності застосування санкцій не можна не враховувати того, що навіть за переважно сировинного характеру російської «економіки труби» (від експорту енергоносіїв отримується валютна виручка, що за неофіційними даними дозволяє сформувати до 60% бюджету) за рівнем ВВП економіка Росії займає одинадцяте місце в світі, а за рівнем ВВП, який обраховується за паритетом купівельної спроможності – шосте, що дає цій країні можливість принаймні деякий час протистояти санкціям.

Нарешті, дуже важливою перешкодою для прорахунку обсягу санкцій є неможливість об'єктивно оцінити де у зовнішній політиці Заходу закінчуються політичні й навіть гуманітарні мотиви безкорисливого характеру, спрямовані на відновлення геополі-

тичного балансу в світі, а де починаються бізнес-інтереси навіть не прагматичного, а брутально-утилітарного характеру. Така ситуація породжує велику ймовірність тіньових домовленостей, за яких стратегічні пріоритети міжнародної політики можуть бути принесені в жертву транснаціональним компаніям, метою яких є надприбутки за будь-яку ціну. Все це може призвести і призводить, як це нерідко траплялось у недавній історії, до порушень як режиму застосування передусім американських санкцій, так і контролю за їх запровадженням.

Крім того, подібна практика підриває авторитет західної коаліції у якості щирих поборників глобальної безпеки в очах третіх країн та сприяє появі у В. Путіна союзників серед лідерів східноєвропейських та латиноамериканських країн.

Якщо говорити про складність прогнозування можливих наслідків стосовно Росії, то не зважаючи на наростаючий характер санкційного тиску, щодо чергового падіння російського рубля, багато неупереджених економічних експертів відзначають, що запроваджені санкції швидше стали лише поштовхом до вже давно прогнозованого виходу західних нерезидентів з, і без того вкрай перегрітого, спекулятивного ринку російських цінних паперів. Важливо й те, що ослаблення російської грошової одиниці, та ще й на тлі достатньо високих цін на головний експортний товар – енергоносії, відбувається внаслідок багаторічної стагнації російської економіки, обумовленої розграбуванням національних багатств країни та неоліберальним курсом Центрального банку та російського уряду, безпосереднім наслідком чого став посилений відтік капіталів з Росії.

Про це пишуть навіть такі, в цілому антиукраїнськи налаштовані російські дослідники, як академік С. Глазьев, професори В. Катасонов і М. Делягін. Вони цілком слушно підкреслюють, що путінський уряд на чолі з президентською креатурою Д. Медведевим та автономний Центробанк проводять провашингтонський неоліберальний курс, набагато більш згубний для російської економіки, аніж найжорстокіші антиросійські санкції (драматизм ситуації полягає в тому, що, на жаль, не менш згубно такий же економічний курс уже багато років впливає не тільки на економіку, а й на соціальну та духовну сферу України, підриваючи її державотворчий потенціал).

Варто також враховувати, що на думку дуже багатьох неупереджених російських та західних аналітиків, запроваджені путінським режимом контрсанкції не лише здебільшого є вкрай неефективними з точки зору можливостей негативного впливу на свого головного геополітичного американського опонента, якого

вже відкрито називають ворогом, а й безглузді, позаяк часто наносять більшу шкоду російським фірмам та споживачам, аніж самі західні санкції.

Зрозуміло, що все вищесказане ускладнює оцінку реального впливу американської та європейської санкційної політики на російську економіку і суспільство. Саме тому у російському експертному середовищі існують полярні оцінки санкційного впливу. Одні експерти вважають, що навіть посилені санкції суттєво не впливають на стан російської економіки, яка, попри свою стагнацію, має великий потенціал стабільності, а також часто неафішований підтримку з боку багатьох західних і східних політиків та бізнес-структур, внаслідок чого практично необмежений час зможе забезпечувати більш-менш пристойний, за російськими мірками, рівень життя для населення країни. Такої позиції, зокрема, притримуються знані незалежні вчені-економісти, що знаходяться, якщо не в опозиції до нинішнього російського суспільного ладу, то, принаймні, вельми критично налаштовані по відношенню до нього. Насамперед, йдеться про В. Іноземцева та А. Ілларіонова. Більше того, В. Іноземцев вважає, що санкції до певної міри на руку Кремлю: обвалюючи рубль, навіть за незмінної валютної виручки, переважно від природних копалин, вони допомагають наповнювати російський бюджет, номінований в рублях, роблячи його фіктивно профіцитним і завдяки цьому виконувати урядові зобов'язання перед населенням. А на думку Д. Потапенка у падінні рубля безпосередньо зацікавлений не тільки російський Мінфін, а й державні олігополії, які отримують прибуток за рахунок експорту нафти та газу, та російський ЦБ, що скуповує на «міжбанку» долар з метою поповнення золотовалютних запасів. Саме тому зниження курсу національної російської грошової одиниці відбувається не скільки наслідок дії санкцій, скільки свідомої гри на пониження вищезначених структур.

У цілому російські і західні експерти вважають, що лише значно більш жорсткі санкції можуть справді стати загрозою для путінського режиму. Німецькі аналітики до таких заходів відносять заборону експорту російських вуглеводнів, а також відключення Росії від системи міжбанківських фінансових телекомунікацій – SWIFT. Такої ж думки притримується і український економіст Е. Нейман. Але, водночас, через небажання доводити Росію до економічного колапсу, фахівці передбачають, що ймовірність відключення Росії від SWIFT досить невисока.

Аналітики С. Демура та В. Жуковський переконані, що, за словами багатьох російських функціонерів, «смішні» санкції уже не-

вдовзі призведуть до колапсу економіки і всього суспільного життя Росії.

Нарешті, такі російські науковці, як Н. Зубаревич, С. Губанов, В. Соловей, С. Сулакшин, В. Сімчера вважають що у путінської Росії ще існує резерв відносної стабільності у декілька років, що для України в її нинішньому кризовому стані цілком може бути критичним.

Серйозною проблемою є специфічність російського менталітету, в його нинішньому вигляді, що, знов-таки, робить малопередбачуваною реакцію навіть на реально жорсткі та руйнівні санкції. Принаймні, великою залишається ймовірність консолідації суспільства навколо путінського клану у випадку, якщо останньому знову вдасться черговий раз списати всі негаразди всередині країни на підступи Заходу.

Але навіть якщо стратегічна мета запровадження санкцій – усунення від влади самого режиму В. Путіна, яку вже прямо сформульовано у відповідних документах Держдепу і заявах багатьох американських політиків, і буде досягнута, існує реальна загроза, що на заміну йому прийде ще більш реакційний і небезпечний клан.

Крім того, ефективність всіх заходів суттєво знижується через низку вкрай складних обставин, пов'язаних із ставленням держав-миротворців до України. Йдеться про відсутність єдності між США та ЄС з питання продовження економічної блокади Росії, прив'язку теми зняття санкцій до імплементації так званих Мінських угод, які насправді дозволяють перетворити так звані незалежні Донецьку та Луганську республіки на постійні вогнища антиукраїнського сепаратизму інтегровані в українську територію. Хоча прийнятий ще у минулому році Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» (відомий як Закон про реінтеграцію або деокупацію Донбасу) фактично дезавує ці «угоди».

До цього можна додати постійні заяви лідерів праворадикальних та ліворадикальних сил в Угорщині, Австрії, Франції, Італії, Німеччині про начебто історичну належність Криму Росії, справедливості приєднання цього півострову до РФ, та необхідність скасування будь-яких «антиросійських» санкцій взагалі тощо. Останнім часом в центрі уваги знаходяться намагання канцлера Німеччини А. Меркель у тандемі з своїм російським «колегою» В. Путіним видати будівництво «Північного потоку – 2» за суто бізнесовий проект.

Залишається відкритим питання забезпечення ефективності контролю за реалізацією вже озвучених санкцій проти російського агресора. Отже, на тлі загальних декларацій про всебічну підтримку України у її справедливій боротьбі проти окупанта, багато дипломатичних та економічних акцій наших «союзників» все ще виглядають вкрай слабкими та непослідовними. Не може не викликати, як мінімум, здивування й те, що найменш болючі санкції були накладені на РФ саме за окупацію Криму, тобто за порушення територіальної цілісності України! І з точки зору здорового геополітичного глузду, навпаки, саме за цей акт brutального порушення Росією базових принципів існуючої системи міжнародної безпеки, що спираються на відповідні міжнародні правові норми, покарання мало б бути найбільш суворим.

А між тим, аналіз свідчить, що будь-які санкції, які є лише, часто запізнилою реакцією на небезпечну для світової спільноти поведінку, завжди менш ефективні за випереджуючу оцінку та попереджуючі дії щодо порушника. Класичний приклад: не в останню чергу саме завдяки неодноразовому оприлюдненню у ЗМІ А. Піонтовським прогнозу, згідно з яким існує велика ймовірність збройних провокацій Росії проти країн Балтії, відбулось введення в минулому році на територію Естонії, Латвії, Литви та Польщі чотирьох (британського, німецького, канадського та американського) батальйонів чисельністю 4 тис. чоловік, що фактично означає, що агресія проти цих держав автоматично означатиме військовий конфлікт з усім блоком НАТО.

Ситуацію значно ускладнює те, що внаслідок повної відсутності в Україні реальних реформ, держава знаходиться на порозі гуманітарної катастрофи. І не зважаючи на все це, нещодавно прем'єр-міністр заявив про неминучість чергового підняття ціни на газ до так званого «економічно обґрунтованого рівня», а саме, як мінімум, на 50%, яке за зізнанням В. Гройсмана також є однією з вимог МВФ, для надання наступних траншів, що безумовно лише посилить вже існуючі тенденції вимирання та еміграції народу України. Тобто в даному випадку йдеться про борговий тиск на Україну, що насправді є більш руйнівним за найжорсткіші санкції і цілком співставний з накладанням на нашу державу величезної контрибуції.

За умови, що у відповідності до стандартів ООН, у світі встановлена межа бідності на рівні 5 дол. на день, а в Україні за нинішнім законодавством прожитковий мінімум складає 1,8 дол. І, як наслідок всіх цих «реформаторських» починань – катастрофічний стан здоров'я не тільки дорослих, а й дітей та, що особливо трагічно,

передчасна смертність громадян у працездатному віці, перевищення більш як втричі чоловічої смертності над жіночою. Україна – друга за зростанням смертності країна в світі; смертність в нашій державі, яка вже понесла значні військові втрати, практично вдвічі перевищує народжуваність.

Тож не випадково, ціла низка українських економічних експертів та вчених економістів, таких як В. Лановий, В. Суслов, Ю. Гаврилечко, О. Охрименко, В. Степанюк, О. Соскін пропонують докорінно переглянути умови надання траншів або взагалі відмовитись від співробітництва з Міжнародним Валютним Фондом, як це недавно зробила Білорусь і, оголосивши дефолт, принаймні заморозити виплату боргових зобов'язань на підставі того, що рішення про співробітництво з міжнародними фінансовими структурами не було прийнято на всенародному референдумі, їх діяльність має суто лихварські цілі, а позики надавались заздалегідь антинародним режимам.

Разом з війсьними діями, що тривають в Україні четвертий рік поспіль, триваюча гуманітарна катастрофа породила не виїзд, а, фактично, втечу мільйонів найбільш кваліфікованих та працездатних українців (додатково до мільйонів тих, хто вже виїхав раніше).

Як наслідок: в Україні найгірша демографічна ситуація серед країн Європейського Союзу. При цьому наш, здавалося б, антиросійський союзник Польща, в якій уже перебувають мільйони українських вимушених переселенців, офіційно оголосила активне додаткове залучення максимальної кількості робочих рук з України і спрощений режим отримання польського громадянства саме для українців.

Втім, нещодавно і в Німеччині прийнято закон щодо відкриття свого кордону для українських біженців, що ще більше посилить демографічну катастрофу в Україні, в тому числі знесилить Збройні Сили нашої держави.

Зрозуміло, що подібна ситуація аж ніяк не сприяє зростанню прагнення жителів окупованих територій України знову знаходитись в її складі, надаючи російським окупантам додаткові переваги у нинішній «гібридній війні». Більше того, навіть частина українських підприємств порушує економічні санкції проти Росії (в тому числі у ЗМІ з'явилась інформація про українських поставальників під час будівництва Кримського мосту).

У зв'язку з цим все більш очевидною стає необхідність використати закон щодо відмивання коштів отриманих злочинним шляхом проти українських олігархів.

Висновки та рекомендації.

Головний висновок проведеного аналізу полягає в наступному: по справжньому ефективними можуть бути лише санкції, які на тактичному та стратегічному рівнях поєднуються з комплексом заходів, спрямованих на знищення причин, що породили прагнення тієї чи тієї держави порушувати у внутрішній та зовнішній політиці фундаментальні принципи людських прав і свобод.

4.9. Розумюк В.М. Балканський досвід інтеграції окупованих територій і проблема державного будівництва

Анексія Криму, створення маріонеткових ЛНР-ДНР та масштабна «гібридна війна» Росії проти України стала черговим і, потенційно, найбільш небезпечним міжнародним конфліктом на території колишнього Радянського Союзу. Відповідно, загрози суверенітету та виклики територіальній цілісності нашої країни актуалізують дослідження міжнародного досвіду інтеграції окупованих територій та державного будівництва.

Особливо цікавою в цьому сенсі видається історія становлення національних держав на Балканах і, передусім, Республіки Хорватія, адже на зорі своєї незалежності ця невелика балканська країна була змушена вирішувати такі ж складні питання екзистенційного характеру, як і наша держава сьогодні, причому різноманітні аспекти проголошення незалежності цієї країни та її «вітчизняної війни» проти сербів подекуди аж до дрібних деталей нагадують так звану «українську кризу» 2014–20?? років. Іншою причиною прискіпливої уваги до хорватського досвіду інтеграції окупованих територій може служити той приголомшливий факт, що з понад 130 місій ООН, мирна реінтеграція Подунав'я (регіон на північному сході Хорватії) вважається не просто найбільш успішним зразком подібної діяльності в історії Організації Об'єднаних Націй, але й, власне, єдиним успішним прикладом, оскільки 99% усіх миротворчих операцій завершувалися консервацією існуючої ситуації, а не відновленням довоєнного status quo.

В чому ж полягає специфіка хорватського досвіду реінтеграції окупованих територій і які уроки з нього може винести Україна?

Якщо $\frac{3}{4}$ окупованих територій Хорватії були повернені за допомогою військових кампаній весни-літа 1995 року (операції «Буря», «Бліскавка» тощо), то Східна Славонія була реінтегрована мирним шляхом за міжнародного посередництва. За погодженням з міжнародною спільнотою хорватський уряд відмовився від про-

ведення в Подунав'ї військової операції та віддав перевагу мирному плану переходу території під контроль Загребу. 12 листопада 1995 року в селі Ердут представники Хорватії та місцевої влади Сербської Країни (за погодженням із С. Мілошевичем) підписали компромісну угоду про завершення війни в Хорватії та перехідний період для інтеграції до складу Хорватії. Таким чином Республіка Хорватія змогла відновити свій суверенітет і територіальну цілісність у межах своїх кордонів.

Унікальність хорватського сценарію полягає також у тому, що на чолі миротворчої операції була перехідна адміністрація ООН, яка взяла владу в свої руки і потім передала її хорватам, підготувавши територію до реінтеграції в конституційно-правове поле. Резолюцією Ради Безпеки ООН №1037 від 15 січня 1996 року було започатковано місію UNTAES, яка опікувалася реінтеграцією Подунав'я та організовано Тимчасову адміністрацію Організації Об'єднаних Націй для Східної Славонії, Баранії та Західного Срему на чолі з американським генералом Жак-Пол Клайном.

Місія розпочалася 15 січня 1996 р. і мала тривати один рік, протягом якого її представники повинні були стежити за демілітаризацією цих районів та забезпеченням мирної реінтеграції території до складу Хорватії. Військова і цивільна місія нараховували трохи більше 4800 солдатів, понад 400 поліцейських і 99 військових спостерігачів. За рік мандат місії було продовжено ще на один рік і завершено її роботу 15 січня 1998 р. Але і після цього Група підтримки зі 180 співробітників цивільної поліції ООН залишилася стежити за діями хорватської поліції та контролювати повернення біженців. Діяльність місії UNTAES коштувала ООН 1,5 млрд. дол.

В цілому «хорватський шлях» мирної реінтеграції передбачав послідовну реалізацію визначених і формалізованих на рівні ООН кроків Тимчасової адміністрації та національного уряду. Слід особливо підкреслити, що жодного особливого політичного або юридичного статусу (федералізація) окупованим територіям не надавалося і лише під час роботи Тимчасової адміністрації ООН регіон перебував на особливому положенні. Окрім того, з огляду на викликану війною злиденність, ці території отримали спеціальний економічний статус – звільнення від певних податків, заохочення інвестицій, гарантії державної підтримки розвитку бізнесу, освіти, культури. Через 15 років, коли місцева економіка підтягнулась до середньохорватських показників, пільги скасували.

Першим кроком до реінтеграції стала повна і реальна демілітаризація: з регіону виводилися або розформовувалися усі військові

формування (офіційна армія та парамілітарні структури), у населення вилучалася (викупувалася та конфісковувалася) зброя. Важливою особливістю ситуації стала відмова С. Милошевича від будь-якої підтримки сербських сепаратистів. Югославія вивела свої війська з території Сербської Країни, відкликала «радників» і кураторів, припинила фінансування та постачання військової техніки.

Розпочалося розмінування території, яке спочатку планувалося завершити в 2019 році, але через серйозні труднощі (передусім, відсутність карт мінних полів) було відтерміноване до 2026 року. Розмінуванням займається близько 40 приватних компаній, частина яких фінансується хорватським урядом, частина – міжнародними організаціями.

Тимчасова адміністрація організувала роботу так званої перехідної поліції, до якої залучалися як хорвати, так і серби. Керівників та рядовий склад цих правоохоронних органів було рекрутовано з діючих співробітників МВС Хорватії, колишніх бійців хорватської армії та воєнізованих формувань, а також місцевих сербів, переважна більшість яких служила в сепаратистських структурах. Як правило поліцейський патруль складався з одного представника міжнародної місії, хорвата і серба, маючи на озброєнні лише пістолети. Так само в кожному райвідділі було два спів-керівника – серб і хорват. Розмови на політичну тематику у службовий час були прямо заборонені, а щоб сформувати спільний «командний дух» у колишніх ворогів довелося проводити спеціальні тренінги на території Угорщини. За місяць до закінчення особливого періоду весь особовий склад було автоматично зараховано до системи хорватського МВС.

Відновлення порядку та стабільний поступ мирного процесу створили умови для повернення біженців. Для розуміння глибини цієї проблеми, варто навести наступні цифри: якщо в 1991 році на територіях, що увійшли в Республіку Сербська Країна, серби складали 52% населення (245800 осіб), хорвати 35% (168026 осіб), інші національності 11% (55895 осіб), то вже в 1993 році сербів було понад 92% (398900 осіб), хорватів лише 7% (30300 осіб), а інших – 1% (4395 осіб). Після блискавичної військової кампанії весни-літа 1995 року понад 200 тис. країнських сербів втекли до Югославії, натомість до своїх домівок повернулися десятки тисяч хорватів. В деяких населених пунктах показники руйнування житлових будинків та інфраструктури становили 80–100%, не було ані світла, ані води, не працювала жодна комунальна служба і процвітала антисанітарія стихійних звалищ.

Уряд Хорватії виділив допомогу кожному постраждалому з розрахунку 35 кв. м. на господаря будинку і 10 кв. м. на члена сім'ї і централізовано почав відновлювати всі системи життєзабезпечення. Організацією процесу займалися місцеві органи влади, які під час окупації були обрані біженцями на території Хорватії, коли не лише виборці, але й усі кандидати були тимчасово переміщеними особами. Саме ці «команди» першими з цивільних повертались на колишні окуповані території і брали на себе оперативне управління. Як згадували учасники тих подій, інколи в населеному пункті не було жодного будинку, придатного для проведення першого робочого засідання, оскільки всі хати стояли без дахів, а більшість – і без стін. Активно діяло державне агентство, яке частково за рахунок міжнародних фондів, частково за рахунок хорватського бюджету скуповувало нерухомість у тих сербів, від яких можна було очікувати проблем, пропонуючи їм ціни вище ринкових, щоб вони могли без проблем купити собі будинок десь у Сербії.

Було проведено цілу низку заходів, спрямованих на політичну та економічну інтеграцію. Відбувся доволі швидкий і безболісний перехід на куну (хорватська грошова одиниця), що стало важливим матеріальним свідченням переходу регіону під хорватську юрисдикцію. Важливим етапом стала так звана конвалідація – верифікація документів, отриманих місцевими мешканцями під час окупації та видача хорватських паспортів. І якщо заміна свідоцтв про народження, освіту, шлюб та смерть відбувалась доволі спокійно і буденно, то оформлення хорватських паспортів викликало серйозне суспільне збурення. З одного боку, керівників процесу мирної реінтеграції звинувачували в тому, що вони «розкидають хорватські паспорти з літаків» і надають хорватське громадянство будь-кому (сербським бойовикам), а з іншої сторони – для громадян колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія сербської національності отримання хорватського паспорта було справжнім політичним маніфестом – актом визнання суверенної Республіки Хорватія та відмовою від лояльності СФРЮ, Великій Сербії та Республіці Сербська Країна. Сербські радикали спробували організувати бойкот видачі паспортів, але оскільки без паспорта було неможливо отримувати пенсію, соціальну допомогу, компенсацію за зруйнований будинок та брати участь у місцевих виборах, переважна більшість членів сербської громади на реінтегрованих територіях отримали паспорти і стали громадянами Хорватії, хоча для багатьох сербів цей вчинок означав болочу особисту капітуляцію.

Ще більш чутливим і дискусійним питанням стала загальна амністія. Загалом Хорватія тричі оголошувала амністію впродовж активної фази конфлікту, і ще одну – під час мирної реінтеграції. З одного боку, амністія для тих, хто програв – це усталена світова практика, яка дозволяє залучити усе населення до спільної розбудови країни та нормалізувати міжлюдські відносини. Хорватські чиновники наголошували, що кожна амністія вносить розлад у ряди сепаратистів та демонструє дієвість уряду і його право пробачати. Проте хорватське суспільство, втративши внаслідок сербської агресії кілька десятків тисяч загиблими, понад сто тисяч пораненими та отримавши кількасот тисяч біженців, сприймало цю об'єктивну потребу вкрай неоднозначно. Загальний принцип амністування був сформульований політичним координатором мирної реінтеграції Весною Шкаре-Ожболт як «немає прощення за злочини».

Щоб реінтеграція трансформувалась у міцний мир, було розроблено правила амністії задля повернення до нормального життя – амністія застосовувалась до вже скоєних політичних злочинів, таких як зрада Батьківщині та заклик до бунту; натомість військові злочини, злочини проти людяності та кримінальні злочини не підпадали під амністію. На ґрунті цього підходу, був прийнятий «Закон про Загальну амністію Республіки Хорватія», який вступив в силу 3 жовтня 1996 року і забезпечив загальне регулювання амністії. Згідно ст. 1 цього закону амністувалися злочинні дії, вчинені під час або у зв'язку із конфліктом між 17 серпням 1990 року і 23 серпням 1996 року: «За цим законом загальна амністія надається винним у злочинних діях, здійснених під час агресії, збройного повстання або збройних конфліктів в Республіці Хорватія», проте злочини проти людяності, військові злочини та «звичайні» кримінальні злочини не підпадали під амністію через міжнародні зобов'язання Хорватії боротися з цими видами порушень права та внаслідок небажання заохочувати діяльність кримінальних елементів. Також відбулися перемовини між місією ООН та урядом Хорватії, щоб конкретизувати виключення з цієї загальної амністії. В результаті цих переговорів був складений список зі 150 «можливих військових злочинців», затверджений президентом Ф. Туджманом і оприлюднений міністром юстиції 13 березня 1997 року. Всіх лідерів сепаратистів колишньої Югославії було передано публічному міжнародному суду. Слід особливо підкреслити, що Хорватія зобов'язалася об'єктивно розслідувати злочини не лише сербів, але й хорватів.

У результаті кадрові військові Югославської народної армії та добровольці парамілітарних структур не притягались до відпові-

дальності, якщо вони не вчинили вбивств та військових злочинів, а мобілізовані солдати, як правило, вважалися невинними. Особи, які вчинили злочини проти людяності, військові злочини проти цивільного населення та кримінальні злочини притягалися до відповідальності та отримували покарання у залежності від тяжкості скоєного, проте автоматично амністувались винні в державній зраді, антидержавній пропаганді та агітації, участі в насильницьких діях під час заколоту. Таким чином колаборанти – чиновники, журналісти, вчителі, митці – не притягались до відповідальності, якщо прямо не закликали до вбивств та геноциду.

Остаточню хорватську владу на колишніх окупованих територіях ствердили вибори до місцевих органів влади. Всі кандидати пройшли спеціальну перевірку на причетність до злочинів часів війни, а у виборчому процесі брали участь не лише жителі окупованих територій, але й внутрішньо переміщені особи – переселенці. Голосування відбулось без суттєвих порушень та ексцесів, а його результати були визнані міжнародним співтовариством. До органів місцевого самоврядування обрали як етнічних хорватів, так і сербів, але всі вони були громадянами Республіки Хорватія, тож в регіоні було встановлено легітимну владу, обрану на вільних чесних виборах.

Завершальним кроком мирної реінтеграції окупованих територій став початок процесу загальнонаціонального примирення. Для сербів були запроваджені спеціальні квоти в парламенті та низці міністерств – на рівні заступників міністра. Відновили або продовжили свою роботу сербські дитячі садки та школи з сербською мовою викладання. Проводилася широка публічна кампанія в ЗМІ щодо спільності історичної долі, спільних інтересів та необхідності співпраці сербів і хорватів.

Висновки та рекомендації.

1. Слід мати на увазі, що хорватський сценарій неможливо повністю відтворити в сучасних українських умовах, оскільки сербсько-хорватський та україно-російський конфлікти мають як спільні риси, так і суттєві розбіжності. Міжнародне становище і внутрішньополітична ситуація в Хорватії наприкінці ХХ ст. та Україні на початку ХХІ ст. мають більше відмінностей, ніж подібностей: владно-силовий потенціал Югославії часів С. Мілошевича та путінської Росії видаються неспівмірними, та й конфлікт у Хорватії мав очевидні ознаки міжнаціонального (серби/ховати) і міжрелігійного (православні/католики) протистояння, тоді як війна на Донбасі – ціннісно-світоглядне зіткнення. Відповідно,

експерти цілком слушно наголошують, що хорватський досвід може слугувати корисним уроком для країни, але не прикладом для бездумного копіювання. Хорватію та Україну також об'єднує той факт, що обидві країни обрали шлях мирного врегулювання стосовно регіонів, прилеглих до кордону з агресором, і мають міжнародну підтримку своєї позиції.

2. Залучення іноземних посередників та використання міжнародного тиску на країну-агресора не мають приховувати того факту, що розраховувати можна виключно на свої сили. Миротворці мають власні цілі і не завжди вони співпадають з українськими національними інтересами. Зокрема, під час війни в Хорватії дипломати США, Росії, ЄС та ООН розробили так званий план врегулювання «Загреб – 4», який передбачав автономію на рівні федерації з демілітаризованим статусом території: під міжнародні гарантії безпеки серби отримували фіксоване представництво в хорватському Саборі, власну політичну систему (президент, уряд, парламент), валюту, податкову систему, поліцію, герб та прапор, право на друге (югославське) громадянство; окрім того, Загребу заборонялось вводити в автономію війська. Хоча хорватський президент Ф. Туджман розцінював ці умови як політичне самогубство і капітуляцію, проте під тиском США та ЄС він був змушений їх прийняти. Його «врятували» лідери країнських сербів, які за наказом президента Югославії С. Мілошевіча відкинули навіть таку щедрю пропозицію.

3. Хорватський досвід реінтеграції окупованих територій переконливо демонструє складність вирішення подібних проблем. Україна потребує розробки, розрахованої на десятиліття загальнонаціональної стратегії реінтеграції Донбасу та Криму, а також їх населення.

4. Хорватський досвід відновлення територіальної цілісності демонструє необхідність комплексного підходу до цієї проблеми, комбінування та поєднання військових і цивільних методів повернення й інтеграції окупованих територій.

5. Хорватський досвід масштабної загальної амністії переконливо свідчить, що безкарність колаборантів і зрадників Батьківщини закладає міну уповільненої дії під цілісність держави та ставить під загрозу її майбутнє.

4.10. Зернецька О.В. Роль комунікаційних технологій у трансформації цінностей в добу глобалізації

Ціннісний вимір комунікації не тільки у тому, що вона – спосіб міжособистісного спілкування, а й у тому, що у суспільному сенсі

вона стрижень всіх науково-технічних революцій. Саме розвиток комунікаційних технологій зробив можливим появу глобалізації. Тут комунікація стала «точкою опертя» для революційного перевороту в розвитку цивілізації, тектонічного зрушення у способі життя людства. Як вважають зарубіжні дослідники, «ключовим моментом у створенні глобалізованого світу стає прискорений розвиток інформаційно-комунікаційної інфраструктури глобального масштабу, яка завдяки диджиталізації, комп'ютеризації, інформатизації стискає час і простір, дає змогу здійснювати операції в режимі реального часу і в такий спосіб робить можливим постановку питання про глобальну комунікацію».

Глобальна індустрія комунікаційних технологій є врешті провідним сектором у народженні нових глобалізованих цінностей. Так, роль телекомунікацій тепер має вирішальне значення для глобалізованих виробничих стратегій. Неможливо уявити, що темпи та глибина глобалізації могли бути збережені протягом останніх десятиліть за відсутності складних телекомунікаційних мереж. Крім того, контент таких медіа-галузей, як телебачення, музика, відео, фільми та Інтернет під впливом міжконтинентальних зв'язків набув іншого змісту, нерідко на шкоду національним культурам. Ціннісні орієнтації змінюються.

Разом з тим, нові комунікаційні технології зробили можливим глобальне спілкування не тільки для дорослих, а й для дітей та підлітків. Це – імперативна проблема не тільки у контексті подолання глобального диджитального розриву, а й у контексті розвитку глобальної комунікації в цілому та мінімізації глобальних інформаційних загроз. Саме глобальна комунікація є новою суспільною та індивідуальною цінністю, яка здійснює цивілізаційний переворот на цьому етапі розвитку людства. Проте вона має позитивні і негативні сторони. Як і сама глобалізація, яку вона породжує.

Комунікаційні технології виступають у ролі активаторів глобалізації. Соціальні цінності комунікаційного сектору в першу чергу опосередковуються через сектори, яким вони сприяють. Наприклад, соціальні наслідки сприяння виникненню глобалізованих фінансових операцій (скажімо, біржі Лондон – Токіо) і виробничих галузей є в кінцевому підсумку результатом глобалізації цих секторів і застосування нових технологій. Отже, виникає нова соціальна цінність.

Глобалізація сектору засобів масової комунікації (ЗМК) є потужним засобом трансформації соціальних, культурних і політичних цінностей. Це, звичайно, частково зворотна сторона медіа та

комунікацій як засіб відкриття нових ринків та пом'якшення або розмиття автентичних культур. Наприклад, видатний вчений Джордж Гебнер відзначив, що тепер найбільш успішні телевізійні програми у США вже робляться не для національного споживання, а для міжнародної дистрибуції. Далі він занотовує, що контент побічних ефектів глобалізації ЗМК має найбільший вплив на все, а саме на розвиток кумулятивного впливу поступової комодифікації засобів масової комунікації на найважливіші соціальні функції, такі як формування ідентичності індивіда та спільноти, культурної та мовної різноманітності, спроможності брати участь у політичному процесі та цілісності громадської сфери.

Ці сфери – життєво важливі функції, де нові засоби масової комунікації повинні відігравати в суспільстві, яке поважає такі цінності, як демократія, права людини, економічні, соціальні та культурні потреби, важливу роль.

Провідні економісти, які працюють під егідою ООН та ЮНЕСКО, визначили нову парадигму опису розвитку суспільства, яка ще тільки виникає, проте яка, за їхніми словами, пов'язує економічні, культурні, технологічні та соціальні аспекти розвитку як на макро-, так і на мікрорівнях. Центральною ідеєю цієї нової парадигми є той факт, що креативність, знання і доступ до інформації дедалі більше визнаються як потужні механізми економічного зростання у глобалізованому світі. Креативна економіка, що народжується, стає провідним компонентом економічного зростання, зайнятості, торгівлі та інновацій і соціальної згуртованості у більшості передових економік. Креативна економіка пропонує країнам, що розвиваються, гарний вибір та нові можливості для того, щоб зробити великий стрибок у сфері світової економіки. Так відзначено у доповіді Конференції ООН з торгівлі та розвитку (United Nations Conference on Trade and Development; UNCTAD) «Доповідь з креативної економіки 2010». Це чудовий «заміс» із креативності, інновацій, економіки, соціальних аспектів розвитку, де культура у традиційному її розумінні тією ж ЮНЕСКО якось губиться і нівелюється. Проте 2009 р. ЮНЕСКО пристала до розроблених у результаті екстенсивного глобального консультативного процесу стандартних дефініцій, які претендували на те, щоби стати знаряддям організації в галузі статистики культури, і були розроблені Світовою митною організацією 2007 р. для визначення міжнародних потоків культурних товарів.

З'явилися нові терміни, наприклад, «культурні та креативні сектори», що означають усі сектори, діяльність яких базована на культурних цінностях і/чи художніх або мистецьких виявах, незважаючи на те, чи є їхня діяльність ринково-орієнтованою, чи

ні, або який тип структури підтримує їх. Ця діяльність включає створення, продукування, поширення та збереження товарів і послуг, які втілюють культурні, художні або креативні вияви, так само, як такі пов'язані з ними функції, як освіта, менеджмент або регуляція. До культурних і креативних секторів належать архітектура, архіви та бібліотеки, художні ремесла, аудіовізуальний сектор (включаючи кіно, телебачення, відеоігри та мультимедіа), культурний спадок, дизайн, фестивалі, музика, виконавчі мистецтва, видавництво, радіо та візуальні мистецтва.

Інший термін – «виконавчі мистецтва» – це «жива музика», театр, танок, опера, цирк, мистецтво лялькових театрів тощо. До речі, за даними доповіді Конференції ООН перші десять експортерів світу у цьому підрозділі 2008 р. становили: Німеччина (28% ринкової частки), за нею – США, Нідерланди, Австрія, Ірландія, Велика Британія, Швеція, Японія, Франція та Чеська Республіка.

У категорію «візуальні мистецтва» входять малярство, скульптура, фотографія та антикварні вироби. Тут першу «десятку» експортерів світу в 2018 р. становили: США (28,8% ринкової частки), за ними – Велика Британія, Франція, Швейцарія, Німеччина, Японія, Італія, Канада, Нідерланди, Бельгія.

Отже, диджитальні комунікаційні технології дали змогу не тільки взяти на облік творчі культурні вироби, а й підтримати ті з них, яким загрожує негативний бік глобалізації. А саме – неповторне, унікальне національне мистецтво.

Разом з тим, самі глобальні медіа стали невід'ємною складовою життя більшості країн світу і новою цивілізаційною цінністю. Ними просякнуті всі сфери існування кожної людини. Над цим замислюються такі теоретики комунікації і медіа студій, як Дж. Гемелінк, Д. Ньюсом, Л. Артз, Дж. Джекобз, В.П. Неган, які зазначають, що Інтернет радикально змінив спосіб, в який люди спілкуються та зв'язуються один з одним. Як засіб соціальної взаємодії, веб зближує людей – друзів, родину, молоде покоління і навіть зовсім незнайомих індивідуумів, які поділяють такі самі інтереси і цілі. Це не може не надавати їм відчуття приналежності та ідентичності один до одного.

Інтернет, комп'ютерно-медіативні технології, електронна пошта, глобальна блогосфера, сайти і форуми, присвячені усім видам діяльності індивідууму: від політики до освіти, від юриспруденції до охорони навколишнього середовища, від медичних порад до садівництва, городництва і бджільництва, від працевлаштування до знайомств, від порносайтів до сайтів терористичних організацій, від сайтів хакерів до сайтів кіберзлочинців тощо.

Разом з тим, комунікаційні технології можуть використовуватись і у шкідливих для людини цілях. Скажімо, Інтернет перетворився на віртуальне віддзеркалення реально існуючого світу. Але часто це криві дзеркала, оскільки вони відбивають і посилюють одні риси і окремої людини, і суспільства в цілому, у той самий час послаблюючи або нівелюючи інші. Яскравим прикладом можуть слугувати глобальні соціальні мережі на кшталт Facebook, Twitter, Instagram та інші. Переважна більшість їхніх користувачів (а їх у світі вже налічуються мільярди), хочуть мати в мережах вищий статус, ніж вони мають насправді. Мріють аби зафрендити більше друзів, отримати більше лайків і через це викладають у своєму акаунті фотографії на фоні престижної машини, гарних інтер'єрів тощо. Або пишуть, коли і наскільки діб вони їдуть відпочивати. У результаті тим самим вони або викликають заздрість у своїх друзів, або дають «наводку» для шахраїв. Часто старші сестри й брати викладають у соціальних мережах фотографії молодших братиків і сестер, що призводить до нападів на останніх з боку педофілів, а також інших злочинців, профіль яких, – кіднепінг.

Оскільки віковий ценз, який дає змогу користуватись Facebook, знизився до 13 років, підлітки, не замислюючись про наслідки своїх дій, викладають у соціальних мережах фотографії вечірок, де вони зняті із пляшками в руках, у нетверезому стані. Мабуть, вони в цей момент не думають про довгострокові наслідки: адже при вступі до університетів або на роботу до фірм, останні перевіряють соціальні мережі і знаходять такі фотокадри, які є достатньою підставою для відмови щодо вступу до університету або прийняття на роботу.

Інші ж підлітки і молодь, які вже знають про це, перед вечірною споруджують спеціальні «темні кімнати», де можна випити спиртні напої і не бути сфотографованим. Такі дії призводять до розповсюдження подвійних стандартів ще з підліткового віку, що не йде на користь ані особистості, ані суспільству. Те саме можна сказати і про YouTube. Тут безліч цікавого наукового, історичного, політичного, просвітницького, інформаційного, культурного, природознавчого матеріалу, документальних і художніх фільмів. А з іншого боку, у YouTube часто-густо викладають неперевірені викривальні матеріали політичного та інтимного характеру.

Американський футуролог Елвін Тоффлер, автор книг «Третя хвиля», «Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила», «Шок майбутнього», «Війна та антивійна», описуючи нові тренди початку XXI-го ст., передбачав, що відповідно до того, як економіка

здійснює перехід від другої до третьої хвилі, ми отримуємо поряд з новими професіями новий набір цінностей. Він сформулював «Вісім правил Елвіна Тоффлера для початку 21-го століття», у двох із яких декілька разів підкреслює важливість інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Так, у 3-му правилі він відзначає, що потрібно сприяння зростанню нових базисних галузей: телекомунікаціям, біотехнологіям, програмуванню, інформатиці, електроніці та ін. У 5-му правилі, присвяченому постійному навчанню, він акцентує увагу на те, що навчання само по собі може бути великим роботодавцем, так само як і гігантським споживачем відео обладнання, комп'ютерів, ігор, кінофільмів та іншої продукції, яка також забезпечує роботою.

Та, мабуть, найбільшим впливом й інтересом користуються художні фільми і серіали, які майже одночасно з прокатом у кінотеатрах з'являються по національному та глобальному телебаченню та в Інтернеті. Їх можна дивитися на комп'ютерах, iPad, iPhone та інших марках смартфонів. Національні кордони стали давно розмитими для глобальних інформаційно-комунікаційних потоків. Сучасні технології дають змогу дивитися цю медіа-продукцію і мовою оригіналу, і у різній якості перекладів мовами користувачів цієї глобальної продукції. Причому, незважаючи на переважну кількість голлівудських кінострічок, у національного глядача з'явилася змога дивитися фільми і серіали інших північноамериканських та південноамериканських країн (канадські, бразильські, мексиканські, колумбійські), європейських країн (британські, іспанські, італійські, данські, французькі, норвезькі, польські, німецькі, українські, білоруські, російські), азійські (індійські – взяти хоча б продукцію Болівуду, яка кількісно давно випередила виробництво фільмів у Голівуді, а також китайські, японські, турецькі кінострічки) та австралійські. Існує безліч каналів близькосхідного регіону та інших азійських і африканських країн, які можна переглядати в Україні, маючи супутникову антену, але у своїй більшості вони не перекладаються й тому користуються попитом переважно у своїх регіонах. І це ще одна ціннісна грань комунікаційних технологій.

Висновки та рекомендації.

1. Розвиток технологій, особливо медіа і high tech, підготував цивілізаційний прорив, який одержав назву «глобалізація». Участь диджитальної технології в економіці, фінансах, управлінні, культурі не тільки окремих країн, а й цілих континентів,

дає підстави говорити, що наступна цивілізація одержить назву «Диджитальна». Вже сьогодні комунікаційні технології досягли такого рівня, що стискають простір і час у нано виміри. Крім того, ІКТ серед усіх галузей промисловості стали найприбутковішою сферою прикладання людських зусиль. Отже, комунікаційні технології, якими сьогодні тотально просякнуте усе людське життя, стають новою цивілізаційною цінністю розвитку людства.

2. Диджитальні технології породили цілий ряд нових комунікаційних технологій, які набули політичних, економічних, культурних цінностей, зокрема: Інтернет, комп'ютерно-медитативні технології, електронна пошта, глобальна блогосфера, сайти і форуми, присвячені усім видам діяльності індивідууму: від політики до освіти, від юриспруденції до охорони навколишнього середовища, від працевлаштування до знайомств.

3. Комунікаційні технології стали не тільки новою суспільною цінністю, але дали змогу створити новий ціннісний контент, або глобально поширювати уже відомий.

4. Комунікаційні технології створили також можливість використання їх у шкідливих цілях як стосовно особи, так і суспільства.

5. Використання комунікаційних технологій у сфері суспільного виробництва збільшує кількість продукції і підвищує її якість.

6. Розробка умов і soft-у для протидії шкідливим тенденціям є важливим фактором використання комунікаційних технологій.

7. Створення системних і цілеспрямованих програм проти кібератак на вітчизняні комунікаційні технології не тільки забезпечить їх неушкодженість, але й збільшить їхній ціннісний потенціал для розбудови України.

4.11. Гуцало С.Є. Проблема Єрусалима: політична ретроспектива, складові міжнародного врегулювання

Проблема Єрусалима, що періодично загострюється, сягає своїм корінням глибокого минулого. Вона має важливе значення для всіх ісламських і християнських країн, а також для Ізраїлю.

За картою ООН 1948–49 рр. у місті Єрусалимі розміщено 30 Святих Місць. Особливий статус зазначених територій уперше було закріплено відповідним статутом в Османській імперії ще в 1757 р. Враховуючи унікальну роль цього міста в історії людської цивілізації, у становленні трьох світових монотеїстичних релігій, можна зробити висновок, що будь-які спроби близькосхідного

врегулювання включатимуть спеціальні переговори про статус Єрусалима, або його Старого Міста – Східного Єрусалима.

Специфіка ставлення арабських країн до цієї проблеми пояснюється значною мірою роллю ісламу в Арабському світі. Мусульманська релігія тут набагато сильніша, ніж юдаїзм в Ізраїлі чи християнство в Європі. Мусульманські богослови в більшості арабських країн фактично інтегровані в систему політичної влади, що найяскравіше виражене в монархічних країнах, де королі, еміри, султани є фактично також і духовними лідерами своїх співвітчизників.

Ідея особливої ролі арабів у боротьбі всіх мусульман за збереження святинь ісламу має глибокі історичні й ідеологічні корені. Вона притаманна всім без винятку філософсько-політичним концепціям, починаючи з першої подібної течії – ваххабізму, який виникнув на території нинішньої Саудівської Аравії ще у XVIII ст. Оскільки важливість визволення Єрусалима від «невірних» диктувалася націоналістичними, панарабськими і різноманітними панісламістськими течіями, особливо після розпаду Османської імперії та ліквідації релігійного інституту халіфату в Туреччині (1924 р.), то ніби цілком закономірним у мусульманському світі (дар-уль-іслам) ставало те, що політичний контроль над Святим Містом повинні здійснювати представники арабської громади народів (джаміа арабійя). Це, серед інших причин, і призвело після першої арабо-ізраїльської війни 1948 р. та до захоплення Східного Єрусалима йорданцями.

Особливий інтерес до Єрусалима традиційно виявляють арабські монархічні режими, передусім Саудівська Аравія та Йорданія, оскільки на території першої з них розташовані головні мусульманські святині – в містах Мекка та Медіна, й це відіграє вирішальну роль у політичній та ідеологічній боротьбі за провідні ідеологічні позиції в мусульманському й Арабському світі. Саме тому в політиці Саудівської Аравії велике місце посідає проблема Єрусалима, адже в його східній частині (Старе Місто, або Східний Єрусалим) зберігаються визначні пам'ятки ісламу, включаючи дві мечеті – «Аль-Акса» і Омара, що є святими для мусульман усього світу і паломництво до яких за важливістю поступається лише хаджу в Мекку і Медіну. Згідно коранічної легенди, саме з Єрусалима пророк Мухаммед здійснив мандрівку на сьомі небеса, де зустрівся з Аллахом, після чого благополучно повернувся на землю. На тому місці, де зупинявся кінь Мухаммеда перед мандрівкою пророка на небеса, і споруджено мечеть «Аль-Акса».

Оскільки династія Саудидів є хранительською основних мусульманських святинь у Мецці та Медіні, вона розуміє, що повинна

відстоювати й третю мусульманську святиню – мечеть «Аль-Акса» та загалом Східний Єрусалим. Тому саудівське керівництво в боротьбі за врегулювання на Близькому Сході завжди проводило ідею звільнення Східного Єрусалима від ізраїльтян.

Неабиякий тиск на позицію практично всіх арабських країн у даному питанні справляють внутрішні фактори. Так, у всіх згаданих країнах є сильними різноманітні фундаменталістські організації на кшталт «братів-мусульман», які у відстоюванні багатьох цінностей ісламу займають гранично антисекуляристські й подекуди ірраціональні, радикальні навіть з погляду більшості мусульман позиції. Ці течії посилилися після 1967 р. (тобто після втрати арабами Східного Єрусалима внаслідок Шестиденної війни) та після іранської революції 1979 р. (першого успіху фундаменталістів у національному масштабі).

Особливо наполегливо за звільнення Старого Міста виступав саудівський король Фейсал. У серпні 1969 р. він вперше закликав арабів до «джихаду» – за звільнення мусульманських святинь від іновіріців. Приводом для його заклику став підпал невідомими мечеті «Аль-Акса». Природно, відповідальність за пожежу в очах арабів ніс Ізраїль, який контролював Єрусалим. Можна, звісно, погодитися з думкою низки дослідників, що джихад – це насамперед боротьба за здобуття святих цінностей ісламу засобами мобілізації передусім моральних і духовних зусиль, а не фізичних чи матеріальних проявів цієї боротьби. Проте в умовах невизнання арабами Ізраїлю, офіційно закріпленого в рішеннях Хартумської 1967 р. наради Ліги арабських держав (ЛАД) на вищому рівні й підтримки цих рішень більшістю мусульманських країн, не можна було виключити військовий шлях розв'язання зазначеної проблеми. Відповідним чином згадані дії сприймалися у Тель-Авіві та на Заході. Тим більше, що час йорданського правління в Східному Єрусалимі (1948–1967 рр.) не можна вважати терпимим у релігійному плані, адже той період ознаменувався висилкою євреїв зі Старого Міста, паплюженням юдейських кладовищ і синагог, обмеженням доступу віруючих до юдейських святинь.

Проте заклик саудівського короля залишився фактично безрезультатним. Основною метою саудитів у той час було протиставити рух ісламської солідарності рухові арабської єдності, керівна роль у якому належала видатному єгипетському президентові Гамаль Абдель Насеру. Тоді династія Саудитів могла знайти реальну підтримку лише у двох арабських монархів – йорданського короля Хусейна Бен Талала і марокканського короля Хасана II, причому в питанні конкретних шляхів звільнення Єрусалима Фейсал

міг розраховувати лише на короля Хусейна. Однак останній вважав, що треба добиватися звільнення Єрусалима лише для того, щоб знову, як і в 1948 р., включити його до складу Йорданського королівства. Для Хусейна питання Східного Єрусалима важило особливо багато, бо його діда поховано в Старому Місті. Більше того, сам Йорданський король був нащадком пророка Мухаммеда у 39-му коліні, отже доля Східного Єрусалима, тісно пов'язана з іменем пророка, йому була особисто не байдужа.

В історичному плані слід нагадати, що резолюція ООН № 181 у листопаді 1947 р. передбачала виділити місто в «окрему одиницю» зі «спеціальним статусом». Майбутні правителі Ізраїлю пішли на це, вважаючи, що їхня згода – «плата за державність» (Д. Бен-Гуріон). Араби ж у той час відхилили компроміс і великою мірою виявилися заручниками власного екстремізму. Після утворення Держави Ізраїль віхами в історії міста були наступні акції: фактична анексія західної частини міста Ізраїлем під час першої арабо-ізраїльської війни. За її наслідками 22 листопада 1949 р. М. Бегіном внесено пропозицію про перетворення Єрусалима на столицю Ізраїлю. Фактично, Західний Єрусалим проголошено столицею 23 січня 1950 р., незважаючи на протести керівних органів ООН. У реальному житті до 1953 р. всі ізраїльські міністерства, крім міністерства оборони, переведено з Тель-Авіва до Єрусалима.

Після Шестиденної війни 7 червня 1967 р. проведено перший ізраїльський військовий парад в Єрусалимі. 14 червня 1967 р. уряд Ізраїлю заявив про анексію Східного Єрусалима й оформив цю анексію трьома законами від 27 червня того ж року. У липні 1967 р. «об'єднаний Єрусалим» проголошено «єдиним неподільним містом, столицею Ізраїлю», розширено кордони міста з 27 до 67 кв. миль, аби збільшити число єврейських поселенців у межах міста. Правова сторона вказаних дій найкраще викладена Д. Бен-Гуріоном: «Єрусалим зробив столицею король Давид. Ніякого нового закону не треба, тому що існує акт короля Давида від 1000 р. до н.е.»

Іноземні послы в Ізраїлі з 1954 р. вручають вірчі грамоти в Єрусалимі. У 1972 р. з 45 іноземних місій 21 було розміщено в Єрусалимі (в основному це представництва афро-латино-американських країн). Проте до 6 грудня 2017 р. жодна країна світу не визнала Єрусалим столицею Ізраїлю. Усі протиправні акції Ізраїлю щодо статусу міста йдуть урозріз із відповідними рішеннями ГА і РБ ООН.

Після пожежі 21 серпня 1969 р. у третій за значенням мусульманській мечеті «Аль-Акса» у вересні того ж року в Рабаті відбулася перша конференція представників усіх мусульманських країн. У новоствореній Організації Ісламська Конференція (ОІК) було по-

ставлене питання про повернення міста під арабський суверенітет (теза Саудівської Аравії, що є однією з умов політичного врегулювання з Ізраїлем). Оскільки проблема Єрусалима виходить за межі інтересів ЛАД і торкається всіх мусульман, постановка цього питання на загально-мусульманському форумі мала прямий смисл, адже у подальших діях арабські країни дістали можливість опертися на широку ісламську солідарність.

Настрої в Арабському світі з цього питання такі різкі, що навіть президент АРЕ А. Садат не міг з ними не рахуватися. Йдучи на всілякі компроміси з ізраїльтянами, єгипетський президент неодноразово публічно підкреслював, що араби ніколи не змиряться з ізраїльською окупацією Східного Єрусалима. Цю тезу він підтвердив і у своєму виступі в кнесеті 20 листопада 1977 р., підтримавши далі й право участі палестинців Старого Міста у виборах до органів міської адміністрації автономії. Пізніше вказана позиція була відображена в меморандумі єгипетського уряду від 13 жовтня 1980 р., де зазначалося, що араби Східного Єрусалима – складова частина палестинського народу. З низки ізраїльських джерел можна зробити висновок, що, зрештою, А. Садат готовий був піти на поділ суверенітету над Східним Єрусалимом, але проти виключно ізраїльського контролю над ним.

Найважливішою спільною акцією ЛАД і ОІК кінця 1970 рр. слід вважати боротьбу за переведення з Єрусалима до Тель-Авіва посольств тих країн, що підтримували дипломатичні зв'язки з Ізраїлем. Для координації спільних дій на 10-й конференції міністрів закордонних справ ОІК у Фесі (9 травня 1979 р.) було створено спеціальний комітет з питань Єрусалима у складі 15 держав-членів. Комітет очолив король Марокко Хасан II. На тій же конференції Єгипет було виключено зі складу ОІК за пропозицією Сирії. Ця конференція і наступна сесія Ради ЛАД у Тунісі (28–29 червня 1979 р.) заявили, що проти країн, які відкрили свої посольства в Єрусалимі, будуть застосовані різнобічні санкції. Заява зупинила, зокрема, переведення канадського посольства з Тель-Авіва до Єрусалима. Вісім країн повернули свої посольства назад до Тель-Авіва. З європейських країн одразу цього не зробили лише Нідерланди. Усього ж кількість іноземних місій у місті-святині на рівні посольств скоротилося з 21 до 13. Станом на сьогодні в передмістях Єрусалиму діють лише посольства Болівії та Парагваю.

Наприкінці червня 1980 р. Ізраїль прийняв рішення про остаточну анексію Єрусалима. 1 серпня 1980 р. весь Єрусалим у законодавчому порядку був проголошений «вічною і неподільною» столицею Ізраїлю. Рада Безпеки ООН, скликана за проханням му-

сультманських країн, засудила це рішення уряду й керівництва Ізраїлю (резолюції РБ ООН № 476 від 30 червня 1980 р. та 478 від 20 серпня 1980 р.).

На початку липня 1980 р. в Аммані відбулася нарада міністрів закордонних справ мусульманських країн, де було ухвалено резолюцію щодо бойкоту країн, котрі підтримають рішення Ізраїлю про перетворення Єрусалима на свою столицю. Учасники наради надіслали офіційний протест США у зв'язку зі схваленням ними політики Ізраїлю.

Усі описані події змусили Ер-Ріяд знову поставити питання про «джихад» за Східний Єрусалим. Цього разу (13 серпня 1980 р.), тобто в день закінчення посту в місяць рамадан, до джихаду закликав арабів наслідний принц Фахд. Загальноарабський форум ЛАД в Аммані (листопад 1980 р.) підтримав зусилля Комітету з питань Єрусалима в боротьбі за посольства в місті. Реакція Арабського світу на заклик до «джихаду» була не однозначною. Як підкреслив король Хусейн, підтримуючи цей заклик, зовсім не обов'язково мала розпочатися «гаряча» війна проти Ізраїлю із застосуванням бойової техніки. Інші арабські керівники також розцінили заклик до «джихаду» як один зі способів добитися звільнення Єрусалима, не починаючи воєнних дій. Прогресивні кола арабських країн вважали найдоцільнішим способом вирішення проблеми звільнення мусульманських святинь, застосовуючи, як і в 1973 р., нафтові санкції. У січні 1981 р. – цього разу на конференції мусульманських країн на високому рівні, що відбулася в Ет-Таїфі (Саудівська Аравія) – королем Халедом «джихад» було проголошено втретє.

Цікаво, що ніхто з членів ЛАД і навіть ОІК детально не формулював планів гіпотетичного устрою Східного Єрусалима, тобто політичного статусу важливої частини окупованих ізраїльтянами територій у випадку їх звільнення. Після двох інтифад палестинського народу серед арабів затвердились як радикальні погляди на статус Єрусалима (знову «скинути Ізраїль в море»), так і, переважно, компромісні – обмежитися поверненням території Східного Єрусалиму або добудувати новий район міста під назвою Аль-Кудс (що арабською мовою означає Єрусалим). Останній варіант в рамках «процесу Осло» готовий був підтримати Іцхак Рабін. Він також був готовий офіційно віддати арабам й так званий «Орієнт Хаус» – штаб-квартиру палестинців у Східному Єрусалимі і деякі арабські передмістя під загальною назвою Аль-Кудс. Варто також зазначити, що палестинське місто Бейт-Лакхм (Віфлієм) резолюцією ГА ООН № 181 від листопада 1949 р. вважається передмістям

Єрусалиму. І. Рабін також був готовий визнати співіснування фактично двох столиць (ізраїльської і палестинської) на суміжній території. Ці плани, як відомо, досі не реалізовані.

З історії питання важливо також відзначити, що двічі США голосували з близькосхідної проблематики проти Ізраїлю (резолюція РБ ООН № 298 від 25 вересня 1971 р. та № 465 від 1 березня 1980 р.) – обидва випадки були пов'язані саме з проблемою Єрусалима. За іншими «єрусалимськими» резолюціями Ради Безпеки ООН (№ № 252, 267, 271, 446, 452, 476, 478, 2334), схваленими, починаючи з 1968 р., США утримувалися, але не голосували на підтримку Ізраїлю.

У квітні 1988 р. вперше після досить нейтральних, але не проізраїльських заяв від 14 липня 1967 р. та 1 серпня 1969 р. американці публічно визнали, що статус Єрусалима треба вирішувати шляхом переговорів. Сказано це було держсекретарем Дж. Шульцом в інтерв'ю, яке він дав в Аммані 5 квітня 1988 р. редакторам йорданських газет. Дж. Шульц наголосив при цьому, що Єрусалим має залишатися єдиним містом, але ізраїльтяни повинні підходити до його статусу в контексті «територіального компромісу» в обмін на мир. Уже пізніше, на прес-конференції 3 березня 1990 р., президент Дж. Буш-старший повторив, що питання про Східний Єрусалим належить вирішувати на переговорах про окуповані території. Це й визначило позицію США на Міжнародній конференції з Близького Сходу в Мадриді у жовтні 1991 р. та в подальші роки.

Важливо також зазначити, що демократична партія в США в цілому традиційно стоїть на більш проізраїльських позиціях, ніж республіканська. Так, зокрема, вона в різні періоди часу теоретично ніколи не заперечувала проти переведення американського посольства з Тель-Авіва до Єрусалима.

Що стосується країн ЄЕС (нинішніх ЄС), то вони, як правило, утримувалися при голосуванні «єрусалимських» резолюцій або голосували відмінно від Ізраїлю. Позиція Європейського Співтовариства (згодом Союзу) з питань Єрусалима відображена ще в спільній Венеційській декларації ЄЕС від 14 червня 1980 р.: «Не погоджуватися ні з якими односторонніми ініціативами, що можуть змінити статус Єрусалима (статус за резолюцією 1949 р. – авт.). Будь-яка угода про статус цього міста має гарантувати вільний доступ для всіх до Святих Місць». Хоча в заяві не було вказівки на ізраїльську окупацію арабської частини міста, не сказано також і про належність проблеми Єрусалима до загального врегулювання на Близькому Сході, документ можна оцінити як позитивний для арабів.

У проблемі Єрусалима важливим бачиться визначення не тільки статусу всього міста, а й конкретних історико-релігійних реліквій, оскільки не-ізраїльтяни не беруть участі в роботі муніципальної ради міста. Араби бойкотують цей орган іще з 30 рр. XX ст. Мусульманські святині виведено з-під влади муніципальної ради. Тим-то мусульмани виступають проти перепідпорядкування зазначених споруд ізраїльським органам влади, а такі намагання неодноразово мали місце, незважаючи на проголошену ізраїльтянами релігійну терпимість.

З іншого боку, непросту ситуацію довкола Єрусалима 6 грудня 2017 р. підірвав своєю декларацією президент США Дональд Трамп. Зокрема, в зазначеній декларації йдеться про визнання Єрусалима столицею Ізраїлю. Лише в січні 2018 р., зважаючи на обурення і протест, яке викликала ця декларація, Д. Трамп відтермінував переведення американського посольства в Ізраїлі на 2019 р. Практично одразу після оприлюднення вказаного рішення Білого Дому президент Палестинської національної адміністрації (ПНА) Махмуд Аббас 7 грудня 2018 р. заявив про те, що в нових умовах США не можуть бути доброчесним посередником у процесі відновлення палестино-ізраїльського діалогу і додав, що ПНА більше не визнає Державу Ізраїль.

Загалом сьогодні Арабський світ починає об'єднуватися довкола проблеми справедливого вирішення палестинської проблеми і посилення боротьби за статус Східного Єрусалима. Протягом грудня 2017 р. понад 60 країн (в основному арабських і мусульманських) визнали Єрусалим столицею Держави Палестина.

У зазначеному контексті варто простежити подальше розгортання подій на Близькому Сході. 9 грудня 2017 р. міністри закордонних справ, формально за ініціативою Джибуті, зібралися в Каїрі на надзвичайну зустріч Ліги арабських держав. У своєму виступі на зустрічі генеральний секретар ЛАД Ахмед Абул Гейт заявив, що атака на Єрусалим, здійснена спільно США та Ізраїлем, відкидається арабами, мусульманами і християнами і може завести регіон в реалії релігійного конфлікту, насильства і тероризму. «Наша сьогоднішня зустріч, – заявив генеральний секретар ЛАД, – є меседжем для тих, хто цікавиться арабською позицією, і показує, що ми об'єднаємося перед лицем будь-яких спроб ліквідувати палестинське питання і загальну арабську позицію щодо питання про Єрусалим, що є для всіх зрозумілою. Вона викладена в резолюції 8221, ухваленій 9 грудня 2017 р. на попередній зустрічі міністрів закордонних справ ЛАД». На другій єрусалимській зустрічі міністрів закордонних справ 1-2 лютого 2018 р. ЛАД було

закликано створити «багатосторонній механізм» під егідою ООН для відновлення мирного переговорного процесу між Ізраїлем та палестинцями.

Варто підкреслити, що 24 січня 2018 р. Президент України П. Порошенко в рамках 48-го щорічного засідання Міжнародного форуму в Давосі провів зустріч з прем'єр-міністром Ізраїлю Біньяміном Нетаньягу. На сайті українського очільника було сказано, що сторони обговорили питання двостороннього порядку денного, який далі деталізується. Необхідно підкреслити, що в згаданому тексті немає жодної згадки про претензії до української сторони змінити її позицію з палестинської проблеми.

Варто зазначити, що протягом майже 15-річного періоду України двічі опинялася в складних умовах, коли потрібно було демонструвати твердість у відстоюванні своєї позиції щодо Палестини. 23 грудня 2016 р. у Раді Безпеки ООН відбулося голосування за проектом резолюції, яка містила заклик до Ізраїлю припинити будівництво поселень на окупованих палестинських територіях, що на думку РБ ООН, шкодить мирному врегулюванню на Близькому Сході. Згідно з документом (резолюція РБ ООН № 2334), ці поселення «не мають юридичної сили і є кричущим порушенням міжнародного права». За резолюцію проголосували 14 з 15 членів Ради Безпеки, США утрималися, але документ був ухвалений. Україна як непостійний член РБ також взяла участь у голосуванні. Обґрунтовуючи свою позицію під час голосування, постійний представник України в ООН В. Єльченко зазначив: «Міжнародне право одне для всіх. Не можна крутити ним, як собака хвостом». Він підкреслив: «Ізраїльські поселення на окупованих територіях суперечать міжнародному праву, як і окупація Криму Росією».

Майже через рік, 21 грудня 2017 р. Генеральна Асамблея ООН на екстреному засіданні ухвалила резолюцію, яка засуджує рішення президента Д. Трампа про визнання Єрусалима столицею Ізраїлю. За документ проголосувало 128 держав-членів ООН, проти – тільки 9. Як відомо, українська делегація голосування проігнорувала. Цей дипломатичний маневр у складних обставинах дає можливість тій чи іншій стороні не викликати прямо на себе вогонь незадоволених, хоча було зрозуміло, чия сторону підтримує Україна. Постійний представник нашої країни в ООН в коментарі «Укрінформу» підкреслив, що Україна підтримала це рішення Генеральної Асамблеї ООН про статус Єрусалима. «Остаточний статус Єрусалима має бути визначений винятково шляхом переговорів відповідно до резолюцій Ради Безпеки, зокрема № 476, 488, 233. Україна послідовно виступає за необхідність дотримува-

тися норм міжнародного права. Для нас це принципово важливо в контексті протидії Росії, яка цинічно ігнорує принципи Статуту ООН». Додамо, що не можна ігнорувати факт того, що Палестину визнали державою 136 з 193 країн, що входять в ООН, і що 29 листопада 2012 р. за підсумками голосування в ГА ООН (138 – «за», 9 – «проти», 41 країна «утрималася») Палестина отримала статус держави-спостерігача при Організації. Проголошена перший раз незалежною 15 листопада 1988 р. Держава Палестина є її членом «без шкоди для отримання прав, привілеїв і ролі Організації визволення Палестини в ООН як представника палестинського народу згідно з відповідними резолюціями і практиці».

Висновки та рекомендації.

1. Проблема статусу Східного Єрусалима виокремлюється з усього контексту палестино-ізраїльських суперечностей, переговори з вирішення яких фактично припинено вже майже десятиліття. Україні варто бути готовій до нових різких змін ситуації в Палестині та ретельно дослідити минуле, сьогодення та намагатися спрогнозувати перспективи розвитку подій довкола Східного Єрусалима у ширшому, ніж традиційно минулому форматі переговорів, які результативно велися лише під егідою США за участю Ізраїлю, одного з арабських партнерів. Слід зважати на активнішу роль у таких переговорах Франції, Німеччини, Великої Британії, Туреччини, Ради співробітництва арабських держав Перської (Арабської) затоки.

2. З огляду на зазначене, були б доречними і українські ініціативи з метою переформатування підходів до проблеми Єрусалима, за яких вона буде розведена на два рівні: окреме вирішення політико-адміністративного статусу міста – Західний Єрусалим, Східний Єрусалим – як столиць, відповідно, ізраїльської та палестинської держав, а також окреме вирішення питання про особливий статус та особливу опіку над Святими Місцями міста з можливим запровадженням екстериторіального управління цими осередками легітимно визначеними представниками відповідних релігій. Як гіпотезу в розвиток конфесійної складової підкреслимо можливість встановлення загального місцевого контролю над дотриманням особливого статусу Святих Місць в Єрусалимі з боку певного координаційного органу, сформованого з авторитетних служителів культу трьох релігій і представників узгоджених сторонами міжнародних організацій. Зауважимо, принагідно, що сам факт наявності такого органу міг би стати могутнім прикладом, а можливо і стимулом процесу подальшого арабо-ізраїльського примирення.

3. Не виключено, що палестинська проблема загалом і проблема статусу Східного Єрусалима зокрема, знову можуть стати об'єднуючою метою для всіх арабських держав, незважаючи на деякі існуючі внутрішньо арабські суперечності і конкуренцію з Іраном та Туреччиною за вплив на ситуацію у Близькосхідному регіоні.

4. Свідченням зазначеного є події останнього місяця, протягом якого став складатися єдиний фронт арабських країн. Цей фронт активно використовує всі механізми і структури міжнародних відносин і забезпечення міжнародної і регіональної безпеки – Ради Безпеки ООН, Генеральну Асамблею ООН, Лігу арабських держав, Організацію ісламського співробітництва, Євросоюз та інші.

5. Україна як європейська країна, що обрала орієнтиром європейську інтеграцію, у своїй близькосхідній політиці в цілому і щодо врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту має дотримуватися європейської платформи з цього комплексу питань, що дозволить нашій країні зіграти свою позитивну роль у тимчасовому вирішенні чи остаточному врегулюванні палестино-ізраїльських суперечностей у форматі двох держав.

6. Без розмежування політико-адміністративної і конфесійної складових проблеми Єрусалима та їхнього договірного оформлення за можливої підтримки ООН, ЄС, Ради співробітництва арабських держав Перської (Арабської) затоки або Ліги арабських держав загальне вирішення зазначеної проблеми в її нинішньому форматі в осяжній перспективі здається малоімовірним.

7. У той же час, створення надійної і широкої інфраструктури регіонального миру, як і належне врахування відповідних духовних запитів християн, мусульман та юдеїв усього світу передбачають справедливе вирішення конфесійної складової «єрусалимської проблеми» як самостійного чинника.

4.12. Швед В.О. Форми і напрямки впливу Саудівської Аравії на сучасні інтеграційні процеси в арабському світі

У сучасних умовах Саудівська Аравія продовжує відігравати вирішальну роль в інтеграційних процесах на просторі арабського світу. Вона фактично тримає на собі найбільш успішний інтеграційний проект в арабському світі – Раду співробітництва арабських держав Затоки.

Сьогодні на особливості, характер та форми впливу Саудівської Аравії на інтеграційні процеси в арабському світі значно впливають чинники, що проявились у Близькосхідному регіоні про-

тягом останніх двох-трьох років. Серед них найважливіший – це подальше і доволі стрімке загострення ірано-саудівської й ірано-арабської конфронтації, що не лише вкрай негативно позначається на шиїтсько-сунітській ворожнечі, а й призводить до подальшої геополітичної фрагментації Близького Сходу, своєрідної його балканізації. Так, лише протягом останнього часу відбувся запуск балістичної ракети з території Ємену, яка контролюється проіранськими військовими угрупованнями хуситів, у напрямку столиці Саудівської Аравії – Ер-Ріаду. Ця акція була охарактеризована владою Королівства як «пряма військова агресія» та «акт війни». Відбувається подальше загострення ситуації в Лівані, прем'єр-міністр якого С. Харірі був змушений зробити демарш у зв'язку з прямою загрозою його життю. У своїй заяві з приводу відставки С. Харірі заявив: «Іран контролює регіон та політичні рішення як у Сирії, так і в Іраку. Я хотів би сказати Іраку та послідовникам, що вони отримають поразку в їх втручанні у зовнішні справи арабських країн». Країнами в арабському світі, де фактично відбувається пряме протистояння між Саудівською Аравією та Іраном, є на сьогодні Сирія, Ірак, Ємен і Ліван.

Відкрите саудівсько-іранське протистояння у Близькосхідному регіоні суттєво позначається на корекції зовнішньополітичного та внутрішньополітичного курсів Саудівської Аравії. Як відзначає засновник та виконавчий директор відомого в арабському світі Бейрутського інституту Р. Дергам, «Саудівська Аравія здійснила історичний зсув та обґрунтувала нову зовнішню політику, яка базується на тому, що саме Іран, а не Ізраїль становить загрозу її національній безпеці». Цей чинник став визначальним для Саудівської Аравії у направленні військового континенту для збройної боротьби з хуситами в Ємені, які є проіранськи налаштованим воєнно-політичним угрупованням у цій країні, а також у здійсненні нинішньої блокади Катару, який звинувачується в «союзницьких» відносинах з Іраном.

У внутрішньополітичному плані Саудівська Аравія змушена опрацювати фактично нову модель розвитку країни, яка дозволить їй мобілізувати весь свій потенціал для успішного протистояння Ірану. Задля цього в Саудівській Аравії розроблена та ухвалена програма докорінного соціально-економічного та духовного реформування «Бачення 2030». Комплекс жорстких заходів на початку листопада 2017 р., які ініціював спадковий принц Королівства Мухаммед бін Салман задля боротьби з корупцією та концентрації влади у своїх руках, став новим черговим етапом реформування країни, тепер уже у політико-правовій сфері, коли

відпрацьовується нова, ефективніша модель державного управління, здатна ефективно використовувати мобілізаційний потенціал Саудівської Аравії.

У нинішніх умовах гострого протистояння між Саудівською Аравією та Іраном найголовнішими формами і напрямками впливу Королівства на сучасні інтеграційні процеси в арабському світі є:

1. Власний приклад підготовки, ухвалення та реалізації амбітної програми здійснення глибоких та системних реформ, яка отримала назву «Бачення 2030». Ухвалена у квітні 2016 р., програма визначила такі головні цілі: зміцнення статусу Саудівської Аравії як «серця арабського та ісламського світів», перетворення королівства на наймогутнішу інвестиційну платформу і хаб, який поєднає три континенти – Азію, Європу та Африку. Конкретні завдання щодо досягнення головних цілей розписані у серії планів, серед яких найголовнішим є Національна трансформаційна програма, утверджена в червні 2016 р. Вона містить 178 стратегічних напрямів із більш ніж 320 цілями та завданнями для 24 міністерств і державних установ, що мають бути досягнуті у 2020 р. Згідно з «Баченням 2030», ставиться завдання диверсифікувати та збільшити національну економіку, приватний сектор і забезпечити зростання зайнятості саудівського населення. Одним з ключових завдань є збільшення сфери приватного сектору до 65% у порівнянні з нинішнім показником 40%. Ставиться завдання збільшити питому вагу жінок у сфері праці з нинішнього показника 20% до 35 %. Передбачається, що протягом наступних 15 років країна відмовиться від рентної моделі економіки з опорою, головним чином, на нафту і стане одним з головних світових центрів інвестицій, що акумулює понад 10% світових ресурсів інвестиційних коштів. Усі ці економічні перетворення одночасно мають супроводжуватися розвитком демократії, збільшенням відкритості саудівського суспільства. Передбачається, що програма «Бачення 2030», головним ініціатором та натхненником якої є спадковий принц Мухаммед бін Салман, має змінити не лише Саудівську Аравію, а й увесь арабський світ, підштовхуючи його до глибоких реформ та поглиблення інтеграційних процесів у його просторі.

Наступним кроком у розгортанні всеохопного реформування Саудівської Аравії стало висування нового масштабного проекту створення вільної економічної зони з центром – містом майбутнього Неом, вартістю у 500 млрд дол. на північному заході Саудівської Аравії. Ця зона поєднає Африку та Азію, Саудівську Аравію з

Йорданією і Єгиптом. Це пілотний проект, який дозволить Саудівській Аравії опрацьовувати найсучасніші технології, в тому числі на рівні найвищих сучасних стандартів.

Важливість нинішніх перетворень у Саудівській Аравії полягає у тому, що глибокі трансформаційні процеси відбуваються на основі переосмислення та реформування ісламської ідентичності у напрямі більшої поміркованості та толерантності. У цьому плані дуже показовим та значущим став виступ спадкового принца Королівства на Форумі «Ініціатива інвестування майбутнього» та його інтерв'ю британській газеті «The Guardian» від 24.10.2017 р. Одним із головних месенджерів зазначеного інтерв'ю став заклик до повернення країни до «поміркованого ісламу» та прохання до глобальної підтримки трансформації вкрай консервативного королівства у відкрите суспільство, яке посилює роль громадян та заохочує інвесторів.

Прийняття Саудівською Аравією глибоких перетворень «Бачення 2030» спонукало низку арабських країн, особливо членів Ради співробітництва арабських держав Затоки, розробити або переглянути та доповнити аналогічні національні програми перетворень. Так, у Бахреїні розроблена програма «Економічне бачення 2030 для Бахреїну», доповнена національна стратегія розвитку на період 2015-2018 рр. У 2016 р. уряд Кувейту оголосив про план реформ, аналогічних саудівським. В Омані розпочалася робота над опрацюванням довгострокової стратегії реформ «Бачення 2040». «В Об'єднаних Арабських Еміратах на доповнення до програми «Бачення 2021», яка була ухвалена у 2010 р., також розпочалася робота над розробкою нового плану реформ «Бачення 2050».

Таким чином, саудівський приклад серйозно підштовхнув провідні країни арабського світу до розробки аналогічних програм, що у цілому дозволяє сподіватись на достатньо глибокі та масштабні перетворення у просторі арабського світу, що відкриють нові можливості для поглиблення інтеграційних процесів в арабському світі.

2. Наступним важливим напрямом забезпечення впливу Саудівської Аравії на інтеграційні процеси в арабському світі є її намагання максимально мобілізувати під своїм контролем та керівництвом потенціал сунітської частини арабського світу для протидії Ірану. Задля цього у 2015 р. Саудівська Аравія виступила ініціатором створення Об'єднаної арабської коаліції військово-політичного блоку, до якого увійшли 9 арабських країн. Створення такої коаліції диктувалось необхідністю Саудівської Аравії заручитись колективною підтримкою провідних арабських країн у

її протистоянні із хуситським наступом у Ємені, за лаштунками якого стояв Іран, а також боротьбою з ІДІЛ. У вересні 2015 р. військові підрозділи коаліції розпочали наземну операцію в Ємені, спрямовану на розгром хуситів – «Буря рішучості». Однак, в силу низки причин, військова кампанія в Ємені виявилась набагато важчою, ніж передбачалось. Стало очевидним, що головним засобом національного примирення в Ємені є політичний. 27 квітня 2017 р. у Ер-Ріаді відбулася зустріч міністрів оборони закордонних та внутрішніх справ, присвячена питанням подальшого вдосконалення і зміцнення Об'єднаної арабської коаліції. Зазначалось, що коаліція стоїть на порозі якісно нового етапу свого існування. Головним завданням було поставлено поглиблення воєнного співробітництва так званого «сунітського союзу» проти Ірану – тобто «Ісламської військової коаліції для боротьби із тероризмом», яка була створена у грудні 2015 р. і до якої входять 40 мусульманських країн. Об'єднана арабська коаліція складає ядро цього нового воєнно-політичного об'єднання. Останнім часом як у самій Саудівській Аравії, так і у межах усього арабського світу, активно обговорюється ідея створення «Арабського НАТО», тобто такого воєнно-політичного альянсу арабських країн, який би був створений за принципами НАТО. Такий альянс, тобто «арабське НАТО» має успішно протистояти воєнно-політичному блоку Росія – Іран – режим Асада – Хезболла, який деякі арабські аналітики називають своєрідним близькосхідним «Варшавським пактом».

26 листопада 2017 р. у Ер-Ріаді під керівництвом спадкового принца Саудівської Аравії Мухаммеда бін Салмана відбулась інавгураційна зустріч Ісламської військової коаліції для боротьби з тероризмом, у якій взяли участь міністри оборони 41 мусульманської країни, Генеральний секретар організації ісламська співпраця. У своєму зверненні до учасників зустрічі спадковий принц Королівства заявив: «Ми не дозволимо терористам спотворювати нашу миролюбну релігію. Сьогодні ми надсилаємо сильний меседж, що ми будемо разом працювати у боротьбі з тероризмом». Діючий Секретар коаліції генерал-лейтенант Абдулеллах Аль-Салех виступив із обґрунтуванням стратегії коаліції та її майбутніх планів. Така зустріч була проведена вперше за 2 роки з часу проголошення про створення коаліції. У фінальній декларації зустрічі наголошувалося на «важливості ролі військового чинника у протиборстві із тероризмом, зміцнення безпеки і миру у країнах-членах коаліції», підкреслювалась рішучість міністрів оборони, країн, що входять у коаліцію «діяти усіма можливими засобами для того, щоб протистояти екстремізму та тероризму». Міністри ще

раз наголосили на своїй налаштованості боротись із тероризмом за допомогою освіти та знань, «розповсюдженням та пропагандою правильних ісламських концепцій та правди про поміркований іслам, який відповідає гуманістичним та загальнолюдським цінностям».

Міністри оборони обрали керівні органи коаліції, в тому числі й генерального секретаря. Було вирішено проводити такі зустрічі щорічно для опрацювання стратегії, політичного курсу та програм, спрямованих на реалізацію основних завдань коаліції.

Одним із найбільш суперечливих кроків керівництва Саудівської Аравії, спрямованим у 2017 р. на те, щоб вирвати з-під впливу Ірану такого члена Ради співробітництва арабських держав Затоки як Катар, стала ініціатива від 5 червня 2017 р. щодо повітряної та наземної блокади. Саудівська Аравія разом із своїми найближчими союзниками в арабському світі – Об'єднаними Арабськими Еміратами, Єгиптом та Бахрейном об'єдналась у так званий «антитерористичний квартет», який оприлюднив жорсткі умови до Катару, безумовне виконання яких дозволить повернути відносини «четвірки» з Катаром у попереднє русло. Однак, ініціатори блокади не прорахували належним чином усі зовнішні та внутрішні обставини та наслідки цього конфлікту, який, скоріше за все, може продовжуватись роками.

Сьогодні в аналітичному середовищі обговорюються можливі варіанти виходу із цієї кризи. Найменш вірогідним вважають пряме військове втручання з урахуванням багатьох чинників, у тому числі й наявності у Катарі великої американської бази в Аль-Удейді. Найбільш вірогідними варіантами вважаються організація дворцевого перевороту у Досі та насильне відсторонення нинішнього еміра Катару шейха Таміма бін Хамада аль Тані.

Також, у якості найбільш вірогідного варіанту розв'язання кризи розглядається довготривалий переговорний процес із активним залученням до нього впливових міжнародних посередників, за допомогою яких буде знайдена компромісна формула нормалізації відносин з Катаром.

Висновки та рекомендації.

Саудівська Аравія продовжує залишатись найбільш важливою країною в арабському світі, яка впливає на сучасні інтеграційні процеси в арабському просторі.

По-перше, такий вплив здійснюється, через реалізацію власної широкомасштабної програми глибоких перетворень – «Бачення

2030», яка передбачає не лише суто соціально-економічні перетворення, а й також не менш глибокі зміни у духовному житті країни, формує нову модель державного управління. Все це є переконаним взірцем для інших арабських країн.

По-друге, здійснені кроки, спрямовані на поглиблення інтеграційних процесів у межах такої найбільш впливової інтеграційної структури в арабському світі як Рада співробітництв арабських держав Затоки.

По-третє, під керівництвом Саудівської Аравії поглиблюються інтеграційні процеси у воєнно-політичній сфері через створення та удосконалення таких об'єднань як Об'єднана арабська коаліція у складі 9 арабських країн та Ісламської воєнної коаліції для боротьби з тероризмом у складі 40 мусульманських країн.

Незважаючи на складну ситуацію пов'язану із організацією протидії іранським цілям у Близькосхідному регіоні, Саудівська Аравія на шляху до реформування здобула значних успіхів. Так, у нещодавній доповіді Світового банку з глобального рейтингу щодо свободи здійснення бізнесу, відзначалось, що Королівство зробило безпрецедентне просування вперед завдяки здійсненню реформ, запропонованих урядом. На сьогодні Саудівська Аравія входить до першої двадцятки країн, що здійснюють успішне реформування, особливо відносно покращення умов ведення бізнесу і у цій двадцятці Саудівська Аравія посіла друге місце.

Все це ставить перед органами державної влади України завдання якісного поглиблення рівня українсько-саудівського співробітництва, особливо після офіційного візиту до Королівства Президента України П. Порошенка.

При розробці подальших кроків у цьому напрямі необхідно звернути увагу не те, що під час підготовки до візиту, найвірогідніше, не було враховане належним чином наявність у Саудівській Аравії широкомасштабної програми реформ «Бачення 2030», інших останніх великих проектів, зокрема Неом-сіті, які були розроблені під безпосереднім керівництвом спадкового принца Мухаммеда бін Салмана. Зазначене, у кінцевому підсумку призвело до того, що Президент України не провів зустрічі і переговорів зі спадковим принцом, який впевнено концентрує у своїх руках управління державою і, ймовірно, незабаром може стати королем Саудівської Аравії. Тому, враховуючи вищезазначене варто, на нашу думку, спільно із саудівською стороною проробити детальну програму підключення України до реалізації «Бачення 2030», як це вже зробили США, Велика Британія, Німеччина, Франція, Японія, Китай та інші країни. Наявність такої програми стане гарним

приводом для офіційного запрошення в Україну спадкового принца Саудівської Аравії Мухаммеда бін Салмана для участі у проведенні українсько-саудівського саміту, на якому ухвалюватимуться головні параметри такої участі України у зазначеній програмі.

Також, з урахуванням нинішньої ролі Саудівської Аравії, в тому числі і в ісламському світі, доцільно, на нашу думку, перевести наші відносини з цією країною на рівень стратегічного партнерства. Такий високий рівень взаємодії із цією провідною країною не лише в арабському світі, а й в масштабах усього ісламського світу сприятиме успішній мобілізації потенціалу ісламського світу у нашій боротьбі за повернення Криму. Також важливо заручитись підтримкою Саудівської Аравії у вирішенні такого нагального для України питання, як вступ до Організації ісламської співпраці на правах спостерігача. Маючи у складі населення значну питому частину мусульман, у тому числі й кримськотатарський народ, який є корінним народом в Україні, наша держава має всі можливості для позитивного вирішення зазначеного питання. При цьому слід врахувати ключові позиції Саудівської Аравії в цій міжнародній організації на сучасному стані.

РОЗДІЛ 5.

КРАЇНИ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ: ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЇ

5.1. Бульвінський А.Г. Сценарії еволюції пострадянського простору у контексті європейського та євразійського інтеграційних процесів

Проведене дослідження відділом історії нових незалежних держав Інституту показало вагому, а подекуди й визначальну роль України у процесах трансформації пострадянського простору.

По-перше, процес структурної трансформації пострадянського простору у формі його геополітичної сегментації почався зі створення у 1997 р., орієнтованого на Захід, регіонального об'єднання ГУАМ у складі Грузії, України, Азербайджану та Молдови з метою протидіяти політичному й економічному диктату Москви на пострадянському просторі. Наступне створення у 2005 р. «Співтовариства демократичного вибору» було спробою України посилити свій статус регіонального лідера групи пострадянських країн, орієнтованих на Захід.

По-друге, серія масових громадянських протестів, які привели до зміни влади у Грузії, Україні та Киргизстані у 2003–2005 рр., але насамперед Помаранчева революція в Україні, у найбільшій з демократично орієнтованих країн пострадянського простору, посилили у середині 2000-х рр. процес геополітичної сегментації пострадянського простору на три групи країн, вектори розвитку яких розходились: в одній ішов складний процес побудови демократичної політичної системи з традиціями змінованості влади (Україна, Грузія, Молдова), інша продовжила йти шляхом укорінення авторитарних режимів (Росія, Білорусь, Казахстан, Азербайджан, Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан). Окремо стоять Вірменія та Киргизстан, які за своїми політичними процесами тяжіють до групи євроорієнтованих країн, але їх геополітичне становище змушує їх залишатись на євразійському векторі розвитку.

По-третє, Україна в часи президентства В. Ющенка вперше в пострадянській історії запропонувала новий порядок денний для

пострадянського простору, альтернативний до російського, його основними елементами були: поширення принципів демократії, диверсифікація маршрутів енергопостачання та врегулювання «заморожених» конфліктів.

По-четверте, Помаранчева революція в Україні запустила процес руйнування відносин «холодного миру» між Росією і Заходом, який існував з часів перемоги Заходу у «холодній війні» та посилила геополітичне суперництво між ними. Геополітичним значенням Помаранчевої революції став підрив неподільного домінування Росії на пострадянському просторі та обмеження її інтеграційних можливостей виключно євразійським сегментом.

По-п'яте, народжена й успішно апробована в Україні соціально-політична традиція Майдану стала чинником, який почав впливати на весь пострадянський простір, адже тепер еліти усіх пострадянських країн, мали враховувати те, що українці довели – авторитарний пострадянський режим може бути усунутий від влади народом. Зокрема, Росія, Білорусь, Казахстан, Азербайджан та Таджикистан на офіційному рівні визнали приклад Майдану загрозою державній безпеці.

По-шосте, почавши у 2007 р. першою серед країн пострадянського простору (окрім країн Балтії) переговори з ЄС про укладення Угоди про асоціацію, Україна започаткувала процес цивілізаційної дезінтеграції пострадянського простору, адже слідом за Україною у 2010 р. аналогічні переговори з ЄС розпочали Молдова, Грузія, Вірменія та Азербайджан.

По-сьоме, російська агресія проти України 2014 р. виявила наступні тенденції у розвитку пострадянського простору:

- зробила неможливим поєднання євразійського та європейського векторів інтеграції, усі пострадянські держави мали обрати або один, або жодного. У результаті фрагментація пострадянського простору за геополітично-цивілізаційними ознаками на три сегменти зміцнилась. Станом на сьогодні на пострадянському просторі за критерієм участі в інтеграційних процесах можна виділити три групи країн: ті, які ідуть шляхом інтеграції з ЄС (Україна, Молдова, Грузія), учасники Євразійського економічного союзу (Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Вірменія) та країни, які в силу різних причин ухиляються від участі в інтеграційних об'єднаннях (Узбекистан, Азербайджан, Туркменістан, Таджикистан);

- стало очевидним небажання практично всіх пострадянських країн односторонньо орієнтуватись на Росію;

- з огляду на серйозні розходження Росії, Білорусі та Казахстану у питанні формату торговельних відносин з Україною після під-

писання нею Угоди про асоціацію з ЄС під загрозу було поставлено одне з ключових досягнень євразійської інтеграції – єдина митна територія у межах Митного союзу ЄАЕС;

– навіть найближчі союзники Росії – Білорусь і Казахстан – почали побоюватись загроз державній безпеці з боку Москви і стали вживати заходи для зміцнення національної ідентичності білорусів і казахів та зменшення російських культурних впливів;

– продемонстровано практичний провал концепту «Русского мира» на пострадянському просторі, який ґрунтувався на ідеї загальноросійської ідентичності, оскільки в умовах України створити «Новоросію», граючи на мовних, культурних чи національних почуттях громадян не вдалося.

Висновки та рекомендації.

1. Політичному керівництву України та дипломатам продовжити започатковану у середині 2000-х рр. традицію й запропонувати оновлене українське бачення порядку денного для пострадянського простору, доповнивши його положеннями про непорушність кордонів, необхідність опору намірам Росії поновити політичний контроль над пострадянськими країнами та солідарність у протистоянні економічному тиску Москви.

Ці принципи подавати як такі, що відповідають інтересам народів усіх пострадянських країн незалежно від їх формальної участі у будь-яких інтеграційних організаціях.

2. Закріпити ці положення в оновлених варіантах стратегічних документів, зокрема, в Стратегії національної безпеки, Воєнній доктрині, Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики».

3. На двосторонньому рівні активно просувати українське бачення порядку денного розвитку пострадянського простору.

5.2. Бульвінський А.Г. Концептуальне бачення пострадянського простору у російських стратегічних документах: висновки для України

Після розпаду Радянського Союзу у 1991 р. пострадянський простір залишився для Росії одним із ключових об'єктів уваги та докладання зусиль. Імперія ніби розпалась, але постімперський простір, як його сприймали в Москві, залишився і потребував певного упорядкування, виходячи з нових історичних умов та інтересів Росії.

Процес та результати вироблення політики Російської Федерації щодо пострадянського простору знаходив своє втілення в

російських стратегічних документах зовнішньополітичного та іншого характеру, що задавали цілепокладання в цій сфері. Ці ж документи засвідчують і зміни політики Росії щодо пострадянського простору з часом, зі зміною зовнішньополітичної ситуації та внутрішньополітичних настанов російської влади.

Проведений аналіз текстів російських Воєнних доктрин (1993, 2000, 2010, 2014 рр.), Концепцій зовнішньої політики (1993, 2000, 2008, 2013, 2016 рр.), Стратегій національної безпеки (1997, 2000, 2009, 2015 рр.), Стратегій державної національної політики (1996, 2012 рр.) та низки інших російських доктринальних документів дозволяє зробити висновки про **трансформацію доктринальних засад російської політики щодо пострадянського простору, викладених у російських стратегічних документах. А саме:**

1. На доктринальному рівні Росія остаточно не визначилася зі своєю регіонально-цивілізаційною належністю, номінуючи себе то європейсько-азійською, то євразійською, то європейською державою.

2. Водночас статусна самоідентифікація Росії щодо свого місця у світі постійно зростала: велика держава, яка прагне повноправного включення у світове співтовариство (1993), велика держава, як один із впливових центрів світу (1997), велика держава, що має національну могутність та реальний потенціал для забезпечення гідного місця у світі (2000), світова держава, яка набула повноцінну роль у глобальних справах (2009), одна з лідируючих світових держав (2015). Під час дослідження було встановлено кореляцію між підвищенням Росією своєї доктринальної самономінації від великої до світової держави з періодом, коли вона розв'язала війни проти Грузії (2008) та України (2014).

3. Тривалий час поняття пострадянського простору було для Росії тотожним трактуванню СНД, яку в Москві сприймали, як своєрідну номінацію простору колишнього СРСР. Відповідно територія колишнього СРСР аж до кінця 2000 рр. трактувалась у Москві як певна просторова єдність, яка позначалася низкою просторових маркерів: єдиний воєнно-стратегічний, економічний, правовий простір, зовнішні кордони СНД (1993), єдиний економічний простір (1997), зона вільної торгівлі, прикордонний простір, єдиний оборонний простір (2000), єдиний освітній простір, окрема «зона світу» (2002), єдиний транспортний (2008), спільне гуманітарне та інформаційно-телекомунікаційне середовище (2009).

4. З другої половини 2000 рр. Росія скоригувала своє доктринальне ставлення до російської діаспори, номінувавши її поняттям «Русский мир» і прагнучи тепер не лише її захищати, як це

було впродовж усіх 1990 – першої половини 2000 рр., а й використати для просування російських інтересів у країнах пострадянського простору.

5. У 2010 рр. у російських стратегічних документах з'являється панславистичний акцент, який можна трактувати як декларацію намірів позиціонувати Росію як неформального лідера Слов'янського світу.

6. З другої половини 2000 рр. Росія на доктринальному рівні починає акцентуватись на власному баченні свого місця у світовій історії, зокрема, наполягаючи на радянському баченні Другої світової війни та активно протистоячи переосмисленню ролі СРСР низкою постсоціалістичних та пострадянських країн, які у 1940 рр. проти своєї волі потрапили в лещата радянського режиму. На практиці це означало, що Москва опрацьовувала курс на утвердження у світі свого бачення історичної ролі Росії у долі Східної Європи та пострадянського простору.

7. Ключовою характеристикою російського наративу щодо власне СНД з початку 1990 рр. є поняття інтеграція. Проте вже з початку 2000 рр. у російських стратегічних документах визнається послаблення інтеграційних процесів у СНД, а тому В. Путін намагається вдихнути в них нове життя, наповнити конкретним інтеграційним змістом. Однак паралельно в Москві зростало розуміння, що загально інтеграційний проект на базі СНД не складається через пасивність більшості учасників.

З аналізу стратегічних документів першої половини 2000 рр. можна зробити висновок, що Росія фактично визнала пониження реального статусу взаємин у СНД із добровільного об'єднання (союзу) до просто міжнародних відносин, які Москва хотіла зберегти на рівні, принаймні, привілейованого (стратегічного) партнерства.

8. Конкретні російські інтереси в СНД спрямовані на досягнення двох глобальних завдань: посилювати російський культурно-ідеологічний вплив у країнах СНД та використовувати їх демографічні й економічні ресурси. Ці свої інтереси Росія фіксувала у доктринальних документах досить чітко: дотримання прав етнічних росіян і російськомовного населення (з 1993), збереження спільного культурно-цивілізаційного спадку (з 2000), відновлення позицій Росії як головного освітнього центру СНД, підтримка функціонування російської мови у країнах СНД (з 2002), добровільне переселення співвітчизників, залучення молоді до навчання і стажування в Росії задля наступного отримання ними російського громадянства (з 2007), формування спільної транспортної і

енергетичної інфраструктури, перетворення російського рубля на провідну регіональну резервну валюту на просторі СНД (з 2008), збереження російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в країнах СНД (з 2011), створення спільного ринку с/г продукції (з 2013), зміцнення позиції російської мови в національних системах освіти країн СНД (з 2015).

9. Наприкінці 2000 рр. у російських стратегічних документах було фактично визнано розщеплення СНД як політичного суб'єкта, появу дезінтеграційних процесів у ній, і відповідно, відбулось зниження доктринальних вимог до неї з боку Росії. Москва змирилася з остаточним переходом СНД до клубного (форумного) характеру існування та визнала, що проводитиме диференційовану політику щодо різних регіонів та країн СНД.

10. Необхідно підкреслити, що вже в перших російських стратегічних документах (1993) були обґрунтовані можливості силового тиску на країни пострадянського простору та розміщення на їх території російських військ. З початку 2000 рр. Росія почала доктринально закріплювати більш широкі підстави та формати для власних закордонних силових дій. Зокрема, військовий тиск для підтримки політичного тиску на інші держави, використання економічних важелів тиску (2000), самостійні дії за кордоном, не зважаючи на позицію партнерів, запобігання загрози миру, придушення актів агресії (2008), вирішення регіональних кризових ситуацій без участі нерегіональних сил (2009), застосування, зокрема й оперативне, військ для захисту російських громадян за кордоном (2010), підтримка стратегічної стабільності за допомогою присутності там російських військ (2014) і врешті, нічим не обумовлене застосування військової сили, просто в разі загрози національним інтересам (2015). Усі ці нові доктринальні підходи були апробовані Росією на практиці під час збройної агресії щодо Грузії (2008), України (з 2014) та Сирії (з 2015).

11. Фактично з другої половини 2000 рр. Росія на доктринальному рівні відмовилася від спроб створити спільну систему колективної безпеки на пострадянському просторі і перейшла до формування безпекової організації з найближчих союзників, декларуючи за ОДКБ статус основної безпекової структури із зоною відповідальності в межах всього пострадянського простору та навіть у прилеглих регіонах.

12. На початку 2000 рр. у російських стратегічних документах з'являється тема євразійської інтеграції. Спочатку, у 2008 р., ядром євразійської економічної інтеграції було визначено ЄвРАЗЕС, з 2012-2013 рр. – Євразійський економічний союз (ЄАЕС), а

основними партнерами Росії в цьому процесі – Білорусь та Казахстан.

Початок діяльності ЄАЕС у 2015 р. засвідчив, що Москві знадобилася чверть століття після розпаду СРСР для того, щоб урешті створити на пострадянському просторі більш-менш дієздатний і, водночас, підконтрольний їй економічний інтеграційний союз. Хоча й у дуже урізаному в порівнянні з СРСР складі.

13. Окремі країни в російських стратегічних документах представлені відчутно диференційовано. Зокрема, Україна та Грузія через свою концептуально прозахідну налаштованість згадуються в основному в контексті проблем для Росії. Здебільшого в контексті проблем і загроз згадується в російських стратегічних документах і регіон Центральної Азії. Суть цих проблем пов'язана з внутрішніми конфліктами, поширенням ідей ісламського фундаменталізму, наркотрафіком, терористичною загрозою, впливом на регіон ситуації в Афганістані, доступом до енергоресурсів басейну Каспійського моря.

14. Поява з кінця 2000 рр. у російських стратегічних документах положень про важливість зміцнення потенціалу ШОС та механізму співробітництва п'яти Прикаспійських держав свідчить про те, що Росія була змушена допустити у свою колишню одноосібну центральноазійську зону інтересів Китай та Іран.

15. Основними союзниками Росії на пострадянському просторі згідно російських стратегічних документів є Білорусь та Казахстан. Відповідно ці дві держави згадуються в них майже виключно в позитивному, союзницькому контексті. Найвищою формою інтеграції на пострадянському просторі виступає Союзна держава Росії та Білорусі, проте у 2000 рр. з огляду на намагання Мінська отримати від Росії низку односторонніх економічних преференцій, Москва була вимушена скоригувати свою доктринальну позицію щодо відносин з Білоруссю в складі Союзної держави, поцавши переведення їх на ринкові засади.

Висновки та рекомендації.

Обраний Україною євроінтеграційний курс змістовно має передбачати і чіткий розрив з радянською ідеологічною спадщиною та її реліктами, як це було здійснено у свій час країнами Балтії. Одним із таких реліктів є СНД, яка створювалася для цивілізованого розлучення колишніх радянських республік та їх легітимізації у міжнародному просторі і виконала цю роль. На сьогодні світова спільнота чітко ідентифікує Україну і потреба її участі в структурах СНД зникла. Спроби Росії перетворити СНД на формат інтеграційного утво-

рення зазнали невдачі, що фактично було визнано і в російських доктринальних документах. Нинішній форумний (клубний) характер Співдружності, зниження російських доктринальних вимог до неї та небажання країн – членів Співдружності дистанціюватися від московської політики дають підстави не тільки диференціювати ці стосунки, а й остаточно відійти від цієї організації. Ключовою метою цього кроку має бути усвідомлений рух держави Україна шляхом концептуальної відмови від асоціювання з політико-ідеологічним спадком СРСР та пострадянським простором, символічна відмова від російського/радянського маркера на користь європейського.

Для України вкрай важливо на двосторонньому рівні зберегти та розвивати максимально широкі відносини з усіма колишніми радянськими республіками. Однією з цілей цих відносин має бути збереження в сприйнятті суспільств та політичних еліт цих країн образу України як своєрідної кращої альтернативи розвитку. Адже, не зважаючи на стан війни, Україна, наприклад, уже поступово перетворюється на точку тяжіння для творчих людей з усіх колишніх республік СРСР.

Плануючи свій зовнішньополітичний курс щодо Росії, Україні варто виходити з того, що підтримувані Росією конфлікти в Південній Осетії, Абхазії, Придністров'ї та на Донбасі, які мають світоглядний та/або етнічний характер і призвели до утворення сепаратистських анклавів, є для Москви своєрідним запобіжником від вступу Грузії, Молдови та України до НАТО, тому розраховувати на те, що Росія погодиться на їх швидке розв'язання, не варто.

5.3. Добровольська А.Б. Реалії інтеграційних процесів на пострадянському просторі в умовах глобальних трансформацій

Трансформація біполярної геополітичної моделі на рубежі 80-90-х років XX ст. мала значний вплив на політичні, економічні, геостратегічні відносини як на регіональному, так і на міждержавному рівнях. Наслідком цієї глобальної трансформації, стали кардинальні зміни у світовій системі, які визначили зовнішні і внутрішні орієнтири розвитку країн пострадянського простору. Відбулася руйнація післявоєнної системи міжнародної безпеки, що призвела до зміни геополітичних орієнтирів, до пошуку практично кожною державою нової «ніші» у світоустрої, до визначення нової ідентичності.

На території Євразії виникла складна конфігурація різноманітних геополітичних утворень, яка суттєвим чином визначає

сучасну систему міжнародних відносин. Починаючи з рубежу 1980-1990-х років міжнародні відносини в Європі можна розглядати як співвідношення трьох інституційно-політичних вимірів: загальноєвропейського (представленого НБСЕ/ОБСЕ), західноєвропейського (ЄС) і євроатлантичного (НАТО).

Тому з початку 1990-х рр. перед державами пострадянського простору постала об'єктивна необхідність формування власного курсу щодо основних рушійних сил європейської політики: відносин із Заходом (НАТО, ЄС, США), відносин з Росією та результатів розвитку відносин між Росією і Заходом. Нові незалежні держави зіткнулися з проблемами кінця біполярності, вони постали перед вибором між системою НАТО/ЄС, з одного боку, і Росією та створених з її ініціативи організацій – з іншого.

Визначальним фактором для країн пострадянського простору стало те, що пошук наднаціональних інституційних рамок здійснювався в обстановці яскраво виражених геополітичних протиріч, оскільки трансформаційні процеси в Європі та їх інституційне наповнення відбувалося в умовах незавершеного після закінчення «холодної війни» геополітичного поділу континенту.

Нові незалежні держави, незалежно від логіки внутрішнього розвитку і власних прагнень, повинні були зробити вибір: з ким і в яких організаційних рамках розвиватись у XXI ст., і на це питання вони відповідали по-різному. Для більшості колишніх радянських республік усвідомленою необхідністю стала інтеграція в рамках сформованих європейських чи євразійських центрів сили які уособлюють з одного боку ЄС та НАТО, а з іншого Євразійський економічний союз та ОДКБ. Деякі пострадянські країни чіткого вибору не зробили.

Оскільки через пострадянський простір проходять важливі транспортні шляхи, які дозволяють найкоротшим чином з'єднати промислово розвинений Захід із багатими корисними копалинами віддаленими районами Євразії на сході, а також такими важливими геополітичними гравцями, як Китай і Японія, у посиленні свого впливу тут зацікавлені найбільші світові лідери: Євросоюз і США – на заході, Туреччина, Іран, Китай і Японія – на сході.

Ослаблення взаємного тяжіння між колишніми союзними республіками через їх цивілізаційні відмінності супроводжується посиленням ролі міжрегіональних центрів світової політики. Для країн пострадянського простору дедалі більш вагомими зовнішньополітичними чинниками стають привабливий образ Євросоюзу на заході, і Китаю – на сході, як центрів політичного впливу,

військової та економічної сили, що знаходяться у безпосередній близькості від їх територій.

З одного боку, пострадянські країни знаходяться під дедалі більшим впливом нових трендів євроатлантичної політики, з іншого боку – з самого початку суверенного існування, вони є об'єктом активної інтеграційної політики Росії і основним адресатом впровадження її інтеграційних ініціатив – СНД, ОДКБ, СЕП, Митний союз, ЄврАзЕС, ЄАЕС.

Росія, намагаючись відновити традиційні зв'язки, які склалися на просторі колишнього СРСР, ініціювала формування на цій основі нових економічних і політичних об'єднань, конкуруючи з ЄС за сфери його інтеграційних інтересів. Особливо актуальною для Росії є проблема виведення з орбіти впливу західних країн України, Молдови, Азербайджану та Грузії, в центральноазійському регіоні – Киргизії й Узбекистану. Інтеграційні ініціативи Москви на пострадянському просторі інтерпретуються Заходом як спроба нав'язати своє домінування слабким країнам та закріпити своє лідерство у регіоні.

Пошуки власної ідентичності підсилюють інституційну диференціацію між пострадянськими країнами. Зокрема, це знаходить своє вираження у використанні різних моделей реформування економіки, в різних темпах перетворень, різному ступені державного інтервенціонізму та інших чинниках. Самоідентифікація нових незалежних країн відбувається у складній геополітичній обстановці, що змушує їх жертвувати частиною власного суверенітету на користь міжнародних структур.

Білорусь найбільш схильна до поглибленої інтеграції в межах пострадянського простору, що продиктовано жорсткою економічною ситуацією на конкурентному європейському ринку, небажанням здійснювати необхідні ринкові реформи, недостатністю власних ресурсів і усвідомленням глибокої взаємозалежності від кооперації з Росією. Зазначене спонукає РБ до більш високого типу інтеграції на пострадянському просторі, що знаходить своє втілення не лише в активній участі в усіх, ініційованих Росією інтеграційних утвореннях, а й у створенні з Росією Союзнаї держави.

За часів СРСР досить високий рівень кооперації з іншими союзними республіками характеризував і промислове виробництво України. Попри це її позицію характеризує максимально негативне ставлення до розширення і прискорення інтеграції, як з Росією, так і в рамках СНД, на основі багатосторонніх угод. Україна позиціонує себе великою європейською державою і вимагає паритетного ставлення з боку Росії.

Інтеграційні ініціативи України на пострадянському просторі проявили себе створенням з Грузією, Азербайджаном і Молдовою регіонального блоку пострадянських країн – ГУАМ. До налагодження субрегіонального співробітництва, без участі Росії, ці країни свого часу спонукала незадоволеність позицією РФ щодо практичної складової економічної інтеграції.

Найменш схильними до участі в інтеграційних проектах на пострадянському просторі є Туркменістан (не був членом ОДКБ, ЄврАзЕС та ЄАЕС) та Узбекистан (не був членом ЄАЕС, припинив членство в ОДКБ, ЄврАзЕС та ГУАМ), які покладаються на свій сировинний потенціал та прагнуть до зміни балансу інтересів у регіоні шляхом пошуку економічних партнерів за межами СНД. На економічну інтеграцію за межами пострадянського простору покладають надії й інші нові незалежні держави.

Головним фактором, що визначає зовнішню політику Азербайджану і Грузії стає каспійська нафта та шляхи її транспортування. Вірменія, що у військово-політичному і оборонному відношенні орієнтується на Росію, в торгово-економічному і фінансовому відношенні максимально розгортається в бік Ірану, де існує сильна вірменська діаспора.

Південний Кавказ більшою мірою, ніж держави Центральної Азії, є зоною геополітичних інтересів Росії. У той же час нерегульованість великомасштабних конфліктів на території Південного Кавказу і в Чечні, обмеживши повноцінний транспортно-комунікаційний обмін, ускладнила соціально-економічну ситуацію та стимулювала зміну зовнішньоекономічних пріоритетів і зовнішньополітичної орієнтації країн цього регіону.

Азербайджан і Грузія активно шукають шляхи інтеграції в систему світових господарських зав'язків, прагнучи брати участь у формуванні нової структури безпеки на основі НАТО. Вони зацікавлені в посиленні позицій Туреччини і європейських країн, а також вітають присутність економічних інтересів США у регіоні.

Висновки та рекомендації.

Аналіз розвитку інтеграційних тенденцій на пострадянському просторі дозволяє зазначити наступне:

зважаючи на виражену конкуренцію на просторі Євразії цивілізаційних проектів ряду впливових політичних гравців, перш за все ЄС і Росії, у регіоні закріпився різновекторний характер інтеграції;

інтеграційні проекти, пропоновані Євросоюзом і Росією країнам спільного сусідства, насамперед Україні, Білорусі, Молдові,

Грузії, Вірменії, Азербайджану носять конкурентний характер і ставлять дані держави перед жорсткою альтернативою;

суперництво Росії і ЄС за лідерство на пострадянському просторі підсилює позиції зовнішніх, неєвропейських гравців, веде до погіршення відносин між двома полюсами інтеграції та дестабілізації системи міжнародних відносин в Європі;

існування зони країн, затиснутих між Євросоюзом і Росією, які постали перед альтернативним цивілізаційним вибором, не дозволяє надати процесу інтеграції на Євразійському континенті широкого, а в перспективі і пан'європейського характеру;

подальша реалізація інтеграційних процесів на Євразійському континенті за умов, що склалися нині, як на пострадянському просторі, так і в Європі загалом, не може ефективно здійснюватися, по-перше, без співпраці на двосторонній основі ЄС і Росії, а по-друге – без залучення до проекту співпраці спільних сусідів;

з огляду на реальну потребу збереження в умовах глобальної взаємозалежності загальноєвропейської стабільності, слушним постає завдання пошуку усіма центрами сили прагматичних підходів відновлення ідеї побудови спільного пан'європейського простору безпеки.

5.4. Фомін С.С. Вплив євразійської економічної інтеграції на модернізаційні процеси в пострадянських країнах

Євразійський економічний союз, який включає в себе Митний союз і Єдиний економічний простір (СЄП), почав функціонувати з 1 січня 2015 р. Зараз членами ЄАЕС є Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Вірменія. Таджикистан також бажає приєднатися до ЄАЕС.

Для Росії ЄАЕС та Організація Договору про колективну безпеку (всі члени ЄАЕС є також членами ОДКБ, а на території Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану розташовані російські військові бази і об'єкти) це, перш за все, геополітичні проекти, покликані закріпити провідну роль Росії на пострадянському просторі. При цьому, з економічної точки зору, ЄАЕС відіграє не дуже велику роль в зовнішньоекономічних зв'язках Росії. Так, наприклад, в 2017 р. частка торгівлі з усіма пострадянськими країнами (за винятком країн Балтії) в зовнішньому товарообороті Росії складала лише 12% (при цьому частка України – 2%), а частка країн-членів ЄАЕС – 9%, зокрема, частка Білорусі – 5%, Казахстану – 3%, а частки Вірменії та Киргизстану – менш ніж 1%. Основними

торговими партнерами Росії були і залишаються країни Євросоюзу – 42% всього зовнішнього товарообороту Росії в 2017 р., зокрема Німеччина – 9%, країни Азії – 31%, зокрема, Китай – 15%.

В 2014-2016 рр. товарооборот між країнами ЄАЕС значно скоротився з 61,1 до 42,9 млрд. дол. Це падіння можна пояснити кількома факторами: оскільки Росія і Казахстан є важливими експортерами нафти і газу, падіння світової ціни на нафту і газ призвело до падіння загальних надходжень від експорту цих товарів, що відповідно негативно вплинуло на обсяг товарообороту між країнами ЄАЕС. До цього слід додати негативні наслідки для економіки Росії від запровадження західних економічних санкцій, що призвели до скорочення російського імпорту, падіння курсу рубля, зниження купівельної спроможності російського населення, і відповідного скорочення попиту на імпортні товари, в тому числі на товари з країн-членів ЄАЕС. Економічні санкції проти Росії прискорили процес імпортозаміщення в російській економіці, зокрема, в сільському господарстві, чому сприяло введення Росією ембарго на сільськогосподарський і продовольчий імпорт з країн, які запровадили економічні санкції проти Росії. Але це імпортозаміщення торкнулося також продовольчого імпорту з Білорусі і Казахстану, який також скоротився, що негативно відбилося на загальному товарообороті між країнами ЄАЕС. Проте, починаючи з другої половини 2016 р. він почав стабільно зростати, зокрема, в 2017 р. зріс на 27,3%, а за січень-серпень 2018 р. – на 22%. Це можна пояснити зростанням світової ціни на нафту, що привело до зростання валютних надходжень Росії, деякої стабілізації її економічного становища, зростання внутрішнього попиту на імпортні товари, зокрема, на товари з країн ЄАЕС, а також утворенням в 2015 р. самого ЄАЕС, що сприяло зменшенню різних адміністративних перешкод, які гальмували розвиток вільної торгівлі між країнами-членами.

Якщо взяти, наприклад, зовнішній товарооборот Казахстану в 2017 р., то можна бачити, що частка країн Євросоюзу в ньому складала 38%, частка країн Азії – 24%, з них частка Китаю – 13%, частка країн ЄАЕС – 21%, з них 19,5% припадають на Росію. 48% казахського експорту (це в основному нафта та інші природні ресурси) йде в країни ЄС, 23% – в країни Азії, з них – 12,2% в Китай, 11% – в країни ЄАЕС, з них 9% – в Росію. В той же час в імпорті Казахстану домінує Росія – 34,8%, на другому місці ЄС – 24%, натомість імпорт із Білорусі і Киргизстану складає лише 1,2%. Схожа багатовекторна ситуація спостерігається в зовнішній торгівлі й інших членів ЄАЕС. Так, в експорті Киргизстану перше місце за-

ймає Швейцарія (27,7%), куди Киргизстан продає золото, наступними йдуть Казахстан з 15,2%, Росія – 15,1%, Китай – 5,5%. Проте, в імпорті Киргизстану домінує ЄАЕС – 41,5% (біля 70% цього імпорту надходить з Росії, решта – з Казахстану), друге місце займає Китай – 33,4%. Що стосується Вірменії, то 24,75% її експорту припадає на країни ЄАЕС (майже повністю на Росію), 28,6% – на ЄС, 12% – на Швейцарію (експорт золота), 5,5% – на Китай. Проте ЄАЕС лідирує в імпорті Вірменії – 31,24% (майже повністю з Росії), на другому місці Євросоюз – 21,6%, на третьому місці Китай – 10,9%, на четвертому Туреччина – 5,5%.

Росія є головним торговим партнером Білорусі, її частка складала в 2017 р. 51,2% від всього зовнішнього товарообороту Білорусі. На Росію припадає більш, ніж 40% білоруського експорту і більш, ніж 50% імпорту. Країни Євросоюзу покривають біля 30% експорту і 20% імпорту Білорусі. Частка Китаю в зовнішньому товарообороті Білорусі становить лише 5%. Таким чином, незважаючи на багатовекторний характер зовнішньої торгівлі країн-членів ЄАЕС, Росія залишається для них найважливішим торговим партнером, найголовнішим ринком збуту й імпортером, чому сприяє функціонування в межах ЄАЕС єдиного економічного простору, який передбачає вільний рух товарів, послуг, капіталів і робочої сили між країнами-членами. З першого січня 2018 р. діє Митний кодекс ЄАЕС, який прийшов на зміну Митному кодексу Митного союзу, який діяв до цієї дати. Митний кодекс ЄАЕС в значній мірі спростив митні процедури і може дати новий поштовх для розвитку торгівлі між країнами ЄАЕС.

Хоча між Білоруссю і Росією існує Договір про створення Союдної держави, основні цілі Договору (реальне об'єднання обох держав, розробка єдиної конституції і законів, впровадження спільної грошової одиниці) не були реалізовані. Головною причиною цього є те, що президент О. Лукашенко та білоруські правлячі кола були налякані можливістю того, що більш потужна держава Росія може поглинути Білорусь, і тому відмовилися від будь-якої реальної політичної інтеграції з Росією, наполягаючи лише на подальшому розвитку білорусько-російської економічної інтеграції.

За останній час у торгово-економічних відносинах між Білоруссю і Росією виникла ціла низка проблем. Одна з них – це реекспорт в Росію з Білорусі сільськогосподарських і продовольчих товарів з країн, які запровадили економічні санкції проти Росії і щодо яких Росія запровадила у відповідь продовольче ембарго. Білорусь, як і інші країни-члени ЄАЕС, аналогічного ембарго не ввела, і реекспортує в Росію товари (під виглядом білоруських) що-

до яких діє російське ембарго. Білоруська влада ці звинувачення відкидає і заявляє, що Росія в такий спосіб намагається створити перешкоди на шляху білоруської продукції на російський ринок. До того ж Мінськ обурений численними випадками заборони для низки білоруських підприємств постачати свою продовольчу продукцію на російський ринок в зв'язку з тим, що вона нібито не відповідає технічним, санітарним або фітосанітарним нормам. Білорусь бачить в цьому політику протекціонізму з боку Росії, що не відповідає правилам ЄАЕС, який передбачає вільну торгівлю між країнами-членами.

Іншою проблемою в білорусько-російських відносинах є так званий «податковий маневр» в нафтовій галузі, який Росія планує реалізувати у 2019 р. Це означає, що з 2019 р. по 2025 р. Росія буде поетапно знижувати експортне мито на свою нафту з 30% до нуля і одночасно збільшувати податок на видобуток нафти. Справа тут в тому, що зараз Білорусь отримує російську нафту в безмитному режимі. Мита на нафту і нафтопродукти йдуть до бюджету Білорусі, що є прямою дотацією з боку Росії. У 2018 р. Білорусь отримає в такий спосіб біля 2,5 млрд. доларів або приблизно 5% ВВП. «Податковий маневр», таким чином, позбавить Білорусь російської дотації, з чим Білорусь категорично не згодна. Слід додати, що в Білорусі є і своя власна нафта. Білорусь добуває приблизно 1,7 млн.т нафти на рік, в той час як Росія постачає в Білорусь 24 млн.т. Білорусь свою нафту не переробляє, а поставляє цілком в країни ЄС. Так, в січні-липні 2018 р. Білорусь продавала в ЄС свою сиру нафту, а також частину російської нафти по 65 доларів за барель, тобто на 15 дол. дорожче, ніж отримувала з Росії.

Ще однією гострою проблемою у торгових відносинах між Білоруссю і Росією є те, що Росія має намір припинити постачання в Білорусь бензину, дизельного палива і мазуту. Росія пояснює це тим, що свої потреби в цих товарах Білорусь може покрити власним виробництвом, а купуючи за відносно дешевими цінами ці продукти в Росії, Білорусь їх перепродає за більш високими цінами іншим країнам, включаючи Україну. В той же час Росія продовжить поставки в Білорусь деяких продуктів нафтопереробки, які Білорусь сама не виробляє. Що стосується поставки сирої нафти, то в 2019 р. в Білорусь буде поставлено 24 млн.т, як і в 2018 р.

Хоча між Білоруссю і Росією періодично виникають торговельні конфлікти, відмовитися від економічної інтеграції з Росією Білорусь дозволити собі не може, оскільки така інтеграція дає багато різних переваг, зокрема, можливість розвивати науково-технічну і виробничу кооперацію з Росією. В Білорусі працю-

ють біля 2,5 тисяч спільних білорусько-російських підприємств, понад 8 тис. російських і білоруських підприємств пов'язані між собою виробничою кооперацією. Росія, за даними за 2017 р., є головним інвестором в білоруську економіку, її частка складає 38% (3,7 млрд. дол.) від усіх іноземних інвестицій, які Білорусь отримала в 2017 р. Білоруські інвестиції в економіку Росії за той же період складають 66,9% (3,68 млрд. дол.) від усіх білоруських закордонних інвестицій. Крім того, Росія надала Білорусі кредит в 10 млрд. дол. на спорудження Білоруської АЕС потужністю 2400 мегаватт. Ця АЕС зараз будується з допомогою російських спеціалістів. Перший енергоблок планується ввести в експлуатацію в 2020 р. В останні роки через Білорусь стабільно йдуть транзитом в країни Євросоюзу приблизно 40 млрд. куб. м російського газу. Зокрема, в 2019 р. «Газпром» планує перекачати до ЄС через Білорусь 39,33 млрд. куб. м.

Серед переваг ЄАЕС, які приваблюють країни-члени – це створення єдиного ринку різноманітних послуг, єдиного транспортного простору. Планується формування спільного ринку нафти і нафтопродуктів до 2025 р. В 2024 р. країни-члени ЄАЕС повинні вийти на функціонування спільного ринку газу із вільними поставками газу по ринкових цінах. У перспективі передбачається створення спільного фінансового ринку (Угода про гармонізацію законодавства в сфері фінансів була підписана 17 вересня 2018 р. в Єревані).

Особливо привабливим для країн-членів ЄАЕС є те, що в межах ЄАЕС функціонує єдиний ринок праці, внаслідок чого трудові мігранти-громадяни країн-членів ЄАЕС, на відміну від мігрантів з інших пострадянських країн, можуть мігрувати і перебувати в Росії та в інших країнах-членах ЄАЕС без міграційних обмежень і користуватися соціальними правами країни перебування.

Так, наприклад, в 2017 р. із 730 тис. киргизьких трудових мігрантів 640 тис. працювали в Росії, які переказали в Киргизстан 2,21 млрд. дол., що становить біля 40% ВВП Киргизстану. За даними Нацбанку Киргизстану, за 5 місяців 2018 р. киргизькі трудові мігранти переказали з Росії 954,4 млн. дол., в той час, як із інших країн – лише 196,1 млн. дол. Кількість громадян Вірменії на території Росії становила в 2017 р. понад 500 тис., з них лише 210 тис. працювали легально, більш ніж 100 тис., за оцінками експертів, були зайняті в тіньовому секторі, а перекази у Вірменію з Росії становили 408,6 млн. дол. В 2017 р. на території Росії працювало 552 тис. громадян Казахстану. Соціологічні опитування серед трудових мігрантів з Вірменії і Казахстану показали, що майже 70% відсотків з них бажа-

ли б залишитися в Росії назавжди. На території Росії також працює приблизно 1 млн. білоруських громадян, які переказали в 2016 р. в Білорусь приблизно 263 млн. дол. Всі ці дані стосуються тільки переказів через платіжні системи. Підрахувати скільки грошей трудові мігранти вивозять із Росії в свої країни готівкою неможливо. Так, наприклад, соціологічні опитування показали, що майже 94% білоруських трудових мігрантів вважають за краще перевозити зароблені гроші із Росії в Білорусь готівкою.

ЄАЕС здійснює активну зовнішньоекономічну політику, 50 країн світу висловили бажання співпрацювати з ЄАЕС. Так, сьогодні діє угода про вільну торгівлю між ЄАЕС і В'єтнамом, а Іран, Індія, Куба, Монголія, Сербія, Сінгапур, Таїланд ведуть переговори з ЄАЕС про створення ЗВТ. 14 травня 2018 р. статус спостерігача при ЄАЕС отримала Молдова, а 17 травня 2018 р. була підписана угода про торгово-економічне співробітництво з Китаєм, яка почне діяти з 2019 р. Угодою передбачається участь ЄАЕС в реалізації проекту «Економічний пояс Шовкового шляху», яку Китай висунув в 2013 р. В рамках цього проекту країни ЄАЕС і Китай будуть співпрацювати в модернізації транспортної інфраструктури, будівництві, енергетиці, в розвитку новітніх технологій тощо. Передбачається будівництво нових та модернізація старих залізниць, зокрема, Транссибу і БАМу, створення транзитного коридору для експорту китайських товарів за маршрутом Китай – Казахстан – Москва, а з Москви далі по двох напрямках: Санкт-Петербург – скандинавські країни, Мінськ – Західна Європа. Для реалізації проектів «Економічного поясу Шовкового шляху» Китай створив фонд, в який вклав 40 млрд. дол., і Азіатський банк інфраструктурних інвестицій.

Висновки та рекомендації.

Країни-члени ЄАЕС зацікавлені в його збереженні, оскільки членство в ньому дає їм певні економічні вигоди, а саме: вільний, безмитний доступ їх товарів до величезного російського ринку, можливість отримувати російські енергоносії по цінах, нижчих, ніж для інших країн. Особливо привабливим для країн-членів ЄАЕС є те, що в межах ЄАЕС вже функціонує єдиний ринок праці.

Інтеграція в межах ЄАЕС не перешкоджає урядам країн-членів ЄАЕС розвивати торгово-економічні стосунки з третіми країнами, проводити багатовекторну торгово-економічну політику, а також займати різні позиції з приводу актуальних політичних подій, що відбуваються в світі. Так, наприклад, країни-члени ЄАЕС (за винятком, звичайно, Росії), не визнали офіційно «незалежність» Абхазії і Південної Осетії та «російський статус» Криму; не приєднались

до ембарго на імпорт продовольчих товарів із західних країн, яке Росія запровадила у відповідь на західні економічні санкції; не відмовились від режиму вільної торгівлі з Україною і не приєдналися до російських економічних санкцій проти України.

В той же час країни-члени ЄАЕС намагаються балансувати між Заходом і Росією. Так, наприклад, 19 грудня 2017 р., на 72-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, за український проект резолюції «Стан з правами людини в Автономній республіці Крим і місті Севастополі» проголосувало 70 країн, а проти 26 країн, і серед них— всі країни-члени ЄАЕС, а також Узбекистан і Таджикистан. У 2018 р., на 73-й сесії ГА ООН, 13 країн, і серед них Білорусь, Вірменія і Казахстан, проголосували проти української пропозиції включити в порядок денний ГА ООН питання про ситуацію на окупованих територіях України.

Країни-члени ЄАЕС ввели не тільки єдині митні тарифи щодо третіх країн, але й вживають заходи, реалізація яких спрощує умови торгівлі і дає нові стимули для зростання взаємної торгівлі, а саме: єдині технічні, санітарні, фітосанітарні і екологічні стандарти, відбувається уніфікація і гармонізація зовнішньоекономічного і внутрішнього соціально-економічного законодавства в межах ЄАЕС. Оскільки Україна гармонізує і уніфікує свої стандарти і законодавство із стандартами і законодавством Євросоюзу, яке відрізняється від законодавства і стандартів ЄАЕС, в майбутньому це може призвести до виникнення значних технічних проблем в галузі торговельно-економічного співробітництва України з країнами ЄАЕС.

Загалом варто сказати, що ЄАЕС не може повністю забезпечити економічну і технологічну модернізацію країн-членів. Всі країни ЄАЕС, включаючи Росію, в значній мірі залежать від імпорту технологій з більш розвинених країн. Внаслідок цього, всі країни-члени ЄАЕС, включаючи Росію, проводять багатовекторну зовнішньоекономічну політику, розвиваючи торговельно-економічні стосунки з Китаєм, країнами-членами Євросоюзу тощо. Саме тому між Казахстаном і ЄС, а також між Вірменією і ЄС існують угоди про розширене партнерство, а Киргизстан має угоду з ЄС про партнерство і співробітництво.

5.5. Васильєв О.А. Фактори інноваційного та постіндустріального розвитку у процесах трансформації країн пострадянського простору

Трансформація сучасних країн у світі спрямована на побудову соціальної ринкової економіки на базі використання досягнень

науково-технічного прогресу, які створюють потужні підвалини економічного зростання, технічного переозброєння виробництва і підвищення його ефективності. Активізація соціального потенціалу реформ і соціальна відповідальність держави мають слугувати найважливішими аргументами при здійсненні інституційних перетворень, виборі форм гнучкого поєднання ринкових механізмів, інструментів державного регулювання економіки та сучасних інститутів громадянського суспільства у країнах пострадянського простору.

Нині всі держави світу можна умовно поділити на три групи. Першу складають країни, які головною умовою розвитку вважають отримання знань. Другу – країни, які на базі цих знань створюють новітні технології. До третьої належать ті, що забезпечують перші дві групи природними, енергетичними і кадровими ресурсами. Міжнародні економічні відносини завжди були й є нерівними, складними, суперечливими, розвиток одних частин світової системи здійснюється за рахунок інших. Для залежних країн ці відносини означають вилучення прибутків і відсоткових платежів. Результатом є виведення сформованого надлишку капіталу, втрата контролю за виробничими ресурсами.

Історичний аналіз дає змогу виокремити три типи структурної залежності: колоніальної, фінансово-промислової та незалежності за участі транснаціональних корпорацій. Кожна з них зумовлює не лише міжнародні відносини цих країн, а й їхню внутрішню структуру. Вона характеризує спеціалізацію виробництва, форми нагромадження капіталу, тип відтворення економіки, а також їхню соціальну і політичну структури. За умов колоніальної та фінансово-промислової залежності відбувалася орієнтація на виробництво експортних товарів (золота, срібла, тропічної продукції в епоху колоніалізму; сировинних товарів і сільгосппродукції в епоху фінансово-промислової залежності). Структуру виробництва країни визначали закріплена спеціалізація і монокультурність у цілих регіонах. Усі країни, які змушені виробляти винятково сировинні товари, мають усвідомити, що в такий спосіб їх насильно утримують у бідності.

Технологічне домінування розвинених держав базується на новітніх досягненнях науки і техніки. Обсяг внутрішніх витрат на дослідження та розробки (ВВ на ДР) є основним показником при міжнародних зіставленнях науково-технічного та інноваційного розвитку країн. Збільшення цього показника в сучасних умовах зумовлене зростанням конкуренції, вимогами науково-технічного прогресу, гостротою екологічних викликів. Особливо зростають

державні асигнування на найбільш передові напрями розвитку науки і технологій, що мають винятково економічне і соціально-політичне значення. Підвищення рівня фінансування дослідницьких робіт досягнуто головним чином за рахунок підприємницького сектора, витрати якого суттєво перевищують витрати держави, що свідчить про позитивну трансформацію структури суспільства в цих країнах. Така політика зумовлена зростанням відповідальності держави за зміцнення наукового потенціалу як основи конкурентоспроможності в сучасному світі та вирішення багатьох економічних і соціальних задач. Держава вимушена брати на себе частку витрат на дослідження та розробки, таким чином зменшуючи ризики приватного бізнесу і направляючи його кошти в найбільш пріоритетні сфери. У довгостроковому плані модернізаційні реформи спрямовані на нарошування наукомістких галузей економіки, розвиток інформаційних та біотехнологій, промислової та транспортної інфраструктури, а також енергетики, створення бази для розвитку сільського господарства та супутніх виробництв, розвиток підприємництва.

Структурна залежність за тих чи тих історичних реалій загострювалась у формі ресурсної і технологічної залежностей. Вони включали економічну спеціалізацію, структуру виробництва, продуктивність праці, умови торгівлі, ресурсну забезпеченість. Варто також враховувати особливості нагромадження капіталу та доступу до фінансових ресурсів, лібералізацію ринку, функціонування ринку інтелектуальної власності, хвилі інновацій та інвестицій у людський капітал. У пострадянських країнах до причин консервування структурної залежності належать перешкоди на шляху до діяльності, пов'язаної з високими технологіями, а також значні витрати, що обмежують можливості створювати багатонаціональні корпорації. Наявні макроекономічні асиметрії сприяють розбіжностям у рівнях автономії макроекономічної політики через залежність від нестабільного міжнародного фінансування.

Дані Інституту статистики ЮНЕСКО говорять, що за 1996 – 2015 рр. витрати на науку у світі зросли на 13%, випередивши зростання глобального ВВП. Останні роки найбільшу у світі частку своїх доходів у науку вкладають Ізраїль – 4,27% ВВП, Республіка Корея – 4,23%, Японія – 3,28%, Швеція – 3,26% (2015 р.). Країни ОЕСР у 2015 р. вклали в НДДКР 2,55% свого ВВП. Навіть країни Африки дедалі частіше роблять ставку на дослідження та інновації, намагаючись вибратися з пастки бідності. Зростання витрат на науку і кількості дослідників говорить про створення потужних дослідницьких центрів у країнах, зацікавлених у сталому науково-технологічно-

го розвитку. У той же час країни пострадянського простору витрачають на дослідження і розробки 0,1–1,1% ВВП, що в кілька разів менше, чим середньосвітові витрати (табл. 1).

Аналіз тенденцій у фінансуванні науки протягом 1996–2015 рр. показує, що лідери науково-технічного прогресу значно збільшили витрати на науку, зокрема, Республіка Корея – на 89%, Ізраїль – на 64%, навіть країни Центральної Європи і Балтії – на 58%, Польща – на 56%. У той же час пострадянські країни залишили на низькому рівні чи навіть зменшили витрати на науку за середньосвітового зростання цього показника. Це свідчить про тенденції подальшого відставання країн пострадянського простору у сфері науки і високих технологій і фактичне закріплення за ними статусу сировинного придатку розвинених держав.

Табл.1.

**Внутрішні витрати на дослідження і розробки
у пострадянських країнах у 1996-2015 рр., % до ВВП за даними
ЮНЕСКО**

Країна	1996 р.	2015 р.	Країна	1996 р.	2015 р.
Вірменія	–	0,25	Таджикистан	–	0,11
Азербайджан	0,24	0,22	Туркменістан	–	–
Білорусь	1,00	0,52	Україна	–	0,62
Грузія	0,33	0,32	Узбекистан	–	0,21
Казахстан	–	0,17	Світ	1,97	2,23
Киргизстан	–	0,12	Центральна Європа і Балтія	0,73	1,15
Молдова	0,87	0,57	Європейський Союз	1,68	2,05
Росія	0,96	1,13	ОЕСР	2,12	2,55

Аналізуючи показники ВВ на ДР у відсотках до валового внутрішнього продукту, можна зробити висновок, що невеликі європейські країни виявляють відносно високий рівень активності в розвитку науки. Це пояснюється як тим, що в найбільш динамічні

держави переноситься значна частка інноваційних технологій, так і тим, що ці країни форсують розвиток національних інноваційних систем. Діалектика залежності економічного розвитку та ефективної імплементації індустріальної політики визначається тим, що рушійною силою збільшення несировинного експорту є макроекономічна політика держави, що стимулює структурні зрушення в економіці на користь високотехнологічних галузей промисловості. Лише на основі адекватної макроекономічної політики можна розробити детальні структурні заходи для зміни пріоритетів розвитку промисловості загалом та експорту зокрема. Економічний розвиток, серед іншого, стимулюється зростанням продуктивності праці, що відбувається за рахунок підприємств, які в пошуках зменшення витрат і збільшення прибутків впроваджують нові технології. Саме по собі виробництво виступає основним джерелом інвестицій у науково-дослідні роботи, ключовим елементом експорту і головним рушієм для зайнятості в інших секторах, включаючи сервісний.

Для пострадянських країн ефективність державного впливу має бути визначальним чинником економічної трансформації. Стимулювання промислового розвитку передбачає реалізацію таких завдань, як стабілізація валютного курсу, оптимізація податкової політики, імплементація механізмів державного стимулювання експорту, диверсифікація ринків збуту шляхом активного проведення вертикально-спеціалізованої індустріалізації, залучення прямих іноземних інвестицій, зростання заробітної плати, підвищення кваліфікації робочої сили. Це сприятиме здійсненню модернізації економічної (в сенсі зростання частки експортного ринку і вартості одиниці виробленої продукції) і соціальної, спрямованої на зростання зайнятості та реальної заробітної плати. У такий спосіб економічний прагматизм поступово трансформуватиметься в економічний гуманізм.

Говорити про інноваційне виробництво можна буде лише тоді, коли буде створено ринок інтелектуальної власності, коли великий бізнес почне купувати науково-технологічні розробки. Концепція національної технологічної ініціативи і переходу до наступного технологічного укладу повинна передбачати першість цифрових технологій, без яких у реальному виробництві не обійтися. Потрібні матеріали нового покоління, освоєння і впровадження адитивних технологій та їхній розвиток. Це має стати основою розвитку і модернізації верстатобудування і робототехніки. Не можна обійтися також без наноматеріалів і нанотехнологій, які дозволять створити штучний інтелект. Це дасть можли-

вість підвищити продуктивність праці в десятки разів, наблизити коефіцієнт використання матеріалу до одиниці, створити принципово нові виробничі технології.

Частка технологій п'ятого укладу в пострадянських країнах складає в середньому менше 10%, більше ніж половина вітчизняних технологій належать до четвертого рівня, близько третини – до третього. На наступну технологічну ступінь можна перейти, тільки міцно спираючись на попередню, оскільки кожний технологічний уклад обумовлений необхідністю появи більш сучасних продуктивних сил за відповідних виробничих відносин. При цьому важливо зберегти знання і практику попередніх укладів, бо зберегти стійкість без теорії і практики попередніх укладів неможливо. Однією з обов'язкових умов переходу до п'ятого технологічного укладу є використання інформаційних технологій. Найрозвиненіші країни засвоїли їх і успішно використовують.

Пострадянські країни здатні досягти технологічного лідерства в певних сферах економіки завдяки багатим природним ресурсам, великій території і значному людському потенціалу, незважаючи на складну зовнішньополітичну і економічну ситуацію. Тут важливим є стратегічний підхід до розвитку інноваційної діяльності в науці і бізнесі. Успішний процес комерціалізації технологій зможе дозволити підвищити економічну конкурентоспроможність країн у довгостроковій перспективі за рахунок системного підходу з використанням цілеспрямованих заходів і програм підтримки.

Економічна і соціальна модернізація пострадянських країн повинні йти максимально синхронно. Новітні виробництва, нові системи освіти і науки, розвиток середнього класу, розширення соціальних гарантій потребують своєчасного корегування всієї системи соціальних відношень. Як свідчить міжнародний досвід, процес модернізації супроводжується посиленням активності громадян, розкриттям їхнього творчого потенціалу. На сьогодні мета і зміст соціальної модернізації країн пострадянського простору полягають у тому, щоб підготувати суспільство до життя в умовах нової індустріально-інноваційної економіки, знайти оптимальний баланс між форсованим економічним розвитком і широким забезпеченням суспільних благ, сформувані соціальні відносини, побудовані на принципах права і справедливості. Завдання влади полягає в забезпеченні раціонального балансу інтересів держави, суспільства й особистості. Важливо активно розвивати соціальне партнерство, створювати умови для розширення участі недержавного сектору в модернізації країни, передусім, соціальної сфери.

Модернізація країн має спиратися на прогресивну науково-технічну політику, що охоплює не тільки реконструкцію, модернізацію та розширення існуючої інфраструктури, а й встановлення тісних зв'язків між промисловістю та науково-дослідними установами. Головні зусилля держав мають бути зосереджені на підтримці та зміцненні взаємодії між науково-дослідними установами та користувачами їхньої наукової продукції. Зусилля мають концентруватися на тих науково-технологічних напрямках, де вони приведуть до комерційних здобутків, що дозволить прискорити економічне зростання країн та отримати позитивні результати в соціальному плані.

Модернізація, спрямована на інноваційний розвиток економіки країни, потребує подальших реформ у галузі підготовки спеціалістів. Міжнародний досвід свідчить, що на розвиток освіти впливають у динаміці три основні складники цивілізації: науково-технічний (наука – техніка – виробництво), соціально-політичний (держава) і культурний (релігія, філософія, мистецтво), що вносить специфічні особливості в освітянську діяльність та вимагає розробки відповідних підходів у кожної країни.

Висновки та рекомендації.

1. У розвинених країнах світу ставляться до науки і інновацій як до найважливіших факторів розвитку економіки на рівні з банківською системою та податковою службою. Фундаментальні наукові дослідження є базою для найновіших прикладних розробок, які після ринкової апробації перетворюються в «золоті» інновації для промисловості, стають основою нових виробництв, що приносять надприбуток і поповнюють державний бюджет. Науково-технічна і промислова політика в них спрямована на забезпечення високої результативності наукових досліджень, державно-приватне партнерство в інноваційній сфері, стимулювання державою зацікавленості бізнесу в організації нових високотехнологічних виробництв, а не в торгівлі сировиною.

2. Світовий досвід доводить, що пострадянським країнам неможливо подолати залежність від розвинених країн, якщо орієнтуватися тільки на експорт сировини та імпорт промислових товарів на запозичені під високі відсотки кредитні ресурси. Слід забезпечити тривалий промисловий ренесанс на базі науково-технічного прогресу, який дасть змогу використати наявний у країнах ресурсний і людський капітал, вирішити проблему безробіття та закласти підвалини структурної трансформації економіки, подолати її сировинне спрямування. Необхідно запозичити

міжнародний досвід щодо такої промислової політики, яка ґрунтується на потужній виробничій базі, що має важливе значення для побудови багатой і економічно успішної держави.

3. Прискорений розвиток науки і високих технологій в Україні має стати головним пріоритетом державної політики, націленої на забезпечення нової якості економічного зростання, досягнення реальної дієвості ринкових інструментів макроекономічної збалансованості, сприяння розвитку реального сектора економіки, розширення зовнішніх зв'язків, удосконалення інноваційно-інвестиційного процесу. Збільшення фінансування вітчизняної науки до середньосвітового рівня (понад 2% від ВВП), ефективне використання досягнень науки і техніки необхідні для модернізації країни, вирішення соціальних, економічних, культурних та інших проблем суспільства. Зайняти лідируючі позиції в постіндустріальних технологіях неможливо без глибоких знань, побудованих на фундаментальних дослідженнях. Для успішного вирішення інноваційних завдань необхідно принципово змінити систему освіти у школах і вишах, суттєво підвищити рівень підготовки з точних і технічних дисциплін, підняти соціальний престиж професій інженера і науковця.

5.6. Богданович І.І. Білорусь: національний шлях розвитку та його здобутки

Республіка Білорусь стала незалежною країною у 1991 р. Процес здобуття державної незалежності розпочався 27 липня 1990 р. після прийняття Декларації про державний суверенітет Республіки Білорусь. 25 серпня 1991 р. даний документ набув статусу конституційного акту. Вже з 19 вересня 1991 р. держава набула своєї сучасної назви (до цього використовувалась назва «Білоруська РСР»). Остаточо процес легітимізації та визнання нової країни завершився наприкінці 1991 р. після оформлення всіх необхідних документів, що припиняли існування СРСР.

Упродовж 28 років країна пройшла шлях від складової частини іншої держави до самостійної суверенної країни, яка здобула визнання на міжнародній арені, стала активним учасником світових політичних процесів, міжнародних економічних відносин, гуманітарних, культурних та інших подій і явищ. За даний час у Білорусі вдалося створити всі необхідні передумови для розвитку національної економіки та суспільства.

У 1994 р. було прийнято Конституцію Республіки Білорусь, яка зі змінами та доповненнями діє по сьогоднішній день. Із 1996 р.

країна є республікою з двопалатним парламентом (Палата представників стала нижньою палатою парламенту, Рада Республіки – верхньою) та Президентом як главою виконавчої влади.

Розрив економічних зв'язків після розпаду СРСР, неминучий при переході до ринку спад виробництва й інфляція, призвів народне господарство Білорусі до глибокої економічної кризи. З 1992 р. розпочалося обвальне падіння виробництва. За 1990-1995 рр. валовий внутрішній продукт скоротився на 38%, виробництво промислової продукції – на 41%, виробництво продукції сільсько-го господарства – на 27%, обсяг капітальних вкладень – на 60%. Економічний стан Білорусі в умовах вільного ціноутворення ускладнила проблема постачань паливно-енергетичних ресурсів, металу та сировини з Росії, України, країн Центральної Азії. Ціни на них безперервно зростали, викликаючи багаторазове підвищення вартості товарів і послуг.

У скрутному становищі опинилося сільське господарство. Відбувалося скорочення поголів'я великої рогатої худоби, погіршувалася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. Водночас, закупівельні ціни на сільгосппродукцію контролювалися державою, залишаючись вкрай низькими і не покриваючи витрат на її виробництво. Ринкові відносини на селі почали зароджуватися ще у 1991 р., коли були ухвалені закони «Про селянське (фермерське) господарство», «Про право власності на землю». Ними передбачалася можливість приватної власності на присадибні ділянки, особисте підсобне господарство, дачне будівництво, а також можливість довгострокової оренди землі за договірною ціною. У 1993 р. площа виділених земель для фермерських господарств складала 51959 га або 0,5% усіх сільгоспугідь республіки. При цьому питома вага продукції фермерських господарств у загальному обсязі продукції агропромислового комплексу складала менше 1%, а в товарній продукції – 0,3%. Багато фермерських господарств збанкрутували.

Враховуючи ситуацію, що склалася, у 1995 р. була прийнята Програма виходу з кризи, розрахована на п'ять років. Курс на соціально орієнтовану ринкову економіку, здійснення ефективної соціальної політики стали основою внутрішньополітичної діяльності керівництва країни. У 1996-1997 рр. вдалося знизити інфляцію і сповільнити темпи економічного спаду виробництва, оживити його в окремих галузях промисловості, стримати падіння життєвого рівня населення, зменшити рівень безробіття.

Проте валютна криза в республіці у березні і серпневі фінансова криза 1998 р. у Росії негативно позначилися на економіці

Білорусі. З метою подолання кризи були проведені уніфікація валютного курсу білоруського рубля і часткова лібералізація цін, посилена бюджетна дисципліна, значною мірою здійснено перехід у розрахунках на грошову основу. У результаті цих заходів інфляція знизилася з 251% у 1999 р. до 108% у 2000 р. Обсяг ВВП збільшився на 3,8%, а в 2001 р. більш ніж на 4%. Виробництво промислової продукції зросло на 5,5% і склало 106% від рівня 1990 р. У 2001 р. реальні грошові доходи населення збільшилися на 25%, а реальна заробітна плата – більш ніж на 30%. Разом з тим продовжував зростати обсяг нереалізованої продукції, залишався низьким рівень інвестицій, третина підприємств на той час стали збитковими.

Для подолання кризи керівництвом республіки був взятий курс на проведення модернізації економіки і соціальної сфери. Реформи проводилися відповідно до Національної стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 р. За результатами завершення першого етапу реформування в 2010 р. енергоємність ВВП була знижена на 23,3%. У цілому вдалося також завершити модернізацію великих і середніх підприємств. Проте вже у березні 2011 р. на Білорусь вплинула світова валютно-фінансова криза, наслідки якої повністю не подолані в країні і до цього часу.

Сьогодні можна констатувати, що за 28 років державної незалежності є позитивні зміни в усіх сферах функціонування Республіки Білорусь.

За ці роки населення країни дещо зменшилось: так, станом на 31 грудня 1990 р. воно складало 10 190 тис. осіб; станом на 31 грудня 2017 р. його чисельність дорівнювала 9 492 тис. осіб. Попри скорочення кількості мешканців країни майже на 700 тис. осіб, слід відзначити, що в останні роки вдалося досягти певного зростання населення (найнижче значення даного показника було зафіксоване у 2012 р. і складало 9464 тис. осіб). Головними причинами такої демографічної ситуації стали проблеми соціально-економічного розвитку 1990-х рр. та кризові процеси на початку ХХІ ст.

Необхідно звернути увагу ще на один факт: у віковому розрізі найбільшого скорочення зазнала група осіб молодшого працездатного віку (з 2 495 тис. осіб у 1990 р. до 1 683 тис. осіб у 2017 р.), при тому, що кількість працездатного населення скоротилась незначно (з 5665 до 5432 тис. осіб за аналогічний період), а вікова група «старшого працездатного віку» взагалі зазнала зростання (з 2030 до 2377 тис. осіб за аналогічний період).

Якщо з позицій сучасного розвитку економіки така ситуація не виглядає проблемною, то в довгостроковій перспективі є всі під-

стави стверджувати про загрозу наростаючої демографічної кризи для Республіки Білорусь. Про це ж свідчить негативне значення показника природного приросту населення (-16,7 тис. осіб за підсумками 2017 р.). Тобто в перспективі необхідною є активізація державних заходів з підтримки народжуваності з метою виправлення існуючих в даній сфері диспропорцій.

Разом з тим, за індексом людського розвитку Білорусь істотно покращила свої результати. У 2017 р. вона займала 53 місце в даному рейтингу (зауважимо, що на 51-52 місяцях розташувались країни ЄС Болгарія та Румунія; а сама Білорусь ще в 2005 р. була на 64 місці). За даним показником Білорусь випередила всі країни СНД, крім Росії.

Як вже зазначалось, економічний розвиток держави був позбавлений стабільного тренду на зростання. Головним свідченням цього є валовий внутрішній продукт (ВВП), який дозволяє оцінити економічний розвиток країни, а також порівняти його з досягненнями інших держав. У 1992 р. за даними Комісії ООН з торгівлі та розвитку UNCTAD обсяг ВВП Республіки Білорусь складав 18,3 млрд. дол. Упродовж наступних років він неухильно скорочувався і в 2000 р. продемонстрував найнижче значення за роки білоруської незалежності – 10,4 млрд. дол. У подальшому ситуацію вдалось виправити і динаміка річних значень ВВП набула позитивних зрушень: за наступні роки ВВП було подвоєно (у 2004 р. показник склав уже 23,9 млрд. дол.). Динаміка цього показника мала різнонаправлений характер: внаслідок світової кризи 2008-2009 рр., а потім геополітичної кризи 2014 р., які позначились у тому числі і на економіці Білорусі, ВВП скорочувався, але вже наступного року повертався до зростаючого тренду. За підсумками 2017 р. ВВП Білорусії сягнув 54,4 млрд. дол., а, за деякими оцінками, у 2018 р. він склав 59,7 млрд. дол.

У розрахунку на душу населення обсяг ВВП за паритетом купівельної спроможності відносно 2000 р. зріс майже в 4 рази (з 4,7 тис. дол. до 18,2 тис. дол. у 2015 р.; за підсумками 2018 р. за даними МВФ ця цифра складає 20,0 тис. дол.).

За своєю структурою ВВП Білорусі включає різні види економічної діяльності. У 2018 р. 37,9% ВВП країни було створено у сфері виробництва (у т.ч. 26,1% – у промисловості, 6,4% – у сільському господарстві, 5,4% – у будівництві), ще 47,7% – у сфері послуг, серед яких основними були торгівля (10,0%), транспортна діяльність (5,8%), інформація та зв'язок (5,5%).

Крім показників, що безпосередньо свідчать про кількісну сторону економічних процесів, є ще данні, які дозволяють підтвер-

дити (або навпаки спростувати) позитивну динаміку економічного розвитку країни. До таких можна віднести, наприклад, обсяги вантажних перевезень. Так, якщо вантажообіг транспорту по Республіці Білорусь складав у 2000 р. 89,1 млрд. т. км, у 2010 р. – 128,1 млрд. т. км, то у 2018 р. – 138 млрд. т. км. Сумарна вага перевезених вантажів складала у 2000 р. 285,4 млн. т, у 2010 р. – 456,0 млн. т, а в 2018 р. – 455,5 млн. т.

Республіка Білорусь стала першою з держав на пострадянському просторі, якій вдалося перевищити рівень промислового виробництва 1991 р. – моменту розпаду СРСР.

Згідно даних ЮНКТАД, Республіка Білорусь займає достатньо скромні позиції в світовій товарній торгівлі. Так, зовнішня торгівля Білорусії впродовж 2000-2018 рр. розвивалась нерівномірно: якщо з 2000 р. до 2012 р. обсяги її зовнішнього торговельного обороту демонстрували динаміку зростання, то у 2013–2016 рр. спостерігається певне зниження темпів, яке в 2017 р. нарешті змінилось зростанням. Проте стверджувати, що негативна тенденція була подолана, ще зарано.

Загальна структура зовнішньої торгівлі товарами Республіки Білорусь наведена в табл. 1.

Таблиця 1.

Зовнішня торгівля товарами Республіки Білорусь
(млн. дол. США)

	2000	2005	2010	2013	2015	2016	2017	2018
Зовнішньоторговий оборот	15972	32687	60168	80226	56952	51147	63475	72135
Експорт	7326	15979	25284	37203	26660	23537	29240	33726
Імпорт	8646	16708	34884	43023	30292	27610	34235	38409
Сальдо	-1320	-729	-9600	-5820	-3631	-4073	-4995	-4683

Аналіз даних таблиці 1 дозволяє зробити низку проміжних висновків:

По-перше, впродовж вказаного періоду спостерігається різний вплив експорту та імпорту на обсяги зовнішньоторговельного обороту, про що свідчать темпи приросту (зменшення) експорту

та імпорту у порівнянні з темпами росту загального зовнішньоторговельного обороту.

По-друге, характерним для зовнішньої торгівлі Білорусі є негативне зовнішньоторговельне сальдо (обсяги коливаються від 344 млн. дол. у 2012 р. до 9 600 млн. дол. у 2010 р. та 4 964 млн. дол. у 2017 р.).

Не слід забувати також і про той факт, що ВВП Білорусі є достатньо залежним від експорту, а рівень частки експорту Білорусі у світовому експорті та імпорті є порівняно незначним і коливається по експорту від 0,11% до 0,25%, а імпорту – від 0,13% до 0,25%.

Найбільш вагомими за номенклатурою експортними товарами Республіки Білорусь є нафтопродукти та нафта, калійні та азотні добрива, металопродукція, вантажні автомобілі та трактори, хімічні волокна та нитки, шини, молочно-м'ясна продукція, цукор. Основні статті імпорту припадають на енергоресурси (головним чином, на нафту та природний газ), сировину, матеріали та комплектуючі (сюди включаються метали та вироби з них, сировина для хімічного виробництва), технологічне обладнання.

Найбільші обсяги експорту з Республіки Білорусь у 2018 р. припадали на Російську Федерацію (38,4%), Україну (12,0%), Великобританію (9,1%), Німеччину (4,3%), Нідерланди (4,2%), Польщу (4,0%), Литву (3,4%), Казахстан (2,3%), Бразилію (1,7%), Китай (1,4%); частка інших країн склала 19,2%. За розмірами товарного імпорту в Білорусь лідерами за підсумками 2018 р. стали: Росія (58,9%), Китай (8,2%), Німеччина (4,8%), Україна (3,7%), Польща (3,1%), Туреччина (2,1%), Італія (2,1%), США (1,1%), Литва (0,9%), Франція (0,9%), Нідерланди (0,8%), на решту країн світу припадало 13,4%. Як бачимо, основним партнером Білорусі по зовнішній торгівлі із значним відривом від другого місця є Росія.

Більш успішною складовою зовнішньоекономічної діяльності Білорусії виступає зовнішня торгівля послугами, яка стабільно зростає, має позитивне сальдо та значною мірою дозволяє компенсувати негативне сальдо в торгівлі товарами. Так, у 2018 р. експорт послуг Білорусією склав 8,7 млрд. дол., імпорт – 5,4 млрд. дол., позитивне сальдо – 3,3 млрд. дол.

Позитивної динаміки досягнуто і в залученні прямих іноземних інвестицій. Зокрема, станом на кінець 2018 р. у білоруську економіку було залучено 10,8 млрд. дол. Порівняння результатів у даній сфері із іншими країнами пострадянського простору дає підстави для висновку, що Білорусь змогла налагодити достатньо ефективне співробітництво із зарубіжними партнерами.

Було досягнуто позитивних результатів у розвитку співпраці із провідними фінансовими установами (Група Світового Банку, Міжнародний Валютний Фонд) та регіональними організаціями (Рада Європи, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Європейський Союз, Співдружність Незалежних Держав, Євразійський економічний союз), створено амбіційний проект під назвою Союзна держава Білорусі та Росії.

Висновки та рекомендації.

Сьогоднішній стан розвитку Республіки Білорусь дозволяє вести мову про наявність проблемних питань. До таких можна віднести:

відносно низький рівень зарплат та соціальних виплат у порівнянні із сусідніми державами;

посилення демографічної проблеми в країні: частина молоді прагне працевлаштуватись за кордоном (як правило, мова йде про сусідні Росію та Польщу);

сучасний стан політичного розвитку держави викликає політичний та економічний тиск з боку Західних країн;

участь в інтеграційному проекті Союзна держава Білорусі та Росії при порушенні білоруських національних інтересів може призвести до зниження рівня реальної незалежності Республіки Білорусь.

Незважаючи на це, можна стверджувати, що Республіка Білорусь у XXI ст. змогла скористатися своєю незалежністю, ствердити себе як активна учасниця міжнародних політичних та економічних відносин, що прагне стабільного розвитку з метою забезпечення гідного рівня життя своїм громадянам.

5.7. Богданович І.І. Зовнішньоекономічна діяльність Республіки Білорусь: специфіка державної підтримки

У 2017 р. президія Ради Міністрів Республіки Білорусь схвалила нову Національну стратегію стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2030 р., яка прийшла на зміну і, в той же час, стала логічним продовженням аналогічного документу, прийнятого на термін до 2020 р. ще у 2004 р. Оскільки в сучасному світі необхідною умовою для ефективного розвитку економіки країни є її участь у світових господарських процесах, цілком логічно, що в цьому документі головною метою зовнішньоекономічних відносин Республіки Білорусь визначено

необхідність використання переваг міжнародного поділу праці та процесів глобалізації для досягнення стратегічних цілей стійкого розвитку країни.

Головним критерієм ефективного розвитку зовнішньоекономічних відносин країни є формування позитивного сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами, стійкі темпи зростання експорту товарів та послуг, досягнення позитивного сальдо поточного рахунку. Основною метою при цьому називається зниження рівня зовнішньоекономічних загроз шляхом ефективної участі в процесах міжнародного поділу праці, використання конкурентних переваг країни та застосування механізмів міжнародних інтеграційних об'єднань. Її досягнення включає в себе низку тактичних завдань. **Найважливішими серед інших тут можна назвати:**

- розширення та диверсифікація торговельно-економічних зв'язків з іншими країнами, регіональними союзами, міжнародними економічними організаціями (в першу чергу, з Євразійським економічним союзом);
- підтримання добросусідських відносин та тісної співпраці з Російською Федерацією;
- дотримання критеріїв економічної безпеки в зовнішньоекономічній сфері;
- вступ Білорусі до Світової організації торгівлі (СОТ) з врахуванням її національних інтересів;
- активізація торговельно-економічних зв'язків з перспективними економіками та ємкими ринками збуту в Південно-Східній Азії, Африці, Латинській Америці та на Близькому Сході.

Одним з головних кроків у досягненні зазначених цілей називається реалізація активної економічної дипломатії, яка сприяла б відкриттю нових ринків, захисту інтересів національних компаній за кордоном та просування принципів рівноправного партнерства.

Стан та динаміку зовнішньої торгівлі товарами Республіки Білорусь у ХХІ ст. наведено в табл. 1.

Спад зовнішньоторговельної активності у 2014-2016 рр. пояснюється низкою чинників, серед яких найбільший вплив мала криза у відносинах між Росією та країнами Заходу, що супроводжувалась і супроводжується взаємними санкційними обмеженнями. Це призвело до економічного уповільнення та, як наслідок, до падіння попиту на товари, експортером яких виступає в тому числі й Білорусь. Крім того, у ряді випадків Білорусь є учасником коопераційно-виробничих ланцюгів, а тому її економіка безпосередньо відчула на собі загальні кризові тенденції. Проте у 2017 р. у відносинах з основними торговельними партнерами намітилося певне пожвавлення, що

одразу відобразилося на показниках експортно-імпортних операцій Республіки Білорусь. У той же час дані табл. 1 свідчать, що Білорусь поки що тільки віддаляється від мети перетворення зовнішньоторговельного сальдо з негативного на позитивне.

Тому, як зазначено вище, важливим інструментом підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) визначено економічну дипломатію. У спрощеному вигляді це поняття означає комплекс прийомів та методів, що можуть застосовуватися державою для підтримки і просування національних інтересів та власних виробників на світових ринках. Як показує практичний досвід, у ХХІ ст. не залишилося країн, що могли би досягнути успіху в ЗЕД без застосування економічної дипломатії.

Таблиця 1.

Зовнішня торгівля товарами Республіки Білорусь
(млн дол. США)

	2000	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Зовнішньо-торговий оборот:								
<i>млн дол. США</i>	15972	60168	92464	80226	77180	56952	51147	63498
<i>+, - у % до попереднього року</i>	x	+84,1	+6	-13,2	-3,8	-26,2	-10,2	+24,1
Експорт, млн дол. США	7 326	25284	46059	37203	36392	26660	23537	29267
<i>+, - у % до попереднього року</i>	x	+58,2	+11,2	-19,2	-2,2	-26,7	-11,7	+24,3
Імпорт, млн дол. США	8 646	34884	46404	43023	40788	30292	27610	34231
<i>+, - у % до попереднього року</i>	X	+108,8	+1,4	-7,3	-5,2	-25,7	-8,9	+24,0
Сальдо зовнішньої торгівлі:								
<i>млн дол. США</i>	-1 320	-9 600	- 344,5	-5 820	-4 396	-3 631	-4 073	-4 964
<i>в % до зовнішньоторгового обороту</i>	8,3	16,0	3,7	7,3	5,7	6,4	11,9	7,8

Звертаємо увагу, що відсоткове відношення з усіх показників наведено в порівнянні з попереднім роком.

Для Республіки Білорусь характерною є побудова системи підтримки зовнішньоекономічної діяльності, яка включає в себе національні органи виконавчої влади та спеціалізовані структури, що забезпечують розробку і реалізацію відповідних заходів та функціонують у статусі незалежних юридичних осіб, але діяльність яких тісно пов'язується з реалізацією державних програм та завдань у даній сфері. До перших належать Президент Республіки Білорусь, Міністерство закордонних справ, частково Міністерство економіки, Міністерство промисловості і Міністерство торгівлі. В окремих випадках за необхідності можуть залучатися також галузеві відомства, які виступатимуть як профільні в окремих питаннях (наприклад, Міністерство енергетики).

Прикладом спеціалізованих установ може служити Білоруське республіканське унітарне підприємство експортно-імпортного страхування «Белексімгарант». Воно було створене на виконання спільної Постанови Міністерства фінансів, Міністерства економіки, Міністерства закордонних справ і Міністерства промисловості від 31.01.2001 р. № 10/29/1/2 «Про затвердження Положення про порядок страхування експортних контрактів (кредитів) з використанням механізму роботи фонду підтримки експорту». Сьогодні «Белексімгарант» є великою страховою компанією, яка виконує звичні для цього бізнесу функції та завдання. Разом з тим, на неї покладено також забезпечення страхового покриття експортно-імпортних операції, а сама компанія має налагоджені контакти, закріплені відповідними угодами, з аналогічними структурами інших держав (наприклад: з експортно-кредитним агентством Франції COFACE, Експортним страховим агентством Польщі KUKE S.A., Арабською корпорацією зі страхування експортних кредитів та інвестицій DHAMAN, Експортним страховим агентством Нової Зеландії NZECO).

Додатково реалізується програма підтримки лізингових компаній-нерезидентів Білорусі (здійснюється ВАТ «Промагролізинг»). Її було розгорнуто для сприяння реалізації білоруської продукції на ринках основних країн-партнерів. У сфері інвестиційної взаємодії спільно з зарубіжними партнерами активно застосовується такий інструмент як надання державних гарантій та страхування інвестицій у проектах, що пройшли відповідну експертизу та затвердження.

Для функціонування системи державної підтримки експорту в Республіці створено необхідну законодавчу базу та інституційну

основу. Основоположним документом у сфері експортного кредитування та страхування експортних ризиків за участю держави є Указ Президента Республіки Білорусь від 25.08.2006 р. № 534 «Про сприяння розвитку експорту товарів (робіт, послуг)». **Указом затверджено:**

- Положення про страхування експортних ризиків з підтримкою держави;

- Положення про порядок видачі і використання бюджетних позичок для виплати страхових відшкодувань за договорами страхування експортних ризиків із підтримкою держави;

- Положення про порядок компенсації втрат банкам і небанківським кредитно-фінансовим організаціям Республіки Білорусь, які здійснюють фінансування під поступку грошової вимоги (факторинг) при реалізації експортних контрактів.

У рамках Указу Президента Республіки Білорусь від 24.09.2009 р. № 466 «Про деякі заходи з реалізації товарів, вироблених в Республіці Білорусь» продовжує реалізовуватися механізм стимулювання зарубіжних споживачів білоруської продукції з використанням ресурсної та клієнтської бази іноземних банків.

Значну роль у сприянні експорту білоруських товарів відіграє Білоруська торгово-промислова палата, яка надає широкий комплекс послуг у сфері ЗЕД, починаючи від поширення комерційної пропозиції, пошуку партнера і закінчуючи укладенням зовнішньоекономічного контракту.

Не менш важливим інструментом реалізації економічної дипломатії Республіки Білорусь розглядається участь країни в міжнародних економічних організаціях. У першу чергу, тих, які визнані пріоритетними в забезпеченні зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів білоруської економіки. До них належать СНД, ЕАЕС, Союзна держава Білорусі та Росії. Ведеться діалог з Євросоюзом, відбуваються переговори з приводу приєднання держави до Світової організації торгівлі на умовах, які були б визнані сприятливими не тільки для партнерів з переговорного процесу, а й для самої Білорусі.

Висновки та рекомендації.

Зазначений досвід являє значний інтерес для України, її економіки та для вітчизняних суб'єктів господарювання. Так, у сучасних умовах в Україні пріоритетними елементами державної системи сприяння і підтримки експорту повинні бути: діяльність торгового представника України та повноцінне функціонування структури (або структур), уповноваженої на страхування експорт-

них операцій. Певні кроки в цьому напрямі в Україні вже зроблено, проте їх змістовне наповнення та терміни практичного впровадження ще не досягли рівня, який повноцінно відповідав би реальним потребам національної економіки та запитам її суб'єктів у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

5.8. Добровольська А.Б. Результати парламентських виборів 2019 р. в Республіці Молдова: тенденції трансформації суспільно-політичного середовища

Відмінною рисою політичної системи Республіки Молдова є наявність конкурентного політичного середовища, опозиційних політичних партій, незалежного громадянського суспільства, яке, однак, поки не може забезпечити суттєвого впливу громадян на ухвалюванні владою рішення, а також регулярні вибори на демократичній основі.

Впродовж майже всього незалежного існування Молдови її парламент обирався за партійними списками (закон 1993 р.). Однак 20 липня 2017 р. молдавський парламент схвалив закон про перехід на змішану систему виборів. Відповідно до змішаної виборчої системи тепер 50 депутатів обираються за партійними списками і 51 – в одномандатних округах. Запровадження змішаної системи було однією з політичних умов у рамках пакету реформ, запропонованих Євросоюзом. Щоб потрапити в парламент, партіям необхідно набрати не менше 6% голосів, а блокам – не менше 8%. В одномандатних округах перемагає кандидат, який набрав голосів більше, ніж інші, за один тур. Президент може розпустити парламент і призначити нові вибори, якщо новий парламент не зможе сформувати правлячу коаліцію протягом 45 днів після оголошення результатів.

Станом на 2019 р. у Молдові офіційно зареєстровано 45 партій. У виборах, що відбулися 24 лютого цього року, за 101 місце в парламенті змагалися 14 партій і 1 блок, а також 320 депутатів-одномандатників. За результатами виборів у парламент наступного скликання увійшли: Партія соціалістів з 35 мандатами (18 місць за партійними списками і 17 по одномандатних округах); Демократична партія – 30 мандатів (відповідно, 13 і 17 місць), виборчий блок ACUM – 26 (14 плюс 12); партія «ШОР» – 7 мандатів (5 + 2); 3 місця отримали незалежні кандидати.

За партійними списками лідером, з 31,35% здобутих голосів, виявилася пропрезидентська Партія соціалістів, яку раніше очолював чинний президент Молдови І. Додон. Основною ідеологі-

єю ПСРМ є соціалізм, лівий націоналізм і євразійська орієнтація. Блок АСУМ – проєвропейська коаліція на чолі з колишнім міністром освіти М. Санду (партія «Дія та солідарність» - соціальний лібералізм) і лідером протестів А. Нестасе (партія «Платформа Достойнство і правда» – соціальний лібералізм), набрав 26,39%. Владна нині Демократична партія Молдови, яку очолює В. Плахотнюк, отримала 23,84% голосів виборців. ДМП позиціонує себе як соціал-демократична, проєвропейської спрямованості. Незначну, але достатню для входження в парламент, підтримку виборців – 8,39%, одержала партія «ШОР» (лівий соціал-лібералізм).

Вибори 2019 р. підтвердили тезу про те, що лівий електорат в Молдові сьогодні помітно перевищує правий. Однак консолідації політичних сил РМ навколо спільної мети заважають роздробленість партій і недовіра один до одного їхніх лідерів. Зростанню популярності лівих партій сприяла ідея відновлення соціальної справедливості, яка після більш ніж двадцяти років невдалих перетворень в Молдові стала домінуючою.

Практика суспільно-політичного життя Республіки Молдова свідчить про те, що у політичних орієнтаціях виборців соціально-економічні маркери, на протязі останніх десятиліть були визначальними. Політичний вибір електорату в Молдові за усі роки багатопартійності безпосередньо корелював з оцінкою реформ в країні та рівнем і якістю життя тих чи тих соціальних груп. Вирішення завдання розширення електоральної бази й числа прихильників залежало від того, наскільки партіям вдавалося включити до порядку денного актуальні питання економіки, політики й соціального життя.

Так у 2001 р. більшість населення Республіки Молдова надало перевагу комуністичній реставрації в якості альтернативи проблемам перехідного періоду. Тоді на хвилі вимог соціальної справедливості ініціативу на електоральному полі РМ повернула собі комуністична партія, що традиційно експлуатувала це гасло. Молдова виявилася єдиною європейською країною, де компартія була правлячою, прийшовши до влади демократичним шляхом. Переконливо перемагаючи в ході парламентських виборів Партія комуністів РМ перебувала при владі протягом 9 років.

За час свого існування Партія комуністів нерідко міняла власні ідеологічні установки, чим викликала на свою адресу різку критику з боку опонентів на лівому фланзі. Забезпечивши собі значну перевагу голосів на виборах 2001 р. з обіцянками відновити будівництво соціалізму, привести Республіку Молдова в Союз Росія-Білорусь і сприяти відродженню СРСР на нових основах, ПКРМ

згодом змінила свій курс і вектор розвитку країни, оголосивши себе прихильницею європейської інтеграції.

Під час знаходження Партії комуністів при владі Молдовою був підписаний ряд документів, що зміцнювали політичну й економічну взаємодію з Європейським Союзом. Реалізація нового курсу, передумовою якого став вступ країни до СОТ (у травні 2001 р.), відбувалася відповідно до «Індивідуального плану дій РМ-ЄС на 2005-2007 роки» (цей документ було підписано 22 лютого 2005 р. – за два тижні до парламентських виборів).

Об'єднавши зусилля для боротьби з комуністами «Альянс за європейську інтеграцію», у ході дострокових виборів 2009 р., відсунув ПКРМ від влади, однак вона залишилась впливовою партією. Попри політичні конфлікти країна продовжувала рухатися взятим у березні 2005 р. курсом на європейську інтеграцію. Наприкінці листопада 2013 р. на саміті «Східного партнерства» у Вільнюсі Молдова парафувала угоду про асоціацію з ЄС і договір про зону поглибленої та всеосяжної вільної торгівлі з Євросоюзом, у лютому 2014 р. Європарламент проголосував за безвізовий в'їзд до Шенгенської зони (рішення набуло чинності 28 квітня 2014 р.). Кульмінацією процесу зближення з ЄС стало підписання 28 червня 2014 р. Угоди про асоціацію Молдови з ЄС. Представники правлячої, у той час, в країні коаліції проєвропейської політики (КПП) говорили про реальність перспективи вступу Молдови в ЄС у найближчому (5-10 років) майбутньому.

Поступове сповзання ПКРМ до центру політичного спектра послужило для соціалістичних проросійських партій, з одного боку, і соціал-демократичних – з іншого, приводом змагатися з комуністами на електоральному полі. У 2014 р. Партія соціалістів перехопила ініціативу на лівому фланзі, енергійно пропагуючи ідею вступу Молдови у Митний союз. Результати парламентських виборів 2014 р. вплинули на зовнішньополітичні орієнтири розвитку країни. Лідер соціалістів І. Додон неодноразово підкреслював, що метою його партії є денонсація підписаної урядом Молдови угоди про асоціацію з Євросоюзом і курс на зближення з Євразійським економічним союзом. Партію підтримали в Москві.

І. Додон послідовно виступав проти односторонньої євроатлантичної зовнішньополітичної орієнтації країни на користь зближення з Росією і ЄАЕС. У ході свого першого офіційного закордонного візиту після обрання президентом РМ та зустрічі з В. Путіним у Москві в січні 2017 р. І. Додон висловився за отримання його країною статусу спостерігача в ЄАЕС. Ця ініціатива президента Молдови, як і в цілому заклики поліпшити відносини з Росією,

піддавалися жорсткій критиці з боку прозахідної парламентської більшості. Підсилюючи натиск, парламентарії навіть зуміли домогтися обмеження виконання І. Додоном ряду його конституційних повноважень. Попри це, декларовані партією І. Додона пріоритети – відновити у повному обсязі міждержавні зв'язки з Росією, об'єднатися з Придністров'ям і зберегти молдовську державність отримали значну підтримку у населення Молдови на парламентських виборах 2019 р.

Висновки та рекомендації.

У результаті виборів 2019 р. жодній з партій не вдалося отримати вирішальної більшості голосів. Політичне поле – і праве, і ліве залишилося роздробленим. Це означає, що влада неминуче буде нестійкою. Відповідно, наступним необхідним кроком стане формування коаліції.

Оцінюючи поточну політичну ситуацію в РМ, цілком обґрунтовано можна констатувати, що створення більшості на основі Партії соціалістів, може істотно вплинути не лише на внутрішньополітичне становище в країні, а й на подальшу реалізацію зовнішньополітичного курсу Молдови, оскільки у разі своєї перемоги на парламентських виборах І. Додон обіцяв закрити представництво НАТО в Кишиневі і привести країну до Митного союзу.

Практика функціонування партійної системи в Молдові зберігає багато в чому розбалансований, аритмічний характер, обумовлений як суперечностями пострадянського політичного транзиту, так і внутрішньою фрагментацією «нових» пострадянських еліт РМ. Розбіжність між заявленою євроінтеграційною метою та участю в структурах СНД обернулася політичним змаганням з розбіжними векторами, коли одні партії націлені на Схід, а інші – на Захід.

Традиційне розмежувати партій на праві (ліберальні й демократичні); ліві (соціалістичні й комуністичні) у випадку Молдови не працює, оскільки незважаючи на назви, ідеології, що просуваються партіями, по суті зводяться до боротьби двох колективних історично сформованих у країні видів пам'яті пов'язаних з радянською (комуністичною) ідентичністю і румунською.

Тенденція «зісковзування до центру» колишніх антагоністичних партій правої й лівої спрямованості, що намітилася після більш ніж 25 років багатопартійності в Молдові, сприяла стиранню меж між традиційними політичними нішами. Якщо до недавнього часу на лівому фланзі традиційно переважала Партія комуністів, набираючи 40-45% голосів виборців, а на правому – Лі-

берально-демократична партія (близько 25-30 %), то тепер таких однозначних точок консолідації немає. Розбіжність у результатах виборів 2019 р. між лідерами (ПСРМ, АСУМ, ДПМ) є досить незначною (7,5-2,5%), що значно ускладнює формування парламентської більшості.

Демократичній консолідації Молдови перешкоджає слабкість таких структурних передумов, як низький рівень соціально-економічного розвитку в сполученні з інфляцією, що дедалі підвищується; нерівномірний розподіл сукупних суспільних ресурсів – економічних, політичних, ідеологічних, інтелектуальних й ін. Недостатність структурних реформ в економіці робить Молдову однією з самих слаборозвинених європейських посткомуністичних країн (за даними МВФ 2018 р., РМ посідала 133-тє місце в світі з 2694 долара ВВП на душу населення).

Характер пострадянських трансформацій Молдови багато в чому пояснює ефект інституту бюрократії як структуроутворюючого елементу політичної системи. Механізмом відтворення політичної корупції в Молдові, як і в більшості інших держав пострадянського простору, стала приватизація. З початком процесів приватизації в країні політика стала сприйматися як прибутковий бізнес, що, у свою чергу, спричинило появу політичних амбіцій у процвітаючих бізнесменів. Так, лідером ДПМ є В. Плахотнюк, який визнається найбагатшою людиною Молдови. Бізнесмен І. Шор, засуджений судом першої інстанції до 7,5 років позбавлення волі за причетність до крадіжки грошей з банківської системи Молдови, очолює однойменну партію «ШОР».

Нездатність впливати на хід реформ в країні посилює апатію та політичний нігілізм молдовського суспільства. Громадяни РМ у своїй масі залишаються байдужими до партій, не довіряють їхнім лідерам, уникають участі у політичному процесі. Цей факт підтверджує явка на виборах 2019 р., яка була самою низькою за всю історію парламентських виборів в Молдові – 49,24%.

5.9. Добровольська А.Б. Парламентські вибори 2019 р. в Республіці Молдова: формування коаліції та результати роботи нового уряду

У результаті виборів, що відбулися в Молдові 24 лютого 2019 р., владна Демократична партія Молдови (ДПМ), яку на той час очолював В. Плахотнюк, здобула 30 депутатських мандатів (отримавши найменшу, з трійки лідерів, які потрапили в парламент, кількість голосів за партійними списками – 23,62%).

ДПМ позиціонує себе як соціал-демократична (соціал-демократія, соціал-лібералізм, пряма демократія) партія євроатлантичної спрямованості. Лідера партії – В. Плахотнюка, статки якого прирівнюються до олігархічних, вважали людиною, яка впливає на ситуацію в Молдові не тільки через те, що його партія очолювала уряд, а й через спроможність визначати рішення основних інституцій в країні. ДПМ фактично були підпорядковані уряд, парламент, правоохоронні установи тощо. Прокуратура, поліція, антикорупційне бюро, судова система включно із Верховним та Конституційним судом – усі ці інституції контролювалися ставлениками ДПМ. Як зазначають молдовські експерти, підконтрольною була і місцева влада – 90% мерів входили до Демпартії, хоча на момент обрання більшість із них були позапартійними або йшли на вибори від інших партій. Вважається, що ДПМ неформально контролювала у парламенті ще 10 мандатів – трьох «незалежних» і сім депутатів популістської партії «ШОР» (політична платформа – лівий соціал-лібералізм), яка отримала незначну, але достатню для входження в парламент, підтримку виборців (7 мандатів, 8,32% голосів за партійними списками).

Декларативно проєвропейська і антиросійська Демпартія протягом останньої парламентської каденції успішно доводила, що вона – єдина сила, яка здатна зупинити В. Путіна у Молдові, завдяки чому користувалася підтримкою західних політиків. У США декілька років поспіль закривали очі на усі вади молдовської політики, підтримуючи лідерів Демократичної партії. Однак згодом, з огляду на широке застосування з боку ДПМ інструментів, що суперечать демократичним практикам, у неї виникли значні проблеми у відносинах з ЄС. Участь ДПМ у корупційних скандалах, а також застосування неконституційних методів впливу на опозицію призвели до того, що у 2018 р. (після скасування виборів мера Кишинєва, на яких переміг опозиціонер) Єврокомісія зупинила виділення Молдові 100 млн. євро допомоги, а Європарламент пригрозив ініціювати персональні санкції.

Зміна виборчої системи з партійної на змішану, яку ініціювала ДПМ, дещо підвищила її шанси на виборах 2019 р. Демократична партія, активно застосовуючи адмінресурс, здобула 30 (13 за партійними списками і 17 в одномандатних округах) депутатських крісел (на виборах 2014 р. – 19); із прибічниками – 40, однак цих мандатів не вистачило для створення більшості.

Формальним переможцем парламентських перегонів виявилася Партія соціалістів Республіки Молдова, яку раніше очолював чинний президент Молдови І. Додон – вона отримала 35 депутат-

ських мандатів (18 за партійними списками і 17 в одномандатних округах; 31,15% здобутих за партійними списками голосів).

Основною ідеологією ПСРМ є соціалізм, лівий націоналізм і євразійська орієнтація. Хоча проросійська спрямованість соціалістів не є абсолютною, їх симпатії до Кремля більш ніж очевидні – ПСРМ позиціонують як офіційного партнера путінської «Єдиної Росії». Фактичним лідером ПСРМ залишається Президент Молдови І. Додон – найбільш лояльний Путіну президент на пострадянському просторі.

Для чинного президента наявність парламентської сили, яка просуває заявлений ним курс, в умовах відсутності інших юридичних важелів впливу на реальну політику держави, стала життєво необхідною умовою, оскільки впродовж останньої парламентської каденції, підконтрольний В. Плахотнюку Конституційний суд вилучив у президента Молдови більшість його повноважень (у результаті серії ініційованих Демпартією законодавчих поправок владні ресурси перерозподілились на користь уряду). На початок 2019 р. І. Додон не міг ветоувати закони, розпускати парламент, блокувати призначення уряду. Відповідно, можливість утворити парламентську більшість мала стати тим чинником, який би дозволив посилити вплив президента на ситуацію в країні.

Найменшу кількість депутатських мандатів з трійки лідерів, які потрапили в парламент, отримав утворений двома партіями зі спільними ідеологічними платформами (соціальний лібералізм), опозиційний до владної ДПМ, блок ACUM на чолі з колишнім міністром освіти М. Санду. Блок ACUM є правоцентристським політичним утворенням, яке просуває доктрину соціального лібералізму, ратує за демократичні цінності та повну інтеграцію Республіки Молдова в ЄС. У 2019 р. М. Санду (партія «Дія та солідарність») та її соратник – лідер протестів А. Нестасе (партія «Платформа Гідність і правда») уперше йшли на вибори єдиним блоком з гаслами проєвропейських реформ і деолігархізації та здобули 26 депутатських мандатів (14 за партійними списками та 12 в одномандатних округах; 26,84% голосів за партійними списками).

Зважаючи на те, що у результаті виборів 2019 р. жодна з політичних сил не змогла отримати вирішальної більшості голосів, достатньої для формування уряду, новобраний парламент виявився недієздатним. Відповідно, наступним необхідним кроком стало формування коаліції.

Лівій та правій опозиційним силам, якими є ПСРМ і ACUM, вкрай складно було знайти спільну платформу, яка б дозволила утворити більшість. Оскільки на адресу партії В. Плахотнюка лу-

нали звинувачення в корупції, зловживаннях, політичному тиску і т.п., вона була небажаним партнером як для АСУМ, так і для соціалістів. Неспроможність новообраного парламенту сформувати коаліцію призвела до виникнення урядової кризи. Внутрішньополітична невизначеність затягнулася, поставивши питання про проведення дострокових виборів, наслідком яких, вірогідно, став би схожий результат – три політичні сили, жодна з яких не матиме одноосібної більшості.

Шанси створити коаліцію з'явилися після тривалих коаліційних перемовин, лише на початку червня. Напередодні закінчення строку, відведеного чинним законодавством на формування уряду (за Конституцією РМ – три місяці після оголошення результатів парламентських виборів), до Молдови з Брюсселя прибув єврокомісар Й. Хан, з Москви – віце-прем'єр Д. Козак, з Вашингтона – керівник бюро з питань Східної Європи Держдепартаменту Б. Фреден. Після втручання зовнішніх сил, виник проект коаліції двох опозиційних до ДПМ політутворень – проросійської лівої ПСРМ і прозахідного правого блоку АСУМ. Ідея полягала в тому, щоб створити технічну, тимчасову коаліцію, яка мала б на меті «деолігархізацію» Молдови і позбавлення В. Плахотнюка впливу на судову і правоохоронну системи.

Заради створення коаліції Соцпартія погодилася віддати блоку АСУМ посаду прем'єра та міністрів, які займаються питаннями соціальної та економічної політики. Однак, праві партії наполягли на тому, щоб виключно вони відповідали за виконавчу владу в країні. Затвердження складу Кабміну і церемонія приведення його до присяги пройшли 8 червня 2019 р. Уряд Молдови очолила лідер АСУМ – М. Санду, кандидатуру якої запропонував президент І. Додон. Перед цим депутати молдовського парламенту обрали спікером голову ПСРМ – З. Гречану.

Оскільки у ході розподілу повноважень посади прем'єр-міністра, одного з віце-прем'єрів, міністра внутрішніх справ і міністра закордонних справ відійшли партіям, які позиціонують себе як проєвропейські, ці призначення здатні стати чинником трансформації євразійсько-орієнтованого зовнішньополітичного курсу, декларованого чинним президентом Молдови.

Тимчасовий союз правих та лівих сил РМ мав за мету створення технічного уряду, який би очистив владу від ставлеників ДПМ, змінив виборчу систему на пропорційну, а далі – саморозпустився та провів нові вибори. Відповідно одним із перших рішень парламент ухвалив політичну декларацію (8 червня 2019 р.), у якій визнав існуючі на той час інститути влади, включно із Конституцій-

ним судом, неправомочними. Зміцнюючи ефективність виборчої системи, Парламент Молдови 15 серпня прийняв законопроект про повернення до пропорційної системи виборів до парламенту та зниження виборчого бар'єру для партій з 6% до 5% і з 8% до 6% для виборчих блоків.

Після зміни влади колишній лідер ДПМ – В. Плахотнюк, залишив країну і склав депутатський мандат. У межах боротьби з корупцією та розслідування махінацій у банківській сфері (2014 р. з трьох банків – Banca de Economii, Banca Sociala і Unibank, які контролювали майже половину ринку банківських послуг Молдови, були виведені за кордон близько мільярда доларів – еквівалент 12% ВВП країни) на активи В. Плахотнюка було накладено арешт. Очолована ним ДПМ повністю змінила керівництво.

Повалення олігархічного режиму стало спільною перемогою правих та лівих сил Молдови. У перші місяці роботи союз опозиційних партій продемонстрував, що спроможний плідно співпрацювати над вирішенням суспільних проблем, які з новою силою проявили себе в останню каденцію урядування ДПМ. Новостворена урядова коаліція почала формувати умови для подолання корупції, запроваджує інституційні реформи, відбудовує міжнародні зв'язки та здобуває міжнародну підтримку, в тому числі фінансову. У країні започатковано реформу інституцій юстиції та прокуратури, затверджено новий склад Конституційного суду (головою якого став суддя В. Цуркан, у минулому депутат парламенту від ПСРМ і колишній посол Молдови в Москві), оновлено Вищу раду безпеки та розширено її повноваження щодо боротьби з корупцією.

За три місяці роботи уряду, сформованого парламентом нового скликання, тимчасову політичну угоду, укладену при створенні коаліції 8 червня 2019 р., було практично повністю виконано. 16 вересня фракція ПСРМ і блок ACUM підписали новий довгостроковий договір про співпрацю – «Політичну угоду щодо перехідних цілей уряду, президентури і парламенту, включаючи фракцію Партії соціалістів Республіки Молдова (ПСРМ), партію «Дія і солідарність» (DA) і платформу «Гідність і правда» (PAS)», який (як і попередній) містить перелік завдань щодо реформ сфери правосуддя та соціально-економічного сектору на коротко-, середньо- та довгостроковий періоди.

Новообраний уряд Молдови вирішує завдання створення внутрішньополітичних умов для просування реальних економічних і структурних реформ, намагаючись проводити зважену зовнішню політику з партнерами, як з Заходу, так і зі Сходу. Водночас мож-

на прогнозувати, що майбутнє неминуче конкретизує питання визначення зовнішньополітичного вектору країни, поставивши партнерів по коаліції перед вибором головних напрямів міжнародного співробітництва. Для нинішнього керівництва Молдови досягти однастайності у вирішенні цих завдань буде досить складно, оскільки політичні сили, що утворили уряд перехідного періоду переслідують різноспрямовані цілі: прем'єр виступає за проєвропейський напрям розвитку, спікер та президент підтримують євразійські ініціативи РФ.

Нову молдовську владу підтримали і на Заході, і в Росії лише як тимчасову – це рідкісний випадок, коли короткострокові прагнення РФ, ЄС та США змінити запламований корупційними скандалами попередній уряд повністю співпали. Надалі певно візьмуть гору довгострокові інтереси, які у зовнішньополітичних партнерів Молдови мають різні цілі. Зокрема Росія, яка сприяла формуванню нинішньої урядової коаліції, навряд чи примириться з тим, щоб відкидали її ініціативи щодо федералізації Молдови, та вимагали виведення російських військ з території країни.

Висновки та рекомендації.

Одним із об'єднавчих елементів новоутвореної правлячої коаліції стала її рішучість втілювати в життя необхідні суспільству внутрішні реформи, такі як реформа правосуддя і боротьба з корупцією, а також вирішення нагальних соціально-економічних проблем.

Оцінюючи поточну політичну ситуацію в РМ, можна констатувати, що створення більшості на основі партій з різними ідеологічними платформами (ПСРМ та блок ACUM) ламає тенденцію жорсткого політичного протистояння, сприяє консолідації правого та лівого електорального поля, закладає основи демократичної консолідації суспільства Молдови.

На сьогоднішній день представники обох політичних сил, що утворили парламентську більшість, вже встановили конструктивний діалог із східними і західними партнерами, що істотно підвищило шанси Молдови на отримання необхідної для подальшого здійснення реформ як інституційної, так і ресурсної зовнішньої підтримки.

Водночас результати роботи новоствореної коаліції, свідчать про те, що намір Кишинєва проводити зважену зовнішню політику, розвиваючи прагматичні партнерські зв'язки як зі Сходом, так і з Заходом на основі конституційного статусу постійного нейтралітету, наштовхується на невирішену досі проблему пошуку

спільних підходів у питаннях про необхідність дотримання всіх політичних і економічних угод, підписаних РМ, включаючи угоди про асоціацію з ЄС і про співпрацю в рамках СНД.

У цих умовах для України актуалізується необхідність впровадження ініціатив щодо посилення свого впливу в регіоні у контексті врегулювання як Придністровського конфлікту, так і конфлікту на Донбасі, на основі принципів міжнародного права і багатостороннього консенсусу.

Також доволі слушним вбачається завдання розширення як політичної, так і економічної взаємодії України з міжнародними партнерами, зокрема на основі партнерства з Молдовою, виступаючи у ролі гаранта безпеки у регіоні, а також приймаючи участь в інфраструктурних та інших проектах на території Євразії.

5.10. Деменко О.Ф. Пріоритети цивілізаційного ренесансу і проблеми соціально-економічного розвитку Республіки Казахстан

Головною подією сучасного Казахстану є процес транзиту влади, який розпочався 19 березня 2019 р., коли перший президент РК Н. Назарбаєв, який беззмінно перебував при владі майже 30 років, оголосив про свою відставку. У 2007 р. парламент наділив його правом довічно висувати свою кандидатуру на пост президента. Також він носить унікальний титул Єлбаси – лідера нації, який звільняє його від кримінального переслідування. Відставка з поста президента не означає, що Н. Назарбаєв йде з політики. Він очолює Раду національної безпеки Казахстану, правлячу партію «Нур Отан» та залишається членом Конституційної ради країни. 9 червня 2019 р. відбулися позачергові президентські вибори, переможцем яких Центрвиборчком Казахстану оголосив Касима-Жомарта Токаєва із результатом у понад 70% голосів. Вибори супроводжувались масовими затриманнями учасників антивладних протестів та, за оцінками західних спостерігачів, були затьмарені численними порушеннями, які поставили під сумнів чесність підрахунку.

Напередодні відставки із поста президента Казахстану Н. Назарбаєв ініціював проведення конституційної реформи, головний зміст якої полягав у передачі частини президентських повноважень парламенту, посиленні самостійності уряду та органів місцевого самоврядування. Вказані зміни до Конституції РК були прийняті парламентом 6 березня 2017 р. Крім цього, 31 травня 2018 р. Сенат Парламенту РК прийняв закон «Про Раду Безпеки

Республіки Казахстан», який закріпив право Н. Назарбаєва пожиттєво очолювати цей орган та трансформував Раду Безпеки із консультативно-дорадчого в конституційний орган, що координує проведення єдиної державної політики у сфері забезпечення національної безпеки і оборони РК. З цього моменту рішення Ради Безпеки стали обов'язковими до виконання державними структурами та посадовими особами, а цей орган отримав визначальний вплив на внутрішньополітичну ситуацію та зовнішньополітичний курс країни.

Більше того, вже новообраний президент РК К.Ж. Токаєв поділився із Н. Назарбаєвим, як головою Ради Безпеки РК, своїми повноваженнями щодо призначення членів уряду та інших високопосадовців. Так, відповідно до Указу президента РК від 9 жовтня 2019 р., призначення більшості міністрів, глав різних силових структур та акимів областей президент країни має узгоджувати із Радою Безпеки Казахстану. К.Ж. Токаєв зберіг за собою право призначати міністрів оборони, внутрішніх справ та закордонних справ, але відтепер він повинен консультуватися з екс-президентом щодо призначення керівників усіх інших підпорядкованих йому органів. Тож очевидно, що Н. Назарбаєв зберігає визначальний вплив на внутрішню і зовнішню політику країни.

Основною метою транзиту влади у РК є гарантування належного рівня безпеки правлячій політичній еліті з одночасним збереженням внутрішньополітичної стабільності, що вимагає від влади утримання під жорстким контролем проявів політичної активності громадян. При цьому, в умовах авторитарної політичної системи питання транзиту влади набуває особливої гостроти. Слабкість демократичних інститутів, клановість політики й економіки, корумпованість політичних еліт, переплетення патріархально-родових відносин із модернізмом, складна геополітична ситуація в регіоні ЦА формують ситуацію, коли легітимний процес передачі влади може стати надзвичайно вразливим як для внутрішніх, так і для зовнішніх чинників тиску.

Спираючись на прогрес, досягнутий у структурних перетвореннях економіки у пострадянський період, Казахстан зміг стати рушійною силою регіонального розвитку та набув статусу лідера ЦА. Сучасні пріоритети Казахстану ставлять перед країною амбітну мету увійти до числа 30 розвинених країн світу до 2050 р. шляхом виконання цілого ряду завдань, серед яких: масштабна модернізація країни, виведення на новий технологічний рівень промисловості й аграрного сектору; підвищення ефективності транспортно-логістичної інфраструктури та використання ресур-

сного потенціалу; ефективне державне управління, верховенство права, боротьба з корупцією; модернізація суспільної свідомості; реалізація комплексних соціальних ініціатив.

Після економічного спаду 2014 р. внаслідок падіння цін на енергоносії економіка Казахстану демонструє впевнене зростання. ВВП РК за 2017 р. зріс на 4%, за 2018 – на 4,1%, у 2019 р. за даними Азійського банку розвитку очікується ріст ВВП на 3,7%. За даними Світового банку у 2018 р. Казахстан займав 55-те місце у рейтингу країн за розміром ВВП (Україна перебувала на 60-тій позиції) та 40-е місце у рейтингу країн за розміром ВВП за паритетом купівельної спроможності (Україна – 47 місце). У міжнародному рейтингу «Doing Business – 2019» Казахстан посів 25-те місце за легкістю ведення бізнесу (Україна – 64 місце).

Загальновідомою є інвестиційна привабливість Казахстану. Значною мірою за рахунок прямих іноземних інвестицій країна активно будує нові промислові підприємства, автомобільні та залізничні шляхи, порти, мости та інші об'єкти інфраструктури. Важливим кроком для поліпшення інвестиційного клімату стало введення принципів британського права з метою захисту іноземних інвесторів. З цією метою передбачено створення окремого суду та інших спеціальних інституцій, незалежних від місцевої судової системи, для вирішення всіх суперечок іноземних інвесторів у полегшеному та прискореному порядку. Як наслідок, Казахстан займає лідируюче положення серед країн СНД за обсягом залучених прямих іноземних інвестицій. З моменту здобуття незалежності у 1991 р. Казахстан залучив понад 300 млрд. дол. прямих іноземних інвестицій, що складає 75% від усіх інвестицій у Центральну Азію в цілому.

Європейський Союз є найбільшим торговим і інвестиційним партнером РК. На частку ЄС припадає 50,6% зовнішньоторговельного обороту і 48% накопиченого іноземного капіталу в економіці Казахстану. Товарообіг у 2018 р. склав 37 млрд. дол., що на 23% вище за рівень 2017 р. Валовий приплив прямих інвестицій з Європейського Союзу до РК за 2018 р. досяг 11,6 млрд. дол., що на 18,4% вище рівня 2017 р. Серед актуальних напрямків співпраці – сільське господарство, інновації, фінанси, освіта, енергетика, охорона навколишнього середовища, зелені технології, безпека і транспорт.

У Казахстані функціонують понад 500 компаній за участю США, американські інвестиції оцінюються в 50 млрд. дол. Під час візиту до США президента Н. Назарбаєва у січні 2018 р. було укладено більше 20 комерційних угод на загальну суму 7 млрд. дол., спрямо-

ваних на реалізацію проектів у сфері авіації та космічних технологій, енергетики та сільського господарства, інфраструктурних проектів. У квітні 2018 р. Казахстан дозволив американським військовим використовувати каспійські порти Актау і Курик у логістичних цілях для здійснення транзиту вантажів через казахську територію до Афганістану. Завдяки активним відносинам із США в енергетичній та військово-політичній сферах Казахстан урівноважує вплив Росії на свій політичний курс.

За останні десятиліття головною економічною силою та найважливішим економічним партнером країн ЦА, у тому числі й Казахстану, став Китай, який фактично витіснив Росію і став найбільшим економічним гравцем в регіоні. Товарообіг між КНР і Казахстаном у 2018 р. складав за різними оцінками від 27 до 40 млрд. дол. США, що значно перевищує товарообіг між Казахстаном та Росією. У червні 2017 р. під час проведення саміту ШОС в Астані Казахстан підписав з Китаєм 22 комерційні угоди на суму 7 млрд. дол. За цими угодами китайська сторона інвестує кошти у розвиток агрохімічного сектору, будівництво вітроелектростанцій та мережі малих ГЕС.

Слід зауважити, що зростаючий вплив КНР викликає занепокоєння казахського суспільства. Періодично страх перед «китайською загрозою» проривається назовні. Так сталося в ході «земельних» протестів у Казахстані, що відбулися у березні 2016 р. Їх причиною стали анонсовані владою зміни до Земельного кодексу, що дозволяли б іноземцям орендувати землі не на 10 років, як раніше, а на 25 років. У результаті по Казахстану прокотилася хвиля мітингів, учасники яких виступали проти продажу сільськогосподарських земель китайцям. У підсумку проблемні статті Земельного кодексу в Казахстані довелося скасувати. Також у Казахстані, як і у Киргизстані та Таджикистані, існують підозри, що територіальні суперечки, які мали місце в цих країн з КНР після розпаду СРСР, були вирішені на користь могутнього Китаю.

Восени 2019 р. антикитайські протести знову активізувалися у багатьох містах Казахстану. Протестувальники висловлювали своє незадоволення економічним домінуванням Китаю та зростаючою борговою залежністю РК перед КНР (борг Казахстану перед Китаєм оцінюється в 20 млрд. дол.). На сьогодні Пекін контролює більше однієї п'ятої видобутку нафти в Казахстані та розширює свою присутність в інших галузях економіки. Учасники протестів занепокоєні непрозорістю проектів із КНР та використанням обладнання і робочої сили з Китаю. Крім цього, антикитайські настрої підживлюються дискримінаційною політикою уряду КНР у

провінції Синьцзян, де представників етнічних меншин, у тому числі казахів, масово поміщають у «табори політичного перевиховання».

Незважаючи на економічну стагнацію, часткову міжнародну ізоляцію, невдачі у розвитку євразійських інтеграційних проєктів, суттєвий вплив на сучасний Казахстан продовжує здійснювати і Російська Федерація, яка проголосила центральноазійські республіки сферою свого одноосібного впливу. Свій вплив на РК Росія намагається реалізовувати через тісні гуманітарні зв'язки, а також через діяльність ОДКБ та ЄАЕС, до яких входить Казахстан. Геополітичні амбіції Кремля викликають яскраво виражене занепокоєння у політичних еліт Казахстану та інших країн ЦА, адже очевидно, що після невдач на українському напрямку Москва планує зберегти та закріпити своє домінування у цьому регіоні.

Зміцненню позицій РК на міжнародній арені сприяє успішна реалізація багатовекторної зовнішньої політики та помітна ініціативність в її проведенні. Казахстану вдається успішно поєднувати участь в російських інтеграційних проєктах, таких як ЄАЕС та ОДКБ, із активною участю в китайському проєкті «Один пояс, один шлях», динамічним розвитком співробітництва із ЄС та США.

Зміцненню авторитету країни на міжнародній арені сприяло головування Казахстану в ОБСЄ у 2010 р. і участь у діяльності Ради Безпеки ООН у якості непостійного члена у 2017-2018 рр. Безумовним зовнішньополітичним успіхом стало головування у ШОС у 2016-2017 рр., під час якого відбулося приєднання до ШОС Індії та Пакистану, що перетворило цю міжнародну міждержавну організацію у найбільшу в світі за територією й кількістю населення з потужним економічним й військовим потенціалом. У 2018 р. Казахстан здійснював головування в ОДКБ. У перспективі РК прагне приєднатися до кола розвинених країн Організації економічного співробітництва і розвитку.

Однак, слід відзначити, що існують певні занепокоєння в середовищі політичної еліти Казахстану щодо перспективності такої багатовекторної політики, особливо після зміни влади. Адже успіхи на міжнародній арені досягалися значною мірою завдяки авторитету, ініціативності та наполегливості першого президента РК Н. Назарбаєва.

Критики сучасного політичного режиму в РК зазначають, що Н. Назарбаєв дійсно зміг провести країну через десятиліття посткомуністичного періоду без суттєвих потрясінь та перетворив Казахстан в економічний центр Центральної Азії. Але у ході цих

перетворень була фактично знищена опозиція, ліквідовані незалежні ЗМІ, а прояви суспільного невдоволення жорстко придушуються. Корупція і кумівство міцно утримують вплив клану Н. Назарбаєва в сфері політичної і економічної влади. Майже всі опозиційні представники висловлюють переконання, що теперішній президент РК К.Ж. Токаєв буде слухняним інструментом в руках Н. Назарбаєва і його клану, а президентські вибори 9 червня 2019 р. стали імітацією демократії з метою показати Заходу, що К.Ж. Токаєв володіє хоч якоюсь легітимністю. Однак, уповільнення економічного зростання, збільшення кількості й гостроти соціально-економічних проблем та ймовірне посилення суспільного невдоволення стануть серйозними викликами для нового президента, якому буде все складніше балансувати між Росією і Китаєм.

Західні аналітики прогнозують, що на початковому етапі транзиту влади досвід К.Ж. Токаєва і впливовість Н. Назарбаєва можуть забезпечити стабільність в Казахстані та баланс між ключовими групами впливу, включаючи сім'ю першого президента і представників силових структур. Однак, як тільки Н. Назарбаєв повністю відійде від влади, країна може виявитися втягнутою в боротьбу між різними кланами.

Останніми роками у Казахстані реалізується цілеспрямована політика керівництва держави щодо формування власної цивілізаційної основи, ствердження верховенства казахської мови у всіх сферах суспільного життя та структурах державної влади всіх рівнів, поширення англійської мови в освіті, науці, державному управлінні та інших сферах.

З цією метою Указом президента Республіки Казахстан № 110 від 29 червня 2011 р. була затверджена Державна програма розвитку і функціонування мов у Республіці Казахстан на 2011–2020 рр. Програма спрямована на забезпечення пріоритетного розвитку державної мови як найважливішого фактору зміцнення національної єдності та повноцінне задоволення духовно-культурних і мовних потреб громадян Казахстану. Виконання програми має забезпечити до 2020 р. збільшення частки дорослого населення, яке володіє державною мовою до 95%. З метою підвищення статусу державної мови у лютому 2018 р. Н. Назарбаєв видав доручення щодо організації роботи парламенту та уряду країни казахською мовою.

З метою забезпечення сучасної модернізації казахського суспільства, поліпшення комунікації із зовнішнім світом та сприяння поширенню англійської мови перший президент РК Н. Назарбаєв видав указ № 569 від 26 жовтня 2017 р. «Про переведення

алфавіту казахської мови з кирилиці на латинську графіку». Указ ставить завдання перед урядом країни забезпечити поетапне переведення алфавіту казахської мови на латинську графіку до 2025 р. Це рішення було негативно сприйнято в Російській Федерації. Латинізацію казахської мови Росія розглядає крізь призму геополітики та сприймає таке рішення як прагнення Казахстану диверсифікувати і посилити свої зовнішні зв'язки в західному напрямку на шкоду євразійській інтеграції.

Процес транзиту влади, що розпочався в Казахстані за ініціативи першого президента країни Н. Назарбаєва, полягає у намаганні вибудувати інституційну систему балансів з метою забезпечення внутрішньополітичної стабільності та гарантій безпеки нинішній владній еліті. З огляду на те, що анонсовані політичні реформи мають демонстративний «косметичний» характер, Казахстан продовжує залишатися консолідованою авторитарною державою. Відтак не слід очікувати на глибинне переформатування владної системи у короткостроковій перспективі. На сьогоднішній день процес транзиту влади у РК відбувається під контролем Н. Назарбаєва та його клану. Не зважаючи на формальне звільнення посади, перший президент Казахстану поки що має вирішальний вплив на формування внутрішньої і зовнішньої політики країни. Антивладні та антикитайські протести не носять масового характеру і оперативно придушуються силовими структурами. Вплив опозиції носить обмежений характер. Водночас, соціально-економічні проблеми, високий протестний потенціал у суспільстві та потужний зовнішній тиск можуть поставити під загрозу стабільність і прогнозованість подальшого розвитку Казахстану.

Висновки та рекомендації.

1. Казахстан є прикладом успішної реалізації багатовекторного зовнішньополітичного курсу, який дозволяє йому балансувати між різними геополітичними силами для збереження національної незалежності та суверенітету. При цьому Казахстан проводить активну зовнішню політику, генерує різноманітні ініціативи, спрямовані на зміцнення міжнародної безпеки, намагається виступати у ролі посередника для вирішення різноманітних конфліктів та у якості регіонального лідера зумів налагодити прагматичні відносини із іншими центральноазійськими країнами, що сприяє зміцненню ролі та авторитету РК на міжнародній арені.

2. Майбутнє Республіки Казахстан та регіону Центральної Азії у цілому значною мірою буде залежати від результатів транзиту

влади, який поки що відбувається під контролем Н. Назарбаєва та його оточення. Однак існує цілий ряд чинників, які можуть поставити під загрозу внутрішню стабільність та спровокувати посилення зовнішнього тиску на країну.

3. Казахстан є ключовою країною у контексті реалізації центральноазійського вектора української зовнішньої політики, а отже процеси, що відбуваються у РК безпосереднім чином визначають цю політику та впливатимуть на її змістовне наповнення. Важливо відзначити, що РК послідовно намагається підтримувати територіальну цілісність України. Проте, у ситуації значної залежності Казахстану від РФ та його активної участі в російських інтеграційних об'єднаннях, українсько-казахські відносини носять обмежений характер і можуть розвиватися здебільшого шляхом неформальної дипломатії.

4. Досвід незалежного розвитку Республіки Казахстан може бути прикладом для України, особливо у питаннях, які стосуються: проведення багатовекторного зовнішньополітичного курсу та генерування зовнішньополітичних ініціатив; посередництва у розв'язанні міжнародних конфліктів; активного балансування і взаємовигідного співробітництва із провідними центрами світової політики; реформування національної економіки та розбудови транспортної інфраструктури; сприяння розвитку національного бізнесу; залучення прямих іноземних інвестицій.

5.11. Фомін С.С. Соціально-економічні проблеми та зовнішньополітична орієнтація Узбекистану

Зовнішня політика Узбекистану при президенті І. Карімові (1990-2016 рр.) часто мала імпульсивний характер, характеризувалася різкими змінами зовнішньополітичного курсу, що особливо можна спостерігати на прикладі його позиції щодо ОДКБ та євразійської інтеграції. Як відомо, 15 травня 1992 р. в Ташкенті більшістю країн-членів СНД був підписаний Договір про колективну безпеку (ДКБ), який вступив в силу в 1994 р. У 1999 р. Узбекистан, Азербайджан і Грузія відмовились від подальшої участі в цьому Договорі. Натомість Узбекистан у 2001 р. став однією з шести країн-засновників (крім Узбекистану, це також Китай, Росія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан) Шанхайської організації співробітництва (ШОС). З 2017 р. членами ШОС стали Індія та Пакистан.

У 2001 р., після терористичних атак 11 вересня, Узбекистан передав США для використання у військових операціях проти афганських талібів колишній радянський військовий аеродром

в селищі Ханабад біля м. Карші. Але в 2005 р. уряд Узбекистану зажадав від США вивести свої війська з території Узбекистану. Це рішення Узбекистану було наслідком подій в місті Андижан, де влада заарештувала і віддала під суд групу провідних місцевих бізнесменів за участь у діяльності забороненої радикальної ісламської організації «Акрамія». Оскільки влада відмовилася звільнити заарештованих, у травні 2005 р., в день, коли суд збирався оголосити вирок, група радикально налаштованих родичів заарештованих, а також противників режиму захопила військовий арсенал, після чого, використавши захоплену зброю, звільнила в'язнів з місцевої в'язниці. Реакція влади була жорсткою. Для ліквідації «збройного заклоту, інспірованого із-за кордону» (так пояснив ці події режим І. Карімова), була застосована військова сила. В ході перестрілок між протестантами-радикалами і правоохоронцями було багато вбитих і поранених, в тому числі і серед цивільного населення.

США та інші західні країни зажадали незалежного розслідування подій в Андижані і звинуватили узбецьку владу в «нерозбірливому застосуванні сили». Влада Узбекистану розцінила це як втручання у внутрішні справи. У відповідь Євросоюз і США запровадили санкції проти Узбекистану. 23 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію, яка засуджувала Узбекистан, за яку проголосувало 74 країни, 58 країн утримались, а 39 голосували проти (серед них Росія, Китай, Індія, Куба, Саудівська Аравія, більшість країн СНД, низка африканських і азійських країн).

У 2006 р. Узбекистан відновив своє членство в Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) і аеродром в Ханабаді з цього року стала використовувати військова авіація Росії. Проте у 2012 р. Узбекистан призупинив своє членство в ОДКБ (характерно, що не вийшов остаточно, а «призупинив», тобто, залишив шанс відновити в разі необхідності своє членство). З цього часу аеродром використовують тільки узбецькі повітряні сили. З початку 2010-х рр. зовнішня політика Узбекистану стала більш прозахідною. У 2014 р. в Ташкенті було відкрито регіональне представництво НАТО, почалось співробітництво із США у проведенні узбецької військової реформи та постачання американської зброї.

Ставлення Узбекистану до процесу євразійської інтеграції при президенті І. Каримові також характеризувалось коливанням його зовнішньополітичного курсу. У 1994 р. була створена така організація як Центральнo-Азійське економічне співтовариство, яка в 2002 р. була перейменована в Центральнo-Азійське співробітни-

цтво (ЦАС), до якої входили Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан. У 2004 р., за пропозицією І. Карімова, до ЦАС було прийнято Росію.

Одночасно Узбекистан у 1999 р. приєднався до Організації за демократію і економічний розвиток (ГУАМ), яка була створена в 1997 р. Україною, Азербайджаном, Грузією і Молдовою. Організація почала називатися ГУУАМ, але в 2005 р. Узбекистан вийшов із неї, оскільки, за словами узбецьких керівників, організація не вряховувала економічні інтереси Узбекистану.

У 2005 р. організація ЦАС, але без Узбекистану, вступила до Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). У 2014 р. ЄврАзЕС припинив своє існування і на його основі був створений Євразійський економічний союз, який почав функціонувати з 1 січня 2015 р. у складі Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану і Росії.

Узбекистан вступив в ЄврАзЕС тільки в 2006 р., після введення в жовтні 2005 р. санкцій з боку західних країн у відповідь на події в Андижані. Але вже в 2008 р. Узбекистан «призупинив» своє членство в ЄврАзЕС. Очевидно, не випадково, що в наступному 2009 р. західні санкції проти Узбекистану були зняті. Проте, необхідність збереження своїх торгових позицій на ринках Росії та інших країн СНД змусила Узбекистан приєднатися до Договору про створення зони вільної торгівлі, який у 2011 р. підписали і з часом ратифікували Україна, Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова і Таджикистан. Так, 31 травня 2013 р. у Мінську був підписаний Протокол про застосування Договору про ЗВТ між його сторонами і Республікою Узбекистан, який вступив у силу 16 травня 2014 р. Нинішні узбецькі керівники вважають, що членство в цій зоні – це найбільш прийнятна для нього форма торгово-економічних відносин з пострадянськими країнами, оскільки, на відміну від економічного або митного союзу, ЗВТ не вимагає проведення спільної зовнішньоекономічної та митної політики відносно третіх країн, тобто не обмежує національний суверенітет в цій галузі, хоча й містить вилучення з режиму вільної торгівлі для ряду товарів.

Нинішня влада Узбекистану на чолі з президентом Ш. Мірзієєвим (з 2016 р.), почала проводити економічні реформи, спрямовані на лібералізацію економіки. Зокрема, була проведена лібералізація валютного ринку і ринку енергоносіїв, суттєво знижені податки, почалася приватизація значної кількості державних підприємств. Починаючи ще з 2008 р., в Узбекистані почали створювати безмитні зони з пільговим режимом оподаткування

з метою залучення іноземних інвестицій. При президенті І. Карімові було створено тільки 3 таких зони, а вже після його смерті новий уряд створив додатково ще 14 вільних економічних зон. Слід сказати, що Узбекистан – багата на природні ресурси країна і це приваблює іноземних інвесторів. В Узбекистані знаходяться 4% світових запасів урану, за запасами золота він займає четверте місце у світі. Геологічні запаси природного газу оцінюються в 5 трлн. куб. м, доведені запаси становлять 1,1 трлн.

Все це сприяло економічному зростанню. Так, у 2016 р. ВВП Узбекистану зріс на 6,2%. І хоча в 2017 р. зростання ВВП зменшилося і склало 4,5%, вже в 2018 р. ВВП зріс на 5,1%, а в 2019 р. очікується зростання на 5,5%. У той же час, ВВП на душу населення знизився. Так, в 2016 р. він складав 2124 дол., а в 2018 р. – 1,5 тис. дол., що є наслідком не тільки погіршення глобальної економічної кон'юнктури, але й дуже швидкого зростання кількості населення Узбекистану в результаті високої народжуваності.

На структурі зовнішньої торгівлі Узбекистану можна побачити економічне значення тієї чи іншої держави для його економіки. Так, обсяг зовнішньої торгівлі за 2018 р. склав 33,8 млрд. дол., у тому числі експорт – 14,257 млрд. дол., імпорт – 19,557 млрд. дол. Тобто Узбекистан має зовнішньоторговельний дефіцит, який носить вже майже хронічний характер. На долю пострадянських країн припадає 36,8% зовнішньої торгівлі. Серед найважливіших торгових партнерів Узбекистану є Росія та Казахстан. Зокрема, у 2018 р. товарообіг з Росією досягнув 5,73 млрд. дол. (майже 18% від обсягу зовнішньої торгівлі Узбекистану), з Казахстаном – 3,02 млрд. (9,1%).

Співробітництво з Росією і Казахстаном має особливо важливе значення, зокрема, у зв'язку з енергетичними проблемами Узбекистану. Геологічні запаси нафти в Узбекистані оцінюються в 5 млрд. тон, проте реально доведені запаси – тільки 100 млн. тон. За даними Центру економічних досліджень Узбекистану, якщо збережуться сучасні обсяги споживання, власні запаси нафти досить швидко будуть практично вичерпані. Видобуток нафти в Узбекистані, в середньому, за останні роки складає всього 800 тис. тон, внаслідок чого Узбекистан імпортує її з Росії та Казахстану. Водночас, власних запасів природного газу і вугілля в Узбекистані вистачить на найближчі 20-30 років. При цьому видобуток природного газу, в середньому, за останні роки складає біля 60 млрд. куб. м. на рік., і частина його йде на експорт.

Основні статі експорту Узбекистану – послуги, а також експорт золота, урану, природного газу, нафтопродуктів, чорних та ко-

льорових металів, хімічної продукції, бавовни, текстильних виробів, деяких продовольчих товарів. У структурі імпорту домінує ввезення машин і обладнання (42,5% імпорту в 2018 р.), хімічної продукції, нафти, а також зернових, оскільки їх внутрішнє виробництво покриває лише 25% потреб країни. У 2018 р. на Росію приходилося приблизно 14% експорту Узбекистану і більш ніж 20% імпорту. Накопичений обсяг російських інвестицій в економіку Узбекистану складає майже 9 млрд. дол.

Таким чином, відносини з Росією, які розвиваються на основі «Договору про стратегічне партнерство» і «Договору про поглиблення економічної співдружності», мають для Узбекистану надзвичайно важливе значення. Особливо це видно на прикладі трудової міграції з Узбекистану в Росію, яка обумовлена масовим безробіттям в Узбекистані, однією із найважливіших причин якого є швидке зростання узбецького населення внаслідок високої народжуваності. У середньому, в кожній узбецькій сім'ї 4-5 дітей, але в багатьох сім'ях – до 10 і навіть більше. Враховуючи національні та релігійні традиції багатодітності, узбецький уряд не наважується проводити будь-яку активну політику по контролю за народжуваністю, аби не викликати обурення і заворушення серед населення. Так, наприклад, у 2016 р. населення Узбекистану становило 31,6 млн., в 2017 р. – 32,1 млн., а в 2018 р. – 32,653 млн. Прогнозується, що в 2021 р. воно досягне 34 млн. осіб. Тобто, в середньому, абсолютний приріст населення Узбекистану становить 0,5 млн. на рік. Якщо порівняти кількість населення Узбекистану в 1990 р. (20,3 млн.) з кількістю населення у 2018 р. (32,6 млн.), то бачимо приріст на 12,3 млн., тобто зростання на 61%. Таке швидке зростання відбувається в умовах недостачі земельних і водних ресурсів. Вже зараз фактично має місце перенаселення. Сучасна економіка Узбекистану просто неспроможна повністю забезпечити всіх цих людей роботою. Внаслідок цього в Узбекистані існує величезна армія безробітних, яка постійно зростає.

Проблема частково вирішується шляхом трудової міграції, головним напрямком якої є Росія. За даними статистичних органів Узбекистану, за межами країни постійно працює приблизно 20% працездатного населення, 85% з них – в Росії. Так, в 2018 р. в Росії було поставлено на міграційний облік 4,5 млн. громадян Узбекистану, а знято з обліку 3,25 млн. (сальдо – 1,25 млн.). Грошові перекази цих мігрантів із Росії в Узбекистан у багатьох випадках є єдиним джерелом існування для їхніх сімей, а також для стабільного поповнення бюджету Узбекистану. Так, в 2016 р. узбецькі фізичні особи переказали із Росії в Узбекистан 2,7 млрд. дол., в 2017 і

2018 рр. було переказано по 3,9 млрд. дол. Але якщо брати загальні грошові перекази із Росії в Узбекистан за 2018 р. (тобто, перекази фізичних і юридичних осіб), то вони дорівнюють 5,1 млрд. дол. Всі ці дані стосуються тільки переказів через платіжні системи. Підрахувати, скільки грошей трудові мігранти вивозять із Росії готівкою, неможливо.

У жовтні 2018 р. відбувся державний візит президента Росії В. Путіна до Узбекистану. У результаті переговорів було підписано 20 двосторонніх документів міждержавного рівня та 785 двосторонніх угод між регіонами РФ та Узбекистану на загальну суму 27,1 млрд. дол., розроблені «дорожні карти» з організації 79 спільних підприємств і 23 торгових домів. Президенти дали старт проекту будівництва першої в Узбекистані атомної електростанції. До кінця 2019 р. Росія та Узбекистан планують підписати контракт на будівництво цієї АЕС. Планується, що перший енергоблок буде введений в експлуатацію в 2028 р., а другий – в 2030 р. Вартість будівництва складає близько 11 млрд. дол. В ході візиту були укладені також угоди щодо відкриття в Узбекистані філіалів низки російських вищих навчальних закладів (на додаток до вже існуючих в країні філіалів російських внз).

У 2018 р. між Узбекистаном та Росією був підписаний Договір про військово-технічне співробітництво, завдяки якому Узбекистан може купувати зброю в Росії за пільговими цінами, які Росія надає державам-членам ОДКБ. Узбекистан почав купувати у Росії гелікоптери Мі-35, а також інші види озброєння. Вже у 2018 р. понад 300 узбецьких військовослужбовців почали навчатися у внз Міністерства оборони Росії. У жовтні 2018 р. міністри оборони Узбекистану і Росії підписали угоду про взаємне використання повітряного простору військовими літаками, яка надає право військово-транспортним літакам обох держав здійснювати безпосадовчі польоти над територіями Росії і Узбекистану.

Узбекистан розвиває інтенсивні економічні зв'язки з Китаєм, який є одним із найбільш важливих торгівельних партнерів країни. У 2018 р. імпорт Узбекистану із Китаю досяг 3,5 млрд. дол., у той час як узбецький експорт в Китай – тільки 2,8 млрд. дол. У зовнішньому товарообігу Узбекистану Китай займає перше місце – 6,428 млрд. дол. (20%), випереджаючи Росію, яка займає друге місце. Китай є також найважливішим інвестором в економіку Узбекистану. Обсяг китайських накопичених інвестицій становить біля 8 млрд. дол. У плані реалізації стратегії «Один пояс – один шлях» Пекін розглядає Узбекистан як важливу транзитну територію для поставок китайських товарів на європейські ринки і для поставок

енергоносіїв до КНР. Адже через Узбекистан проходить частина газопроводу Китай-Центральна Азія, через який в КНР постачається туркменський газ.

Серед інших найбільш важливих торгових партнерів Узбекистану є Туреччина – 6,7% зовнішньої торгівлі та Південна Корея – 6,2%. В останні роки Узбекистан намагається розвивати інтенсивні політичні, економічні та військові стосунки з країнами Заходу. У травні 2018 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв відвідав США з державним візитом. Після переговорів з президентом США Д. Трампом, президенти обох країн зробили спільну заяву, в якій заявили про початок «нової ери стратегічного партнерства». Вони також домовились реалізовувати двосторонній план військового співробітництва, розрахований на 5 років. Узбекистан закуповує деякі види американської зброї, в американських військових закладах проходять навчання уzbekькі військовослужбовці, декілька uzbekьких військових підрозділів брали участь у спільних з американцями військових навчаннях на території США. Узбекистан купує зброю також в деяких країнах Європейського Союзу (у Франції, Італії, Чехії, Болгарії).

Водночас, обсяги товарообігу Узбекистану з країнами Заходу і рівень західних інвестицій в uzbekьку економіку, у порівнянні з Китаєм та Росією, залишаються незначними, хоча в останні роки вони мають позитивну динаміку зростання. Так, у 2018 р. частка США в зовнішній торгівлі Узбекистану становила 1,2%, частка Німеччини – 2,5%, Франції – 1%. Із 1998 р. по 2017 р. сукупні кредити та інвестиції із США в Узбекистан дорівнювали приблизно 1 млрд. дол. У 2018 р. американські компанії вклали в економіку Узбекистану близько 350 млн. дол. Що стосується Євросоюзу, то в 2017 р. товарообіг усіх країн-членів ЄС з Узбекистаном дорівнював 2,5 млрд. дол., в той час, як сукупний експорт Узбекистану в усі країни ЄС складав лише 420 млн. дол. У листопаді 2018 р. між Євросоюзом та Узбекистаном розпочалися переговори про укладення Угоди про розширене партнерство і співробітництво, яка повинна замінити Угоду про партнерство і співробітництво від 1 липня 1997 р.

Висновки та рекомендації.

Узбекистан проводить багатовекторну зовнішню політику, розвиваючи інтенсивні політичні і торгово-економічні стосунки із Росією, Казахстаном, іншими країнами-членами Євразійського економічного союзу, з Китаєм, Туреччиною, Південною Кореєю, країнами Євросоюзу та США.

У зв'язку із загрозою ісламського тероризму з боку афганських талібів та прихильників «Ісламської держави» як за кордонами Узбекистану, так і в середині країни, Узбекистан реформує і посилює збройні сили, зокрема, розвиваючи військово-технічне співробітництво із різними країнами та закуповуючи зброю у багатьох країн: Росії, Білорусі, Китаю, США, країн Євросоюзу, Туреччини, Південної Кореї, Ізраїлю. Водночас, Узбекистан не має наміру вступати ні в ОДКБ, ні в будь-який інший військовий або економічний союз. Міжнародна політика сучасного Узбекистану – це політика неприєднання до будь-яких блоків або союзів. Водночас на ГА ООН він голосує проти резолюцій, які пропонує Україна і які засуджують агресивну політику Росії, зокрема, за мілітаризацію Криму та порушення прав людини в Криму.

На сьогоднішній день українсько-узбецькі торгово-економічні стосунки не можна назвати задовільними. У 2018 р. у структурі зовнішньої торгівлі Узбекистану частка України дорівнювала лише 1,4%. Це вимагає перегляду нашої зовнішньоекономічної політики щодо Узбекистану. Тим більше, відповідно до Угоди про ЗВТ від 2011 р., між Україною і Узбекистаном існує режим вільної торгівлі. На нашу думку, відповідним державним установам України було б доцільним зосередити свою увагу на тих положеннях цієї Угоди, що стосуються вилучень з режиму вільної торгівлі, які в ній містяться, і на основі такого аналізу розробити конкретні пропозиції для стимулювання українсько-узбецького торгово-економічного співробітництва. У ході такої роботи було б бажаним активізувати контакти із представниками посольства Узбекистану в Україні, а також з представниками українського бізнесу, який підтримує економічні зв'язки з узбецькими фірмами.

5.12. Цапко О.М. Національний традиціоналізм в зовнішній політиці сучасного Туркменістану: висновки для України

Як показує сучасна практика, український політичний та економічний інтерес до Туркменістану, як і до інших пострадянських країн Центральної Азії, у порівнянні із попередніми роками знаходиться на вкрай низькому рівні. Так за останні чотири роки відбулось різке падіння торгівельного обороту між Україною і Туркменістаном. Якщо у 2015 р. за даними Держстату України зовнішньоторговельний оборот між країнами становив 186 млн. дол. США (експорт – 171 млн., імпорт 15 млн.), то вже на 2018 р. р.

він упав майже у 2,6 рази і становив 71 млн. дол. США (експорт – 57 млн., імпорт – 14 млн.).

Тематика розвитку відносин з Туркменістаном не зачіпається також і в офіційних виступах українських політиків, програмах українських парламентських політичних партій та у внутрішньополітичному дискурсі. Обмежений інтерес України до Туркменістану істотним чином детермінується також географічною віддаленістю та російською транзитною блокадою традиційних шляхів сполучення України з цією державою.

Туркменістан значним чином втратив свою стратегічну привабливість для українських еліт та змістився на периферійне положення українських зовнішньополітичних і зовнішньоекономічних відносин. Так, зокрема, у стратегічному пакеті (Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», Стратегія національної безпеки України, Воєнна доктрина України, Стратегія сталого розвитку «Україна-2020», Стратегічний оборонний бюлетень України, Експортна стратегія України: Дорожня карта стратегічного розвитку торгівлі 2017–2021) будь-які згадки про Туркменістан відсутні.

Не створює позитивного контексту для активного співробітництва і пасивна позиція Туркменістану щодо російської агресії проти України, хоча тут слід зазначити, що на відміну від інших пострадянських країн Центральної Азії ця держава не брала участі у негативному консолідованому голосуванні на Генеральній Асамблеї ООН (19.12.2017) проти резолюції «Ситуація з правами людини в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь (Україна)».

На сьогодні основним принципом зовнішньої політики Туркменістану є проголошений 1995 р. його постійний нейтралітет. Статус постійно нейтральної держави Туркменістану закріплено також і в ст. 6 Конституції Туркменістану.

Сама ж політика туркменського нейтралітету виходить із історичних традицій туркменського народу, його споконвічної боротьби за свою незалежність. Довгий період часу туркмени не мали власної держави, а різні їх етнічні групи вважалися підданими хівинських ханів, бухарських емірів та іранських шахів, однак фактично туркменські племена були самостійними і проводили незалежну зовнішню політику. Зокрема це стосується етнічних спільнот, які населяли оазиси Мерв та Геок-Тепе. Туркмени в порівнянні з іншими центральноазійськими народами, найпізніше визнали над собою владу Російської імперії. Крім того, саме в Туркменістані найдовше існував рух «моджахедів», як борців за віру

та незалежність туркменського народу і цей рух тривав аж до середини 30-х рр. XX ст.

Тому при формуванні зовнішньої політики Туркменістану, поряд з прагматичними інтересами, значну роль відіграють і чинники туркменського традиціоналізму, які сформувалися у них протягом тривалого історичного розвитку. **До таких чинників зокрема відносимо:**

- значний ступінь присутності у житті Туркменістану регіонально-кланових зав'язків, які поряд із внутрішньою впливають і на зовнішню політику цієї держави;
- вплив ісламу, як фактору цивілізаційного та духовно-культурного впливу на зовнішньополітичну орієнтацію Туркменістану;
- прагнення правлячої еліти Туркменістану прискорити процес консолідації туркмен в єдину націю, усвідомлення ними своєї національної ідентичності.

Регіонально-кланові зав'язки в Туркменістані склалися історично, засновані переважно на земляцькій єдності і певним чином структуровані на всіх рівнях соціальних відносин. Слід виділити п'ять великих локальних субетнічних районів республіки, зокрема народи теке (текінці), що переважають у центральній частині (у тому числі й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж середньої й верхньої течії Амудар'ї і човдури – що населяють Дашховузький і північ Лебапського веляятів.

Впродовж століть «долинний» («оазисний») патріотизм відігравав ключову роль у процесах соціалізації та ідентифікації населення республіки. При цьому в радянський період зазначена кланова система не лише не була ліквідована, а навпаки підтримувалася Москвою, як своєрідний чинник стримування і протидії в республіці з метою забезпечення в ній внутрішньої стабільності. Так, до 1951 р. при владі в Туркменістані перебували представники текінського клану, оскільки Ашгабад знаходився на їхній історичній території. Однак з 1951 р. розпочалася зміна правлячих кланів. Так, з 1951 по 1958 рр. керував республікою Б. Баєв, який був вихідцем з клану алілінців, згодом його замінив представник клану мари Д.Караєв. У 1960–1969 рр. республікою керують представники клану йомудів, зокрема Б. Овезов, а після нього М. Гапуров.

Починаючи з 1973 р. влада в республіці перейшла знову до клану теке. На сьогоднішній день в політичній системі Туркменістану прослідковується протиборство столичного клану теке з найбільш сильними периферійними кланами йомудів і марійців. Цю

систему протиборства сформував ще перший президент Туркменістану С. Ниязов, який на початках свого правління спирався на підтримку чарджоуського клану, який був одним із відгалужень клану теке, однак згодом з метою уникнення монополії на владу в руках одного клану він вольовим рішенням залучав до управління державою представників периферійних кланів.

Така кланова диспозиція залишається в Туркменістані і на сьогодні. Крім того, саме через регіонально-кланові зв'язки рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким, незважаючи навіть на існування єдиної держави.

Другим чинником, який впливає на зовнішню політику сучасного Туркменістану є релігійний. Починаючи з кінця 80-х років ХХ ст. в Туркменістані почався процес реісламізації. Для керівництва Туркменістану, так само як і для інших центральноазійських країн, постало першочергове завдання – використати об'єднавчу роль ісламу як для внутрішнього зміцнення свої держав, так і для підняття її зовнішньополітичного авторитету. Через особливості історичного розвитку іслам в Туркменістані є не лише релігією, а й способом життя переважної більшості туркмен-мусульман і значною мірою основою їхньої цивілізаційної самоідентифікації. У цьому сенсі роль релігії тут відрізняється від ролі релігії у християнських країнах, де віра перетворилася на особисту справу людини. Іслам в Туркменістані, навпаки, значною мірою регулює соціокультурну сферу суспільства, у тому числі взаємини між людьми, поводження в побуті, сімейно-шлюбні відносини, а також істотно впливає на суспільно-політичне життя.

Третім чинником, який впливає на формування зовнішньої політики сучасного Туркменістану є потреба формування сучасної туркменської нації, та як зазначав С. Ниязов, «возвеличення туркменського національного духу» на основі злиття ідентичностей туркменських племен та регіональних союзів.

З цією метою С. Ниязов в 2001 р. видав «Рухнаму» (Книга духу), в якій найбільш чітко проявилася прагнення правлячої еліти сучасного Туркменістану відшукати традиції національної державності та культури. Незважаючи на те, що трактування історії народів Туркменістану часом носить тенденційний та заідеологізований характер, воно спрямоване на прискорення процесу консолідації туркмен в єдину націю, усвідомлення ними своєї спільної національної ідентичності.

Цей чинник, також активно використовується керівництвом Туркменістану для зовнішньополітичного виправдання існування в країні найжорсткішого в пострадянській Центральній

Азії авторитарного режиму, а політика нейтралітету слугує своєрідним захистом цього режиму від будь-якого зовнішнього втручання.

Висновки та рекомендації.

Враховуючи складні завдання, які стоять перед Україною, у зв'язку з російською агресією, великого значення набуває перспектива активізації двосторонніх відносин з Республікою Туркменістан, зважаючи на її важливе геополітичне положення та необхідність вирішення ряду питань, які можуть складати взаємний інтерес. До числа таких питань зокрема ми відносимо:

схожість позицій країн з ключових питань міжнародної політики, зокрема з питань глобальної безпеки, що в перспективі сприяло б поглибленню співпраці обох країн в рамках міжнародних та регіональних організацій, насамперед ООН та ОБСЄ, в тому числі за такими ключовими напрямками, як глобальна енергетична безпека, транспортне співробітництво, протидія сучасним глобальним загрозам – міжнародному тероризму, незаконному обігу наркотиків, транснаціональної організованої злочинності;

значні перспективи вбачаються у співпраці між Україною та Туркменістаном у паливно-енергетичній, будівельній, транспортній, машинобудівній, сільськогосподарській, переробній галузях. Слід зазначити, що за оцінками міжнародних експертів, сировинні ресурси Туркменістану складають 45,44 млрд. тон умовного палива. За запасами природного газу країна займає 4 місце у світі. Поряд з цим, відповідно до Програми розвитку нафтогазової промисловості Туркменістану планується у 2030 р. довести річний видобуток природного газу до 250 млрд. куб., нафти – до 110 млн. тон.

Виходячи із вищезазначеного вважаємо за доцільне:

1. З метою збільшення зовнішньоторговельного обороту між Україною та Туркменістаном, а також підтримки діяльності українських компаній, які працюють в Туркменістані, необхідно активізувати прямі політичні контакти на найвищому рівні, з урахуванням як особливостей політичної системи цієї держави, так і звичаїв та традицій, які в ній існують.

2. Виходячи з того факту, що Туркменістан є закритою країною із закритою економікою, відповідним державним відомствам України необхідно вивчити клановий розклад в політичній системі сучасного Туркменістану, з метою максимального використання міжкланових суперечностей в українських національних інтересах. При встановленні особистих контактів з представника-

ми діючої в Туркменістані влади, необхідно знати про їх кланову приналежність та враховувати високий ступінь корумпованості керівництва Туркменістану.

3. При налагодженні довірливих відносин з представниками керівництва Туркменістану доцільно: при спілкуванні зі старшими за віком людьми ніколи не перебивати їх, не вступати в дискусію, висловлюючи свою думку – це сприймається як невихованість; не проявляти критичного ставлення до існуючого в державі політичного режиму; бути вкрай обережним при оцінці історичного минулого Туркменістану, особливо його історії 20–30 рр. XX ст. Зокрема необхідно уникати раніше загальноприйнятих назв як басмач чи басмацький рух, від цієї назви туркменська історіографія відмовилася. Слово «басмач» носить негативний відтінок і в перекладі з тюркської мови означає нападник, злодій тощо, в той час як слово «моджахед» означає борця за віру.

4. На рівні Кабінету Міністрів України та профільних міністерств слід розробити стратегію та дорожню карту державної підтримки та просування інтересів українських державних та приватних підприємств у їх роботі в Туркменістані, зокрема підтримки їх участі в різноманітних міжнародних торгах та тендендах.

5.13. Чекаленко Л.Д. Країни Центральної Азії: курс на мілітаризацію

Мілітаризм – характерна складова ознака авторитарних політичних режимів. Його симптомами є мілітаризація політики, економіки, соціальної сфери: нарощування витрат на оборонну промисловість і ВПК в цілому, на збройні сили, жорстка централізація влади, придушення протестних рухів, наступ на права і свободи людини тощо. Усі ці прояви спостерігаємо в політиці сучасних пострадянських держав Центральної Азії (далі – ЦА).

Формування збройних сил країн ЦА відбувалося на переламі століть і тривало двадцять п'ять років. Збройні сили центальноазійських держав зростали не на порожньому місці: після розпаду Радянського Союзу у розпорядження колишніх республік перейшла переважна частина сегментів Радянської Армії. Тим самим, новопосталі урядові структури отримали змогу розпоряджатися радянським спадком, який на той час перебував на їх території. У результаті розподілу майна і військовослужбовців Туркестанського військового округу СРСР найбільшу частку отримала Російська Федерація. Оскільки для радянського керівництва у часи

холодної війни середньоазійський напрям не був пріоритетним, то на відміну від західних районів СРСР і Далекого Сходу тут не розташовувались найновіші сучасні зенітно-ракетні комплекси, засоби контролю над повітряним простором і перехоплювачі.

Не всі країни отримали радянську техніку. Деякі з них, як приміром Таджикистан, через зовнішні і внутрішні катаклізми залишився без збройних формувань. Більша частка поза Росією перепала Узбекистану і Туркменістану. Казахстан отримав військову техніку менш боєздатну, що перевозилася з європейських країн Варшавського блоку і залишалася на зберіганні на складах республіки. Щодо збройних сил Киргизстану й Таджикистану початку 1990 рр., то їх було названо «символічними» арміями.

За останні сім – десять років практично всі держави ЦА відчували збільшили військовий бюджет. Це було пов'язано не з воєнними потребами, а з потенційними загрозами, що можуть нести найближчі сусіди. Зі створенням ЄвразЕС (1999), діяльність якого включає військове співробітництво, і особливо ОДКБ (1992-2002), що є військовим блоком, збільшилися і військові бюджети всіх центральноазійських країн. Так, Казахстан з 206 млн дол. США (1999) наростив ці витрати майже в чотири рази – до 855 млн дол. (2008); військовий бюджет Туркменістану за всіх особливостей посідає третє місце серед країн ЦА після Узбекистану і Казахстану. Військові витрати Киргизстану за той же період збільшилися удвічі: з 44,8 млн дол. до 79,3 млн тощо.

Вагомою спонукою до посилення тенденції до мілітаризації регіону стала також війна в Грузії 2008 р. Практично всі країни ЦА скуповували озброєння в різних географічних точках світу. Приміром, Казахстан купує військову техніку в Росії, Ізраїлі, Республіці Корея, Великій Британії, Іспанії та США. Узбекистан – військово-транспортні вертольоти, військово-транспортні літаки в корпорації Airbus (ЄС); зенітний ракетний комплекс HQ-9 і значну кількість безпілотних літальних апаратів (UAV) у Китаю, а також США.

Збройні сили держав ЦА зіштовхнулися з низкою проблем після розпаду Радянського Союзу і вирішували їх по-різному. Зокрема, Туркменістан нині володіє найсильнішим авіаційним корпусом (ВПС) серед країн регіону. Розвиток авіації в перспективі має забезпечити надійний захист енергетичних інтересів Туркменістану, зокрема на Каспії. Варто зазначити, що успадковане утруповання радянської армії, яке залишилося в Туркменістані після розпаду СРСР, було кількісно і якісно кращим, порівняно з тим, що отримав Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан.

З іншого боку, в Туркменістані не було і немає власних підприємств ВПК, здатних виробляти та ремонтувати сучасну зброю, а рівень бойової підготовки особового складу традиційно є доволі низьким. Через гоніння на фахівців «нетитульної нації» з країни виїхала більшість військовослужбовців і спеціалістів не туркменського походження. Місцеві ж кадри не змогли їх повністю замінити. Згідно з експертними оцінками, у 2007–2008 рр. у ВПС країни нараховувалося лише 25–30 пілотів, які мали достатню кваліфікацію для управління бойовими літаками, але авіатехніки було в 10 разів більше. Туркменські льотчики навчалися в Україні, а літаки штурмової авіації ремонтувалися у Грузії. Крім того, в рахунок погашення боргів за газ Київ поставив Ашгабат сучасні системи ППО «Кольчуга», бойові катери «Калкан», озброєні крупнокаліберними кулеметами, і «Гриф» (кулемети і 30-міліметрові гармати), а також легкі торпеди. До того ж Туркменістан отримав у подарунок кілька кораблів і катерів від США та Ірану. Ремонт і модернізація туркменських винищувачів здійснювалася на Львівському авіаремонтному заводі. Варто зазначити, що Україна несла основну частку навантаження у підтримці в робочому стані протиповітряного потенціалу Туркменістану. Однак, значна частина цієї техніки доволі довго перебувала на зберіганні і за кілька років перетворилася на металобрухт. Нові обставини перерозподілу ринків бойової техніки пояснюють зростаючу залежність туркменських збройних сил від постачання російських військових засобів та комплектуючих до них.

Одним з пріоритетів військової реформи Туркменістану є розвиток військово-морського флоту, оскільки в регіоні Каспію військовий потенціал країни є слабкішим від ВМС інших країн. Ключовим завданням ВМС визначено забезпечення недоторканності туркменських кордонів і економічних зон країни. Однак, ситуація в цій сфері ускладнюється невизначеністю правового статусу Каспію.

Серед держав ЦА суттєве реформування збройних сил, успадкованих від Радянського Союзу, здійснив тільки Казахстан, який традиційно віддає перевагу російській зброї, що отримує за знижкою. Нові зрушення в країні передбачені Стратегічним планом розвитку Казахстану до 2050 р., за результатами реалізації якого казахське населення досягне «рівних можливостей, доступних медичних послуг, комфортного житла та якісної освіти». Водночас рекламування грандіозних завдань приховує негативні явища як в економіці, так і в соціальній сфері держави. Привертає увагу поступове зникнення з програмних заяв уряду не тільки згадки про

соціально-економічний розвиток, а й подовження термінів реалізації програм і стратегій. Так, «Стратегію 2030» замінила «Стратегія 2050». При тому, що попередній стратегічний план до 2020 р. так і залишився на папері. Таким чином держава відмовилась від соціальних зобов'язань і, не завершивши економічної модернізації, взялася за модернізацію суспільної свідомості. У логіку останньої лягає нова концепція національної історії зі зміцненням казахської ідентичності без євразійства і з переходом на латиницю.

Узбекистан у 2017 р., за даними Global Firepower rating, GFP (Світовий рейтинг військової могутності) за військовою потужністю з 113 країн посів 48 позицію і третю на всьому пострадянському просторі після Росії (2) і України (21). Казахстан перебував на 55 позиції, Туркменістан – 86, Киргизстан – 108, а Таджикистан – на 112 позиції за потужністю збройних сил. У реальності ж узбецька армія за чисельністю і рівнем бойової підготовки поступається казахській. За останніми даними в робочому стані перебувають всього 6 з 24 літаків Су-27 і 10 з 30 легких літаків МіГ-29. Повні достовірні дані про озброєння і стан сухопутних військ Узбекистану практично відсутні.

У цілому можливості збройних сил Узбекистану є незначними, що пояснюється не тільки застарілою технікою, а й нестачею військових фахівців. Тодішній президент Іслам Карімов зробив ставку саме на національні кадри: з середини 1990 рр. розпочалося усунення російськомовних офіцерів і заміна їх узбеками. Зрозуміло, що технічні знання і кваліфікація узбецьких військових на порядок поступалася рівню підготовки кадрових фахівців, що закінчили військові ВНЗ і відслужили по 10-15 років на технічних посадах. Це призвело до того, що боєготовність підрозділів ППО Узбекистану різко впала. Для підтримання на належному рівні ВВС і ППО довелося здійснювати вербування за контрактом в країнах СНД російськомовних авіаційних технічних працівників, льотчиків і інженерів.

У 2001 р. Іслам Карімов у зв'язку з афганською кампанією надав у розпорядження США аеропорт «Ханабад» в околицях м. Карші. Пентагон модернізував авіабазу «Ханабад» під свої стандарти. У «Ханабаді» дислокувалася практично вся військова авіатехніка, призначена для тилової підтримки американських військ в Афганістані. На базі було розквартировано понад 1300 американських військовослужбовців. Однак у 2005 р. після подій в Андижані (розстріл демонстрації страйкуючих) американці були вимушені залишити Узбекистан «за підтримку місцевих радикалів і міжнародного тероризму». У відповідь Вашингтон запровадив про-

ти Ташкента низку санкцій. Хоча не надовго: через кілька років санкції було скасовано, і США почали шукати точки дотику і підтримувати узбецьке керівництво. Вашингтон дуже зацікавлений у поверненні американських військових в Узбекистан, розміщені їх на авіабазі «Ханабад» або в цивільному аеропорту «Навої». За деякими ознаками американці планують також розгорнути власну інфраструктуру на узбецько-афганському кордоні на авіабазі в Термезі, де дислокувалися військові Бундесверу (ФРН). Орендну плату за базу Ташкент підвищив у 2016 р. удвічі – до 72,5 млн євро. Таким чином, Узбекистан є ключовою державою в сучасній геополітичній ситуації в регіоні. Саме в Узбекистані (а також у Киргизстані) були облаштовані військові аеродроми НАТО, що так чи інакше додавало США вигідних важелів впливу на ситуацію. Втрачений американцями центр одразу ж був заповнений росіянами, які прибрали до рук й американську техніку.

На тлі посилення оборонної сфери і воєнного фактору, внутрішня ситуація в Узбекистані є нестабільною. За часів правління Іслама Карімова жорстко придушувалися будь-які форми спротиву, а на частку Узбекистану припадало найбільше політичних біженців усього регіону. Внутрішня політична нестабільність посилюється фактором повернення кількох тисяч вояків з фронтів Сирії та Лівії, що може спричинити нову хвилю протистояння, розгортання і посилення в регіоні ісламського чинника та ісламського підпілля тощо.

Однією з ознак подальшої централізації влади є посилення уваги до розбудови силових структур. Про необхідність реформування національної служби безпеки йшлося на зустрічі президента Узбекистану Шавката Мірзієєва з парламентарями наприкінці грудня 2017 р. На переконання нового глави держави, законодавчі акти, прийняті 26 років тому щодо служби безпеки, є застарілими і вся система вимагає реформування.

З виходом Узбекистану з військового альянсу ОДКБ, Москва припинила забезпечення держави на пільгових умовах. Пізніше Ташкент отримав пільговий доступ на зброярський російський ринок, підписав ряд угод про військово-технічне співробітництво, про навчання узбецьких офіцерів у російських військових ВНЗ.

Таким чином політика дистанціювання західних урядів від Узбекистану і обмеження цієї країни у питаннях імпорту зброї західних зразків підштовхнула Узбекистан до ущільнення співпраці з Росією. Можна передбачити, що поглиблення військового співробітництва між Узбекистаном та Росією призведе до зростання залежності Ташкента від РФ.

У відповідь західні країни вивели Узбекистан зі списку країн, яким заборонено продавати зброю. ЄС та США скасували всі обмеження щодо продажу зброї Узбекистану. Уряд Сполучених Штатів згідно з положенням «Надмірна оборона» передав узбецькій стороні 308 бронемашин та 20 допоміжних автомобілів. Цей крок став безпрецедентним в історії «подарунків» військової техніки США колишній державі на пострадянському просторі. Також Сполучені Штати «порадили» Узбекистану придбати пару десятків південнокорейських військових навчально-тренувальних комплексів «Золотий Орел».

Зазначимо, що в попередні роки подібних кроків американська сторона собі не дозволяла, посиляючись на обмеження громадянських прав і свобод в Узбекистані, а також вірогідні варіанти потрапляння технічних американських компонентів зброї до рук Росії і Китаю. Фактор можливої втрати впливу американців на Узбекистан як важливий геополітичний центр привернув увагу відповідні американські структури. Враховуючи загострення ситуації на Близькому Сході та в інших регіонах, за ініціативою американської сторони 19 грудня 2017 р. відбулися переговори Президента США Д. Трампа з Президентом Узбекистану Ш. Мірзієєвим. Американський президент запросив керівника Узбекистану відвідати США, при цьому висловив «підтримку демократичним перетворенням в країні». Водночас узбецький лідер взявся реформувати систему служби національної безпеки.

У списку узбецьких партнерів одну з перших позицій також посідає Китай.

На відміну від інших радянських республік Таджикистану дісталася мінімальна кількість озброєння колишньої радянської армії. У роки незалежності Таджикистан наполегливо формував власні збройні сили: створив нові мобільні війська, президентську гвардію перетворив на національну тощо. І вже сьогодні нечисленні, але добре підготовлені підрозділи можуть на рівних конкурувати зі збройними силами сусідніх держав. Відмінною рисою армії Таджикистану є підготовленість до ведення бойових дій у гірській місцевості, в умовах обмеженої видимості і маневру в разі виникнення локальних збройних конфліктів, а також у боротьбі з озброєними бандформуваннями.

Таджикистан є членом ОДКБ і Об'єднаних сил ППО СНД, а три батальйони мобільних військ включено до складу Колективних сил швидкого розгортання Центральноазійського регіону колективної безпеки, що діють у рамках ОДКБ. На таджицькій території розташована 201-а найбільша російська сухопутна військова база

за межами РФ (в Душанбе і Курган-Тюбе). Перебування російських військових у республіці передбачено до 2042 р. За роки незалежності Таджикистан поповнив свої збройні сили не лише російською, а й американською технікою, полишеною НАТО в Узбекистані. Істотну військову допомогу Таджикистану надає Індія. Індійські ВПС мають передову оперативну військово-повітряну базу в Пархар, в облаштування якої вкладено близько 70 млн дол. Авіабаза Пархар надає індійським військовим широкі стратегічні можливості в ЦА.

Киргизстан є членом ОДКБ, і Росія витрачає чималі кошти на підтримку в робочому стані киргизських збройних сил. Найсучасніша РЛС ЗРК 36Д6 перебуває в розпорядженні російських військових на авіабазі Кант, оренду якої Москва подовжила на 49 років з можливим пролонгуванням. Під час військової кампанії в Афганістані на території аеропорту «Манас» під керівництвом США функціонувала авіабаза антитерористичної коаліції.

Характерною ознакою мілітаризації центральноазіатських країн є доволі напружена боротьба за нафтоносний Каспій. І в цій боротьбі так чи так присутній військовий компонент, який включає військові навчання, розбудову і оснащення військового морського флоту, підготовку військових кадрів тощо. Фактично через військову міць на морі прилеглі країни намагаються довести своє право розпоряджатися акваторією і багатствами Каспію.

Висновки та рекомендації.

1. Збільшення витрат на оборону, нарощування військового оснащення, придбання летальної зброї всіма країнами ЦА штовхає до висновку про поступову мілітаризацію країн регіону.

2. Одним з яскравих показників мілітаризації держав є збільшення військового бюджету за відсутності війни і бойових дій. Керівництво деяких країн ЦА пояснює збільшення витрат на оборону триваючими територіальними конфліктами між державами: киргизько-казахським прикордонним конфліктом, непорозумінням між Казахстаном і Росією тощо.

3. Усі країни ЦА за різними обставинами і за диференційними умовами є залежними від Росії: одні стримані російськими військовими базами на власній території; інші – придбанням та технічним оновленням зброї.

4. До обережної і вибіркової політики підштовхує країни ЦА ситуація, пов'язана з подіями в Сирії, Лівії, а також в Україні. Держави ЦА зробили висновок: політика Москви є непередбачуваною, реакційною, наступальною і загарбницькою. Азійські

виваженість і обережність диктують державам ЦА помірковане, вичікувальне ставлення до РФ та її ситуативну підтримку. Українські події підштовхнули їх до запровадження реформ не тільки збройних сил, а й усього силового комплексу: служб безпеки, міліції і поліції, навіть національної гвардії. І тут використано український досвід.

5. Посилення силового комплексу пояснюється також загрозою тероризму, переміщенням терористичних угруповань з Афганістану в центральноазійський регіон. Переформатування сил ІДІЛ загрожує стабільності всьому ареалу ЦА.

6. Значним для регіону є американський чинник. З метою поновлення свого впливу в ЦА адміністрація США активно шукає точки дотику з узбецькою стороною. Поступово питання демократії, захисту прав людини, соціальна політика тощо, які раніш були квінтесенцією будь-яких американських переговорів зі столицями ЦА, перемістилися на другий план і замінюються «спільними зусиллями протистояння тероризму». Водночас керівництво ЦА намагається зміцнити власні позиції, навіть за рахунок слабкіших сусідів. Задля досягнення цієї мети відбувається подальша мілітаризація політики й економіки, фактично гонка озброєнь на регіональному рівні.

7. Економічна криза в ЦА, викликана низькими цінами на нафту, санкціями проти Росії, змусили деякі держави, зокрема Казахстан, шукати додаткові іноземні інвестиції. Зазначені важелі стимулюють уряди регіону до посилення проамериканського вектору зовнішньої політики, оскільки вони вже давно прагнуть розширити коло можливих партнерів.

8. Паралельно із США в ЦА активізувались європейські структури. При цьому європейці також опускають питання про захист і дотримання прав людини і не повертаються до обговорення справ правозахисників. Практичні інтереси переважили: центральноазійський регіон є важливим для європейців ареалом з погляду як наявності сировини, так і геополітичної стабільності.

Така позиція є своєрідним лакмусовим папірцем, на якому зникають прояви демократії, однак яскраво виявляються ознаки мілітаризму. Режими ЦА зробили свій вибір: жорстка централізація, обороноздатність і військовий захист гарантують стабільність і виживання системи. А жорстка система в азійській концепції буття є понад усе.

РОЗДІЛ 6.

УКРАЇНА: КОНТЕКСТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

6.1. Лакішик Д.М., Швед В.О. Протидія світової спільноти анексії Криму й війні на Донбасі: форми, напрями, перспективи

Порушення територіальної цілісності України внаслідок окупації та незаконної анексії Криму разом з військовими діями на її сході, розглядається нашою державою як пряма загроза та головний зовнішній виклик національній безпеці, подолання якого є пріоритетним завданням її зовнішньої політики. У вирішенні цього питання українське керівництво та дипломатія надають особливу увагу процесу консолідації зусиль світової спільноти в протидії анексії Криму в межах міжнародних безпекових організацій і форумів, через співпрацю з союзниками України, насамперед США, ЄС та НАТО, а також ООН.

27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію A/RES/68/262, у якій підтверджувався суверенітет й територіальна цілісність України у її міжнародно-визнаних кордонах та визнавались незаконними будь-які зміни статусу Автономної Республіки Крим і міста Севастополя на основі результатів так званого «загальнокримського» референдуму 14 березня 2014 р.

Новим кроком на шляху поглиблення розуміння сутності політики Росії щодо Криму стало прийняття 15 листопада 2016 р. Резолюції щодо ситуації з правами людини на півострові. Головною особливістю документу стало те, що у ньому ООН, а, отже, й світова спільнота визнала Росію країною-окупантом, а зміни у статусі Криму – його анексією. Резолюція містить детальну характеристику порушень і зловживань, що чинить нинішня окупаційна влада в Криму: позасудових вбивств, викрадень, залякувань, довільних затримань, тортур і жорстокого поводження з в'язнями, порушення демократичних свобод тощо. Окрема увага у документі приділена рішенням Верховного Суду РФ від 29 вересня 2016 р., яким Меджліс кримськотатарського народу визнається «екстремістською організацією» та забороняється його діяльність.

19 грудня 2017 р. Генеральна Асамблея ООН проголосувала за новий проект Резолюції щодо прав людини в Криму. Характерно, що в кожному новому документі значно поглиблюється усвідомлення світовою спільнотою тимчасовості анексії Криму Росією та з'являються нові, чіткіші позиції щодо головних завдань світової громадськості у боротьбі за повернення півострова Україні.

Позиція держав ЄС щодо анексованого Криму чітко простежується на рівні актів, зокрема, у Резолюції Європарламенту щодо тиску Росії на країни «Східного партнерства» від 16 квітня 2014 р. У документі підкреслюються незаконність референдуму, організованого 16 березня 2014 р. в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі. Європарламент підтвердив власну підтримку суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності України. Із серпня 2014 р. ЄС запровадив торгівельні санкції щодо товарів, виготовлених в Криму та Севастополі, а також заборони на здійснення інвестиційної діяльності європейцями і європейськими компаніями в Криму, на купівлю нерухомості чи підприємств на півострові, на фінансування кримських компаній, надання туристичних послуг у Криму чи Севастополі тощо.

Важливе значення для мобілізації потенціалу ЄС з протидії російській агресії проти України та анексії Криму мало рішення саміту ЄС – Україна, що відбувся у Брюсселі 9 липня 2018 р. У Спільній Заяві саміту викладена розгорнута позиція ЄС щодо анексії Криму – засудження безумовного порушення суверенітету та територіальної цілісності України. Новим елементом у зазначеному документі стало засудження будівництва Керченського мосту без згоди України, а також подальшої мілітаризації півострова та Чорного і Азовського морів.

Активну роботу у напрямку мобілізації світової спільноти у боротьбі проти анексії Криму Україна здійснює разом із НАТО. 2 березня 2014 р. Північноатлантична рада засудила дії Росії в Криму, назвавши їх порушенням міжнародних правових норм, зокрема Будапештського меморандуму та українсько-російського Договору про дружбу та співпрацю.

На останньому саміті НАТО у Брюсселі 8-11 липня 2018 р. була представлена розгорнута доповідь Північноатлантичного Альянсу щодо анексії Криму з урахуванням набутого досвіду та уроків після лютого 2014 р. На її основі була прийнята декларація, у якій рішуче засуджується порушення прав людини та дискримінаційна практика російської влади в Криму щодо різних етнічних, політичних та релігійних груп і вимагається негайно звільнити всіх в'язнів і репресованих громадян України у Криму та Росії. Підкрес-

люється незмінність рішучої підтримки територіальної цілісності і суверенітету України в її міжнародно-визначених кордонах. Також у документі зазначається, що російська мілітаризація Криму створює подальшу загрозу незалежності України та підриває регіональну безпекову стабільність.

Для зміцнення національної безпеки України, зокрема у справі мобілізації протидії світової спільноти анексії Криму, вирішальне значення має нині позиція США як найвпливовішого союзника України. Обрання президентом Д. Трампа, попри сподівання РФ, сприяло посиленню організації опору головних міжнародних безпечових структур і окремих країн щодо анексії Криму. Зустріч президентів США та Росії в Гельсінкі 16 липня 2018 р. викликала досить серйозне занепокоєння світової спільноти щодо нечіткої безпекової позиції Д. Трампа, однак рішучість Конгресу, зокрема Сенату США, окремих впливових конгресменів, американських спецслужб та організацій призвела до появи надважливого документу – «Кримської декларації» від 25 липня 2018 р. У ній зазначені основні принципи довгострокової стратегії США стосовно анексії Криму, з урахуванням набутого досвіду американської дипломатії у минулому.

У «Кримській декларації» наголошується на тому, що спробувавши анексувати Крим, Росія намагається підірвати фундаментальний принцип, згідно з яким жодна країна не може змінити кордони іншої силоміць. РФ, зазначається у документі, також погодилась із цим принципом, визначеним Статутом ООН та затвердженим у Гельсінкських угодах 1975 р. Виходячи з так званого «балтійського прецеденту» в історії американської дипломатії, а саме про не визнання США окупації трьох балтійських країн Радянським Союзом було офіційно оформлено Декларацією Веллса (1940 р.), стає зрозумілим, що США розраховують на досить довгий історичний період перебування Криму у складі РФ за аналогією до долі країн Балтії – доки докорінно не зміниться ситуація в самій Росії або навколо неї.

Незаконна анексія РФ Криму і початок війни на Донбасі призвели до руйнування основ європейської системи безпеки та засвідчили недовіру міжнародних безпечових механізмів, що виявились застарілими і такими, що не відповідають сучасним викликам та загрозам. Вироблення нових методів врегулювання світових криз сьогодення, зокрема на сході України, може зробити практично неможливим виникнення подібних конфліктів у майбутньому. Наголосимо на тому, що війна на сході України є проявом сучасної гібридної війни, а способи її вирішення – ефективними заходами протидії гібридним технологіям.

Першими дипломатичними кроками щодо врегулювання збройного конфлікту між Росією та Україною була Женевська зустріч у квітні 2014 р. за участю вищих дипломатичних представників України, ЄС, США та РФ, під час якої було досягнуто домовленостей щодо звільнення захоплених бойовиками будівель на сході країни та амністії протестувальників. Для деескалації ситуації США, ЄС та РФ зобов'язалися підтримувати Спеціальну моніторингову місію ОБСЄ на непідконтрольній українській владі території.

Вагомими спробами досягнення тимчасового перемир'я та припинення вогню були домовленості у Мінську 2014-2015 рр. (Мінськ-1 та Мінськ-2) та їх підтримка світовою спільнотою. Але вони не були реалізовані, через недотримання їх умов з боку РФ та бойовиків.

Після узгодження положень, затверджених у Мінську у лютому 2015 р., Рада Безпеки ООН прийняла Резолюцію щодо України № 2202 (2015) на підтримку мінських домовленостей. Але нині ООН бракує ефективних інструментів, щоб притягнути країну-агресора до відповідальності, а механізм санкцій Ради Безпеки ООН, який застосовується у відповідь на дії країн, що порушують мир, не є дієвим проти держави-агресора, яка є постійним членом Ради Безпеки. Росія двічі накладала вето під час розгляду українських питань Радою Безпеки ООН. Також через загрозу російського «вето» блокується запровадження міжнародної миротворчої місії в Україні задля стабілізації ситуації.

Після анексії Росією Криму у березні 2014 р. почало формуватись неофіційне об'єднання на підтримку незалежності та територіальної цілісності України у світі, адже більша частина світового співтовариства виступила за захист суверенітету України. До цього об'єднання входять окремі країни (більше 30) та міжнародні організації (Amnesty International, Human Rights Watch, Святий Престол), військово-політичні союзи (НАТО, ЄС, Вишеградська група, ГУАМ, ПАРЕ, ОБСЄ та Рада Європи (крім РФ та деяких країн СНД), більша частина країн-членів ООН), фінансово-економічні блоки (Велика сімка, Велика двадцятка (крім РФ), МВФ, ЄБРР, Світовий банк) тощо.

Вагомою для України є будь-яка її підтримка окремими державами у ситуації, що склалась на сході. Власне, США надають Україні значну допомогу економічного, військового та політичного характеру. Протягом періоду російської агресії на території України незмінною є підтримка держави Великою Британією та Канадою. Одними з найактивніших учасників, які надають міжнародну допомогу Україні, є країни Балтії (які знаходяться у безпосередній близькості до держави-агресора) та Скандинавії.

У червні 2014 р. з метою налагодження дипломатичного діалогу між Україною та РФ, а також обговорення реалізації мирного плану Президента України П. Порошенка була заснована Тристороння контактна група (ТКГ), що є центральним посередницьким інструментом ОБСЄ. Загалом питання врегулювання кризи в Україні стало пріоритетом порядку денного ОБСЄ з лютого 2014 р. і до нині вдалося прийняти такі документи організації з регулювання ситуації на сході України: Рішення Постійної ради ОБСЄ від 21 березня 2014 р. «Щодо розгортання Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ в Україні»; Декларація Постійної ради ОБСЄ від 20 січня 2015 р.; Декларація на підтримку Спеціальної Моніторингової Місії ОБСЄ в Україні внаслідок трагічного інциденту, що стався 23 квітня 2017 р. У березні 2014 р. в Україні почала роботу Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ (СММ), повноваження якої щороку продовжуються ще на рік. У вересні 2016 р. СММ розробила оновлену концепцію моніторингу на українсько-російському державному кордоні, але її реалізація ускладнюється блокуванням бойовиками доступу СММ до окупованих територій та неконтрольованої ділянки кордону, тому СММ не повністю виконує завдання, передбачені мандатом її місії.

Починаючи із подій, які відбулись в Україні у 2014 р., посилилось співробітництво між Україною та НАТО у низці ключових галузей, адже Альянс повністю підтримує суверенітет та територіальну цілісність України у межах міжнародно визнаних кордонів. Допомога НАТО Україні надається через Комплексну програму допомоги (КПД), яка містить проекти щодо активізації зусиль у ключових галузях реформування та розбудови спроможностей структур безпеки, а також оборони України.

Ще одним проявом підтримки України міжнародною спільнотою стало введення міжнародних санкцій у відповідь на агресію з боку РФ, починаючи з 2014 р. Санкції було введено більш ніж 40 країнами світу (деякі з них ці заходи проводять неформально, наприклад КНР). Передбачалось, поетапне введення санкцій проти РФ, починаючи із обмеження співробітництва, далі – обмеження на постачання окремих видів технологій і на завершення – санкції, направлені проти окремих секторів російської економіки. Загалом, введення санкцій проти РФ призвело до очікуваних економічних та політичних наслідків.

Висновки та рекомендації.

Від початку анексії Криму і до нині українській дипломатії вдалося в основному забезпечити координацію основних міжнародних організацій, передусім США спільно з ЄС та НАТО у їхніх діях

у протидії анексії Криму. США стали центральною ланкою такого міжнародного союзу. Фактично створена трансатлантична коаліція, яка стала ядром у мобілізації потенціалу світової спільноти у протидії анексії Криму.

У найважливіших документах США, Євросоюзу та НАТО не допущено фіксування анексії Криму як доконаного факту. Зафіксовано терміни «спроба анексії», «намагання анексії». Це дозволяє значно посилити зусилля міжнародної спільноти проти анексії Криму, вивести їх на якісно новий рівень.

Документ США – «Кримська декларація», яку одностайно підтримали ЄС та НАТО, дозволяє оголосити державною, або міждержавною, у форматі ЄС та НАТО, політику довічного невизнання нелегальної анексії Криму.

Агресія РФ проти України, яка призвела до війни на Донбасі, має глобальні наслідки та накладає відбиток на сучасний світовий порядок. Війна на сході України стала поштовхом до серйозних суперечок, які постали між глобальними акторами (США, ЄС, РФ, КНР) та регіонами. Внаслідок агресивної політики РФ щодо України відбулось нівелювання базових принципів міжнародного права та інститутів міжнародної безпеки.

Включення міжнародної спільноти до спроб врегулювання ситуації, яка виникла на сході України на ранніх етапах ескалації конфлікту, виявило солідарність дій у вирішенні посталої проблеми, зокрема через формат Мінських домовленостей. Підписання Мінських угод сприяло крокам на шляху модернізації української армії та дало можливість врятувати тисячі життів мешканців Донбасу та українських військових, однак здебільшого невиконання пунктів Мінська-2 засвідчує про його недостатню ефективність та необхідність зміни такого формату.

Дискусії, які тривають в Раді Безпеки ООН з розв'язання української кризи наразі є безрезультатними з огляду на застосування Росією права вето або ігнорування рішень міжнародних інституцій. Проблема зміни правил прийняття рішень РБ ООН триває досить довгий час, але у ситуації, коли одним з постійних членів ООН є держава-агресор і порушник міжнародних правил, потребує невідкладного вирішення. Нині за результатами обговорення на Генеральних асамблеях ООН збройної агресії Росії проти України не було прийнято жодних конкретних рішень, що вказує на нездатність швидкого реагування міжнародної спільноти на сучасні безпекові виклики.

ОБСЄ, яка почала свою роботу на сході України на ранніх етапах розгортання конфлікту, не повністю виконує завдання, які

передбачені мандатом її місії. Тим не менше, звіти місії ОБСЄ мають неоціненне значення, зокрема як джерело фактів постачання російської зброї, найманців і бойовиків з території Росії для підтримки російських збройних формувань на сході України.

Оскільки Україна не є членом НАТО, у протистоянні російській військовій агресії вона не отримала безпосередньої військової підтримки цієї організації, натомість актуалізувався розвиток співробітництва у невійськовому вимірі. Розвиваючи таку співпрацю з НАТО, країна отримує потужну міжнародну підтримку та наближається до стандартів Альянсу.

Міжнародні санкції, які почали запроваджувати країни світу щодо РФ з початком її агресії щодо України, виявились дієвим механізмом здійснення тиску на порушника міжнародного порядку. Вплив на Росію через санкційні обмеження є процесом досить тривалим і не одномоментним, але від того не менш дієвим, тому вартий подальшого застосування.

Нинішня міжнародна підтримка України світовою спільнотою є досить дієвою та ефективною, хоча вона наразі не передбачає військового втручання, а саме введення миротворчого контингенту ООН задля стабілізації ситуації на її сході.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо доцільним:

1. Активізувати роботу українського керівництва та дипломатії над реалістичною стратегією деокупації Криму всередині нашої держави, що розширить потенціал напрямків співпраці України з міжнародною спільнотою.

2. Продовжуючи співпрацювати із трансатлантичною спільнотою у форматі її колективних структур та із її провідними країнами-лідерами (США, Німеччиною, Великою Британією, Францією) щодо питання анексованого Криму, важливо також задіяти до цього процесу країни Центрально-Східної та Центрально-Південної Європи.

3. Необхідно створити механізм постійної співпраці проти агресивних дій Росії з тими пострадянськими державами, що зазнали прямих територіальних втрат від ворожих дій РФ (наприклад, Грузією). Доцільно активізувати діяльність України в Організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ, щоб забезпечити її голос і можливості в протидії анексії Криму.

4. Не можна недооцінювати значення роботи України та її дипломатії в опрацюванні оптимальних моделей створення Балто-Чорноморсько-Адріатичного союзу, який міг би стати серйозним союзником у боротьбі за реінтеграцію Криму до України. Робота в цьому напрямі має передбачати пошуки спільного

бачення такого союзу і продовження наповнення форм співпраці зацікавлених країн глибшим змістом.

5. Незважаючи на певні кроки, зроблені у напрямі мобілізації світової ісламської спільноти, Україна досі не приєдналася як спостерігач до Організації ісламської співпраці з тим, щоб використати її потенціал у боротьбі за повернення Криму та захист прав кримськотатарського народу. Центральною країною у просторі ісламського світу під кутом боротьби за реінтеграцію Криму є Туреччина. Особливого значення у приверненні Туреччини до активної боротьби проти російської анексії Криму набуває кримськотатарський чинник.

6. Необхідно посилити дипломатичні місії України за кордоном та забезпечити їх якісним інформаційним матеріалом для роз'яснення та поширення об'єктивної інформації щодо безпекової ситуації в нашій державі. Результатом чого має стати поглиблення та інтенсифікація співробітництва з різними суб'єктами міжнародних відносин задля пришвидшення налагодження мирного процесу на сході України (першочергово – залучення миротворчого контингенту ООН).

7. Слід забезпечити своєчасне реагування вітчизняної спільноти (включно з владними, безпековими структурами, науковими, громадськими організаціями, волонтерськими рухами тощо) на ініціативи міжнародного співтовариства з пропозицій щодо врегулювання ситуації на сході України, зокрема через вироблення та дотримання єдиної безпекової стратегії.

8. У зв'язку з тим, що війна на сході України має чітко виражений гібридний характер, основою якої є інформаційна складова, необхідно захистити інформаційний простір нашої держави шляхом застосування успішного досвіду та знань фахівців провідних країн світу у цій царині.

9. Необхідно максимально використовувати досвід інших держав світу у боротьбі з сепаратизмом та тероризмом, а також впроваджувати його здобутки з урахуванням можливостей та реалій України.

10. Чітке виконання зобов'язань України перед міжнародними партнерами та подолання внутрішніх проблем (боротьба з корупцією, реформування судочинної та правоохоронної систем тощо) сприятиме посиленню підтримки та допомоги світової спільноти у відновленні суверенітету України.

6.2. Ветринський І.М. Геополітичні інтереси Російської Федерації в Україні

Особливості історичного розвитку пострадянських країн зумовили існування розгалуженої й багаторівневої системи зв'язків між ними – політичних, культурних, професійних, родинних тощо. З моменту розпаду СРСР основним геостратегічним пріоритетом Російської Федерації щодо України було досягнення максимального рівня контролю та впливу на прийняття внутрішньо та зовнішньополітичних рішень держави (успішним прикладом реалізації такого підходу є її відносини з Білоруссю). Саме існування самостійної України, що здійснює незалежну зовнішню політику, було й залишається для РФ – і для її політичної еліти, і для пересічного населення – геополітичним викликом: більшість росіян продовжує мислити радянськими категоріями, коли всі союзні республіки були начебто незалежними, але насправді цілком керованими з Кремля.

Асиметричний характер відносин між РФ і Україною, що існував за часів Російської імперії, СРСР і практично повністю зберігся після 1991 р., призвів до того, що основну вигоду від згаданих зв'язків отримувала саме Росія, чия економіка традиційно була більш розвинута та інтегрована до зовнішнього світу. Для України поглиблення подібного нерівноправного «партнерства» мало наслідком лише посилення її залежності від РФ в економічній, енергетичній, військовій та інших сферах.

Ситуація почала змінюватись після подій Помаранчевої революції, яка продемонструвала **дві важливі тенденції**. По-перше, об'єктивну: існування в Україні значного прошарку суспільства, що не є проросійським і орієнтується на західний шлях розвитку держави; по-друге (що є, здебільшого, суб'єктивною інтерпретацією тодішніх подій російськими спецслужбами), наявність стратегічної зацікавленості та геополітичних інтересів Заходу (США) в Україні. Оскільки Кремль традиційно вважає Україну сферою своїх виключних інтересів та зоною геополітичного впливу, Помаранчева революція була розцінена як стратегічний виклик з боку Заходу. Відповідно, було розпочато процес підготовки до можливого загострення цього протистояння, і саме в такій якості було розцінено Революцію гідності. Тож анексія Криму та російська агресія в цілому стала нічим іншим, як «ударом у відповідь по Заходу» (на думку Москви).

З обранням курсу на підготовку реваншу, а відповідно й масштабного геополітичного протистояння об'єднаному Заходу головну увагу РФ було зосереджено на таких напрямках:

- стимулювання розколу й підрив єдності в євроатлантичному співтоваристві в цілому та всередині ЄС зокрема;

- заохочення та поширення корупційних схем та зв'язків у західних країнах, що стало можливим завдяки різкому збільшенню надходжень від продажу енергоносіїв у середині 2000 рр. Найбільш наочним прикладом подібного підходу є відносини РФ та колишнього канцлера ФРН Г. Шрödera, який став членом правління Газпрому та впливовим лобістом російських інтересів в ЄС;

- переозброєння власної армії та розробка нових підходів до ведення бойових дій, зокрема реалізація концепції так званої комплексної чи гібридної війни, де використання високомобільних ударних сил поєднується з масованою інформаційно-пропагандистською кампанією. Прикладом чи, як вже відомо сьогодні, генеральною репетицією такого підходу стала російська агресія проти Грузії у серпні 2008 р.;

- створення альтернативних геополітичних інтеграційних проектів на кшталт Митного союзу, що планувався як перший етап створення більш масштабного Євразійського Союзу, який мав би стати альтернативою та центром тяжіння для низки держав у випадку досягнення успіху в справі дезінтеграції ЄС. З цією ж метою, зокрема, створювався російськоцентричний військовий блок ОДКБ.

Після початку російсько-українського конфлікту відбулася певна трансформація геополітичних пріоритетів РФ в Україні. Так, наприклад, до 2014 р. одним з ключових було питання збереження російської військової бази в Криму, оскільки, по-перше, навіть з військово-технічного погляду, альтернативи Севастополю Росія просто не має, по-друге, Кремль не хотів втрачати своєї стратегічної ролі на Чорному морі. Після анексії Криму проблема вирішена лише частково, оскільки крім міжнародного невизнання і санкцій, постали суто практичні проблеми нестачі води і електроенергії. Тож після 2014 р. головною метою зі стратегічного погляду стало вже утворення сухопутного «коридору» між РФ та Кримом.

Серед традиційних геополітичних інтересів РФ в Україні можна виділити наступні:

1. Україна як універсальний буфер. З суто просторової точки зору наша держава разом з Білоруссю є природним «буфером безпеки» між західною Європою і РФ, відповідно остання зацікавлена у цілком контрольованій чи, як мінімум, нейтральній Україні: перспектива отримати додаткові майже 2000 кілометрів спільного кордону з НАТО є для Кремля чи не найбільш неприйнятною.

2. Український військово-промисловий комплекс. З розпадом СРСР інтегральні ланки виробничих циклів радянського ВПК опинились по різні боки державних кордонів новостворених незалежних республік. На території нашої держави перебувають такі критично важливі для РФ потужності як: виробництво ракетної техніки – серед яких складові російських ядерних ракет; виробництво корабельних двигунів – у тому числі для перспективних кораблів ВМФ РФ; виробництво авіаційних двигунів. Крім того величезна номенклатура не настільки критичної, але значущої для РФ техніки: окремі види боєприпасів, танкова техніка, комплектуючі та складові вузли для техніки, що знаходиться на озброєні РФ.

3. Демографічний потенціал. Зважаючи на дуже низьку щільність населення в окремих регіонах РФ, активно зменшення саме слов'янської етнічної частини російського народу, а також вищий, аніж в Україні, рівень життя, цілком природною та вигідною для РФ була б активізація міграційних потоків з України до РФ за умови поглиблення інтеграційних зв'язків між державами. У першу чергу це стосується високопрофесійних кадрів та робітників, готових працювати в умовах російської півночі.

4. Українська ГТС. До 2014 р. вітчизняна газотранспортна система розглядалась як один з головних бонусів у випадку досягнення Росією своєї мети щодо непрямого управління Україною (наприклад, за білоруським шаблоном). У такому випадку ГТС перетворювалася на важіль тиску на країни ЄС і НАТО. Своєю чергою сьогодні вона є певним запобіжником від початку повномасштабного конфлікту між РФ та Україною, оскільки пошкодження ГТС матиме наслідки для багатьох країн регіону. Крім того, Кремль критично залежить від прибутків, що надходять за умови її безперебійного функціонування.

Надважливим елементом російської стратегії є досягнення саме непрямого управління, оскільки безпосередню окупацію України вона просто не витримає ані фінансово, ані організаційно: кількісний склад армії РФ недостатній для контролю країни такого масштабу. Навіть у 2014 р. у рамках проекту створення т.з. «Новоросії» передбачалась окупація щонайбільше 8 областей сходу і півдня України з найбільшою часткою проросійськи налаштованого населення. Разом з тим непряме керування дає змогу користуватися лише перевагами на кшталт продукції ВПК чи управління ГТС, у той час як усі соціально-економічні проблеми залишаються номінальній місцевій владі.

Висновки та рекомендації.

1. Роль та місце України в геополітичній стратегії РФ важко переоцінити, оскільки саме вона мала стати одночасно плацдармом, буфером та «тилом» у боротьбі із Заходом у контексті російського реваншу. З суто географічного погляду Україна, Білорусь та країни Балтії утворюють «пасок безпеки» – «буфер» між РФ та Західною Європою.

2. Зважаючи на те, що Білорусь є цілковито підконтрольною Росії в економічному, політичному та безпековому аспектах, а країни Балтії інтегровані до НАТО та ЄС, основним об'єктом уваги РФ залишилася Україна. Тож, зважаючи на агресивну реваншистську політику Кремля, будь-які геополітичні інтереси Росії одночасно є викликами для нашої держави, їх необхідно ретельно аналізувати і готувати адекватну відповідь.

3. Попри певну трансформацію регіонального геополітичного ландшафту внаслідок російсько-українського конфлікту, основний пріоритет РФ у вигляді слабкої та керованої України залишається незмінним. Зважаючи на відсутність перспективи швидкого досягнення цієї мети військовими засобами, на поточний час Кремль зосередив свою увагу на таких інструментах, як:

- дестабілізація внутрішньополітичної ситуації, у тому числі шляхом здійснення терористичних актів та «ритуальних» убивств-страт, а також демонстрація населенню неспроможності влади забезпечити стабільність і безпеку та ефективне функціонування держави. Це робиться з метою навіювання думки про необхідність зміни влади і курсу розвитку країни;

- створення та закріплення негативного міжнародного іміджу України як держави, що не склалася (failed state), та нестабільного та ненадійного партнера. З цією метою всіляко просуваються тези щодо популярності і впливу у суспільстві ультра націоналістичних угруповань, поширення ідеології антисемітизму, неонацизму тощо.

6.3. Чекаленко Л.Д. Польська позиція щодо України (за матеріалами польських ЗМІ)

1. Розглядаються питання польсько-українських відносин на сучасному етапі, викладені в польських ЗМІ.

2. Аналізується оцінка польською стороною політичного та економічного стану Української держави в період війни.

3. Окреслюються польські сценарії майбутньої політики щодо України.

4. Даються відповіді на питання: у чому полягає національний інтерес Польщі до України? Чи Польща отримала якусь користь від підтримки України в минулому?

На фоні загального захоплення аналізуванням ситуації навколо британського Брекзиту та конфлікту між американськими чиновниками і президентом Д. Трампом, польські мотиви певним чином відійшли в тінь і про них нині рідко згадують. І на жаль, оскільки саме в цей час на шпальтах, зокрема польських урядових ЗМІ з'явилися чисельні матеріали про Україну, війну і польську політику щодо нашої держави. Левова частка цих повідомлень, аналітичних статей, інформаційних екскурсів, інтерв'ю тощо містить переважно негативний український контекст.

Перший пул питань стосується війни в Україні. У цілому, польський аналітичний загал виявляє стурбованість ситуацією в Україні і непередбачуваністю подальших подій в нашій державі.

Для поляків у першу чергу є важливою розбудова міцного кордону з Україною, який би затримав хвилі міграції, перевезення зброї та наркотиків, і водночас був би відкритим для громадських та економічних контактів. Україна також «є потрібною Польщі як простір торгівлі та інвестицій», де б польські фірми розглядалися на рівні інших зарубіжних партнерів. І це питання напряду пов'язане з безпекою транзиту природного газу в Європу. Таким чином ринок, інвестиції і транзит газу – це все, чим Польща зацікавлена в Україні («І це все, що може нам дати Україна», – доволі відвертий висновок).

Поляки стурбовані можливістю війни близько свого кордону і «втягуванням Польщі в локальний конфлікт». Тому, на думку польських експертів, Київ є необхідним Польщі для розвитку цивілізаційних відносин, а отже (роблять вони несподіваний реверанс в бік історії) – відносин, які можуть розвиватись на основі «складної, але спільної історії».

Наступний комплекс присвячений рівню взаємовідносин РП – України. Поза євроінтеграційним і євроатлантичним курсом нашої держави, який поки влаштовує поляків, Україна декларує ще «й стратегічне партнерство» з Польщею, і при цьому «посилається на історичну єдність». Два останні меседжі не влаштовують польську сторону, оскільки «реальність виглядає набагато гіршою». Існує низка чинників, що впливають на ситуацію в Україні і «призводять до глибоких розходжень польсько-українських інтересів, створюючи з цієї держави (тобто України) якщо не загрозу, то серйозний виклик полякам».

Оцінка української Революції Гідності. Польський екскурс в нещодавні події в Україні концентрується переважно на питанні Революції Гідності на Майдані, яку польський політичний бомонд розглядає як виступ олігархічних кланів, незадоволених політикою В. Януковича, а також як результат протиріч між російськими та українськими олігархами. Водночас сучасний європейський вибір України вважається наслідком протистояння меншості і частково олігархів, які намагаються повернути собі понесені втрати.

Загалом сучасну ситуацію в Україні характеризують як критично нестабільну, викликану «глибоким поділом суспільства на дві частини, тільки не за принципом підтримки або протистояння демократії, а на групи двох націоналізмів: галицького і новоросійського». Результатом такого протистояння став катастрофічний економічний стан України, а також мільйонна українська трудова міграція в Росію та ЄС. Війна тільки пролила світло на всі ці проблеми, а «втрата Криму більшою мірою була не досягненням Москви, а результатом керування київських еліт».

Деякі польські автори стверджують, що в Україні «триває громадянська війна, спровокована як Росією», так і «переворотом в Києві». І таке, на думку поляків, підтверджує наявність «десятиків тисяч дезертирів і тисяч зрадників в лавах розвідки і контррозвідки». На цьому тлі зростає популярність проросійських кіл і падає повага до керівників держави. При цьому «війна стала торгом на міжнародній арені і її використовують для подальшого існування влади». У зв'язку з зазначеним, у поляків виникає риторичне запитання: «яким чином все це пов'язано з польськими інтересами?».

Подальші сценарії для Польщі. Наш західний сусід застерігає, що в країні, поділеній громадянською війною, «Польща має всі шанси стати подвійним ворогом: як для галицьких націоналістів, що розчаровані рівнем західної допомоги, так і зруйнованих війною мешканців Донбасу». У такій ситуації в Східній Україні Польщу сприймають як агресора, оскільки вона голосно підтримує «київську бандерівську хунту».

Наступною проблемою, як вважають польські експерти, є зовнішня політика України, «де місцева еліта намагається увести в оману як Європу, так і Росію». Однак в цьому доволі складному питанні всі польські опції зведені до суто місцевих вузьких економічних інтересів (наприклад: «закритість українського ринку для польської свинини»). Вже після «свинини» йдеться про історичні «шахрайства» українських учених, які подають фейкову інформацію про «знищення львівських професорів, волинську різанину

та про долю польських пам'ятників, прикладом чого є Цвинтар «Орлят».

Культурний простір вимагає, на нашу думку, особливої уваги, оскільки зачіпає гідність українців. В наукових статтях деяких польських «учених» читаємо про себе наступне. «Комплекс культурної відсталості зміцнює історичну загрозу колонізації місцевих еліт. Український цивілізаційний пантеон національних героїв складається з Богдана Хмельницького, Степана Бандери, поетів Івана Франка і Лесі Українки. Інших просто немає, оскільки ніхто не визнає М. Гоголя українським письменником. При цьому 50% елітного списку є патологічно антипольськими особами».

Отже, поляки вважають, що список польських втрат в результаті підтримки України перевищує список дивідендів. І головною серед втрат вважається послаблення польської позиції лідера в Центрально-Східній Європі. При чому ж тут Україна? А при тому, що в результаті уведених проти Росії санкцій Польща зазнала втрат на українському ринку і водночас послабився її економічний вплив на Україну (українські олігархи не приїдуть до Варшави по гроші, оскільки в РП таких сум немає. Такі гроші є у Берліна і Вашингтона). Польська сторона вважає, що презентація інтересів України закриває їй інші вікна можливостей, зокрема – «діалог з Росією».

У майже всіх сучасних польських проблемах обвинувачується Україна і українці. Квінтесенцією польських роздумів є жорстке неприйняття і відверте відкидання сучасної внутрішньої і зовнішньої політики, української ідеології боротьби за незалежність, врешті героїка вітчизняної історії України. Така позиція фактично є заявкою на неможливість будь-якого компромісу з українською стороною. В цій неприйнятній антиукраїнській схемі голосно звучить звинувачення саме українській владі, яка спирається на захист нацистських активістів, як Р. Шухевич або С. Бандера, а Ю. Пілсудського називають «фашистським» політиком», що є не сумісним з європейськими цінностями.

Більше того, окремі польські політологи сьогодні намагаються переконати Захід в тому, що «Україна є незручним партнером західних держав». При цьому попереджають Захід про масштабні негативні наслідки підтримки України в питаннях Донбасу, Криму та Азовського моря. Оскільки, на їхню думку, така позиція Заходу провокує Росію на конфронтацію зі США та ЄС. Країни, що критикують Росію, потайки намагаються розширити економічні відносини з РФ і обійти санкції, а такі держави, як ФРН вже заявили, що в разі ескалації російсько-українського конфлікту НАТО не допоможе і не втрутиться в цей «гіпотетичний конфлікт». Згаду-

ються також країни Балтії, які начебто утримались від коментарів навколо інциденту в Керченській протоці. Зазначимо: така інформація не відповідає дійсності.

Роздмухану негативну позицію щодо України можна пояснити загальною кризою, що триває в ЄС, а також пересторогою щодо появи нового конкурента (України) на європейському небосхилі, що посуне Польщу з п'єдесталу лідера Центрально-Східної Європи. Не сприяє позитиву і глибока енергетична залежність Польщі від російських енергоносіїв.

Отже, польське бачення України і українців полягає у наступному:

- Україна займає важливе місце в геополітичному балансі сил, але «не варто перебільшувати реальний вплив ситуації в Україні на безпеку польської держави»;

- через складну ситуацію Україна одержала доступ до західного світу, включаючи політичні та військові структури – ЄС та НАТО. Однак «переворот у Києві» передбачав зміну соціально-економічних відносин в Українській державі, що не відбулася;

- «російсько-української війни немає». Ці країни підтримують дипломатичні відносини, інтенсивним залишається також економічний обмін тощо. «В Україні спостерігаємо внутрішній конфлікт, а росіяни певною мірою залучені до нього».

- завдяки війні на Донбасі найбідніша країна в Європі отримує значні субвенції від Заходу, хоча Україна є незручним партнером для західних держав, оскільки поглиблює конфронтацію Росії зі США та ЄС.

Визначилися задачі польської політики в українському питанні:

1. Впроваджувати щодо України тільки спільно узгоджену з НАТО та ЄС політику.

2. Зосередитися на розвитку польської економіки, яка за десять років має стати ваговою як для Європи, так і України.

3. З метою забезпечення інтересів Польщі перебрати на себе переговорну місію щодо української справи у Вашингтоні, Брюсселі й Берліні.

4. Обмежити діалог з Києвом питаннями кордону, міграції, історії і контактів спільнот.

5. Всі фінансові операції впроваджувати тільки через міжнародні фінансові структури або під заставу української нерухомості.

6. Через діалог на місцевому рівні створювати польське лобі в Україні.

7. Враховувати інтереси Росії в Україні, оскільки «без дозволу Росії не вдасться розв'язати українську кризу мирним шляхом». Такий підхід надасть Польщі можливість потрапити до кола арбітрів в українській кризі.

8. Польська дипломатія не повинна робити жодних активних зусиль на українському напрямі. Чим довше ми витримаємо паузу, тим наші наступні переговори з Україною будуть легшими і результативнішими.

Висновки та рекомендації.

Проаналізувавши настанови польського експертного загалу випадає у вічі низка пропонованих шляхів для посилення позицій Польщі в Україні: через фінансові операції під заставу української нерухомості; через місцевий загаль створення в Україні польського лобі; через переобрання на себе знову ж таки адвокатської місії – ведення переговорів щодо України з провідними світовими акторами, що надасть Польщі можливість потрапити до кола міжнародних арбітрів (Норманський та інші формати) в українській кризі. Тим самим через і завдяки Україні Польща плекає надію повернути собі лідерство у Центрально-Східній Європі.

6.4. Кириченко О.В. Національні інтереси України у відносинах з Республікою Сербія в контексті останнього загострення міжетнічного протистояння між Белградом і Приштиною

Після масштабного збройного конфлікту сербського центрального уряду з албанською етнічною більшістю краю Косово ця провінція, відповідно до Резолюції РБ ООН № 1244 від 1999 р., перейшла під контроль ООН, а фактично НАТО (миротворча місія Альянсу KFOR), залишаючись юридично автономією у складі Сербії (автономний край Косово і Метохія Республіки Сербія). Наступні численні міжетнічні зіткнення місцевих сербів з косовськими албанцями спонукали політичних лідерів останніх до одностороннього проголошення у 2008 р. незалежної Республіки Косово (РК), чим фактично завершився черговий етап розпаду колишньої Югославії.

І хоча незабаром даний крок косоварів був фактично підтверджений Міжнародним судом ООН, не всі країни світу визнали косовську державність. На сьогодні незалежність Косово визнали понад 100 держав, зокрема США, Канада та переважна більшість членів Євросоюзу, який започаткував переговори з Республікою

Косово про її вступ в ЄС. У 2016 р. РК уклала з офіційним Брюсселем Угоду про асоціацію.

Водночас, такі впливові країни світу як Китай, Росія, Іспанія, Ізраїль тощо продовжують вважати відокремлення Косово незаконним і таким, що порушує чинні норми міжнародного права.

Зі свого боку, офіційний Белград постійно наголошує, що розглядає цей район як невід'ємну частину території Сербії. Проте саме остаточне замирення з Приштиною та підписання з нею відповідної двосторонньої угоди є однією з принципових умов для вступу Сербії до Європейського Союзу (згідно з новою Стратегією розширення ЄС на регіон Західних Балкан від лютого 2016 р. Сербія та Чорногорія стануть новими членами цього міждержавного об'єднання до 2025 р.). Адже курс на євроінтеграцію – одна з ключових складових зовнішньої політики Президента Республіки Сербія (РС) А. Вучича.

Як повідомляють міжнародні оглядачі з посиланням на джерела в європейських дипломатичних колах, Брюссель запропонував Белграду дати згоду на участь Косово в головних міжнародних структурах, а Приштина в обмін повинна створити Спільноту сербських муніципалітетів, відповідна домовленість про що була досягнута ще у 2013 р., проте заблокована косовським керівництвом. При цьому, офіційно визнавати незалежність Косово від Белграду не вимагається.

Протягом останніх місяців офіційний Белград вів переговори з Приштиною про можливість компромісу шляхом обміну територіями, що, на думку експертів, означало б фактичне визнання Сербією відокремлення Косово. За планом А. Вучича, північ Косово зі 120-тисячним сербським населенням повинен відійти до Сербії, а населені албанцями суміжні з Косово регіони РС Прешевської долини разом з південною частиною краю зі столицею в Приштині визнаються незалежною державою.

Ще на початку осені 2018 р. Белград і Приштина були в одному кроці від рішення, яке, на переконання А. Вучича і президента самопроголошеного Косово Х. Тачі, дозволило б нормалізувати відносини шляхом так званої «корекції кордонів». При цьому, міжнародна кон'юнктура для обох сторін також складалася доволі сприятливо.

Так, наприкінці літа спочатку радник Президента США з національної безпеки Дж. Болтон прямо заявив, що «якщо сторони (Белград і Приштина) домовляться та досягнуть згоди, ми не виключаємо корекції територій». Водночас, «розміну територій» між Сербією і Косово не виключив й комісар ЄС з питань розширення Й. Хан, який лише обумовив таке рішення «сприянням стабіль-

ності всього регіону», а верховний комісар Євросоюзу з іноземних справ та політики безпеки Ф. Могеріні запевнила, що «ЄС підтримує стійку угоду двох сторін, якщо вона відповідатиме міжнародному праву». Так звана «формула Могеріні» полягає у тому, що з угодою повинні погодитись обидві сторони, вона має будуватися на принципах міжнародного права та користуватися підтримкою світового співтовариства, включно з РБ ООН і країнами регіону. А ще одне дипломатичне джерело додало: «якщо Белград та Приштина забезпечать підтримку з Вашингтону і Москви, Німеччина (насамперед, в особі канцлера А. Меркель), яка виступає різко проти перекройки кордонів на Балканах, та інші країни ЄС навряд чи стануть торпедувати можливе розмежування».

Зрештою, побоювання окремих впливових столиць Європи, зокрема Берліна і Лондона, що такий крок відкриє «скриню Пандори» й створить негативний прецедент для балканських країн з нерегульованими територіальними суперечками, були підкріплені різким неприйняттям ідей А. Вучича та Х. Тачі з обміну територіями з боку політиків і населення власне Сербії та Косово. А це, в свою чергу, продовжує спричиняти вкрай небезпечні інциденти у відносинах обох сторін, спроможні перерости в дуже серйозну загальну регіональну кризу.

Так, 29 вересня 2018 р. косовсько-албанський спецназ ROSU захопив Центр екології і розвитку в м. Зубін-Поток, а також підходи до стратегічно важливих акумуляційного озера та ГЕС «Газівде» в населеній етнічними сербами північній частині Косово. Вказана акція була здійснена, аби забезпечити відвідання цього району президентом Х. Тачі, що, на переконання офіційного Белграда, є грубим порушенням чинних норм міжнародного права, передусім Резолюції РБ ООН № 1244, про захист національних прав сербської громади зазначеного краю. У відповідь влада Сербії привела свою армію та спецназ МВС у ступінь повної бойової готовності.

Як заявив відповідальний за Косово представник Уряду РС М. Джурич, Белград попередив усі зацікавлені сторони, що не терпітиме агресії на адресу сербів. За словами чиновника, не попередивши про своє пересування на північ Косово сербську сторону, албанці порушили всі досягнуті взаємні домовленості.

У свою чергу, сербський президент висловив рішучий протест генеральному секретарю НАТО Й. Столтенбергу, який, зрештою, засудив дії лідера косовських албанців Х. Тачі. Коментуючи інцидент, зі свого боку, офіційний представник МЗС Росії М. Захарова, назвала кроки Приштини провокацією, спрямованою на залякування сербського населення.

Як вважають експерти, таку поведінку косовського керівництва можна розцінити як своєрідну відповідь на візит президента Сербії А. Вучича до північної частини краю 8-9 вересня 2018 р., коли місцеві албанці за вказівкою з Приштини блокували переїзд сербської офіційної делегації. Проте керівництво Косово було змушене поступитися через політичний тиск з боку західних держав.

У своєму виступі перед сербською меншиною краю А. Вучич прямо визнав, що офіційний Белград «прагне домовленості, бо все інше веде нас до провалля і катастрофи», а для цього «доведеться піти на компромісні рішення». Президент Сербії також змушено констатував, що «за програну війну доводиться платити високу ціну, найвищу, а ми, серби, робимо вигляд буцімто нічого не сталося». Разом з тим, А. Вучич висловив тезу, що, попри свою постійну відкритість до діалогу, він ніколи не піде на «приниження Сербії, визнання Косово, щоб Сербія при цьому нічого не отримала».

З метою заручитися підтримкою такої позиції з боку офіційної Москви, глава сербської держави скористався скандальним інцидентом з Х. Тачі та здійснив 2 жовтня ц.р. позаплановий візит до російської столиці, де зустрівся з президентом РФ В. Путіним.

Попри те, що обидві сторони підтвердили схожість своїх підходів, не розкривши деталей переговорів на найвищому рівні, міністр закордонних справ РФ С. Лавров повідомив про стурбованість Росії актуальними процесами в регіоні. За його словами, йдеться про «прагнення відкрити ще один азимут протистояння в Європі», коли європейці та американці прагнуть втягнути балканські країни в НАТО (прямий натяк на сусідні з РС Чорногорію та Македонію), а «санкціонована РБ ООН міжнародна військова присутність трансформується в американську базу (в Косово)».

Таким чином, офіційна Москва, яка ніколи не заперечувала протиєвропейської інтеграції Сербії, дає зрозуміти, що готова підтримати Белград у врегулювання відносин з Косово за умови врахування її національних інтересів, тобто гарантій позаблоковості Сербії.

Водночас, російська сторона, яка в лютому 2018 р. безоплатно передала РС шість винищувачів МІГ-29 і оголосила про подальші заплановані постачання Белграду нових озброєнь, прагне посилити свою військову присутність у зазначеній країні. Цьому сприяє й проведення в Сербії на регулярній основі спільних армійських навчань, а також активність Сербсько-російського гуманітарного центру в м. Ніш на півдні Сербії з неприхованим військовим ухилом. Для російських фахівців вказаної структури Москва домагається від Белграда надання спеціального статусу з відповідними імунітетами та привілеями. Проте ЄС і НАТО цьому перешкоджають.

3-4 липня 2018 р. відбувся перший після обрання офіційний візит Президента України П. Порошенка до Республіки Сербія. Причому до цього глави обох держав майже не спілкувалися. Тому ледь не сенсацією в ході візиту стали заяви П. Порошенка і А. Вучича про відсутність жодних проблемних питань в українсько-сербських відносинах. На тлі попередніх скандалів про участь сербських бойовиків на боці ОРДЛО (хоча далеко не всі сербські найманці є саме громадянами РС), буцімто гальмування офіційного Белграда з покаранням їх за це, регулярні візити проросійських сербських політиків до анексованого Криму та на контрольований бойовиками Донбас, категоричну відмову Сербії від приєднання до санкцій, запроваджених через російську агресію, а також її постійне головування проти резолюцій ООН щодо Криму політичні результати візиту можна без перебільшення вважати проривними.

Незадовго до візиту П. Порошенка А. Вучич зробив кілька важливих заяв, пов'язаних з Україною: «Дійсно, ми маємо свою політичну позицію, яка не є нейтральною. Ми поважаємо і підтримуємо територіальну цілісність та суверенітет України, включно з Кримом як складовою частиною цієї держави. Але ми не вводили жодних санкцій проти Росії через чисельні політичні, економічні історичні та інші причини. Ми робимо все, щоб затвердити декларації та резолюції, які Європейський Союз уже схвалив. Наявні незначні розбіжності в міркуваннях не коли йдеться про Україну, а з питання введення санкцій проти Росії. Сподіваюсь, що в Європі зрозуміють специфічність ситуації, в якій перебуває Сербія. Ми не бажаємо брати участь у жодних зіткненнях, боях або чимось подібному. Сербія не є частиною цих проблем».

На підтвердження цього сербськими оглядачами наводився той факт, що нещодавно на розгляд Народної Скупщини (парламенту) РС за прискороною процедурою були внесені і схвалені необхідні зміни та доповнення до Кримінального кодексу Сербії відповідно до високих європейських стандартів, якими вербування та залучення громадян РС до війн у світі вважається найтяжчим кримінальним злочином, який каратиметься ув'язненням терміном до 12-ти років. І окремі такі випадки, включно з бойовиками з Донбасу, вже мають місце.

У свою чергу, Президент України П. Порошенко в Белграді підтвердив відому позицію нашої держави про невизнання самопроголошеної незалежності Косово та підтримку територіальної цілісності Республіки Сербія.

Одним з пріоритетів у відносинах України з Сербією, який обговорювався під час візиту, було торговельно-економічне співробіт-

ництво, яке демонструє останнім часом позитивну динаміку. Так, за результатами 2017 р. вітчизняний експорт до Сербії зріс на 9,4% - до \$170,6 млн, а за перші чотири місяці 2018 р. – більш ніж у півтора рази (на 57,5%), до \$93,8 млн. Двозначними темпами зростає й сербський імпорт в Україну, проте – й це принципово – сальдо зовнішньої торгівлі залишається позитивним для України.

Така ситуація робить доцільним створення зони вільної торгівлі – про таку можливість заявив і сербський Президент. Втім, досі створення ЗВТ із Сербією не було серед пріоритетів українського уряду. Вочевидь, що візит П. Порошенка посприяє зміні цієї позиції. Зі свого боку, А. Вучич висловив сподівання на підтримку України у вступі Сербії до Світової організації торгівлі, а згодом глава Української держави на зустрічі із сербським прем'єром А. Брнабіч «підтвердив готовність до завершення переговорів щодо укладення двостороннього протоколу про вступ Сербії до СОТ».

Висновки та рекомендації.

Активізація українсько-сербських відносин на тлі чергового загострення міжетнічного протистояння між Белградом та Приштиною підтверджує, що як Україна, так і Сербія стикаються зі схожими проблемами у своєму становленні як нові незалежні держави, передусім з агресивним сепаратизмом. Взаємна підтримка в боротьбі з ним на міжнародній арені є логічним напрямком співпраці обох країн. При цьому, з урахуванням позиції впливових західних держав – партнерів України, українській стороні варто продовжувати заявляти про відсутність на сьогодні намірів визнавати незалежність Косово та підтримку взаємного досягнення компромісу між Белградом і Приштиною, спільне майбутнє яких в Європейському Союзі.

Тому й у відносинах України з Сербією важливим фактором для посилення політичної взаємодії є одночасне просування шляхом європейської інтеграції. Для України вкрай важливо використати позитивний досвід РС у цій сфері як країни-кандидата на вступ до Євросоюзу, що значно просунувся на зазначеному напрямі, заручившись його підтримкою.

З огляду на традиційне орієнтування офіційного Белграда в багатьох питаннях на Російську Федерацію, яка реалізує свої прагматичні цілі у відносинах з Республікою Сербія, Україні слід також використовувати свої переваги на сербському зовнішньополітичному напрямі. Серед них мовна, культурна, етнічна та релігійна спорідненість двох народів, бажання Сербії одержати підтримку української сторони в прискоренні свого вступу до СОТ, наявність

в Автономному краї Воеводина РС чисельної українсько-русинської громади, збереження (хоча й нині обмеженої) української військової присутності в міжнародному миротворчому контингенті на території Косово, яка завжди позитивно оцінювалася офіційним Белградом.

6.5. Швед В.О., Підберезних І.Є. Щодо перспектив розвитку двосторонніх відносин України з країнами Південно-Східної Азії

Однією із заporук вирішення складних стратегічних завдань, що постали перед Українською державою на сучасному етапі, на-самперед у вирішенні питань повернення анексованого Криму та окупованої частини Донецької і Луганської областей, докорінного реформування країни, забезпечення успішного просування на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції, має стати максимальне просування національних інтересів України у ключових регіонах світу.

До таких регіонів належить і регіон Південно-Східної Азії, який об'єднаний у могутню інтеграційну структуру – Асоціацію країн Південно-Східної Азії (АСЕАН). Нині АСЕАН є ключовою регіональною організацією, до якої входять 10 країн з населенням понад 600 млн. осіб та сукупним ВВП близько 2,3 трлн. дол. США. Нині АСЕАН значною мірою впливає на світові політико-оборонні та фінансово-економічні процеси.

Засадничі принципи цієї організації щодо досягнення консенсусу з усіх питань, невтручання країн-учасниць у внутрішні справи одна одної та інші стали надійним механізмом технології уникнення можливих конфліктів. Зрештою політичні успіхи АСЕАН щодо забезпечення миру в регіоні стали основою для стрімкого економічного зростання.

Зазначені гнучкі принципи функціонування АСЕАН перетворили цю структуру у ключову в процесах регіональної інтеграції, своєрідне «ядро» регіональних інтеграційних процесів. АСЕАН стала важливим «простором збору» таких складних інституційних конструкцій всієї «великої Східної Азії» до якої, крім зростаючих країн-членів АСЕАН входять Китай, Японія, Республіка Корея, Індія, Австралія і Нова Зеландія. Також із 2011 р. існує формат регіональної співпраці «АСЕАН + 8», що утворився в результаті приєднання США і Росії до Східноазійського саміту (АСЕАН + 6).

Потрібно зазначити, що за вплив на цей надзвичайно важливий економічний, геостратегічний та геополітичний регіон то-

читься боротьба, провідні світові актори конкурують за гегемонію. Протягом останніх двох десятиліть суперництво точиться головним чином між Китаєм та США. Проявом цього протиборства стала боротьба навколо підписання угоди про Транстихоокеанське партнерство.

Протягом останнього часу значно активізувала свою співпрацю із АСЕАН Росія. У травні 2017 р. відбувся саміт Росія – АСЕАН – перша в історії взаємовідносин Росії та АСЕАН зустріч у верхах на російській території. За підсумками саміту, який відбувся у Сочі, були ухвалені Сочинська декларація і Комплексний план дій щодо розвитку співробітництва Росія – АСЕАН на 2016-2020 рр. У Сочі також була представлена доповідь Групи провідних діячів Росії і АСЕАН з концептуальним бачення майбутнього російсько-асеанівських відносин і практичними рекомендаціями щодо їхнього просування на середньо- та довгострокову перспективу.

У контексті вищевикладеного уявляється, що зовнішньополітичний та зовнішньоекономічний курс Української держави стосовно Південно-Східної Азії не відповідає ні потенціалу співробітництва, ні можливостям України та країн-членів АСЕАН. Він також не враховує надзвичайно гострий рівень суперництва провідних світових та регіональних акторів у справі реалізації своїх економічних і воєнно-політичних інтересів у зазначеному регіоні.

Слід зазначити, що починаючи з 2016 р. рівень двостороннього політичного і торгівельно-економічного співробітництва нашої держави має неупинну тенденцію до зниження. Якщо у 2016 р. Президент України П. Порошенко відвідав 2 ключові країни – членів АСЕАН – Індонезію та Малайзію (серпень 2016 р.), то протягом 2017 – 2018 рр. не відбулось жодного державного або офіційного візиту Глави держави до регіону Південно-Східної Азії. Протягом зазначеного часу відбувались лише офіційні візити міністра закордонних справ до Сінгапуру (2017 р.) та Республіки М'янма (січень 2017 р.), Таїланду (червень 2017 р.) та Соціалістичної Республіки В'єтнам (вересень 2017 р.).

Особливого значення набуває у цьому контексті боротьба за помітну присутність України у такій надзвичайно важливій країні регіону, як Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ). Україна традиційно, ще за часів Радянського Союзу співпрацювала із В'єтнамом. У цій країні добре знають українських фахівців, сотні і тисячі в'єтнамців закінчили кращі українські ЗВО, мають українські дипломи. Сучасний В'єтнам є однією з найбільш динамічних країн Південної Азії, має місткий ринок і величезні можливості для підняття на якісно новий рівень співробітництва з Україною.

На жаль, Україна нині фактично поступається за вплив на В'єтнам з боку таких країн як Китай, США і Росія. Так, Росія ще у 2001 р. підписала із В'єтнамом Декларацію про стратегічне партнерство у XXI ст. У липні 2012 р. стратегічне партнерство Росії та СРВ набуло статусу всеузагальнюючого. В'єтнам – це країна, яку 4 рази відвідав російський президент. Керівники Росії та В'єтнаму регулярно зустрічаються «на полях» численних форумів, у тому числі у листопаді 2017 р. під час саміту АТЕС у Лімі (Перу).

У той же час, останній державний візит українських діячів до В'єтнаму відбувся у березні 2011 р. Наступні дві робочі зустрічі Президента України П. Порошенка із прем'єр-міністром СРВ у листопаді 2015 р. та у січні 2017 р. при всій їх важливості не здатні замінити державний або офіційний візит Президента України до Соціалістичної Республіки В'єтнам з тим, щоб не лише дати серйозний поштовх розвитку наших двосторонніх відносин, а й закласти контури їхнього піднесення на рівень стратегічного партнерства, забезпечити глибоке розуміння керівництвом В'єтнаму та його суспільством сутності та глибини тієї трагедії, яку переживає Україна у зв'язку із російською агресією, домогтися корекції позиції В'єтнаму щодо подій в Україні.

У цьому питанні Україні доцільно вийти на співпрацю із США, які мають нині якісно нові відносини із В'єтнамом. 8 липня 2018 р. Держсекретар США М. Помпео під час свого виступу у Ханой перед представниками ділових кіл підкреслив, що США та В'єтнам досягли успіхів у налагодженні якісно нових відносин після тривалої американської агресії проти В'єтнаму. Нормалізація їхніх взаємних відносин розпочалася ще з 1985 р. і за останні 20 років обсяг двосторонньої торгівлі між США і В'єтнамом зріс на 8 тисяч відсотків, а інвестиції американських компаній досягли мільярдів доларів.

У випадку із В'єтнамом українській стороні потрібно врахувати, що ця так важлива для України країна Південно-Східної Азії знаходиться під могутнім впливом російської пропаганди. Тому уявлення про Україну в'єтнамці переважно здобували через відповідну мережу пропаганди з усіма наслідками. У цьому плані потрібно здійснити комплекс рішучих та системних кроків щодо донесення до в'єтнамського суспільства правди про Україну, формування позитивного іміджу нашої держави. Особливого значення набуває повсякденна та продумана робота із в'єтнамськими випускниками українських ЗВО і тих, хто проходив стажування в Україні. Важливо, щоб у найбільших містах В'єтнаму – Ханой та Хошиміні ефективно запрацювали українські культурно-освітні центри.

У цілому, українському зовнішньополітичному курсу щодо країн Південно-Східної Азії бракує системності, стратегічного бачення і глибокого розуміння того, як успіхи у просуванні національних інтересів України у зазначеному регіоні сприяють реалізації євроінтеграційної та євроатлантичної стратегії України. Багато в чому це пов'язане із відсутністю концептуального бачення регіону Південно-Східної Азії у контексті глибокого осмислення провідних тенденцій, конфліктів та протиріч у регіоні, необхідності їхнього належного врахування у зовнішньополітичному та зовнішньоекономічному курсах України у сучасних умовах.

Нині ще бракує глибокого осмислення нинішнього етапу і значення регіону у стратегічних документах Української держави. В останній аналітичній доповіді «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 р.» є лише 5 речень, у яких говориться про загальновідомі положення, а в останньому зазначається, що «вивчення позитивного досвіду та всебічний розвиток співробітництва з країнами АСЕАН є вагомим резервом для вирішення нагальних завдань». У самому ж Посланні цей регіон навіть не згадується.

Стосовно інших країн регіону можна констатувати, що протягом 2014-2018 рр. українська дипломатія здійснила низку позитивних кроків. У 2016 р. відбувся державний візит Президента України П. Порошенка до Республіки Індонезія та офіційний візит до Малайзії, які дали серйозний поштовх розвиткові наших двосторонніх відносин. Особливо важливим став візит Глави держави до Індонезії, яка є найбільшою у світі мусульманською країною, входить до G20 та виступає потужним двигуном інтеграційних процесів Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), у столиці якої знаходяться керівні центри Асоціації.

Разом з тим, протягом 2017-2018 рр. рівень міждержавних стосунків значно знизився. Певна інертність, невміння працювати в умовах жорсткої світової конкуренції та боротьба за вплив на країни-члени АСЕАН з боку КНР, США, а останнім часом й Російської Федерації, здатні привести до здачі позицій України у зазначеному регіоні.

Існуючі прорахунки у здійсненні зовнішньополітичного курсу в регіоні Південно-Східної Азії багато в чому пояснюється відсутністю належного науково-аналітичного супроводження зовнішньої політики у зазначеному регіоні, концептуальних засад здійснення зовнішньої політики Української держави у Південно-Східній Азії в сучасних умовах з належним урахуванням усіх змін та тенденцій у розвитку цього регіону, його нинішніх та майбутніх можливостей і викликів.

Висновки та рекомендації.

Значне посилення позицій та просування економічних і політичних національних інтересів України у Південно-Східній Азії спроможне зміцнити можливості Києва у забезпеченні більш успішної реалізації стратегічного євроінтеграційного та євроатлантичного курсу. А реальна зацікавленість та заангажованість держав регіону на співпрацю з Україною сприяли б у кінцевому рахунку й відновленню територіальної цілісності нашої Вітчизни та її докорінного реформування.

Недостатньо уваги приділяється просуванню позитивного іміджу України, нейтралізації наслідків впливу на регіон російської інформаційної машини, що негативно позначається як на розумінні того, що насправді відбувається в Україні, так і на двосторонніх відносинах між Україною та країнами Південно-Східної Азії.

Подолання вищеперерахованих упущень у здійсненні зовнішньополітичного курсу України у Південно-Східній Азії дозволить, на нашу думку, значно посилити позиції Української держави у зазначеному регіоні та загалом у нинішньому світі.

6.6. Аулін О.А. Основні тренди сучасного розвитку міждержавних українсько-турецьких відносин

Сучасний етап розвитку міждержавних українсько-турецьких відносин у цілому характеризується позитивною динамікою і змістом. У світлі російської агресії важливе значення набуває позиція Анкари з проблеми відновлення українського суверенітету над Кримом і окупованою частиною Донбасу. Поступально розгортається співпраця України і Турецької Республіки (ТР) у гуманітарній та економічній сферах. Вищим керівництвом ТР декларується прихильність курсу на стратегічне співробітництво з Києвом. Водночас концепція неоосманізму, яка сьогодні завдає значного впливу на геостратегічні підходи ТР і вносить до них окремі елементи непослідовності й політичного авантюризму, передбачає відродження турецького впливу на територіях, що раніше входили до складу Оттоманської імперії (Крим і декілька інших регіонів України). Окрім напруженості, що потенційно може виникнути через це у двосторонніх відносинах, негативним чином на їх розвиток впливає певна пасивність Анкари в реалізації спільних українсько-турецьких проектів.

З 1920-х і до початку 2000-х рр. політика турецького керівництва базувалася на основі «кемалізму», який сприяв досить успіш-

ному просуванню ТР шляхом вестернізації. У результаті були досягнуті значні успіхи в секуляризації, демократизації суспільного життя й лібералізації економіки. Інтеграція в західне співтовариство мала переважно військово-політичний характер і найбільш успішно відбувалась у рамках НАТО, де інтереси Туреччини з протидії радянській військовій загрозі (починаючи з 1940-х) значною мірою збігалися з американськими і західноєвропейськими. На початку 1990-х рр. необхідність у стримуванні колишнього СРСР відпала. Одночасно в ТР спостерігалось посилення ісламістських настроїв. Щоб утриматися при владі «кемалістам» був необхідний стратегічний прорив у політиці для консолідації місцевих еліт і народних мас. Основні зусилля були зосереджені на вступі до Європейського Союзу. Усвідомлення турецьким суспільством неможливості реалізації цього проекту навіть у середньостроковій перспективі значною мірою сприяло приходу до влади в країні ісламістської Партії справедливості і розвитку (ПСР) на чолі з Реджепом Тайїпом Ердоганом.

Для перемоги в суперництві з «кемалістами», певною мірою інтегрованими в Туреччині з військовими, ПСР обрала курс на адаптацію пантюркістської, панісламістської та націоналістичної ідеології до сучасних умов з формуванням нової геополітичної парадигми в рамках неоосманізму. За час перебування ПСР при владі у внутрішній і зовнішній політиці Туреччини відбулися кілька важливих змін. Починаючи з проведення у 2007 р. операції «Ергенекон», регулярно здійснювалися заходи, спрямовані на максимальне зниження ролі армії у внутрішньополітичному житті Туреччини. Наслідком стало зникнення головного бар'єру для подальшої ісламізації країни. Символічним у цьому відношенні є проведення в березні 2016 р. у Стамбулі і Анкарі міжнародних форумів формально забороненої в ТР ісламістської партії Хізб ут-Тахрір, що виступає за відновлення всесвітнього халіфату, знищеного в 1924 р. Кемалем Ататюрком. У турецькій столиці місцем проведення конференції під назвою «Халіфат – це ілюзія або недалеке майбутнє?» став спортивний комплекс імені Ататюрка.

У процесі переорієнтації турецької політики на надрегіональний рівень Р.Т. Ердоган і його оточення позбулися контролю з боку США. Про це, зокрема, свідчать події в Сирії і Північному Іраку за участю не тільки протурецьких парамілітарних формувань, а й збройних сил ТР. Анкара жорстко відстоює свої геополітичні інтереси, навіть якщо вони прямо суперечать американським. Так, під час «повернення до Сирії» (встановлення турецького контролю над кількома прикордонними територіями САР) Анкара зітк-

нулася з активною протидією Білого Дому. У серпні 2017 р. навіть виникла реальна можливість застосування американських комплексів ППО в разі наступу протурецьких сил на контрольований сирійськими курдами регіон Афрін.

Звертає на себе увагу і політико-дипломатична активність Туреччини на американському напрямку. У вересні 2016 р. був направлений офіційний запит з вимогою арешту й видачі Фетхуллаха Гюлена, що з 1999 р. проживає в США і якого турецька влада звинувачує в організації державного перевороту. Спроби тиску на Білий Дім повторилися в лютому 2017 р. Пізніше, за підсумками особистого спілкування президентів двох країн, Дональд Трамп був змушений заявити, що «дуже серйозно» ставиться до вирішення питання про екстрадицію Ф. Гюлена.

Також спостерігаються суттєві зміни в діалозі з Євросоюзом. У червні 2016 р., напередодні референдуму щодо розширення президентських повноважень, Р. Ердоган піддав жорсткій критиці дії бельгійської, німецької й французької влади, які були спрямовані на обмеження активності офіційної передвиборчої агітації з боку Анкари серед турецького населення цих країн. На адресу Берліна і Парижа пролунали звинувачення в геноциді африканців відповідно в Намібії (1904–1908 рр.) і Руанді (1994 р.). У березні 2017 р. Туреччина звинуватила Німеччину у підтримці прихильників Ф. Гюлена, які, за версією офіційної Анкари, є основними організаторами спроби перевороту в липні 2016 р. У серпні 2017 р. турецький МЗС направив ноту з вимогою видачі одного з активних учасників змови Аділя Оксюза, який нібито перебуває на території ФРН. Крім того, політиками й мас-медіа ТР була проведена інтенсивна інформаційна кампанія проти міністра закордонних справ Німеччини Зігмара Габріеля, який допустив некоректні, на думку турецької сторони, заяви на адресу турецького президента.

Незважаючи на позицію США і Саудівської Аравії, які номінально вважаються стратегічними партнерами ТР і чий дії стали однією з основних причин виникнення катарської кризи 2017 р., Анкара не скасувала своє рішення направити до Катару 3000 своїх військовослужбовців. Низка турецьких експертів і політиків трактувала таку позицію як повернення до традицій столітньої давнини, коли значна частина Катару перебувала під юрисдикцією і заступництвом Туреччини.

З моменту здобуття Україною незалежності Анкара незмінно заявляє про повагу до національного суверенітету нашої країни і наміри розвивати подальші двосторонні відносини в рамках стратегічного партнерства. Це стосується й сфери економіки. Про-

те, за даними Держслужби статистики України, у 2016 р. імпорт Туреччиною українських товарів складав \$2,49 млрд. Цей показник співмірний з імпортом українських товарів Єгиптом (\$2,26 млрд), Польщею (\$2,2 млрд) і нижче, ніж РФ (\$3,59 млрд). У той же час після падіння на 29% імпорту до ТР з Росії у 2016 р. його обсяг складав \$13,69 млрд. На піку турецько-російського конфлікту через збитий бомбардувальник генеральним підрядником будівництва нового терміналу та двох міжтермінальних тунелів в аеропорту Шереметьєво було обрано турецьку компанію «Renaissance Construction». У березні 2016 р. член правління ПАТ «Газпром» Олег Аксютін оголосив про наміри компанії уточнити терміни реалізації проекту газопроводу «Турецький потік» після нормалізації російсько-турецьких відносин і підписання відповідної міжурядової угоди. У 2017 р. під час зустрічі російського і турецького президентів було підтверджено, що фінансування РФ будівництва першої в ТР атомної електростанції «Аккую» буде здійснюватися згідно з попередньою домовленістю, його вартість складатиме близько \$ 20 млрд.

Така ж двоїстість ТР спостерігається і у 2017 р. Так, у березні 2017 р. Туреччиною введено заборону на завантаження і вивантаження в портах країни суден із Криму. Однак у серпні відбулося ще дві події іншого спрямування. Країною-партнером однієї з найбільших 86-ї Міжнародної виставки-ярмарки (IEF-2017) в Ізмірі стала РФ. У відкритті виставки взяли участь глава Татарстану Рустам Мінніханов і міністр енергетики Росії Олександр Новак. На відкритті заходу міністр закордонних справ Туреччини Мевлют Чавушоглу зробив заяву про те, що Туреччина виступає за зміцнення регіональної співпраці з Росією. Також у серпні Асоціація незалежних промисловців і підприємців Туреччини (MÜSİAD) підписала угоду про економічне співробітництво зі Ставропольським краєм РФ.

За словами генерального консула Туреччини в Одесі, в гуманітарній сфері двосторонніх відносин Анкару насамперед цікавлять питання, пов'язані з кримськими татарами, турками-месхетинцями та гагаузами. Таким чином, у зону «особливих» інтересів ТР потрапляють Крим, частина Одеської області і, в значно меншій мірі, Донбасу. Згідно з цим, після припинення російською стороною у 2015 р. фінансування об'єднання поволзьких татар в Україні «Туган тел», Управління у справах релігій Туреччини (Diyanet) висловило готовність надати необхідну допомогу одновітцям. За заявою генерального секретаря Всесвітньої асоціації турок-месхетинців Фуатє Учар остання група його одноплемінників у верес-

ні 2017 р. переселилася зі сходу України до Туреччини. На історичній батьківщині їх місцем розміщення визначено провінцію Ерзінджан, значну частину населення якої складають курди.

У цьому випадку слід враховувати, що між курдами в ТР, Сирії, Ірані та Іраку існують досить стійкі зв'язки. Росія, яка ще з XIX ст. намагається використовувати у власній політиці на південному напрямку так звану «курдську карту», сьогодні має значний вплив на керівництво курдських політичних та військово-політичних об'єднань. Особливо це стосується Північного Іраку, де 25.09.2017 р. у результаті нелегітимного референдуму було проголошено незалежність Іракського Курдистану. Незважаючи на засудження з боку Багдаду, Анкари і Тегерану згаданої акції, а також їх консолідоване рішення про спільний контроль північних і північно-східних державних кордонів Іраку, Кремль закликає російські нафтові компанії розширити власну участь у розвитку енергетичного сектору Іракського Курдистану. 08.10.2017 р. міністр енергетики РФ Олександр Новак заявив про наміри з'єднати нафто- і газопроводи Курдистану з Чорним морем через турецьку територію. Враховуючи такий рівень російсько-курдської взаємодії можна припустити, що в разі політичної необхідності переселені з України в курдські райони ТР турки-месхетинці, частина яких зберегла українське громадянство, можуть бути використані як розмінна монета в політичних іграх Кремля.

Найбільш близькою туркам в етно-історичному контексті групою населення України є кримські татари. Двосторонні контакти зачіпають культурно-релігійну і політико-економічну сфери. Цьому сприяє і наявність в ТР численної кримськотатарської діаспори (близько 4 000 000), активна частина якої об'єднана в національно-культурні громади – дернекі. Незважаючи на активне політико-економічне співробітництво з РФ, після російської окупації Криму Анкара періодично здійснює політико-дипломатичні демарші із засудженням репресивної політики Кремля щодо місцевих мусульман. Крім переслідування членів кримської філії Хізб ут-Тахрір, у серпні 2017 р. протурецькі ЗМІ обурювалися й заявою В. Путіна про намір перетворити «Херсонес у «російську православну Мекку». Аналогічно турецька влада реагує на порушення прав мусульман у самій РФ. Негативну реакцію ТР викликають політичні та релігійні репресії проти одновірців у Татарстані, Башкирії, Північному Кавказі. Значна політична активність Анкари традиційно спостерігається на Балканах (Боснія і Герцеговина), в Центральній Азії та Африці, що є підтвердженням прихильності нинішнього турецького керівництва доктрині неоосманізму.

Певними ознаками реального ставлення Анкари до розвитку двостороннього співробітництва з Україною є характер висвітлення українських подій центральними засобами масової інформації ТР. Наприклад, передачі найбільшої державної телерадіокомпанії Туреччини (TRT) виходять 31 мовою світу, крім української. У структурі TRT тема України висвітлюється в російськомовному блоці «Росія і країни СНД».

Показовим є також ставлення до візитів Реджепа Ердогана в Україну та Сербію, що проходили відповідно 9-10 і 10-11 жовтня 2017 р. На вже вказаному медіа-ресурсі TRT поїздка в Україну не анонсувалася зовсім. Натомість заздалегідь сповіщалося про намір турецького президента відвідати Сербію. Якщо в Києві турецькою делегацією були підписані договори на кілька десятків мільйонів доларів, то в сербському випадку йшлося про турецькі інвестиції в мільярд доларів. Також різниця в підходах виявлялася в тому, що крім інших турецьких високопосадовців Белград відвідав керівник турецької розвідки МІТ Хакан Фідан. З одного боку – інвестиційний клімат у теперішній Сербії, як учасника завершальної стадії переговорного процесу про вступ до ЄС, дуже відрізняється від українського. З іншого – різниця в інвестиційних планах Туреччини найвірогідніше викликана намаганням Анкари поєднати зусилля сербського політикуму з власними, щоб не допустити посилення впливу РФ на стратегічно важливих Балканах, а на сьогоднішній день перешкодити намірам великосербських реваншистів розхитати за російською фінансовою підтримкою ситуацію, реанімувавши «косовське питання».

Надто важливим постає питання активізації відносин двох наших країн як у торговельно-економічній, так і в культурній та гуманітарній сферах. Ресурсом, який ще мало задіяний, можуть слугувати такі турецькі організації, що діють в Україні, як Турецьке агентство зі співпраці та координації при Раді Міністрів Турецької Республіки (ТІКА) і українсько-турецький центр «Сяйво», що надає допомогу в реалізації соціальних і гуманітарних проєктів в Україні, та українська діаспора в Республіці Туреччина. За даними посольства України в Турецькій Республіці, в Туреччині нараховується близько 20 тис. українців, які мешкають або тимчасово перебувають на її території. Більшість з них знаходиться в Стамбулі та Анталі. За сприяння Посольства України в Турецькій Республіці та Генерального консульства України в Стамбулі у 2008 р. створено Українське культурне товариство в Стамбулі, а у 2009 р. – організацію «Українська родина» в Анталі. При Українському культурному товаристві функціонує Міжнародний ліцей ім. Т. Шевченка.

Висновки та рекомендації.

1. Подальший розвиток українсько-турецьких відносин може мати позитивне значення у військово-політичній, економічній та гуманітарній сферах.

2. З урахуванням низької активності Анкари ініціатива в цих питаннях повинна виходити переважно від української сторони.

3. Виходячи з того, що для ТР особливе значення мають долі одновірців і подальші перспективи розвитку їх спільнот, значні зусилля доцільно сконцентрувати на реалізації акцій роз'яснювального характеру. Їх основна спрямованість – формування стійкої громадської думки і політичних настроїв у Туреччині про традиційно вороже ставлення російської влади до мусульман. Звідси – потреба в переконанні турецького політикуму в необхідності протидії антимусульманським акціям і наданні допомоги тим організаціям і країнам (в першу чергу Україні), які толерантно ставляться до мусульман;

4. Для реалізації цього підходу доцільним є створення профільної недержавної організації (або використання вже наявних – наприклад ГО «Український центр ісламознавства» та ін.), для неформального розвитку українсько-турецького діалогу у вигідному офіційному Києву напрямі (зокрема, при взаємодії з міністерством інформаційної політики через таку організацію могла б здійснюватися координація відповідних інформаційних кампаній і спільних проектів у гуманітарній сфері).

5. Співпраця в гуманітарній та науковій сфері може істотно активізуватися за більш дієвої позиції Міністерства освіти і науки та Міністерства інформаційної політики України, розширенні обмінів науковцями, викладачами і студентами та розширення практики встановлення прямих партнерських відносин між відповідними установами України і провідними навчальними та науковими закладами Туреччини.

6. Міністерству інформаційної політики та органам місцевої влади України слід значно активніше залучати організації громадян РТ, що живуть і працюють в Україні, до різного роду заходів та належного їх висвітлення в ЗМІ України та Туреччини. До цієї діяльності слід також ширше задіювати недержавні об'єднання українців у Туреччині.

7. ЗМІ України варто більш повно висвітлювати основні тенденції позитивного впливу сучасної політики офіційної Анкари на розвиток релігійно-гуманітарних і політико-економічних процесів у середовищі українських мусульман.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Аулін Олександр Анатолійович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Бессонова Марина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Богданович Іван Іванович – кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи та загальних питань Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Бульвінський Андрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Васильєв Олександр Аркадійович – доктор технічних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Васильців Олександра Олександрівна – молодший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ветринський Ігор Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Вітер Ірина Ігорівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, доцент, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Гуцало Сергій Євгенович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Деменко Олександр Федорович – кандидат політичних наук, доцент, в.о. ученого секретаря Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Добровольська Ангеліна Борисівна – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кириченко Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кривонос Роман Анатолійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кудряченко Андрій Іванович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», завідувач відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лакішик Дмитро Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України.

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Миклашук Ігор Миколайович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мхитарян Наталія Ігорівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Перга Тетяна Юріївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Підберезних Інна Євгенівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Потехін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Рудяков Павло Миколайович – доктор філологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Стельмах Вікторія Олександрівна – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Василь Миколайович – член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фесенко Микола Васильович – доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фомін Сергій Сергійович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Фоцан Ярослав Ігорович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цапко Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Швед В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ялі Максим Харлампійович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Наукове видання

УКРАЇНА: КОНТЕКСТ СВІТОВИХ ПОДІЙ

АНАЛІТИЧНІ ЗАПИСКИ ДЕРЖАВНОЇ УСТАНОВИ
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

(2017–2019 рр.)

В авторській редакції

Верстка – *Кірсенко Світлана*

Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 28.
Наклад 100 прим. Зам. 19-226.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.